МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

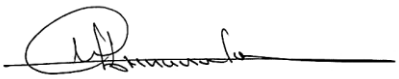
СВІНЦИЦЬКИЙ АНДРІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 343.13(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, наукових результатів, цитат супроводжуються належними посиланнями на їх авторів та джерела опублікування, всі частини тексту дисертації, під час написання яких використовувалися технології штучного інтелекту, перевірені та відредаговані особисто **А.В. Свінцицький**

Ірпінь-2026

АНОТАЦІЯ

Свінцицький А. В. Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Державний податковий університет, Ірпінь, 2026.

У дисертації здійснено комплексне теоретико-прикладне дослідження процесуальних основ забезпечення участі осіб під час кримінального провадження в умовах цифровізації кримінальної юстиції, європейської інтеграції та дії правового режиму воєнного стану. Розкрито генезис і закономірності розвитку відповідного правового регулювання, визначено методологічні засади дослідження, сформульовано поняття, ознаки, структуру та функціональне призначення процесуального забезпечення участі осіб, встановлено його співвідношення із заходами забезпечення кримінального провадження, кримінальним процесуальним примусом і кримінальними процесуальними гарантіями.

Встановлено закономірну трансформацію правового регулювання забезпечення участі осіб – від звичаєвих способів виклику, примусового доставлення, поруки та майнового забезпечення явки до системи процесуальних засобів і кримінальних процесуальних гарантій. Розроблено періодизацію цього процесу, що охоплює: становлення звичаєвих форм забезпечення участі осіб у судочинстві (IX – перша половина XVI ст.); формування нормативних засад такого забезпечення (друга половина XVI ст. – 1864 р.); інституціоналізацію процесуальних засобів забезпечення участі осіб (1864–1991 рр.); їх гуманізацію та європеїзацію (1991–2012 рр.); комплексний розвиток відповідних процесуальних засобів і гарантій після прийняття КПК України 2012 року, під

впливом цифровізації кримінального провадження та правового режиму воєнного стану (з 2012 р. дотепер).

Процесуальне забезпечення участі осіб визначено як передбачену кримінальним процесуальним законодавством систему взаємопов'язаних процесуальних засобів, процедур і гарантій, які реалізуються уповноваженими суб'єктами у порядку, встановленому КПК України, для своєчасного інформування особи, забезпечення її прибуття та участі, реалізації процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків, застосування за наявності відповідних підстав заходів безпеки й захисту від незаконного або необґрунтованого процесуального примусу. Зазначений інститут відмежовано від заходів забезпечення кримінального провадження, кримінального процесуального примусу, кримінальних процесуальних гарантій і процесуального статусу за предметом регулювання, процесуальною метою та функціональним призначенням.

Розроблено методологічні засади дослідження процесуального забезпечення участі осіб, побудовані на поєднанні системного, інституційного, функціонального, діяльнісного, аксіологічного та антропоцентричного підходів. Використання історико-правового, логіко-семантичного, системно-структурного, формально-юридичного, порівняльно-правового, соціологічного, статистичного методів, методів документального аналізу, правового моделювання та аналізу судової практики забезпечило дослідження відповідного інституту в єдності його генезису, доктринального змісту, нормативної побудови, функціонального призначення і практики застосування.

Запропоновано систему засобів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, до якої за функціональним призначенням віднесено: інформаційно-комунікаційні засоби, що охоплюють повідомлення, виклик і вручення процесуальних документів; засоби створення умов для реалізації процесуальних прав, пов'язані з участю захисника, представника, законного представника, перекладача і спеціаліста; примусові засоби забезпечення участі та виконання процесуальних обов'язків, до яких належать

привід, накладення грошового стягнення, затримання та запобіжні заходи в частині їх спрямованості на участь особи; засоби участі у проведенні процесуальних дій у режимі відеоконференції та дистанційному судовому провадженні; заходи безпеки; додаткові процесуальні гарантії неповнолітніх, осіб, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, та інших учасників, які з огляду на вік або стан здоров'я потребують додаткових гарантій. Гарантійний рівень відповідної системи становлять судовий контроль та оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності у випадках і порядку, передбачених КПК України.

Розвинуто систему кримінальних процесуальних гарантій забезпечення участі осіб, яка охоплює законність і належну процесуальну форму; своєчасне роз'яснення прав та обов'язків; підтвердження одержання виклику або повідомлення; право на захист і конфіденційне спілкування із захисником; участь перекладача, законного представника, спеціаліста, а у випадках, передбачених КПК України, – педагога, психолога чи лікаря; застосування заходів безпеки; належне встановлення особи учасника та фіксування процесуальної дії під час відеоконференції; судовий контроль і право на оскарження у встановлених законом випадках. Запропоновано передбачити у ч. 1 ст. 303 КПК України можливість оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки, їх зміну чи припинення та конкретизувати гарантії дистанційної участі осіб, до яких такі заходи застосовано.

Розмежовано підстави, умови та механізм застосування засобів забезпечення участі осіб. Підстави утворюють відповідні норми кримінального процесуального законодавства і конкретні фактичні обставини, що зумовлюють необхідність застосування відповідного засобу; умовами правомірності є прийняття рішення уповноваженим суб'єктом, законна процесуальна мета, дотримання процесуальної форми та встановлених строків, обґрунтованість рішення, необхідність та пропорційність втручання. Запропонований механізм охоплює встановлення фактичних обставин, визначення належної правової норми і компетентного суб'єкта, перевірку потреби у втручанні, вибір найменш

обтяжливого з достатніх засобів, прийняття та виконання процесуального рішення, а також його перегляд, зміну або припинення після відпадіння відповідних підстав.

Встановлено, що на стадії досудового розслідування вирішальне значення мають належне повідомлення особи, підтвердження одержання нею повістки та наявність реальної можливості прибути або взяти участь у процесуальній дії в режимі відеоконференції у випадках і порядку, передбачених КПК України. Запропоновано проводити під час першої процесуальної дії за участю відповідної особи оцінювання індивідуальних потреб неповнолітніх, осіб, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, осіб, які за станом здоров'я потребують додаткових процесуальних гарантій, потерпілих від насильницьких і воєнних кримінальних правопорушень, а також учасників, які перебувають за кордоном, на тимчасово окупованій території України чи території, на якій ведуться бойові дії. Для допиту та пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції обґрунтовано єдині вимоги щодо встановлення особи учасника, технічної якості зв'язку, відеозапису, участі перекладача, конфіденційного спілкування із захисником і фіксування технічних перерв.

Розвинуто положення щодо повної та послідовної фіксації відомостей про затримання особи з моменту, визначеного ст. 209 КПК України, зокрема про час і місце фактичного обмеження свободи пересування, доставлення, складання протоколу, роз'яснення прав, забезпечення права на захист, повідомлення інших осіб та органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, у порядку ст. 213 КПК України, надання за необхідності медичної допомоги, переміщення затриманої особи та виконання обов'язків, передбачених ст. 212 КПК України. Електронний облік відповідних відомостей запропоновано як додатковий засіб забезпечення їх достовірності й доступності для перевірки, що не замінює протоколу затримання та не передбачає обов'язкового безперервного відеозапису.

Визначено зміст правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність як передбаченого законом, фактично обґрунтованого і

мінімально необхідного позбавлення чи обмеження фізичної свободи особи для досягнення визначеної КПК України мети, застосованого компетентним суб'єктом у належній процесуальній формі та без ознак свавілля. Затримання і тримання під вартою безпосередньо обмежують фізичну свободу, тоді як характер домашнього арешту, приводу та покладених на особу обов'язків оцінюється з урахуванням їх змісту, тривалості й інтенсивності. Грошове стягнення, арешт майна, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади обмежують інші права та не можуть лише із цієї причини ототожнюватися з обмеженням права, гарантованого ст. 29 Конституції України і ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Визначено, що запобіжні заходи входять до системи заходів забезпечення кримінального провадження, а до процесуального забезпечення участі осіб належать у тій частині, в якій забезпечують виконання підозрюваним чи обвинуваченим процесуальних обов'язків і запобігають ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України. Застосування запобіжного заходу не може мати карального характеру, ґрунтуватися лише на тяжкості кримінального правопорушення або передбачати формальну послідовність від менш суворого заходу до тримання під вартою. Кожен заявлений ризик має підтверджуватися конкретними фактичними даними й оцінюватися окремо, процесуальні обов'язки мають відповідати характеру встановленого ризику, а недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів має бути окремо обґрунтована в ухвалі слідчого судді, суду.

Обґрунтовано, що процесуальне забезпечення участі під час судового розгляду має гарантувати не формальну присутність учасника, а його можливість знати зміст обвинувачення, користуватися правничою допомогою, подавати клопотання, висловлювати позицію, брати участь у дослідженні доказів і реалізовувати інші права, передбачені КПК України. Особиста участь обвинуваченого залишається загальним правилом, тоді як дистанційне судове провадження відповідно до ст. 336 КПК України допускається за встановлених законом підстав і потребує постановлення вмотивованої ухвали суду. Визначено

обов’язкові гарантії відеоконференції: належне встановлення особи учасника, відсутність стороннього впливу, можливість бачити й чути перебіг судового розгляду, подавати матеріали, користуватися допомогою перекладача та конфіденційно спілкуватися із захисником, повне фіксування судового засідання технічними засобами і процесуальне реагування на переривання зв’язку чи виникнення загрози безпеці учасників судового провадження.

Сформовано систему забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану та використання електронних засобів комунікації, яка передбачає розмежування умисного невиконання процесуального обов’язку й об’єктивної неможливості прибуття або участі, спричиненої перебуванням на тимчасово окупованій території України чи території, на якій ведуться бойові дії, евакуацією, перебуванням за межами України, проходженням військової служби, порушенням транспортного сполучення або відсутністю стабільного зв’язку; встановлення єдиних правил виклику і повідомлення із застосуванням електронних засобів комунікації та підтвердження їх одержання; незастосування наслідків неприбуття в разі підтвердженого технічного збою; уніфікацію порядку встановлення особи, фіксування перебігу процесуальної дії, забезпечення конфіденційного спілкування із захисником і перевірки технічної можливості участі в режимі відеоконференції.

Узагальнення зарубіжного законодавства дозволило виокремити апробовані практики для кримінального процесуального законодавства України: використання захищених електронних каналів виклику і повідомлення з належним встановленням особи адресата та підтвердженням факту одержання відповідної інформації; застосування іншого передбаченого законом способу виклику або повідомлення за відсутності підтвердження одержання; дистанційну участь за умови належного встановлення особи учасника та дотримання права на захист; установлення вимог до компетентності й неупередженості перекладача та спеціаліста; періодичну перевірку збереження підстав для подальшого застосування заходів, пов’язаних з обмеженням прав особи. Імплементація

повинна здійснюватися з урахуванням Конституції України, системи і термінології КПК України, міжнародних договорів, інституційних та технічних можливостей і недопустимості зниження наявного рівня процесуальних гарантій.

Сформульовано підхід до застосування практики ЄСПЛ шляхом встановлення змісту відповідної правової позиції, визначення конвенційного права, якого вона стосується, та зіставлення юридично значущих обставин справи ЄСПЛ з обставинами конкретного кримінального провадження. Формальне цитування рішення Суду або механічне перенесення його висновків без такого зіставлення не забезпечує належного мотивування процесуального рішення. Під час застосування запобіжного заходу чи продовження строку його дії судове рішення має містити окремі висновки щодо обґрунтованості підозри, підтвердження кожного ризику конкретними фактичними даними, недостатності застосування більш м'яких запобіжних заходів, відповідності покладених обов'язків установленим ризикам, співмірності розміру застави та строку дії процесуальних обмежень; під час продовження строку тримання під вартою – також щодо того, що заявлений ризик не зменшився або виникли нові ризики, та наявності обставин, які перешкоджають завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою.

Науково аргументовано доцільність прийняття розробленого проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення процесуальних основ забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні», положеннями якого запропоновано врегулювати здійснення виклику і повідомлення з використанням електронних засобів комунікації та підтвердження їх одержання; конкретизувати вимоги до доведення ризиків, визначення розміру застави, застосування тримання під вартою й мотивування судових рішень; запровадити періодичну перевірку актуальності процесуальних обмежень; удосконалити порядок проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції щодо осіб, до яких застосовано заходи безпеки; розширити можливості оскарження рішень про відмову в

застосуванні заходів безпеки, їх зміну чи припинення; деталізувати процесуальний порядок вирішення питання про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом.

Загалом, сформовано теоретико-прикладну концепцію процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як самостійного комплексного кримінального процесуального інституту, що об'єднує систему взаємопов'язаних процесуальних засобів, процедур і гарантій, спрямованих на своєчасне інформування особи, забезпечення її прибуття та участі у проведенні процесуальних дій і судовому розгляді, реалізацію процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків і захист від незаконного або необґрунтованого процесуального примусу, з визначенням мети, ознак, структури, функцій і критеріїв відмежування відповідного інституту від заходів забезпечення кримінального провадження, процесуального примусу та кримінальних процесуальних гарантій.

Ключові слова: процесуальне забезпечення участі осіб, кримінальне провадження, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальний процесуальний примус, учасники кримінального провадження, виклик, повідомлення, привід, затримання, запобіжні заходи, судовий контроль, відеоконференція, воєнний стан, кримінальні процесуальні гарантії, Європейський суд з прав людини.

SUMMARY

Svintsytskyi A.V. Procedural foundations of ensuring the participation of individuals during criminal proceedings: problems of theory and practice. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Law in the specialty 12.00.09 – criminal process and forensics; forensic examination; operational and investigative activities. – State Tax University, Irpin, 2026.

The dissertation presents a comprehensive theoretical and applied study of the procedural foundations for ensuring the participation of individuals in criminal proceedings against the backdrop of the digitalisation of criminal justice, European integration and the legal regime of martial law. The genesis and patterns of development of the relevant legal regulation are examined; the methodological foundations of the study are defined; the concept, characteristics, structure and functional purpose of procedural measures to ensure the participation of individuals are formulated; and its relationship with measures to ensure criminal proceedings, criminal procedural coercion and criminal procedural safeguards is established.

A systematic transformation of the legal regulation of ensuring the participation of individuals has been identified – from customary methods of summons, compulsory attendance, surety and financial security for appearance to a system of procedural measures and criminal procedural safeguards. A periodisation of this process has been developed, covering: the emergence of customary forms of ensuring the participation of individuals in judicial proceedings (9th – first half of the 16th century); the formation of the normative foundations for such measures (the second half of the 16th century – 1864); the institutionalisation of procedural measures to ensure the participation of individuals (1864–1991); their humanisation and Europeanisation (1991–2012); and the comprehensive development of the relevant procedural measures and safeguards following the adoption of the 2012 Criminal Procedural Code of Ukraine, influenced by the digitalisation of criminal proceedings and the legal regime of martial law (from 2012 to the present).

Procedural safeguards for the participation of individuals are defined as the system of interrelated procedural measures, procedures and guarantees provided for by criminal procedural legislation, which are implemented by authorised bodies in accordance with the procedure laid down in the Criminal Procedural Code of Ukraine of Ukraine, to ensure that individuals are informed in a timely manner, to ensure their attendance and participation, to enable them to exercise their procedural rights and fulfil their procedural obligations, and to apply, where there are relevant grounds, security measures and protection against unlawful or unjustified procedural coercion. This institution is distinguished from measures to ensure criminal proceedings, criminal procedural coercion, criminal procedural safeguards and procedural status in terms of its subject matter, procedural purpose and functional role.

Methodological foundations for researching the procedural safeguards for the participation of individuals have been developed, based on a combination of systemic, institutional, functional, activity-based, axiological and anthropocentric approaches. The use of historical-legal, logical-semantic, systemic-structural, formal-legal, comparative-legal, sociological and statistical methods, as well as methods of documentary analysis, legal modelling and the analysis of judicial practice has enabled the study of this institution in the unity of its genesis, doctrinal content, normative structure, functional purpose and practical application.

A system of procedural measures to ensure the participation of individuals in criminal proceedings is proposed, comprising, by functional purpose: information and communication measures, covering the notification, summons and service of procedural documents; measures to create the conditions for the exercise of procedural rights relating to the participation of a defence counsel, representative, legal representative, interpreter and expert; coercive measures to ensure participation and the fulfilment of procedural obligations, which include bringing a person before the court, the imposition of a financial penalty, detention and preventive measures insofar as they are aimed at ensuring a person’s participation; measures for participation in procedural actions via videoconference and remote court proceedings; security measures; additional procedural safeguards for minors, persons who do not speak or

have insufficient command of the official language, and other participants who, due to their age or state of health, require additional safeguards. The level of safeguards provided by the relevant system comprises judicial review and the right to appeal against procedural decisions, actions or omissions in the cases and in accordance with the procedure provided for in the Criminal Procedural Code of Ukraine.

A system of criminal procedural safeguards has been established to ensure the participation of individuals, covering legality and due process; the timely explanation of rights and obligations; confirmation of receipt of a summons or notification; the right to a defence and to confidential communication with a defence lawyer; the participation of an interpreter, a legal representative, an expert, and, in cases provided for by the Criminal Procedural Code of Ukraine, an educator, a psychologist or a doctor; the application of security measures; the proper identification of participants and the recording of procedural actions during a video conference; judicial oversight and the right to appeal in cases provided for by law. It is proposed to provide, in Part 1 of Article 303 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, for the possibility of appealing against decisions refusing to apply security measures, or decisions to amend or terminate them, and to specify the guarantees for the remote participation of persons to whom such measures are applied.

The grounds, conditions and mechanism for applying measures to ensure the participation of individuals have been clearly defined. The grounds are constituted by the relevant provisions of criminal procedure legislation and the specific factual circumstances giving rise to the need to apply the relevant measure; the conditions for lawfulness are the adoption of a decision by an authorised body, a legitimate procedural purpose, compliance with procedural form and established time limits, the reasonableness of the decision, and the necessity and proportionality of the intervention. The proposed mechanism encompasses the establishment of the factual circumstances, the identification of the applicable legal provision and the competent authority, the assessment of the need for intervention, the selection of the least onerous of the sufficient measures, the adoption and implementation of the procedural decision,

as well as its review, amendment or termination once the relevant grounds cease to exist.

It has been established that, at the pre-trial investigation stage, it is of crucial importance that the person concerned is duly notified, that receipt of the summons is confirmed, and that they have a genuine opportunity to attend or participate in the procedural action via videoconference in the cases and in accordance with the procedure provided for in the Criminal Procedural Code of Ukraine. It is proposed that, during the first procedural action involving the relevant person, an assessment be carried out of the individual needs of minors, persons who do not speak or have insufficient command of the official language, persons who, due to their state of health, require additional procedural safeguards, victims of violent and war-related criminal offences, as well as participants who are abroad, in the temporarily occupied territory of Ukraine or in territory where hostilities are taking place. For questioning and identification procedures conducted via videoconference, uniform requirements have been established regarding the identification of the participant, the technical quality of the connection, video recording, the participation of an interpreter, confidential communication with the defence counsel, and the recording of technical breaks.

Provisions have been set out regarding the comprehensive and consistent recording of information concerning a person’s detention from the moment specified in Article 209 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, in particular regarding the time and place of the actual restriction of freedom of movement, the transfer of the detainee, the drawing up of a report, the explanation of rights, the safeguarding of the right to defence, notifying other persons and the body authorised by law to provide free legal aid, in accordance with Article 213 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the provision of medical assistance where necessary, the transfer of the detained person, and the fulfilment of the duties provided for in Article 212 of the Criminal Procedural Code of Ukraine. Electronic recording of the relevant information is proposed as an additional means of ensuring its accuracy and availability for verification; it does not replace the arrest report and does not require continuous video recording.

The content of a lawful restriction on the right to liberty and security of person is defined as a restriction on an individual's physical freedom that is prescribed by law, factually substantiated, and minimally necessary to achieve an objective set forth in the Criminal Procedural Code of Ukraine, and is applied by a competent authority in the proper procedural form and without arbitrariness. Detention and custody restrict physical freedom directly, whereas the nature of house arrest, compulsory appearance, and obligations imposed on an individual is assessed based on their content, duration, and intensity. Monetary penalties, seizure of property, temporary restriction on the exercise of a special right, and suspension from office restrict other rights and cannot, for that reason alone, be equated to a restriction of the right guaranteed by Article 29 of the Constitution of Ukraine and Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

It is established that preventive measures form part of the system of measures ensuring criminal proceedings; they fall within the category of measures ensuring the participation of persons insofar as they guarantee the fulfillment of procedural obligations by suspects or accused persons and prevent the risks specified in Article 177 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The application of a preventive measure must not be punitive in nature, be based solely on the gravity of the criminal offense, or entail a formal progression from a less severe measure to custody. Each alleged risk must be substantiated by specific factual data and assessed individually; procedural obligations must correspond to the nature of the identified risk; and the insufficiency of applying milder preventive measures must be specifically justified in the ruling of the investigating judge or the court.

It is established that the procedural framework for participation in court proceedings must guarantee not merely the formal presence of a participant, but their ability to understand the substance of the charges, access legal counsel, submit motions, articulate their position, participate in the examination of evidence, and exercise other rights provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine. While the personal participation of the accused remains the general rule, remote court proceedings—pursuant to Article 336 of the Criminal Procedural Code of Ukraine -

are permitted under statutory grounds and require a reasoned court ruling. Mandatory safeguards for videoconferencing are defined, including: proper verification of the participant's identity; absence of external influence; the ability to see and hear the proceedings, submit materials, utilize interpreter services, and communicate confidentially with defense counsel; full technical recording of the court session; and procedural protocols for addressing connection interruptions or threats to the safety of participants.

A system has been formulated to facilitate the participation of individuals in criminal proceedings under martial law and through the use of electronic communication tools; this system entails distinguishing between the intentional failure to fulfill a procedural duty and an objective inability to appear or participate—caused by factors such as presence in temporarily occupied territory or active combat zones, evacuation, location outside Ukraine, military service, transport disruptions, or a lack of stable connectivity - as well as establishing uniform rules for summoning and notification via electronic means with confirmation of receipt, and precluding the application of penalties for non-appearance in cases of confirmed technical failure. the standardization of the procedure for establishing identity, recording the course of the procedural action, ensuring confidential communication with defense counsel, and verifying the technical feasibility of participation via videoconference.

A review of foreign legislation has made it possible to identify proven practices applicable to Ukraine’s criminal procedural law: the use of secure electronic channels for summons and notification, ensuring proper verification of the recipient's identity and confirmation of receipt; the use of alternative statutory methods of summons or notification where receipt is not confirmed; remote participation, provided the participant's identity is properly verified and the right to a defense is upheld; the establishment of requirements regarding the competence and impartiality of interpreters and specialists; and the periodic review of whether grounds persist for the continued application of measures restricting an individual's rights. Implementation must take into account the Constitution of Ukraine, the system and terminology of the Criminal Procedure Code of Ukraine, international treaties, institutional and technical

capabilities, and the principle that the existing level of procedural safeguards must not be diminished.

An approach to applying the case law of the European Court of Human Rights has been formulated, involving the identification of the relevant legal position and the specific Convention right at issue, followed by a comparison of the legally significant circumstances of the ECHR case with the facts of the specific criminal proceeding. Merely citing the Court's judgment or mechanically adopting its conclusions without such a comparison fails to provide adequate reasoning for a procedural decision. When applying a preventive measure or extending its duration, the court decision must include specific findings regarding: the validity of the suspicion; the substantiation of each risk with concrete factual data; the inadequacy of less restrictive preventive measures; the alignment of imposed obligations with the identified risks; and the proportionality of the bail amount and the duration of procedural restrictions. during the extension of the period of detention in custody—also regarding the fact that the alleged risk has not diminished or that new risks have arisen, and the existence of circumstances preventing the completion of the pre-trial investigation before the expiration of the previous detention order.

The study provides a scientifically grounded rationale for adopting the draft Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding the Improvement of Procedural Foundations for Ensuring the Participation of Persons in Criminal Proceedings». The draft proposes regulating the summoning and notification of persons via electronic communication means and confirming receipt thereof; specifying requirements for proving risks, determining bail amounts, applying pre-trial detention, and substantiating court decisions; introducing periodic reviews of the continued relevance of procedural restrictions; improving the procedure for conducting procedural actions via videoconference involving persons subject to security measures; expanding the scope for appealing decisions to refuse, modify, or terminate security measures; and detailing the procedural framework for addressing the detention or arrest of a judge.

Overall, a theoretical and applied concept has been formulated regarding the procedural assurance of a person's participation in criminal proceedings as a distinct, comprehensive criminal procedural institution. This institution integrates a system of interconnected procedural tools, procedures, and safeguards aimed at timely notification; ensuring the person's appearance and participation in procedural actions and court hearings; facilitating the exercise of procedural rights and the fulfillment of procedural obligations; and protecting against unlawful or unjustified procedural coercion. The concept defines the institution's purpose, characteristics, structure, and functions, as well as the criteria distinguishing it from measures to ensure criminal proceedings, procedural coercion, and criminal procedural guarantees.

Keywords: procedural facilitation of participation, criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, criminal procedural coercion, participants in criminal proceedings, summons, notification, compulsory appearance, detention, preventive measures, judicial oversight, videoconferencing, martial law, criminal procedural guarantees, European Court of Human Rights.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

статті в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

1. Babikov O., Svintsytskyi A., Nazarov V., Kosilova O., Bozhyk V. Rights and freedoms during covert investigations: Balance between security and personal freedoms. *International Journal of Police Science & Management.* 2025. Vol. 27, Issue 1. P. 43-55. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85199779450?origin=resultslist

2. Shchyrska V., Aristova I. Ovcharenko R., Grytsyshen D., Svintsytskyi A. Legal aspects and state regulation of the use of artificial intelligence. *Journal of Sustainable Competitive Intelligence.* 2025. Vol. 15. P. 1-21. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105024190869?origin=resultslist#tab=impact

3. Knyzhenko O., Knyzhenko S., Krainyk H., Sharandak A., Svintsytskyi A. Legal and Cultural Foundations for Improving Criminal Liability for Wartime Collaboration in Ukraine. *Udayana Journal of Law and Culture.* 2025. Vol. 9, Issue 2. P. 240-265. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105012949682?origin=resultslist

4. Sobko G., Svintsytskyi A., Pushkar O., Butynskyi V., Shvets Yu. Reforming Ukraine's Pre-Trial Custody Measures: An International Law Perspective. *Khazanah Hukum.* 2025. Vol. 7, № 1. P. 17-37. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105003174358?origin=resultslist#tab=impact

5. Sobko G., Shchyrska V., Izotenko K., Svintsytskyi A., Ponomarenko Yu. Challenges in classifying violent military offenses. *Nuova Antologia Militare.* 2025. Vol. 6. P. 43-66. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105019798718?origin=resultslist

6. Gavrylenko V., Kulyk S., Svintsytskyi A., Govorun D., Gumeniuk Iu. Synergy of international standards of law enforcement and justice: challenges of integration into the legal order of Ukraine. *Archivio Giuridico Filippo Serafini.* 2025. Vol. 157. Issue 3. P. 663-686. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105027898189?origin=resultslist

7. Sobko G., Reznichenko H., Mukoida R., Svintsytskyi A., Padalka A. Persons Who Commit Military Property Theft: The Case of Ukraine. *International Journal of Legal Information.* 2024. Vol. 52. Issue 1. P. 39-54. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85214095965?origin=resultslist

8. Lykhova S., Svintsytskyi A., Padalka A. Nizovtsev Yu., Lyseiuk A. Image-Based Digital Face Identification Technologies: Criminal Law Aspect. *Revista de Direito, Estado e Telecomunicacoes.* 2023. Vol. 15. Issue 2. P. 81-98. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85174898903?origin=resultslist.

9. Svintsytskyi, A., Semeniuk O., Ufimtseva O., Irkha Yu., Suslin S. Countering fake information as a guarantee of state information security. *Security Journal.* 2023. Vol. 36. Issue 3. P. 427-442. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85135018302?origin=resultslist; https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000830345000001.

10. Shatilo V., Kharytonov S., Kovbasa, V., Svintsytskyi A., Lyseiuk A., Prospects for State and Individual Responsibility in Cases of Aggression in the Context of Russia's Armed Aggression Against Ukraine. *International Criminal Law Review.* 2023. Vol. 23. Issue 4. P. 626-641. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85166135224?origin=resultslist; https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:001108047600003.

11. Svintsytskyi A. The system of cybersecurity bodies in Ukraine. *Revista Cientifica General Jose Maria Cordova.* 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 287 – 305. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85134239382?origin=resultslist

12. Svintsytskyi A., Fernandez-Osorio Andres Eduardo. Editorial. Protection of national security in information and cyberspace. *Revista Cientifica General Jose Maria Cordova.* 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 243-244. URL:

https://www.scopus.com/pages/publications/85134390979?origin=resultslist

13. Sopilko I., Svintsytskyi A., Krasovska Ye., Padalka, A., Lyseiuk, A. Information wars as a threat to the information security of Ukraine. *Conflict Resolution Quarterly.* 2022. Vol. 39. Issue 3. P. 333-347. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85119839846?origin=resultslist https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000722643400001.

статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Свінцицький А.В. До питання визначення дефініції «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні». *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. № 7(43), vol. 2. С. 134-139. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7597.

2. Vasyl Topchiy, Andriy Svintsytskiy. Historical and Legal Formation of Coersive Measures in the Criminal Proceedings in Ukraine. *Journal of International Legal Communication.* 2022. № 5(2). P. 95-107. URL: https://jilc.e-science.space/wp-content/uploads/2022/09/JILC-2022-5-2-095-107-Topchiy.pdf

3. Svintsytskyi A., Sobko G., Loza D., Firman V., Shchokin R. Criminological and Criminal Signs of Mental Violence in Crimes against Public Security under the Criminal Law of Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology.* 2022. Vol. 14. Issue 4. P. 69 – 88. URL: https://pjcriminology.com/publications/criminological-and-criminal-signs-of-mental-violence-in-crimes-against-public-security-under-the-criminal-law-of-ukraine.

4. Svintsytskiy A., Topchiy V., Oderii O., Topchiy N., Zadereiko S., Bershov H., Koniushenko Ya. Procedural provision of witness participation in criminal proceedings of Ukraine. *Challenges of the present. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* 2022. Vol. 25. Issue: 4S. URL: https://www.abacademies.org/articles/procedural-provision-of-witness-participation-in-criminal-proceedings-of-ukraine-challenges-of-the-present.pdf.

статті в наукових виданнях, внесених

до Переліку наукових фахових видань України:

1. Свінцицький А.В. Генеза законодавства щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 545-547. URL: https://www.lsej.org.ua/10_2021/144.pdf

2. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжний країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2021. Випуск 52. С. 94-97. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc52/23.pdf

3. Свінцицький А.В., Падалка А.М., Леонов Б.Д. Правове забезпечення протидії економічному тероризму. *Ірпінський юридичний часопис*. 2021. № 2(6). С. 153-162. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/irpurpr_2021_2_22.

4. Свінцицький А.В. Вплив євроінтеграційних процесів на інститут примусових заходів у кримінальному провадженні. *Ампаро.* 2022. Спецвипуск. Том 2. С. 88-93. URL: https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-2-2022/13.pdf

5. Svintsytskyi A. V. European standards of the institute of safety of participants in criminal proceedings. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, Том 2. С. 142-147. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/407/361

6. Топчій В.В., Свінцицький А.В. Методологічні засади забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип 2(9). С. 204-213. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/75/74

7. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: прикладні аспекти. *Ірпінський юридичний часопис*. Вип. 2(11). С. 141-149. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/104/103.

8. Svintsytskyi A. V. Institute for the safety of participants in criminal proceedings in international law. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3 (12). С. 276-283. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/129/128.

9. Свінцицький А.В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2024. Вип. 4(17). С. 260-267. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/287/298.

10. Свінцицький А.В. Удосконалення законодавчої бази у сфері забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні: міжнародний досвід. *Юридичний вісник.* 2023. Вип. № 1. С. 124–134. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v1_2023/16.pdf.

11. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз правового статусу експерта, спеціаліста та фахівця в галузі права, як суб'єктів кримінального процесу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки».* 2023. Том 34 (73) № 5. С. 80-86. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/14.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Свінцицький А.В. Захист прав і свобод особи під час кримінального провадження: зарубіжний досвід. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану:* матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.). Державний податковий університет, 2024. С. 90-93.

2. Свінцицький А.В. Законодавче забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В.П. Бахіна, В.К. Лисиченка, І.Я. Фрідмана (м. Ірпінь, 19 травня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 104-107.

3. Свінцицький А.В. Досвід ФРН щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Фінансова політика: теоретичні і практичні аспекти юридичної науки:* Матеріали V Міжнародної науково-практичної

конференції (м. Ірпінь, 6 квітня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 319-322.

4. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні: євроінтеграційний вимір. *Сучасний стан кримінально-правового забезпечення в Україні:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 31 березня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 420-423.

5. Свінцицький А.В. Зміна запобіжних заходів під час воєнного стану: деякі особливості. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 25-26 квітня 2023 р.). Академія Державної пенітенціарної служби, 2023. С. 317-319.

6. Свінцицький А.В. Безпека учасників кримінального провадження у світлі зарубіжних стандартів. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального права, кримінології та судочинства:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 275-річниці з дня народження Джеремі Бентама (м. Київ, 12 травня 2023 р.). ДУІТ, 2023. С. 57-61.

7. Свінцицький А. Скасування запобіжних заходів підозрюваному чи обвинуваченому у випадку військової мобілізації в Україні. *Фінанси, економіка vs війна:* збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.). Державний податковий університет, 2022. С. 783-786.

8. Свінцицький А. Процесуальне забезпечення неповнолітніх осіб під час кримінального провадження. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 лютого 2022 р.). Одеса, ОДУВС, 2022. С. 168-169.

9. Свінцицький А.В. Судово-експертне забезпечення Служби безпеки України. *ІІ Міжнародного податкового конгресу:* збірник матеріалів (м. Ірпінь, 26 листопада 2021 р.). Університет ДФС України, 2021. С. 779-783.

10. Свінцицький А.В. Тримання під вартою як винятковий захід забезпечення участі підозрюваного в досудовому розслідуванні. *Кримінальне*

судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (Київ, 28 травня 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 223-226.

11. Свінцицький А.В. Процесуальне забезпечення участі свідка у кримінальному проваджені. *Актуальні проблеми національної правової реформи:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 21 травня 2021 р.). Київ : Академія адвокатури України, 2021. С. 211-214.

12. Свінцицький А.В. Організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності в системі СБ України: теоретико-правові аспекти. *Судово-експертна діяльність в Службі безпеки України: актуальні питання теорії та практики:* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31 березня 2021 року). Київ: ІСТЕ СБУ, 2021. С. 63-69.

13. Свінцицький А.В., Муравська Ю.Є. Побудова ефективної системи національної безпеки України як передумова євроінтеграції. *Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти:* збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 6 травня 2022 р.). Тернопіль, Західноукраїнський національний університет. С. 89-94.

14. Свінцицький А.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов’язаних з доведенням до банкрутства. *Оцінка та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни російською федерацією проти України* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 серп. 2022 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана [та ін.]. Київ : КНЕУ, 2022. С. 139–143.

15. Свінцицький А.В. Основні напрями діяльності суб’єктів судово-експертної діяльності з інтеграції до європейського судово-експертного простору. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 4-5 липня 2024 р.). Київ : Алерта, 2024. С. 48-49.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Економічна безпека держави: криміналістичне забезпечення : навчальний посібник / В. В. Топчій, Т. П. Яцик, В. А. Шкелебей, А. В. Свінцицький, А. М. Падалка, В. В. Топчій ; за заг. ред. В. В. Топчія ; Університет державної фіскальної служби України [та ін.]. Київ : 7БЦ, 2021. 537 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ce21b8a-aabe-4cf7-be6f-8153240bee61/content

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..……4

ВСТУП……..….5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ……...…….25

1.1. Генезис правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження…….……25

1.2. Поняття та сутність процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження…….……62

1.3. Методологія дослідження процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження…….….79

Висновки до розділу 1……..….105

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ……..110

2.1. Правові основи застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні……...…..110

2.2. Система заходів процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження……...128

2.3. Гарантії захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні……..166

Висновки до розділу 2……...189

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ НА ОКРЕМИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ……..193

3.1. Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час досудового розслідування……...……193

3.2. Запобіжні заходи в системі заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні…….…240

3.3. Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час судового провадження…….266

Висновки до розділу 3……..…….309

РОЗДІЛ 4. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ……..314

4.1. Підстави, умови та процесуальний механізм застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження……..314

4.2. Обмеження права на свободу та особисту недоторканість при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження……351

4.3. Особливості обрання, скасування або зміни заходів забезпечення кримінального провадження……...……375

Висновки до розділу 4……..….411

РОЗДІЛ 5. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ….……...416

5.1 Зарубіжний досвід забезпечення участі осіб під час кримінального провадження…….416

5.2 Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні……440

Висновки до розділу 5…….458

ВИСНОВКИ……....462

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….…..470

ДОДАТКИ……..515

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

СРТ - Європейський комітет із запобігання катуванням;

COVID-19 - коронавірусна хвороба 2019 року;

ВП - Велика Палата Європейського суду з прав людини;

ВССУ - Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ;

ВУЦВК - Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет;

ЄС - Європейський Союз;

ЄСІТС - Єдина судова інформаційно-комунікаційна система;

ЄСПЛ - Європейський суд з прав людини;

ЗМІ - засоби масової інформації;

ЗУНР - Західноукраїнська Народна Республіка;

ІТТ - ізолятор тимчасового тримання;

КК України - Кримінальний кодекс України;

КПК України - Кримінальний процесуальний кодекс України;

НАБУ - Національне антикорупційне бюро України;

ООН - Організація Об’єднаних Націй;

РНК - Рада Народних Комісарів;

СКС - Статут кримінального судочинства;

США - Сполучені Штати Америки;

УНР - Українська Народна Республіка;

ФРН - Федеративна Республіка Німеччина.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна модель кримінального провадження повинна забезпечувати узгоджене виконання завдань, визначених ст. 2 КПК України, зокрема захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження та застосування до кожного учасника належної правової процедури. Процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є вагомою передумовою виконання зазначених завдань, оскільки від належного виклику й повідомлення, фактичної можливості брати участь у проведенні процесуальних дій, користуватися допомогою захисника, перекладача або законного представника безпосередньо залежить реалізація процесуальних прав і виконання процесуальних обов’язків.

У доктрині кримінального процесу не сформовано усталеного підходу до визначення поняття «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні», не розкрито його правової природи, ознак, структури, функцій і місця в системі кримінального процесуального права, а також співвідношення із заходами забезпечення кримінального провадження, кримінальним процесуальним примусом та кримінальними процесуальними гарантіями. Кримінальне процесуальне законодавство також не встановлює цілісного й узгодженого порядку такого забезпечення: відповідні норми містяться в різних розділах і главах КПК України, мають неоднаковий ступінь правової визначеності та не завжди узгоджуються між собою. Зокрема, окремо врегульовано повідомлення в кримінальному провадженні, виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід, накладення грошового стягнення, участь захисника, перекладача, законного представника та спеціаліста, застосування запобіжних заходів, проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, дистанційне судове провадження, а також особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану. У правозастосовній практиці неоднаково вирішуються питання підтвердження отримання особою

повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим способом, установлення поважних причин неприбуття на виклик, застосування приводу та накладення грошового стягнення, встановлення особи під час проведення процесуальної дії в режимі відеоконференції, забезпечення конфіденційного спілкування підозрюваного чи обвинуваченого із захисником. Не сформовано єдиних підходів і до забезпечення участі перекладача, законного представника, спеціаліста, неповнолітніх та інших учасників кримінального провадження, щодо яких КПК України передбачає додаткові процесуальні гарантії.

Наявні теоретичні та нормативні прогалини стали більш виразними в умовах воєнного стану. Тимчасова окупація окремих територій України, ведення бойових дій, внутрішнє переміщення населення, перебування учасників кримінального провадження за межами України, проходження військової служби, пошкодження транспортної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури ускладнюють здійснення виклику й повідомлення, прибуття особи та її участь у проведенні процесуальних дій. Застосування передбачених ст. 615 КПК України особливостей кримінального провадження за таких обставин потребує чіткого визначення підстав і меж особливого режиму кримінального провадження, його співвідношення із загальним порядком, а також недопущення необґрунтованого обмеження процесуальних прав учасників кримінального провадження.

Поширення електронної комунікації також випереджає розвиток її кримінального процесуального регулювання. За офіційними даними, 2022 року в судах України проведено 766 419 судових засідань у режимі відеоконференції, а 2025 року засобами підсистеми «Відеоконференцзв’язок» забезпечено проведення 1 447 055 судових засідань із можливістю дистанційної участі (+89 %), з яких 841 019 – у режимі технічної фіксації без віддалених учасників. Кількість документів, поданих до судів через підсистему «Електронний суд», зросла із 975 025 у 2022 році до 5 137 006 у 2025 році (+427 %)[1]. На складність

[1] Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2025 рік. URL : https://www.hcj.gov.ua/doc/doc/58483

досліджуваної проблеми вказує і зміна практики застосування запобіжних заходів, зокрема кількість задоволених під час досудового розслідування клопотань про застосування тримання під вартою зросла із 19 827 у 2023 році до 21 620 у 2024 році та 23 049 у 2025 році (+16 % порівняно з 2023 роком). Водночас кількість задоволених клопотань про застосування домашнього арешту зменшилася, відповідно, із 7 401 до 6 997 та 6 507 (–12 %), а особистого зобов'язання – із 6 336 до 5 992 та 5 214 (–18 %). Кількість задоволених клопотань про застосування застави, навпаки, збільшилась із 514 у 2023 році до 596 у 2024 році та 776 у 2025 році (+51 %)[2].

Наведені статистичні показники підтверджують, що процесуальне забезпечення участі осіб не може зводитися лише до здійснення виклику, застосування приводу або запобіжних заходів і потребує розгляду як функціонально взаємопов'язаного комплексу процесуальних засобів, спрямованих на створення належних умов для реалізації особою її процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків та участі в кримінальному провадженні. Такий підхід зумовлює потребу в комплексному науковому переосмисленні правової природи, структури, функцій і системи засобів процесуального забезпечення участі осіб.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, В. І. Галагана, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренка, М. Л. Грібова, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, Є. Г. Коваленка, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Маляренка, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, М. М. Погорецького, Д. Б. Сергєєвої, О. С. Старенького, О. В. Таран, О. Ю. Татарова, В. М. Тертишника, Г. К. Тетерятник, В. В. Топчія, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, М. С. Цуцкіридзе, А. В. Шевчишена, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, М. Є. Шумила, О. Г. Яновської та інших вітчизняних учених.

---

[2] Звіти судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за формою № 1-к / Судова влада України. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/

У контексті предмета дослідження окремої уваги заслуговують наукові доробки Т. Г. Фоміної, присвячені теоретичним і процесуальним основам застосування запобіжних заходів (2020 р.); В. І. Фаринника – теоретичним, правовим і праксеологічним проблемам застосування заходів забезпечення кримінального провадження (2018 р.); О. М. Мори – процесуальним функціям перекладача в кримінальному провадженні (2021 р.); Д. В. Куриленка – питанням участі осіб, які володіють спеціальними знаннями (2017 р.); О. Д. Кувшинова – процесуальному статусу спеціаліста в кримінальному провадженні (2024 р.); І. Г. Каланчі – судовому провадженню в умовах електронного реформування кримінальної юстиції (2017 р.) та доказам електронної форми в кримінальному процесі України (2025 р.).

Попри наявність значної кількості наукових праць, переважна більшість присвячена окремим учасникам кримінального провадження, процесуальним засобам або видам заходів забезпечення кримінального провадження без з'ясування їхнього взаємозв'язку та функціонального призначення. Наукового визначення потребують поняття, ознаки, структура й функції процесуального забезпечення участі осіб; систематизації – відповідні процесуальні засоби; нормативного вдосконалення – підстави, умови та межі їхнього застосування, порядок забезпечення участі в режимі відеоконференції, особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану та процесуальні гарантії законного й обґрунтованого застосування заходів процесуального примусу. Відтак потреба у вирішенні зазначених теоретико-правових і правозастосовних проблем зумовила обрання теми дослідження, визначила її мету, завдання, об'єкт, предмет і структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020); Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021); Комплексного

стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023). Напрям дисертаційного дослідження узгоджується з положеннями Директиви 2010/64/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20 жовтня 2010 року про право на усний і письмовий переклад у кримінальному провадженні; Директиви 2012/13/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2012 року про право на інформацію в кримінальному провадженні; Директиви 2013/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 жовтня 2013 року про право на доступ до адвоката в кримінальному провадженні та провадженні за європейським ордером на арешт; Директиви (ЄС) 2016/343 Європейського Парламенту та Ради від 9 березня 2016 року про посилення окремих аспектів презумпції невинуватості та права бути присутнім на судовому розгляді в кримінальному провадженні. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної роботи кафедри кримінального права та процесу Державного податкового університету «Розслідування кримінальних правопорушень (кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти)» (державний реєстраційний номер 0121U113579).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Державного податкового університету від 09 квітня 2026 року (протокол № 14).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є розв’язання комплексної наукової проблеми процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні через формування його цілісної теоретичної концепції та розроблення науково обґрунтованих пропозицій і практичних рекомендацій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Для досягнення поставленої мети визначено такі *завдання*:

– розкрити генезис правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження;

– окреслити концептуальні засади процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження;

– визначити методологію дослідження процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження;

– охарактеризувати правові засади застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні;

– сформувати систему заходів процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження та визначити критерії їхньої класифікації;

– систематизувати кримінальні процесуальні гарантії захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні;

– встановити особливості забезпечення участі осіб під час кримінального провадження на стадії досудового розслідування;

– з’ясувати місце та функціональне призначення запобіжних заходів у системі заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні;

– розкрити процесуальні основи забезпечення участі осіб під час судового розгляду;

– встановити підстави, умови та процесуальний механізм застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження;

– визначити зміст і допустимі межі обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження;

– охарактеризувати особливості обрання запобіжних заходів, а також зміни та скасування заходів забезпечення кримінального провадження;

– узагальнити досвід окремих зарубіжних країн щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження;

– систематизувати правові позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні та сформулювати пропозиції щодо їхнього врахування в кримінальному процесуальному законодавстві й практиці його застосування.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із забезпеченням участі осіб у кримінальному провадженні.

Предмет дослідження – процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та виконання визначених завдань застосовано багаторівневу методологію, що поєднує системний, інституційний, функціональний, діяльнісний, аксіологічний, антропоцентричний і міждисциплінарний підходи, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. *Діалектичний метод* використано для дослідження процесуального забезпечення участі осіб у взаємозв'язку з реалізацією процесуальних прав, виконанням процесуальних обов'язків і застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, виявлення закономірностей розвитку відповідного правового регулювання (розділи 1–5); *історико-правовий* – для розкриття генезису правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб та розроблення періодизації його розвитку (підрозділ 1.1); *доктринальний і логіко-семантичний* – для узагальнення наукових позицій, формулювання поняття процесуального забезпечення участі осіб, визначення його ознак і розмежування із заходами забезпечення кримінального провадження, кримінальним процесуальним примусом і кримінальними процесуальними гарантіями (підрозділи 1.2, 2.1); *системно-структурний і структурно-функціональний* – для встановлення структури досліджуваного інституту, взаємозв'язків і функціонального призначення його складових та формування системи процесуальних засобів забезпечення участі осіб (підрозділи 1.2, 2.1–2.3); *інституційний* – для обґрунтування місця процесуального забезпечення участі осіб у системі кримінального процесуального права, визначення компетенції суб'єктів застосування відповідних засобів і критеріїв відмежування від суміжних кримінальних процесуальних інститутів (підрозділи 1.2, 2.1); *формально-юридичний* – для аналізу положень кримінального процесуального законодавства, виявлення прогалин і неузгодженостей правового регулювання та

формулювання пропозицій щодо внесення змін до КПК України (розділи 2–4); *класифікації та функціональний* – для систематизації засобів процесуального забезпечення участі осіб за визначеними критеріями та встановлення призначення кожного з них у механізмі реалізації процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків (підрозділи 2.1–3.3); *моделювання й прогнозування* – для побудови процесуального механізму застосування відповідних засобів, розроблення законодавчих пропозицій та оцінювання можливих наслідків їхнього впровадження (підрозділ 2.2, розділи 3, 4); *компаративістський* – для порівняльного аналізу положень кримінального процесуального законодавства окремих зарубіжних держав, узагальнення позитивного досвіду забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні та визначення можливостей його використання в кримінальному процесуальному законодавстві України та практиці його застосування (підрозділ 5.1); систематизації правових позицій ЄСПЛ щодо забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні (підрозділ 5.2); *соціологічний* – для одержання та узагальнення результатів анкетування респондентів із проблемних питань процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні (розділи 2–4); *статистичний* – для кількісного опрацювання результатів анкетування й офіційних статистичних даних, а також визначення тенденцій застосування процесуальних засобів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні (розділи 2–4); *документальний аналіз* – для опрацювання міжнародних договорів, актів Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейського Союзу, офіційних звітів і аналітичних матеріалів із питань забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні (підрозділи 1.2, 5.1, 5.2).

Емпіричну базу дослідження: рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду, інших національних судів та ЄСПЛ; результати анкетування 300 респондентів (80 слідчих і 30 дізнавачів Національної поліції України, 40 слідчих і детективів Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України та Бюро економічної безпеки України, 50 прокурорів, 40 суддів, 50 адвокатів і 10 працівників апаратів судів),

професійна діяльність яких пов’язана зі здійсненням кримінального провадження та забезпеченням участі осіб; інформаційно-аналітичні матеріали Офісу Генерального прокурора, Національної поліції України, Державної судової адміністрації України, Верховного Суду, а також Організації Об’єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та Європейського Союзу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, у якому розв’язано наукову проблему формування цілісної теоретико-прикладної концепції процесуальних основ забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, визначено правову природу, зміст, систему, функціональне призначення та механізм застосування відповідних процесуальних засобів, а також розроблено пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства й практики його застосування в умовах цифровізації, європейської інтеграції та воєнного стану. Найсуттєвішими є такі положення:

вперше:

– сформовано теоретико-прикладну концепцію процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як самостійного комплексного кримінального процесуального інституту, що об’єднує систему взаємопов’язаних процесуальних засобів, процедур і гарантій, спрямованих на своєчасне інформування особи, забезпечення її прибуття та участі в проведенні процесуальних дій і судовому розгляді, реалізацію процесуальних прав, виконання процесуальних обов’язків і захист від незаконного або необґрунтованого процесуального примусу, з визначенням мети, ознак, структури, функцій і критеріїв відмежування відповідного інституту від заходів забезпечення кримінального провадження, процесуального примусу та кримінальних процесуальних гарантій;

– запропоновано систему засобів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, до якої за функціональним призначенням

віднесено: інформаційно-комунікаційні засоби, що охоплюють повідомлення, виклик і вручення процесуальних документів; засоби створення умов для реалізації процесуальних прав, пов’язані з участю захисника, представника, законного представника, перекладача та спеціаліста; примусові засоби забезпечення участі й виконання процесуальних обов’язків, до яких належать привід, накладення грошового стягнення, затримання та запобіжні заходи в частині їхньої спрямованості на участь особи; засоби участі в проведенні процесуальних дій у режимі відеоконференції та дистанційному судовому провадженні; заходи безпеки; додаткові процесуальні гарантії неповнолітніх, осіб, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, та інших учасників, які, з огляду на вік або стан здоров’я, потребують додаткових гарантій; гарантійний рівень відповідної системи становлять судовий контроль та оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності у випадках і порядку, передбачених КПК України;

– розроблено теоретико-прикладну модель процесуального механізму застосування засобів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як послідовності взаємопов’язаних елементів, що охоплює встановлення потреби в забезпеченні участі особи; визначення фактичних і правових підстав застосування відповідного засобу; перевірку можливості досягнення процесуальної мети без обмеження прав або з мінімально потрібним їхнім обмеженням; ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого процесуального рішення; доведення його змісту до відома особи; виконання рішення; перевірку досягнення визначеної мети; судовий контроль та оскарження у випадках, передбачених КПК України; зміну або припинення застосування відповідного засобу після зміни чи відпадіння його підстав;

– сформовано систему забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану та використання електронних засобів комунікації, яка передбачає розмежування умисного невиконання процесуального обов’язку й об’єктивної неможливості прибуття або участі, спричиненої перебуванням на тимчасово окупованій території України чи

території, на якій ведуться бойові дії, евакуацією, перебуванням за межами України, проходженням військової служби, порушенням транспортного сполучення або відсутністю стабільного зв'язку; встановлення єдиних правил виклику й повідомлення із застосуванням електронних засобів комунікації та підтвердження їхнього одержання; незастосування наслідків неприбуття в разі підтвердженого технічного збою; уніфікацію порядку ідентифікації особи, фіксування перебігу процесуальної дії, забезпечення конфіденційного спілкування із захисником і перевірки технічної можливості участі в режимі відеоконференції;

– обґрунтовано систему взаємопов'язаних критеріїв застосування, продовження, зміни та скасування запобіжних заходів, відповідно до якої існування кожного ризику, передбаченого ст. 177 КПК України, має підтверджуватися належними доказами та встановлюватися окремо на момент розгляду відповідного клопотання; покладені на підозрюваного чи обвинуваченого процесуальні обов'язки повинні відповідати конкретно встановленому ризику та бути потрібними для його запобігання; недостатність застосування більш м'якого запобіжного заходу підлягає окремому обґрунтуванню в ухвалі слідчого судді, суду; розмір застави має визначатися з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного чи обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, і не бути завідомо непомірним; продовження строку тримання під вартою допускається лише за умови доведення того, що заявлений ризик не зменшився або з'явилися нові ризики, які виправдовують подальше тримання особи під вартою, а застосування більш м'якого запобіжного заходу не забезпечить запобігання таким ризикам; під час оцінювання пропорційності обмеження прав особи мають ураховуватися сукупна тривалість, характер та інтенсивність застосованих до неї процесуальних обмежень;

– науково аргументовано до прийняття розробленого проєкту Закону України «*Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення процесуальних основ забезпечення участі осіб у*

кримінальному провадженні», положеннями якого запропоновано врегулювати здійснення виклику й повідомлення з використанням електронних засобів комунікації та підтвердження їхнього одержання; конкретизувати вимоги до доведення ризиків, визначення розміру застави, застосування тримання під вартою та мотивування судових рішень; запровадити періодичну перевірку актуальності процесуальних обмежень; удосконалити порядок проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції щодо осіб, до яких застосовано заходи безпеки; розширити можливості оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки, їх зміну чи припинення; деталізувати процесуальний порядок вирішення питання про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом;

удосконалено:

– наукові підходи до визначення критеріїв правомірності втручання в право на свободу та особисту недоторканність, відповідно до яких процесуальні заходи, що за характером, тривалістю й інтенсивністю становлять обмеження або позбавлення свободи, мають застосовуватися на підставі та в порядку, встановлених законом, переслідувати визначену кримінальним процесуальним законом мету, бути обґрунтованими конкретними обставинами, потрібними такій меті, супроводжуватися належними процесуальними гарантіями й припинятися після настання відповідних підстав;

– систему кримінальних процесуальних гарантій забезпечення участі осіб через внесення до неї своєчасного роз’яснення процесуальних прав і обов’язків; підтвердження одержання повістки про виклик або повідомлення; забезпечення права на захист і конфіденційного спілкування із захисником; залучення перекладача, законного представника, спеціаліста, а у випадках, передбачених КПК України, – педагога або психолога та лікаря; застосування заходів безпеки; проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції з додержанням вимог щодо ідентифікації особи, якості зв’язку, інформаційної безпеки та фіксування; судового контролю й оскарження у випадках і порядку, передбачених КПК України;

– кримінальні процесуальні положення щодо забезпечення участі осіб під час досудового розслідування в частині запровадження індивідуального оцінювання потреб неповнолітніх та інших учасників, які потребують додаткових процесуальних гарантій; конкретизації вимог до компетентності перекладача та спеціаліста й обставин, що вилучають їх участь; диференціації порядку виклику й участі осіб, які перебувають за межами України, на тимчасово окупованій території України або території, на якій ведуться бойові дії; установлення додаткових гарантій під час проведення допиту та впізнання в режимі відеоконференції;

– теоретико-прикладні положення щодо забезпечення участі осіб під час судового розгляду в умовах воєнного стану, які передбачають забезпечення безпосередньої участі обвинуваченого, а за наявності встановлених ст. 336 КПК України підстав – здійснення дистанційного судового провадження на підставі вмотивованої ухвали суду; належну ідентифікацію учасника; можливість чути й бачити перебіг судового провадження та реалізовувати процесуальні права; конфіденційне спілкування із захисником; належну якість зв’язку, інформаційну безпеку та повне фіксування судового засідання;

– теоретичні положення щодо кримінального провадження стосовно окремої категорії осіб через призначення додаткових гарантій, передбачених главою 37 КПК України; розмежування компетенції Вищої ради правосуддя та слідчого судді під час вирішення питання про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом; узгодження послідовності відповідних процедур; конкретизації процесуальних наслідків затримання судді під час або відразу після вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також способу та строку інформування органів і службових осіб, визначених ст. 483 КПК України;

– наукові підходи до імплементації досвіду зарубіжних країн щодо виклику й повідомлення осіб, які перебувають за межами держави; електронної комунікації та ідентифікації; проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції; залучення перекладача та спеціаліста; забезпечення участі малолітніх і неповнолітніх осіб; застосування заходів безпеки та здійснення

судового контролю за обмеженням прав особи;

дістали подальшого розвитку:

– періодизація правового регулювання забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні за рахунок виокремлення п'яти етапів: становлення звичаєвих форм забезпечення участі осіб у судочинстві (IX – перша половина XVI ст.); формування нормативних засад забезпечення участі (друга половина XVI ст. – 1864 р.); інституціоналізація відповідних процесуальних засобів (1864–1991 рр.); гуманізація та європеїзація кримінального процесуального законодавства (1991–2012 рр.); комплексний розвиток кримінальних процесуальних гарантій в умовах цифровізації та воєнного стану (з 2012 р. дотепер);

– структурно-функціональний підхід щодо підстав, умов і процесуального порядку застосування засобів забезпечення участі осіб через розмежування юридичних і фактичних підстав; виокремлення загальних умов застосування заходів забезпечення кримінального провадження, визначених ст. 132 КПК України, та спеціальних підстав і умов, установлених для конкретного заходу; визначення послідовності ухвалення, виконання, перегляду та припинення дії відповідного рішення;

– теоретичні положення щодо динамічного характеру застосування заходів забезпечення кримінального провадження, відповідно до яких продовження строку дії, зміна або скасування заходу потребують перевірки збереження його юридичних і фактичних підстав, досягнення процесуальної мети, зміни обставин і можливості застосування менш обмежувального заходу, а продовження строку тримання під вартою – встановлення обставин, передбачених ч. 3 ст. 199 КПК України;

– наукове розуміння судового контролю за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування як кримінальної процесуальної гарантії, зміст якої полягає в неупередженій перевірці слідчим суддею доводів клопотання й наданих сторонами доказів щодо наявності підстав для застосування відповідного заходу, потребі в обмеженні

прав особи, а під час вирішення питання про запобіжний захід – також обґрунтованості підозри, існування ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, та недостатності застосування більш м’якого запобіжного заходу;

– процесуальний алгоритм затримання особи з моменту, визначеного ст. 209 КПК України, за рахунок встановлення й фіксації часу та місця фактичного обмеження свободи пересування, доставлення затриманої особи до органу досудового розслідування, складання протоколу затримання відповідно до ст. 208 КПК України, повідомлення осіб та органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, у порядку, встановленому ст. 213 КПК України, усіх переміщень затриманої особи, а також надання їй у разі потреби належної медичної допомоги та виконання інших обов’язків, передбачених ст. 212 КПК України;

– рекомендації щодо врахування практики ЄСПЛ, відповідно до яких застосування правової позиції Суду потребує з’ясування її змісту та зіставлення юридично значущих обставин відповідної справи з обставинами кримінального провадження, що унеможливлює формальне цитування або механічне перенесення висновків ЄСПЛ, а судове рішення про застосування чи продовження запобіжного заходу має містити мотивовані висновки щодо обґрунтованості підозри, існування кожного заявленого ризику, недостатності застосування більш м’якого запобіжного заходу, відповідності покладених процесуальних обов’язків установленим ризикам, співмірності розміру застави, а в разі продовження строку тримання під вартою – також щодо того, що заявлений ризик не зменшився або з’явилися нові ризики, які виправдовують подальше тримання особи під вартою.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що обґрунтовані в дисертації положення впроваджені й можуть бути використані в:

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження теоретичних і прикладних проблем процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження (акти впровадження Державного податкового університету від 19 травня 2026 року та Національної академії внутрішніх справ

від 17 грудня 2024 року);

– *законотворчій діяльності* – під час підготовки пропозицій щодо внесення змін і доповнень до кримінального процесуального законодавства України в частині вдосконалення порядку виклику та повідомлення учасників кримінального провадження, забезпечення їхнього прибуття, проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, здійснення дистанційного судового провадження, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також гарантування прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (довідка Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 29 квітня 2026 р. № 147д9/9-06);

– *практичній діяльності* – як науково обґрунтовані рекомендації для слідчих, дізнавачів, прокурорів, слідчих суддів, суддів та адвокатів, а також під час проведення занять із професійної підготовки та підвищення кваліфікації слідчих, дізнавачів і прокурорів (довідка Адвокатського об'єднання «ЮС ФОРТІС» від 25 березня 2026 року № 25/03-6);

– *освітньому процесі* – під час підготовки навчальних і навчально-методичних матеріалів, проведення лекційних, семінарських і практичних занять зі здобувачами вищої освіти денної та заочної форм навчання з навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Організація досудового розслідування» (акти впровадження Державного податкового університету від 19 березня 2026 року та Національної академії внутрішніх справ від 17 грудня 2024 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень.

У науковій статті «Rights and freedoms during covert investigations: Balance between security and personal freedoms», опублікованій спільно з О. Бабіковим, В. Назаровим, О. Косіловою та В. Божиком, здобувачем визначено процесуальні гарантії додержання прав особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

У науковій статті «Legal aspects and state regulation of the use of artificial intelligence», опублікованій спільно з В. Щирською, І. Арістовою, Р. Овчаренком та Д. Грицишеном, – обґрунтовано правові межі використання штучного інтелекту й гарантії захисту прав особи.

У науковій статті «Legal and Cultural Foundations for Improving Criminal Liability for Wartime Collaboration in Ukraine», опублікованій спільно з О. Книженко, С. Книженко, Н. Крайник та А. Шарандаком, – розкрито процесуальні аспекти притягнення особи до кримінальної відповідальності за колаборaційну діяльність.

У науковій статті «Reforming Ukraine's Pre-Trial Custody Measures: An International Law Perspective», опублікованій спільно з Г. Собко, О. Пушкарем, В. Бутинським та Ю. Швецем, – досліджено підстави й процесуальні гарантії застосування тримання під вартою.

У науковій статті «Challenges in classifying violent military offenses», опублікованій спільно з Г. Собко, В. Щирською, К. Ізотенко та Ю. Пономаренко, – визначено значення належного фіксування обставин учинення військових кримінальних правопорушень.

У науковій статті «Synergy of international standards of law enforcement and justice: challenges of integration into the legal order of Ukraine», опублікованій спільно з В. Гавриленком, С. Куликом, Д. Говоруном та Ю. Гуменюк, – обґрунтовано напрями врахування міжнародних стандартів у кримінальному процесуальному законодавстві України.

У науковій статті «Persons Who Commit Military Property Theft: The Case of Ukraine», опублікованій спільно з Г. Собко, Г. Резніченко, Р. Мукоїдою та А. Падалкою, – розкрито процесуальні особливості встановлення обставин кримінальних правопорушень проти військового майна.

У науковій статті «Image-Based Digital Face Identification Technologies: Criminal Law Aspect», опублікованій спільно із С. Лиховою, А. Падалкою, Ю. Нізовцевим та А. Лисеюком, – визначено правові засади використання технологій ідентифікації особи за зображенням.

У науковій статті «Countering fake information as a guarantee of state information security», опублікованій спільно з О. Семенюком, О. Уфімцевою, Ю. Ірхою та С. Сусліним, – досліджено процесуальні засоби виявлення та документування поширення недостовірної інформації.

У науковій статті «Prospects for State and Individual Responsibility in Cases of Aggression in the Context of Russia's Armed Aggression Against Ukraine», опублікованій спільно з В. Шатілом, С. Харитоновим, В. Ковбасою та А. Лисеюком, – розкрито процесуальні механізми притягнення осіб до відповідальності за злочин агресії.

У науковій статті «Editorial. Protection of national security in information and cyberspace», підготовленій спільно з Фернандесом-Осоріо Андресом Едуардо, автором особисто обґрунтовано актуальність проблематики захисту національної безпеки в інформаційному та кіберпросторі, визначено основні сучасні загрози в цій сфері та окреслено пріоритетні напрями забезпечення інформаційної та кібербезпеки держави.

У науковій статті «Historical and Legal Formation of Coercive Measures in the Criminal Proceedings in Ukraine», опублікованій спільно з В. В. Топчієм, здобувачем розроблено періодизацію становлення заходів процесуального примусу.

У науковій статті «Criminological and Criminal Signs of Mental Violence in Crimes against Public Security under the Criminal Law of Ukraine», опублікованій спільно з Г. Собко, Д. Лозою, В. Фірманом та Р. Щокіним, – визначено особливості встановлення й доказування обставин застосування психічного насильства.

У науковій статті «Procedural provision of witness participation in criminal proceedings of Ukraine: Challenges of the present», опублікованій спільно з В. Топчієм, О. Одерієм, Н. Топчій, С. Задерейко, Г. Бершовим та Я. Конюшенко, – визначено систему процесуальних засобів забезпечення участі свідка.

У науковій статті «Правове забезпечення протидії економічному тероризму», опублікованій спільно з А. М. Падалкою та Б. Д. Леоновим, –

досліджено процесуальні засоби виявлення, документування та розслідування відповідних кримінальних правопорушень.

У науковій статті «Методологічні засади забезпечення участі осіб під час кримінального провадження», опублікованій спільно з В. В. Топчієм, – сформульовано поняття й ознаки процесуального забезпечення участі осіб та методологічні засади його дослідження.

У тезах доповіді «Побудова ефективної системи національної безпеки України як передумова євроінтеграції», опублікованих спільно з Ю. Є. Муравською, – визначено роль органів досудового розслідування у відповідних інтеграційних процесах.

У навчальному посібнику «Економічна безпека держави: криміналістичне забезпечення», підготовленому спільно з А. М. Падалкою, В. В. Топчієм, В. А. Шкелебей та іншими авторами, здобувачем розроблено положення щодо використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень.

Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові статті, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі кримінального права та процесу Державного податкового університету. Результати дослідження були оприлюднені на 15 науково-практичних конференціях, круглих столах, конгресах, зокрема: «Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.); «Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти» (м. Ірпінь, 19 травня 2023 р.); «Фінансова політика: теоретичні і практичні аспекти юридичної науки» (м. Ірпінь, 6 квітня 2023 р.); «Сучасний стан кримінально-правового забезпечення в Україні» (м. Ірпінь, 31 березня 2023 р.); «Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-

гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану» (м. Чернігів, 25–26 квітня 2023 р.); «Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального права, кримінології та судочинства» (м. Київ, 12 травня 2023 р.); «Фінанси, економіка vs війна» (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.); «Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права» (м. Одеса, 25 лютого 2022 р.); «ІІ Міжнародний податковий конгрес» (м. Ірпінь, 26 листопада 2021 р.); «Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 28 травня 2021 р.); «Актуальні проблеми національної правової реформи» (м. Київ, 21 травня 2021 р.); «Судово-експертна діяльність в Службі безпеки України: актуальні питання теорії та практики» (м. Київ, 31 березня 2021 року); «Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти» (м. Тернопіль, 6 травня 2022 р.); «Оцінка та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни російською федерацією проти України» (м. Київ, 19 серпня 2022 р.); «СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки» (м. Київ, 4–5 липня 2024 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 44 наукових публікаціях, серед яких 11 статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України, 13 публікацій у наукових виданнях Web of Science, Scopus, 4 публікації в міжнародних наукових виданнях, 15 тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, круглих столів, конгресів, та 1 публікація, яка додаткового відображає наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із переліку умовних позначень, вступу, п’яти розділів, що містять чотирнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 546 сторінок, з них основний текст – 469 сторінок, список використаних джерел – 44 сторінки (391 найменування) та 8 додатків на 33 сторінках.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

1.1. Генезис правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Будь-яка демократична, соціальна та правова держава, здійснюючи кримінальне судочинство, повинна забезпечувати ефективне виконання завдань кримінального провадження, водночас гарантуючи належний рівень захисту прав, свобод і законних інтересів його учасників. Досягнення такого балансу неможливе без існування дієвого механізму процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, який покликаний гарантувати належне виконання процесуальних обов'язків, своєчасне проведення процесуальних дій та ухвалення законних і обґрунтованих процесуальних рішень.

Водночас сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства України відбувається під впливом принципово нових викликів. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, запровадження та тривала дія правового режиму воєнного стану, необхідність забезпечення безперервності здійснення правосуддя, євроінтеграційний курс держави, цифровізація кримінального провадження, а також імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини істотно трансформували підходи до забезпечення участі учасників кримінального провадження. У сучасних умовах значна кількість процесуальних дій здійснюється із використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а окремі учасники кримінального провадження можуть перебувати за межами України, на тимчасово окупованих територіях або в районах ведення активних бойових дій, що потребує удосконалення процесуальних механізмів забезпечення їх участі.

Суттєвий вплив на розвиток національного кримінального процесуального

законодавства справляють також практика Європейського суду з прав людини, стандарти Ради Європи, правові акти Європейського Союзу у сфері кримінальної юстиції, а також набуття Україною з 1 січня 2025 року статусу держави - учасниці Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Зазначені чинники обумовлюють необхідність переосмислення як змісту заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, так і історичних закономірностей їх становлення та розвитку.

У зв'язку із цим дослідження генезису законодавства, що регламентує процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, має не лише історико-теоретичне, а й вагоме практичне значення. Аналіз еволюції відповідних правових інститутів дає можливість простежити закономірності їх розвитку, оцінити ефективність окремих законодавчих моделей та виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо подальшого вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням права на справедливий суд, ефективністю кримінального провадження та належним балансом між публічними інтересами держави й правами людини.

Для початку варто зазначити, що заходи забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні застосовуються в судочинстві здавна. Водночас сучасний розвиток української історико-правової науки свідчить про недоцільність використання періодизацій, сформованих винятково крізь призму розвитку російської державності або еволюції її правової системи. Такий підхід не враховує особливостей формування української державності, багатовекторності розвитку українського права та перебування українських земель у різних державно-правових системах протягом тривалого історичного періоду.

На нашу думку, дослідження генезису процесуального забезпечення участі осіб доцільно здійснювати відповідно до основних етапів розвитку української державності та національної правової традиції. З огляду на це історію становлення відповідного правового інституту умовно можна поділити на такі

етапи:

1) доба Київської Русі;

2) литовсько-руський та польський періоди розвитку українських земель;

3) козацько-гетьманська доба;

4) розвиток правового регулювання на українських землях, що перебували у складі різних держав у XVIII – на початку XX століття;

5) період Української революції 1917–1921 років;

6) радянський період розвитку кримінального процесуального законодавства;

7) становлення кримінального процесу незалежної України після 1991 року;

8) реформування кримінального процесуального законодавства після прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 року;

9) сучасний етап розвитку кримінального процесуального законодавства в умовах воєнного стану та європейської інтеграції України після 2022 року.

Першим етапом розвитку інституту забезпечення участі осіб доцільно вважати добу Київської Русі. Саме в цей період відбувається формування перших правових механізмів забезпечення явки особи до органів, які здійснювали судочинство, виникають елементи особистої поруки, закладаються засади процесуального примусу, що згодом отримали подальший розвиток у пам'ятках права наступних історичних періодів.

У дореволюційній українській правничій думці одним із перших системних підходів до періодизації розвитку заходів процесуального примусу була концепція О. Ф. Кістяківського, в основу якої покладався критерій переважання певного виду примусового заходу на відповідному історичному етапі. У межах такого підходу простежувалася послідовна зміна періоду домінування поруки, поєднання поруки з віданням особи за пристава, переважання віддання за пристава та подальшого поширення тримання під вартою. Водночас зазначена періодизація має переважно історіографічне значення, оскільки пов’язує розвиток відповідного інституту здебільшого зі

зміною панівної форми примусу. Сучасні українські дослідження свідчать, що еволюція запобіжних заходів була складнішим процесом, обумовленим не лише трансформацією їх окремих видів, а й змінами суспільного устрою, моделі кримінального судочинства, рівня законодавчої регламентації та гарантій прав особи [145, с. 67–88; 202, с. 201].

У сучасній українській юридичній науці розвиток заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні розглядається не як універсальний процес, однаковий для всіх держав, а як результат історичного розвитку конкретної правової системи, що формується під впливом політичних, соціально-економічних і правових чинників. Саме тому періодизація розвитку цього інституту повинна ґрунтуватися не на формальному співвідношенні окремих запобіжних заходів із певними історичними епохами, а на комплексному аналізі трансформації кримінального процесуального законодавства, зміни моделей кримінального судочинства та еволюції гарантій прав людини. Такий підхід дозволяє простежити закономірності розвитку інституту забезпечення участі осіб з урахуванням особливостей української правової традиції та сучасних тенденцій реформування кримінальної юстиції [83, с. 395; 253, с. 98].

Ми погоджуємося із цією думкою, адже періодизація повинна прив’язуватись до розвитку цих заходів.

У сучасній українській історико-правовій науці переважає підхід, відповідно до якого особливості застосування заходів забезпечення участі осіб у найдавніші історичні періоди безпосередньо залежали від організації суспільства та характеру соціальних зв’язків. Первісні форми відповідальності ґрунтувалися на колективному характері суспільних відносин, у межах яких забезпечення явки правопорушника та виконання ним покладених обов'язків здійснювалося не стільки державними органами, скільки членами відповідної громади або роду. Саме розвиток державності, ускладнення системи публічного управління та становлення судових інституцій зумовили поступовий перехід від колективних форм забезпечення процесуальної поведінки особи до державно-правових

механізмів процесуального примусу [377, с. 99; 114, с. 311].

Цей період цікавий тим, що між виявленням кримінального правопорушення і призначенням покарання проходить певний час. Тобто, виявивши особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, можливе доставлення її в досудовий орган і проведення допиту про обставини вчиненого кримінального правопорушення, але, як правило, за один виклик виконати всі слідчі дії неможливо. Тому з метою забезпечення подальшого її з'явлення в органи досудового розслідування та суду потрібно було і в ранні періоди розвитку судочинства застосовувати заходи забезпечення участі осіб. [320, с. 155].

З огляду на процесуальний порядок притягнення осіб до кримінальної відповідальності та існуючий на той час суспільний лад, досить часто використовувався інститут поручительства.

Одні з найдавніших проявів процесуального примусу на українських землях відображено у Просторовій редакції «Руської Правди». Водночас закріплені в цій пам'ятці положення ще не утворювали системи запобіжних заходів у сучасному кримінальному процесуальному розумінні. Зокрема, стаття «Про заковування мужа» регламентувала наслідки застосування до особи фізичного обмеження та передбачала майнове стягнення за її заковування, що свідчить про раннє нормативне обмеження свавільного застосування примусу. На нашу думку, витоки поруки доцільно пов'язувати не безпосередньо із зазначеною статтею, а із ширшим комплексом звичаєвих механізмів колективного гарантування явки та належної поведінки особи. Надалі такі механізми поступово трансформувалися в юридично визначені форми особистої та майнової поруки [253, с. 116].

Аналіз перших пам'яток права Київської Русі не дає достатніх підстав стверджувати про існування в цей період сформованої системи норм, спрямованих на охорону судової влади в її сучасному розумінні. Це пояснюється тим, що здійснення правосуддя ще не було організаційно відокремлене від адміністративних і владних повноважень князя та його посадових осіб. Водночас

у Короткій і Просторовій редакціях «Руської Правди» містилися окремі приписи, які обмежували самовільне застосування покарання без судового розгляду до осіб, що перебували під князівською юрисдикцією. Такі положення доцільно розглядати як початкові елементи правової охорони встановленого порядку здійснення судочинства та передумови подальшого формування норм, спрямованих на забезпечення належної діяльності органів і осіб, які виконували судові функції [340, с. 198].

Отже, у праві Київської Русі ще не існувало сформованої системи заходів забезпечення участі осіб у сучасному кримінальному процесуальному розумінні. Водночас колективна відповідальність громади, порука, забезпечення явки особи до суду та можливість застосування примусу за відсутності поручителя становили первинні форми правового впливу, з яких надалі розвивалися більш диференційовані заходи забезпечення належної процесуальної поведінки.

Наступним періодом можна вважати литовсько-польську добу (XIV–XVII ст.ст.), за якої суспільство поділялося на феодалів (князів, бояр, магнатів, шляхту, панів), залежних селян і міщан. Також активно збільшувалась частка козацтва. Судова система в Україні XIV–XVII ст.ст. також була пов’язана з класовим і становим ладом суспільства. Її особливостями були: залежність суду від адміністрації, зрощення з нею, становий принцип побудови судових установ тощо.

Таким чином, у литовсько-руському та польському праві відбулося помітне вдосконалення процедур забезпечення участі осіб у судочинстві. На відміну від переважно звичаєвих механізмів попереднього періоду, Литовські статути нормативно визначили порядок виклику до суду, вручення позовних документів, поважні причини неявки, обов’язки судових урядників та наслідки невиконання учасниками покладених на них процесуальних обов’язків.

Наступний етап розвитку процесуального забезпечення участі осіб пов’язаний із козацько-гетьманською добою, у межах якої відбувалося поєднання звичаєвих засад козацького права, положень Литовських статутів, магдебурзького права та актів гетьманської влади. Важливим результатом

систематизації права цього періоду стали «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, у яких були відображені окремі механізми застосування поруки та звільнення особи з-під варти.

У сучасній українській історико-правовій науці розвиток інституту забезпечення участі осіб під час кримінального провадження розглядається крізь призму основних етапів становлення української державності та еволюції кримінального процесуального законодавства. Зокрема, дослідники виокремлюють періоди Київської Русі, Литовсько-Руської держави, Козацько-Гетьманської доби, перебування українських земель у складі різних держав, Української революції, радянського періоду та етапу незалежної України. Такий підхід дозволяє комплексно простежити трансформацію заходів забезпечення участі осіб з урахуванням особливостей розвитку національної правової системи та зміни моделей кримінального судочинства [377, с. 294; 83, с. 395].

Отже, козацько-гетьманська доба характеризувалася подальшою юридизацією поруки як засобу забезпечення належної поведінки особи. Її застосування вже не обмежувалося звичаєвою відповідальністю громади, а набувало нормативно визначеного характеру та пов’язувалося з можливістю звільнення особи з-під варти за умови надання надійних гарантій її належної поведінки.

У період розвитку українських земель у складі московської держави та російської імперії ми маємо справу із централізацією держави і сильною владою князів, яка надала перевагу влади своїм місцевим органам над органами самоуправління. Суд поступово переходить із рук князів до державних органів [320, с. 153].

Заходами забезпечення участі осіб, які застосовувались у цей період, були: 1) віддача за пристава; 2) поруки; 3) поміщення в тюрму; 4) затримання злочинця; 5) привід.

Зазначимо, що в цей період дуже велике значення було надано запобіжним заходам. Що ж стосується такого запобіжного заходу, як порука, то цей термін уживається в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі

«Правах ...»). І хоча «Права ...», як і «Руська Правда», узагалі не містили терміна «запобіжний захід», у цьому законодавчому акті передбачався захід перешкоджання обвинуваченому ухилитися від досудового розслідування у вигляді поручительства, який за змістом відповідає сучасному поняттю примусового заходу. Згідно з главою 7 артикулу 23 пункту 2 «Прав», «колодники (особи, які трималися під вартою), які за вироком суду не підлягали смертній карі, коли за себе надійну поруку залишать, можуть бути й відпущені» [258, с. 107]. Ця заохочувальна норма по суті звільняла на поруки особу, узяту під варту в кримінальному провадженні до отримання резолюції з вищого суду в разі апеляційного оскарження цією особою вироку.

Варто зазначити, що з розвитком законодавства, зокрема, виникненням кримінальних процесуальних норм, поняття, перелік і порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження став значно деталізованим і розгалуженим.

Велике значення у цьому процесі мало прийняття Литовських статутів. Так Литовський Статут 1529 р. був першим у тогочасній Європі систематизованим зводом різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду [258, с. 110].

До заходів забезпечення участі осіб у кримінальному процесі відносився виклик осіб до судових органів з так званими письмовими «позвами».

Судовий розгляд розпочинався за ініціативою позивача або його найближчих родичів, які подавали скаргу до суду і брали «позви» для виклику до суду відповідача [334, с. 34]. Можемо зробити висновок, що обов’язок ініціювання виклику та отримання позви покладався на заінтересовану сторону, яка зверталася до суду.

Прогресивним кроком у регламентації процесуального забезпечення участі осіб у справі є законодавче закріплення поважних причин неявки осіб на розгляд справи. Такими причинами були: зайнятість у земському суді іншого

повіту в більш важливій справі (артикул 17), хвороба, епідемія, земська служба, участь у роботі вального сейму (артикул 13). Поважною причиною неявки прокуратора була лише тяжка хвороба (артикул 36) [334, с. 34].

Порівняльний аналіз першої та другої редакцій Статуту свідчить про істотне вдосконалення структури та впорядкування нормативного матеріалу в другій редакції. Її положення були систематизовані відповідно до предмета правового регулювання: перші три розділи охоплювали питання державного права, четвертий визначав засади організації судової системи, у п'ятому–десятому розділах зосереджувалися норми приватного права, а завершальні чотири розділи містили приписи кримінально-правового та процесуального характеру.

Зазначимо, що Литовським Статутом 1566 р. детально регламентований процесуальний порядок оформлення та вручення «позв» відповідачу («позви» вручались у людному місці або на дворі відповідача). Таку функцію має право виконувати возний, за що йому встановлювалась судова плата. Цікаво, що возні значною мірою перебирали на себе функції судових чиновників дореформеної доби.

Цим Литовським Статутом передбачено відповідальність за: невиконання обов'язків возним, неявку до суду відповідача, невиконання своїх обов'язків прокуратором (адвокатом), застосування застави (укладення кредитної угоди), що ми можемо віднести до заходів забезпечення участі вищевказаних осіб у справі.

Прогресивним кроком у регламентації процесуального забезпечення участі осіб у справі є законодавче закріплення поважних причин неявки осіб на розгляд справи. Такими причинами були: зайнятість у земському суді іншого повіту в більш важливій справі (артикул 17), хвороба, епідемія, земська служба, участь у роботі вального сейму (артикул 13) [334, с. 463-464]. Поважною причиною неявки прокуратора була лише тяжка хвороба (артикул 36) [334, с. 468].

Третій Литовський Статут закріпив аналогічні норми, розширивши їх

зміст. Так санкції за нез'явлення до суду в призначений термін, за самовільний достроковий від'їзд до винесення судового рішення були встановлені ще Литовським Статутом 1566 р. Такі дії порушника стали кваліфікуватись як образа суду, а не образа супротивної сторони. Затверджується новий склад злочину – злочини проти суду [334, с. 395].

Можна зробити висновок про прогресивність кримінальних процесуальних норм щодо забезпечення участі осіб у кримінальному процесі, адже поручитель у випадку невиконання зобов'язань відповідачем, мусив відшкодовувати завдану шкоду.

На українських землях, які у першій половині XIX ст. перебували у складі російської імперії, розвиток заходів забезпечення участі обвинуваченого характеризувався поступовим посиленням адміністративно-примусових засобів. Порука продовжувала існувати, однак не передбачала майнової відповідальності поручителя, а її забезпечувальне значення пов'язувалося переважно з особистим або службовим впливом поручителя на обвинуваченого. Водночас віддання за пристава поступово втрачало своє практичне значення, поступаючись триманню під вартою та іншим формам державного контролю. Важливим етапом нормативного оформлення відповідного інституту стало введення в дію Зводів законів 1832 і 1857 років, у яких заходи процесуального примусу та запобіжні заходи були представлені як упорядкована система. До засобів запобігання ухиленню обвинуваченого від слідства і суду належали: 1) тримання під вартою та при поліції; 2) домашній арешт; 3) поліцейський нагляд; 4) віддання на поруки [316, с. 273].

Статут кримінального судочинства 1864 року серед заходів, спрямованих на запобігання ухиленню обвинуваченого від слідства та суду, передбачав передачу на поруки. Відповідно до статей 416, 417 та 422 Статуту будь-яка платоспроможна особа, громада або установа могли взяти обвинуваченого на поруки, прийнявши на себе грошову відповідальність у разі його ухилення від кримінального судочинства. Передача на поруки здійснювалася лише за умови визначення судовим слідчим розміру грошового забезпечення, яке підлягало

стягненню виключно у випадку невиконання обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків. Якщо ж обвинувачений належним чином виконував обов'язок щодо явки до органів кримінального судочинства, матеріальна відповідальність поручителя припинялася після постановлення судового рішення у справі. Такий порядок свідчить, що вже у другій половині XIX століття інститут особистої поруки поєднував елементи морального впливу на обвинуваченого із майновими гарантіями належної процесуальної поведінки, що стало важливим етапом розвитку відповідних заходів забезпечення кримінального провадження [333; 83, с. 395].

Відповідно до положень Зводу законів російської імперії, який у відповідний історичний період поширював свою дію на значну частину українських земель, домашній арешт і поліцейський нагляд застосовувалися переважно щодо осіб, які обвинувачувалися у вчиненні менш тяжких правопорушень, за які передбачалося нетривале позбавлення волі. Законодавець також передбачав окремі винятки із загальних правил застосування запобіжних заходів. Зокрема, щодо вагітних жінок перевага надавалася більш м'яким заходам процесуального примусу, насамперед передачі на поруки та встановленню поліцейського нагляду, що свідчило про зародження диференційованого підходу до застосування заходів забезпечення участі осіб залежно від їхнього правового та фактичного становища [316, с .273; 315, с. 170].

Домашній арешт застосовувався частіше до осіб привілейованих, наприклад, до різного роду чиновників, і полягав у тому, що в будинку обвинуваченого знаходився поліцейський. Поліцейський нагляд, який було введено з метою замінити утримання при приставі, не було врегульовано законом, і тому на практиці він застосовувався дуже рідко [320, с. 155].

Варто зазначити, що у цей період найбільше використовувався інститут поручительства, адже він протягом років показав свою ефективність.

Судова реформа 1864 року стала важливим етапом розвитку правового регулювання заходів процесуального примусу на значній частині українських земель, що перебували у складі російської імперії. Прийнятий у межах цієї

реформи Статут кримінального судочинства вперше закріпив упорядковану й диференційовану систему запобіжних заходів, розміщених залежно від ступеня обмеження прав обвинуваченого. До неї належали відібрання посвідки на проживання або підписка про явку та невідлучення з місця проживання, особливий нагляд поліції, передача на поруки, застава, домашній арешт і тримання під вартою. Для свого часу така система була достатньо прогресивною, оскільки передбачала можливість індивідуального вибору запобіжного заходу з урахуванням обставин справи та особи обвинуваченого [384, с. 12–13]. Застосування запобіжних заходів було прерогативою судових слідчих. Поліція та прокуратура цих прав не отримали. Було значно звужено сферу застосування особистого затримання.

Стаття 416 СКС встановлювала перелік запобіжних заходів за ступенем обмеження прав обвинуваченого. До них належали: 1) позбавлення посвідки на проживання або підписка про невідлучення з місця проживання; 2) особливий нагляд поліції; 3) поручительство; 4) застава; 5) домашній арешт та 6) тримання під вартою.

Закон установлював певні умови застосування запобіжних заходів. На всіх обвинувачених та підозрюваних осіб, незалежно від обраного запобіжного заходу, поширювалася заборона залишати на період розслідування місто або територію слідчої дільниці.

Обрання та застосування запобіжного заходу належало до повноважень судового слідчого, який повинен був оцінити обставини кримінального провадження та визначити доцільність застосування відповідного заходу процесуального примусу. Водночас уже наприкінці XIX – на початку XX століття у правовій науці сформувалася позиція щодо необхідності індивідуалізації застосування запобіжних заходів. Зверталася увага на те, що їх автоматичне застосування без належної оцінки ризиків необґрунтовано обмежує особисту свободу обвинуваченого та не завжди відповідає завданням кримінального судочинства. Саме тому поступово утверджувався підхід, відповідно до якого запобіжний захід мав застосовуватися лише за наявності

достатніх підстав, що свідчили про існування ризику ухилення особи від слідства чи суду [315, с. 169; 83, с. 395]. Судова реформа другої половини XIX століття сприяла подальшому вдосконаленню порядку застосування запобіжних заходів. Загальним правилом залишалося застосування до обвинуваченого лише одного запобіжного заходу, який міг бути змінений залежно від перебігу кримінального провадження, поведінки особи або виникнення нових обставин. Водночас наприкінці XIX століття в наукових колах та під час підготовки змін до Судових статутів дедалі активніше обґрунтовувалася необхідність індивідуалізації застосування запобіжних заходів. Зокрема, Комісія з перегляду положень Судових статутів у 1894 році висловила позицію щодо можливості незастосування запобіжного заходу у випадках, коли поведінка обвинуваченого та обставини справи не свідчили про ризик його ухилення від слідства чи суду. Такий підхід став одним із перших проявів формування принципу пропорційності при застосуванні заходів процесуального примусу [315, с. 170].

Одним із найменш обтяжливих заходів забезпечення участі обвинуваченого було тимчасове вилучення документа, що посвідчував право на проживання або пересування. Запровадження такого заходу було безпосередньо пов'язане з функціонуванням паспортної системи, відповідно до якої особа не могла вільно залишати місце постійного проживання без відповідного документа. Вилучення посвідки фактично обмежувало можливість зміни місця перебування, що розглядалося як один із способів запобігання ухиленню обвинуваченого від слідства та суду. На відміну від тримання під вартою чи домашнього арешту, цей захід мав менш суворий характер, однак також був спрямований на забезпечення належної процесуальної поведінки особи та її доступності для органів кримінального судочинства [315, с. 171]. У другій половині XIX століття законодавець поступово вдосконалював порядок застосування окремих запобіжних заходів, приділяючи увагу не лише забезпеченню належної процесуальної поведінки обвинуваченого, а й мінімізації негативних наслідків для його правового статусу. Зокрема, вилучені документи, що посвідчували особу або право на проживання, повинні були зберігатися

таким чином, щоб після завершення кримінального провадження вони не містили зовнішніх ознак причетності особи до кримінального переслідування. Такий підхід свідчить про поступове формування гарантій захисту прав особи навіть під час застосування заходів процесуального примусу [315, с. 171].

Підписка про невиїзд належала до найбільш поширених запобіжних заходів, що застосовувалися щодо осіб, стосовно яких не існувало необхідності застосування більш суворих обмежень. Її зміст полягав у покладенні на обвинуваченого обов'язку не залишати визначене місце проживання без дозволу органу, який здійснював кримінальне провадження. Порушення такого обов'язку не тягло самостійної юридичної відповідальності, однак розцінювалося як свідчення неналежної процесуальної поведінки особи та могло бути підставою для заміни підписки про невиїзд більш суворим запобіжним заходом. Такий підхід відображав прагнення законодавця забезпечити належну процесуальну поведінку обвинуваченого із застосуванням мінімально необхідного рівня процесуального примусу [315, с. 173; 83, с. 395]. Отже, «ця підписка має не стільки юридичне, скільки моральне значення».

Особливий поліцейський нагляд як один із запобіжних заходів характеризувався недостатньою визначеністю механізму його реалізації. Аналіз історичних джерел свідчить, що законодавство того часу не містило чіткої процедури здійснення такого нагляду, не визначало обсягу повноважень поліцейських органів, а також порядку контролю за виконанням покладених на особу обов'язків. Як наслідок, ефективність зазначеного заходу значною мірою залежала від практики його застосування, що нерідко зумовлювало формальний характер поліцейського нагляду та не забезпечувало належного досягнення його процесуальної мети [315, с. 173; 83, с. 395].

Порука та застава належали до заходів не адміністративного, а майнового примусу. Будь-яка заможна особа, товариство або управління могли взяти обвинуваченого на поруки. При цьому поручитель брав на себе зобов’язання внести визначену суму грошей у разі ухилення обвинуваченого від досудового розслідування. Поручитель повинен був забезпечити явку обвинуваченого за

першою вимогою слідчого.

Особа, яка виступала як поручитель, була зобов’язана надати судовому слідчому рекомендації місцевої поліції, які гарантували її благонадійність.

Застава полягала у внесенні певної суми грошей або рухомого майна обвинуваченим або сторонніми особами з метою забезпечення явки обвинуваченого до органу досудового розслідування. Втеча або ухилення від розслідування були підставою для обернення застави на користь потерпілого та до фондів утримання місць позбавлення волі.

Домашній арешт у другій половині XIX – на початку XX століття належав до менш поширених запобіжних заходів і застосовувався як альтернатива триманню під вартою. Його особливістю було те, що обмеження свободи особи здійснювалося за місцем її проживання, а не в місцях попереднього ув'язнення. На практиці домашній арешт застосовувався переважно щодо осіб, які за станом здоров'я не могли утримуватися під вартою, жінок, які мали малолітніх дітей, а також окремих категорій осіб, соціальний статус яких обумовлював можливість застосування більш м'якого запобіжного заходу. Водночас історичні матеріали свідчать, що через відсутність належного механізму контролю за виконанням покладених обов'язків домашній арешт використовувався досить рідко, поступаючись за практичною поширеністю триманню під вартою та особистій поруці [315, с. 173; 83, с. 395].

Порядок виконання домашнього арешту за Статутом кримінального судочинства 1864 року не був належним чином унормований. Законодавство не встановлювало єдиного механізму контролю за поведінкою обвинуваченого та не визначало конкретного переліку обмежень, які мали застосовуватися до нього. У практичній діяльності використовувалися різні способи забезпечення виконання цього запобіжного заходу: в одних випадках від обвинуваченого відбирали письмове зобов’язання не залишати житло, в інших - біля місця його проживання організовували чергування поліцейської охорони. Така невизначеність свідчила про відсутність уніфікованої процедури виконання домашнього арешту та значною мірою зумовлювала залежність змісту

застосованих обмежень від розсуду відповідних посадових осіб [363, с. 17].

Тримання під вартою (попередній арешт) історично розглядалося як найбільш суворий запобіжний захід, основною метою якого було забезпечення належної процесуальної поведінки обвинуваченого. Його застосування мало комплексний характер і було спрямоване насамперед на недопущення ухилення особи від слідства та суду, запобігання перешкоджанню встановленню обставин кримінального провадження шляхом приховування або знищення доказів, незаконного впливу на інших учасників кримінального провадження, а також недопущення вчинення нових кримінальних правопорушень. Уже на цьому етапі розвитку кримінального процесу простежуються окремі елементи сучасної концепції ризиків, які сьогодні покладені в основу застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні [83, с. 396; 341, с. 381].

Найсуворішим запобіжним заходом, передбаченим Статутом кримінального судочинства 1864 року, залишалося тримання під вартою. Воно застосовувалося переважно щодо осіб, які обвинувачувалися у вчиненні тяжких кримінальних правопорушень, не мали постійного місця проживання чи визначеного роду занять або особа яких не була належним чином встановлена (статті 417–420 Статуту кримінального судочинства). Водночас законодавець не визначав вичерпного переліку підстав для обрання саме цього запобіжного заходу, надаючи судовому слідчому можливість оцінювати доцільність його застосування з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження. При цьому бралися до уваги характер інкримінованого діяння, наявність доказів, імовірність ухилення особи від слідства чи суду, можливість перешкоджання встановленню обставин справи, а також відомості про особу обвинуваченого, зокрема його вік, стан здоров'я, стать та соціальне становище (ст. 421 Статуту кримінального судочинства). Такий підхід свідчить про поступове формування принципу індивідуалізації при обранні запобіжних заходів, окремі елементи якого зберегли своє значення і в сучасному кримінальному процесі України [315, с. 173; 83, с. 395].

Особливістю кримінального процесуального законодавства початку

XX ст. було існування двох видів поручительства: особистого та майнового.

Водночас розвиток процесуального забезпечення участі осіб на західноукраїнських землях мав інший нормативний і правовий вектор. Після входження Галичини, а згодом і Буковини до складу Австрійської монархії кримінальне судочинство на цих територіях здійснювалося на основі австрійського законодавства. Важливим етапом його розвитку стало прийняття 23 травня 1873 року Кримінально-процесуального кодексу Австрії, дія якого поширювалася, зокрема, на Галичину та Буковину. На відміну від законодавства російської імперії, цей акт ґрунтувався на більш послідовному розмежуванні функцій обвинувачення, захисту й вирішення справи, закріплював засади усності, гласності та безпосередності судового розгляду, а також визначав процесуальне становище прокурора і слідчого судді.

Процесуальне забезпечення участі осіб здійснювалося через нормативно визначені процедури виклику до суду, участі у слідчих і судових діях, допиту обвинувачених і свідків, а також застосування передбачених законом заходів процесуального примусу. Особливого значення набував судовий контроль за досудовим провадженням, що відрізняло австрійську модель від прокурорсько-адміністративного порядку, який сформувався на українських землях у складі російської імперії. Таким чином, на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX століття розвивалася відмінна модель кримінального судочинства, побудована на європейській правовій традиції та більш виразному процесуальному розмежуванні повноважень суду, прокуратури й органів розслідування [374, с. 420].

Отже, розвиток процесуального забезпечення участі осіб на українських землях у XIX – на початку XX століття не був однорідним. На територіях, що перебували у складі російської імперії, переважала централізована прокурорсько-слідча модель, тоді як на західноукраїнських землях поступово утверджувалися засади судового контролю, усності, гласності та функціонального розмежування учасників кримінального судочинства.

Окремим етапом розвитку кримінального судочинства та процесуального

забезпечення участі осіб став період Української революції 1917–1921 років. Його особливістю було формування національних органів судової влади в умовах воєнно-політичної нестабільності, частої зміни державних форм і відсутності часу для прийняття цілісного національного кримінального процесуального кодексу. Тому українські державні утворення, створюючи власні судові інституції, водночас тимчасово використовували раніше чинні процесуальні норми тією мірою, якою вони не суперечили основам української державності.

За доби Української Центральної Ради було розпочато відмежування судових установ Української Народної Республіки від судової системи колишньої російської імперії, створено апеляційні суди та Генеральний суд УНР, у складі якого функціонували цивільний, кримінальний і адміністративний департаменти. Конституція УНР від 29 квітня 1918 року проголосила рівність громадян перед судом, гласність та усність судочинства. Водночас через відсутність власного кодифікованого кримінального процесуального законодавства порядок виклику осіб, забезпечення їх явки, застосування затримання та запобіжних заходів значною мірою продовжував визначатися раніше чинними нормативними приписами, адаптованими до нової системи державних органів.

У період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського було проведено подальшу реорганізацію судової системи, утворено Державний сенат як найвищий судовий орган, а також розширено систему військового судочинства. З огляду на воєнний стан і необхідність забезпечення державної безпеки вагоме місце посідали військові суди та процесуальні заходи, спрямовані на забезпечення явки військовослужбовців, протидію ухиленню від військової служби й виконання судових рішень. Водночас ця модель зберігала значну наступність із дореволюційним кримінальним процесуальним законодавством.

Особливий шлях розвитку кримінального судочинства простежувався у Західноукраїнській Народній Республіці. Законом Української Національної Ради від 21 листопада 1918 року «Про тимчасову організацію судів і влади

судової» було передбачено збереження чинності законів і розпоряджень колишньої Австро-Угорської держави за умови, що вони не суперечили українській державності. Унаслідок цього на території ЗУНР продовжували застосовуватися основні положення австрійського кримінально-процесуального законодавства, зокрема норми щодо компетенції судів, участі прокурора, проведення досудового слідства та забезпечення участі обвинувачених, свідків та інших осіб у судочинстві. Поряд із цивільними судами в умовах українсько-польської війни важливого значення набуло військове судочинство [85, с. 12; 343, с. 201].

Після революції 1917 р. Народний Секретаріат, відкинувши старе законодавство, запроваджував нове – радянське. Починаючи із січня 1918 р., в Україні поширюються декрети всеросійських з'їздів рад і РНК РРФСР, а на місцях виникають правові норми революційного часу.

Із встановленням радянської влади на більшій частині території України розпочався новий етап розвитку кримінального процесуального законодавства, який характеризувався відмовою від попередньої судово-процесуальної моделі та формуванням радянської системи кримінального судочинства.

Отже, у період Української революції 1917–1921 років не було завершено формування єдиного національного кримінального процесуального законодавства. Проте саме тоді було закладено інституційні основи українського судочинства, здійснено спроби відмежування судової системи від імперських моделей та адаптовано наявні механізми процесуального примусу до діяльності національних органів державної влади.

Важливим етапом розвитку кримінального процесуального законодавства на території України стало прийняття 13 вересня 1922 року Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Кримінально-процесуального кодексу Української Соціалістичної Радянської Республіки, який було введено в дію з 20 вересня 1922 року. Прийняття цього нормативно-правового акта стало початком кодифікації кримінального процесуального законодавства радянської України та заклало нормативні засади подальшого розвитку інституту заходів забезпечення

участі осіб у кримінальному провадженні. Кодекс уперше системно врегулював порядок застосування окремих заходів процесуального примусу, визначив процесуальний статус учасників кримінального провадження та закріпив загальні засади здійснення досудового розслідування і судового розгляду [207, с. 91; 83, с. 394]. Дванадцятий розділ кодексу було присвячено запобіжним заходам і передбачалося, що від кожної особи, притягнутої в якості обвинуваченого, слідчий відбирає підписку про явку з обов'язком повідомляти про зміну місця проживання. Крім того, слідчий може застосовувати до обвинуваченого інші запобіжні заходи. Було передбачено такі види запобіжних заходів: підписка про невиїзд; особисте та майнове поручительство; застава; домашній арешт; взяття під варту [175].

Згідно зі ст. 153 КПК УСРР 1922 р., особисте поручительство полягало у відібранні від осіб, які заслуговували на довіру, письмового зобов'язання в тому, що вони ручаються за явку обвинуваченого та зобов'язуються доставити його до слідчого або в суд на першу про це вимогу. Кількість поручителів визначалася слідчим і не могла бути меншою двох [176, с. 347]. Майнове поручительство, згідно зі ст. 155 цього законодавчого акта, полягало в отриманні від достатньо матеріально забезпеченої особи чи організації підписки в тому, що вони зобов'язувалися виплатити певну суму у випадку неявки обвинуваченого до слідчого або в суд. Відповідно до ст. 157 цього кодексу «сума майнового поручительства визначалася слідчим згідно з тяжкістю обвинувачення, силою доказів, що були встановлені у справі проти обвинуваченого, майновим становищем поручителя та іншими обставинами кримінального правопорушення» [349, с. 587].

На 2-й сесії ВУЦВК у 1927 р. було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. По суті, система та порядок застосування запобіжних заходів не змінилися, лише було доповнено такий захід, як поручительство професійних та інших громадських організацій.

Перелік запобіжних заходів набув такого вигляду:

1) підписка про невиїзд;

2) особисте і майнове поручительство;

3) поручительство професійних та інших громадських організацій;

4) застава;

5) домашній арешт;

6) утримання під вартою.

Варто зазначити, що запобіжні заходи обиралися після початку досудового розслідування щодо особи, яка підозрювалася в учиненні кримінального правопорушення, і могли бути змінені чи скасовані відповідно до обставин кримінального правопорушення. Про обрання запобіжного заходу слідчому необхідно було скласти мотивовану постанову, де було б зазначено обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрювалась особа, і підстави для обрання запобіжного заходу [173].

Підписка про невиїзд полягала у відібранні від обвинуваченого зобов'язання не відлучатися з місця проживання обраного судово-слідчим органом без дозволу останнього.

Якщо обвинувачений порушував дану ним підписку про невиїзд, то вона могла бути замінена більш суворим запобіжним заходом; про це обвинуваченому повинно бути оголошено при відібранні від нього підписки про невиїзд [173].

Порука полягала у відібранні від осіб, які заслуговували на довіру, підписки про те, що вони ручаються за явку обвинуваченого і зобов'язуються доставляти його до судово-слідчих органів у разі необхідності.

Порука професійних та інших громадських організацій полягала у пред'явленні судово-слідчому органу відповідної постанови про поруку, у якій вони зобов'язуються доставляти його до судово-слідчих органів у разі необхідності.

Сутність застосування застави як запобіжного заходу полягала у внесенні грошей або іншого майна на депозит суду як самим обвинуваченим, так і іншими особами, організаціями для забезпечення явки обвинуваченого до слідчих органів чи суду [176, с.345].

Домашній арешт полягав у позбавленні обвинуваченого волі у вигляді

ізоляції його за місцем проживання з призначенням охорони або без такої.

Утримання під вартою могло бути обрано як запобіжний захід лише в кримінальних правопорушеннях, за які законом передбачалось позбавлення волі або більш тяжкий захід соціального захисту, та за наявності достатніх підстав уважати, що обвинувачений ухилиться від розслідування, або перебування обвинуваченого на свободі перешкоджатиме розслідуванню, або якщо його перебування на свободі буде визнане суспільно небезпечним.

Зазначимо, що порука професійних та інших громадських організацій, згідно зі ст. 150 КПК УСРР 1927 р., полягала у «пред'явленні судово-слідчому органу відповідної постанови уповноважених органів цих організацій про поручительство в тому, що вони зобов'язувалися доставити обвинуваченого до органу досудового розслідування на першу про це вимогу» [348, с. 113].

Наступний етап розвитку кримінального процесуального законодавства пов'язаний із прийняттям 28 грудня 1960 року Кримінально-процесуального кодексу Української РСР, який було введено в дію з 1 квітня 1961 року. На відміну від попередніх кодексів, цей нормативно-правовий акт більш детально врегулював порядок досудового розслідування та судового розгляду, процесуальне становище його учасників, підстави й порядок застосування запобіжних та інших примусових заходів. Кодекс діяв понад п'ятдесят років і після проголошення незалежності України, хоча протягом цього часу зазнав значних змін [270].

КПК УРСР 1960 року не містив єдиного поняття або системного переліку заходів кримінального процесуального примусу. Відповідні заходи були розміщені в різних розділах Кодексу й охоплювали затримання підозрюваного, привід, запобіжні заходи, відсторонення обвинуваченого від посади, накладення арешту на майно, примусове проведення окремих слідчих дій та інші форми обмеження прав особи. Центральне місце в цій системі посідали запобіжні заходи, призначення яких полягало в недопущенні ухилення обвинуваченого від слідства і суду, перешкоджання встановленню істини у справі, продовження протиправної діяльності та забезпеченні виконання вироку.

Характерною рисою зазначеної моделі було домінування органів дізнання, слідчого та прокурора у вирішенні питань про застосування процесуального примусу. Більшість запобіжних заходів застосовувалася постановою органу розслідування або прокурора, а взяття під варту протягом значного періоду здійснювалося із санкції прокурора. Судовий контроль на досудових стадіях мав обмежений характер, що відповідало радянській концепції кримінального процесу, у межах якої прокуратура поєднувала функції процесуального керівництва, нагляду та санкціонування найбільш істотних обмежень прав особи.

Водночас значення КПК УРСР 1960 року не можна оцінювати виключно негативно. Він забезпечив систематизацію кримінальних процесуальних норм, деталізував підстави застосування окремих запобіжних заходів, установив процесуальні строки затримання і тримання під вартою, передбачив порядок зміни та скасування запобіжного заходу. Проте відсутність повноцінного судового контролю та переважання обвинувально-адміністративного підходу до застосування примусу не відповідали стандартам правової держави, що особливо виразно проявилося після проголошення незалежності України [171, с. 297].

Доцільно також розглянути історичний розвиток правового регулювання інших заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Одним із найдавніших засобів забезпечення її участі у судочинстві є виклик. Водночас його правова природа, форма здійснення та процесуальні наслідки неявки змінювалися разом із розвитком судової системи. Історично виклик пройшов шлях від неформального усного сповіщення та публічного оголошення про судовий розгляд до нормативно врегульованого заходу забезпечення кримінального провадження, застосування якого пов’язане з гарантіями належного повідомлення особи та можливістю перевірки факту отримання нею відповідної інформації.

У період Київської Русі окремого формалізованого інституту судового виклику в сучасному розумінні ще не існувало. Судочинство мало переважно усний, змагальний характер, а ініціатива щодо початку справи належала заінтересованій особі. Однією з початкових процесуальних дій був «заклич» -

публічне повідомлення про втрату майна або вчинене правопорушення, після якого могли здійснюватися подальші розшукові та судові дії. Відповідач у тогочасних джерелах характеризувався як «позваний», що опосередковано свідчить про існування звичаєвих способів сповіщення особи про необхідність з'явитися для вирішення спору. Проте порядок, строки та способи підтвердження такого сповіщення не були детально нормативно визначені [253].

Більш формалізованого характеру виклик набув у період дії Литовських статутів 1529, 1566 та 1588 років. Розвиток письмового судочинства, діяльність земських, гродських і підкоморських судів, а також закріплення повноважень судових урядовців сприяли переходу від звичаєвого повідомлення до вручення процесуальних документів. Виклик сторони здійснювався за допомогою позовного листа, доставлення якого покладалося, зокрема, на возного. Значення такого порядку полягало в тому, що належне повідомлення ставало юридично значущою передумовою розгляду справи, а неявка викликаної особи могла зумовлювати передбачені законом процесуальні наслідки. Литовські статути в цьому аспекті започаткували письмову модель судового виклику та посилили роль уповноваженої посадової особи у підтвердженні його здійснення.

Наступний етап розвитку порядку виклику пов'язаний із судовою реформою 1864 року та прийняттям Статуту кримінального судочинства російської імперії. Запровадження професійного суду, змагальності, усності й безпосередності судового розгляду об'єктивно потребувало чіткішої регламентації явки обвинувачених, свідків, потерпілих та інших осіб. Виклик почав здійснюватися переважно письмовою повісткою, в якій зазначалися орган виклику, особа, яка викликається, місце й час явки та її процесуальне становище. За відсутності поважних причин до окремих учасників могли застосовуватися примусові засоби забезпечення явки. У такий спосіб виклик поступово відокремився від інших способів процесуального примусу та набув значення самостійного організаційно-забезпечувального засобу [334].

У радянський період порядок виклику отримав детальне нормативне закріплення у кримінально-процесуальних кодексах УСРР 1922 і 1927 років, а

згодом - у КПК УРСР 1960 року. Основною формою залишалася письмова повістка, яка могла вручатися особисто адресатові, через дорослого члена сім'ї, адміністрацію за місцем роботи, навчання або тримання особи [348; 349]. Поряд із цим допускалося здійснення виклику телефонограмою або телеграмою. Для окремих категорій учасників установлювалися спеціальні правила. Наприклад, неповнолітнього обвинуваченого, як правило, викликали через його батьків або інших законних представників, а особу, яка перебувала під вартою, - через адміністрацію місця попереднього ув'язнення.

Водночас радянська модель виклику була переважно орієнтована на забезпечення обов'язкової явки особи та належного функціонування органів розслідування і суду. Значно менше уваги приділялося перевірці того, чи мала особа реальну можливість своєчасно отримати повідомлення, зрозуміти його зміст і підготуватися до участі у відповідній процесуальній дії. Факт направлення повістки нерідко переважав над необхідністю підтвердження її фактичного отримання, що відображало загальну публічно-владну спрямованість тогочасного кримінального процесу.

Інститут перекладача у кримінальному провадженні сформувався значно пізніше, ніж інститут виклику учасників процесу, що обумовлено історичними особливостями розвитку судочинства та порівняно незначною потребою у мовному посередництві на ранніх етапах розвитку державності. Його становлення нерозривно пов'язане з еволюцією уявлень про право особи на справедливий суд, рівність учасників процесу та забезпечення реальної можливості брати участь у кримінальному провадженні незалежно від володіння мовою судочинства.

У період Київської Русі та дії «Руської Правди» законодавство не містило спеціальних положень щодо участі перекладача у судовому процесі. Це пояснюється насамперед мовною однорідністю населення, усним характером судочинства та відносно незначною кількістю справ за участю іноземців. У випадках виникнення мовних труднощів переклад здійснювали особи, які володіли необхідними мовами, однак вони не мали самостійного процесуального

статусу, а їх участь ґрунтувалася переважно на звичаєвих нормах.

У період Великого князівства Литовського та дії Литовських статутів потреба у перекладі поступово зростала у зв'язку з багатонаціональним складом населення держави, активним розвитком міжнародної торгівлі та функціонуванням кількох мов офіційного діловодства. Хоча Литовські статути не містили окремого правового регулювання процесуального статусу перекладача, у судовій практиці вже використовувалися особи, які забезпечували спілкування між судом та учасниками процесу, що не володіли мовою судочинства. При цьому їх участь мала допоміжний характер і розглядалася як спосіб забезпечення можливості розгляду конкретної справи.

Якісно новий етап розвитку інституту перекладача розпочався після судової реформи 1864 року. Статут кримінального судочинства російської імперії вперше детально врегулював участь перекладача у кримінальному процесі. Закон передбачав його обов'язкове залучення у випадках, коли обвинувачений, свідок або інший учасник не володів мовою судочинства, а також щодо глухих, німих чи глухонімих осіб. Перед початком виконання своїх обов'язків перекладач складав присягу про точний і добросовісний переклад, що свідчило про визнання його самостійним учасником кримінального судочинства та покладення на нього відповідальності за достовірність перекладу.

Подальший розвиток цього інституту відбувся у радянський період. Кримінально-процесуальні кодекси УСРР 1922 та 1927 років, а згодом КПК УРСР 1960 року закріпили право особи користуватися рідною мовою та безоплатною допомогою перекладача. Законодавство покладало на органи дізнання, слідства, прокуратури й суду обов'язок забезпечити участь перекладача у випадках, коли учасник процесу не володів мовою судочинства. Разом із тим процесуальний статус перекладача залишався недостатньо деталізованим, а його діяльність переважно розглядалася як технічне забезпечення процесуальної комунікації.

Сучасний етап розвитку інституту перекладача пов'язаний із прийняттям КПК України 2012 року та імплементацією міжнародних стандартів захисту прав

людини. Статті 29 та 68–71 КПК України закріпили право кожного учасника кримінального провадження користуватися рідною мовою або мовою, якою він володіє, а також безоплатною допомогою перекладача у випадках, передбачених законом. Водночас законодавець детально визначив процесуальний статус перекладача, його права, обов'язки, підстави залучення, відповідальність та гарантії діяльності.

Суттєвий вплив на розвиток цього інституту справила практика Європейського суду з прав людини. У своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що право на допомогу перекладача, гарантоване пунктом 3(e) статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не обмежується лише усним перекладом під час судового розгляду. Воно охоплює переклад процесуальних документів, необхідних для реалізації права на захист, а також забезпечення такого рівня перекладу, який дає змогу особі ефективно розуміти зміст обвинувачення та брати реальну участь у кримінальному провадженні. Зокрема, у рішеннях Kamasinski v. Austria (1989), Cuscani v. the United Kingdom (2002) та Vizgirda v. Slovenia (2018) ЄСПЛ сформулював стандарти, відповідно до яких саме держава несе позитивний обов'язок забезпечити належний переклад протягом усього кримінального провадження [21; 20, 24].

У сучасних умовах функції перекладача істотно розширилися. Він забезпечує участь не лише іноземців та осіб без громадянства, а й осіб із порушеннями слуху чи мовлення, а також учасників кримінального провадження, які не володіють державною мовою в обсязі, достатньому для реалізації своїх процесуальних прав. Крім того, активний розвиток міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях, виконання запитів про міжнародну правову допомогу та використання дистанційних процесуальних технологій значно підвищують роль перекладача як гаранта реалізації права на справедливий суд.

Таким чином, еволюція інституту перекладача свідчить про його трансформацію від допоміжного учасника судового розгляду до одного з

ключових елементів забезпечення права на захист та справедливого кримінального провадження. На сучасному етапі участь перекладача слід розглядати не як технічний засіб забезпечення комунікації, а як самостійну процесуальну гарантію реалізації права особи на ефективну участь у кримінальному провадженні відповідно до вимог Конституції України, КПК України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини.

Інститут спеціаліста є порівняно новим елементом кримінального процесу, поява якого обумовлена ускладненням способів учинення кримінальних правопорушень, розвитком науки і техніки та необхідністю використання спеціальних знань під час здійснення процесуальних дій. На відміну від інституту експерта, який історично виник значно раніше, спеціаліст спочатку виконував допоміжні технічні функції, однак поступово його роль трансформувалася у самостійну процесуальну форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

У період Київської Русі та дії «Руської Правди» спеціальних процесуальних норм щодо участі обізнаних осіб не існувало. Водночас під час розгляду окремих спорів князь або суд міг звертатися до досвідчених ремісників, землемірів, лікарів чи інших осіб, які володіли спеціальними знаннями, для надання роз'яснень щодо певних обставин справи. Такі особи не набували самостійного процесуального статусу, а їх участь ґрунтувалася переважно на звичаєвому праві.

У період дії Литовських статутів використання спеціальних знань також мало епізодичний характер. Суди могли залучати лікарів, землемірів, майстрів або інших фахівців для встановлення окремих фактичних обставин, однак законодавство ще не розмежовувало функції експерта і спеціаліста. Такі особи фактично виступали консультантами суду, а їх висновки оцінювалися поряд з іншими доказами.

Після судової реформи 1864 року у Статуті кримінального судочинства Російської імперії основна увага приділялася інституту «обізнаних осіб», які

залучалися для проведення досліджень та надання висновків з питань, що потребували спеціальних знань. Самостійного процесуального статусу спеціаліста законодавство ще не передбачало, однак саме в цей період сформувалися передумови для розмежування процесуальної діяльності експерта та особи, яка надає технічну допомогу під час проведення слідчих дій.

У радянському кримінальному процесі інститут спеціаліста отримав нормативне закріплення значно пізніше. КПК УРСР 1960 року після внесення відповідних змін передбачив можливість залучення спеціаліста до проведення слідчих дій для сприяння у виявленні, фіксації та вилученні доказів, застосуванні технічних засобів, а також наданні консультацій слідчому. При цьому спеціаліст не проводив самостійного дослідження доказів і не складав висновку, як це робив експерт, а виконував допоміжну процесуальну функцію.

Сучасний етап розвитку інституту спеціаліста пов'язаний із прийняттям КПК України 2012 року. Відповідно до статті 71 КПК України спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Законодавець детально визначив його процесуальний статус, права, обов'язки та підстави залучення.

Сьогодні спеціалісти беруть участь у проведенні огляду місця події, обшуку, слідчого експерименту, огляду електронних інформаційних систем, освідування, пред'явлення для впізнання, допиту із застосуванням технічних засобів та інших процесуальних дій. Особливого значення участь спеціалістів набула під час розслідування воєнних злочинів, кіберзлочинів, кримінальних правопорушень у сфері використання цифрових технологій, де ефективне збирання та фіксація доказової інформації без спеціальних знань часто є неможливими.

Важливий вплив на розвиток цього інституту справили міжнародні стандарти кримінального судочинства та практика Європейського суду з прав людини. Хоча Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не

містить окремих положень щодо процесуального статусу спеціаліста, ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово наголошував, що використання спеціальних знань має відповідати принципам рівності сторін, змагальності та справедливого судового розгляду. Зокрема, у рішеннях Mantovanelli v. France (1997) та Stoimenov v. North Macedonia (2007) Суд підкреслив необхідність забезпечення сторонам реальної можливості брати участь у дослідженні доказів, отриманих із використанням спеціальних знань, ставити запитання відповідним фахівцям та висловлювати свої заперечення щодо результатів їх діяльності [22, 23].

Важливим етапом подальшого розвитку кримінального процесуального законодавства стало проголошення незалежності України у 1991 році, що зумовило докорінне реформування всієї правової системи держави. Попри те, що протягом певного часу продовжував діяти Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року, його положення неодноразово зазнавали змін, спрямованих на приведення кримінального судочинства у відповідність до Конституції України, міжнародних договорів та європейських стандартів захисту прав людини [163].

Якісно новий етап розвитку інституту забезпечення участі осіб розпочався з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 13 квітня 2012 року, який концептуально змінив модель кримінального провадження. Кодекс систематизував заходи забезпечення кримінального провадження, значно посилив судовий контроль, закріпив принцип верховенства права, удосконалив гарантії забезпечення прав учасників кримінального провадження та наблизив кримінальний процес України до європейських стандартів [173; 147].

Починаючи з 2014 року, розвиток кримінального процесуального законодавства визначався необхідністю реагування на тимчасову окупацію частини території України, проведення антитерористичної операції, а згодом операції Об'єднаних сил. Це обумовило появу спеціальних процесуальних механізмів здійснення кримінального провадження, удосконалення порядку застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, а також формування нових підходів до забезпечення участі його учасників [107, с.

159].

Після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України у 2022 році розвиток кримінального процесуального законодавства набув якісно нового змісту. Законодавець оперативно адаптував кримінальний процес до умов воєнного стану, що знайшло своє відображення у запровадженні спеціального режиму кримінального провадження, передбаченого главою 36[1] Кримінального процесуального кодексу України, розширенні можливостей проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, удосконаленні порядку дистанційної участі учасників кримінального провадження, використанні електронних засобів процесуальної комунікації та особливостей здійснення судового контролю в умовах воєнного стану [173.; 232, с. 197].

Запровадження правового режиму воєнного стану суттєво вплинуло не лише на нормативне регулювання кримінального провадження, а й на практичні підходи до забезпечення участі його учасників. Об'єктивні обставини, пов'язані з веденням бойових дій, тимчасовою окупацією окремих територій України, вимушеним переміщенням населення, перебуванням значної кількості учасників кримінального провадження за межами держави, проходженням військової служби або виконанням інших завдань із забезпечення оборони України, зумовили необхідність перегляду традиційних механізмів реалізації процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

У зв'язку із цим законодавець значно розширив можливості дистанційної участі осіб у кримінальному провадженні, удосконалив порядок проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, розширив використання електронних засобів виклику, повідомлення та процесуальної комунікації, а також запровадив спеціальні процесуальні механізми здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Такі зміни були спрямовані насамперед на забезпечення безперервності здійснення кримінального провадження, недопущення порушення розумних строків судового розгляду та належне гарантування процесуальних прав його учасників навіть в умовах збройної

агресії [173].

Важливим напрямом подальшого посилення судового контролю стало Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026, яким частину п’яту статті 615 КПК України щодо автоматичного продовження строку тримання особи під вартою в умовах воєнного стану визнано такою, що не відповідає Конституції України, а також варто зазначити, що дана стаття втратила чинність через три місяці з дня ухвалення рішення, тобто 1 липня 2026 року. Зазначене рішення підтвердило, що навіть в умовах воєнного стану продовження найбільш суворого запобіжного заходу не може здійснюватися без належного судового контролю [291].

Таким чином, воєнний стан став не лише чинником оперативного вдосконалення кримінального процесуального законодавства, а й каталізатором формування нової моделі забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, яка поєднує традиційні процесуальні гарантії із сучасними цифровими технологіями та спеціальними правовими механізмами, необхідними для функціонування системи кримінальної юстиції в умовах збройної агресії.

Водночас цифровізація кримінального провадження стала одним із визначальних напрямів модернізації кримінальної юстиції України. Використання інформаційно-комунікаційних технологій, електронного документообігу, електронних засобів виклику та повідомлення учасників кримінального провадження, проведення процесуальних дій із застосуванням відеоконференцзв'язку та інших цифрових сервісів сприяє підвищенню оперативності кримінального провадження, забезпеченню доступності правосуддя та належній реалізації процесуальних прав його учасників [239, с. 285; 190, с. 145].

Сучасний розвиток інституту забезпечення участі осіб під час кримінального провадження визначається не лише національним законодавством, а й міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини та здійснення справедливого судочинства. Основоположне значення у цьому контексті має Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950

року, яка гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд справи незалежним та безстороннім судом, право бути поінформованим про суть обвинувачення, право на захист, участь у судовому розгляді та інші процесуальні гарантії [162].

Важливе значення для формування сучасного розуміння заходів забезпечення участі осіб має практика Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що будь-яке процесуальне обмеження прав особи повинно відповідати принципам законності, необхідності, пропорційності та бути спрямованим на досягнення легітимної мети. Саме практика ЄСПЛ значною мірою вплинула на розвиток національного кримінального процесуального законодавства України та формування сучасних підходів до забезпечення права особи на справедливий суд [29].

Водночас суттєвий вплив на розвиток кримінального процесуального законодавства України справляють правові акти Європейського Союзу, імплементація яких є складовою євроінтеграційного курсу держави. Насамперед це Директива (ЄС) 2012/13/ЄС про право на інформацію у кримінальному провадженні, Директива 2013/48/ЄС про право на доступ до адвоката та право повідомлення третіх осіб у разі затримання, а також Директива (ЄС) 2016/343 щодо зміцнення окремих аспектів презумпції невинуватості та права бути присутнім під час судового розгляду кримінального провадження. Положення зазначених директив стали орієнтиром для подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства України та приведення його у відповідність до європейських стандартів кримінальної юстиції [13; 14; 12].

Не менш важливими є рекомендації Ради Європи, спрямовані на забезпечення ефективності кримінального судочинства, доступу до правосуддя, використання сучасних цифрових технологій та гарантування процесуальних прав учасників кримінального провадження. У сукупності вони формують сучасні європейські стандарти справедливого суду, які дедалі активніше імплементуються у кримінальне процесуальне законодавство України та враховуються під час його подальшого реформування [52].

Отже, аналіз генезису інституту забезпечення участі осіб під час кримінального провадження свідчить, що його розвиток відбувався паралельно з еволюцією української державності, кримінального процесуального законодавства та механізмів захисту прав людини. Якщо на ранніх історичних етапах відповідні заходи були спрямовані переважно на забезпечення фізичної явки особи до суду або іншого органу, то сучасне кримінальне процесуальне законодавство розглядає їх як комплексний механізм забезпечення ефективності кримінального провадження, реалізації принципу справедливого судочинства та гарантування прав усіх його учасників.

Якісно новий етап розвитку цього інституту розпочався з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 року, який запровадив сучасну модель кримінального провадження, засновану на принципах верховенства права, змагальності сторін та посиленого судового контролю. Подальший розвиток кримінального процесуального законодавства був обумовлений євроінтеграційним курсом України, імплементацією практики Європейського суду з прав людини, цифровізацією судочинства та адаптацією кримінального процесу до умов воєнного стану.

Таким чином, сучасний інститут забезпечення участі осіб під час кримінального провадження є результатом тривалої еволюції правових механізмів, що поєднує історично сформовані процесуальні інструменти із новітніми міжнародними стандартами захисту прав людини, сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями та особливостями здійснення кримінального провадження в умовах збройної агресії проти України.

На історію становлення заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні ми вже звертали увагу, тому вважаємо за доцільне розглянути застосування цих заходів у незалежній Україні.

Після проголошення незалежності України у 1991 році Кримінально-процесуальний кодекс 1960 року продовжував діяти, однак його положення поступово адаптувалися до нових конституційних засад, міжнародних стандартів захисту прав людини та потреб розбудови національної судової

системи. Тому період 1991–2001 років доцільно характеризувати не як етап відсутності змін, а як перехідний період трансформації радянської моделі кримінального процесуального примусу в напрямі посилення судового контролю та процесуальних гарантій особи.

Визначальне значення мало прийняття Конституції України 28 червня 1996 року. Її положення закріпили пріоритет прав і свобод людини, право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, судовий захист і право на правничу допомогу. Відповідно до статті 29 Конституції України арешт і тримання особи під вартою могли здійснюватися лише на підставі вмотивованого рішення суду, а законність невідкладного затримання підлягала судовій перевірці протягом сімдесяти двох годин. Ці положення вимагали докорінного перегляду радянського порядку застосування процесуального примусу, за якого ключові рішення приймалися слідчим і прокурором [163].

Додатковим чинником реформування стала ратифікація Україною в 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відтоді національна система кримінального судочинства мала враховувати конвенційні вимоги щодо законності позбавлення свободи, невідкладного судового контролю, права на справедливий судовий розгляд, ефективний захист та оскарження неправомірного обмеження прав особи [283].

Практичним результатом цієї трансформації стало прийняття Закону України від 21 червня 2001 року № 2533-III, який традиційно пов’язують із проведенням так званої малої судової реформи. Змінами до КПК України було запроваджено судовий порядок обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою, можливість судового оскарження затримання, судовий порядок надання дозволу на обшук житла чи іншого володіння особи, а також закріплено засади змагальності та диспозитивності судового розгляду. Підозрюваний або обвинувачений мав доставлятися до судді, який перевіряв матеріали, вислуховував сторони та вирішував питання про наявність підстав для застосування тримання під вартою [264].

Отже, впродовж першого десятиліття незалежності відбулася поступова зміна концепції процесуального примусу: від прокурорсько-слідчої моделі, успадкованої від радянського кримінального процесу, до моделі, заснованої на судовому контролі за найбільш істотними обмеженнями конституційних прав людини. Водночас збереження структури та значної частини положень КПК 1960 року не дало змоги повністю подолати його радянську правову природу, що згодом зумовило необхідність прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України.

Проведений аналіз свідчить, що розвиток процесуального забезпечення участі осіб на українських землях не був лінійним і не може пояснюватися виключно впливом законодавства Московської держави або Російської імперії. На західноукраїнських землях цей інститут формувався під впливом австрійської правової традиції, для якої були характерними розвинутіші засади судового контролю, усності та гласності судочинства. У період Української революції 1917–1921 років здійснювалися спроби створення власної системи судових органів із тимчасовим використанням раніше чинного процесуального законодавства. Радянський період характеризувався централізацією кримінального процесу та домінуванням слідчо-прокурорської моделі застосування примусу, тоді як після проголошення незалежності України поступово утверджувалися конституційні та міжнародні стандарти судового контролю й захисту прав людини. Саме поєднання зазначених правових традицій підтверджує багатовекторний характер становлення національного інституту забезпечення участі осіб під час кримінального провадження.

На підставі аналізу історичних джерел, кримінального процесуального законодавства різних історичних періодів, міжнародних стандартів та сучасного кримінального процесуального законодавства України пропонуємо авторську періодизацію розвитку заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, критеріями якої визначено рівень нормативної регламентації процесуальної участі особи, ступінь розвитку процесуальних гарантій та характер використання процесуальних засобів забезпечення участі.

1 етап - становлення звичаєвих форм забезпечення участі осіб у судочинстві (IX – перша половина XVI ст.). Для цього періоду характерна відсутність системного нормативного регулювання порядку виклику, участі перекладачів чи інших осіб, які володіли спеціальними знаннями. Участь забезпечувалася переважно звичаєвими способами, а процесуальні гарантії мали фрагментарний характер.

2 етап - формування нормативних засад процесуального забезпечення участі (друга половина XVI ст. – середина XIX ст.). Починаючи з Литовських статутів, відбувається поступова формалізація судового виклику, письмового повідомлення сторін, розширюється використання осіб, які забезпечували мовне посередництво та надавали спеціальні знання. Формуються перші елементи процесуальної регламентації відповідних інститутів.

3 етап - інституціоналізація процесуальних механізмів забезпечення участі (1864–1991 рр.). Судова реформа 1864 року започаткувала законодавче закріплення порядку виклику, участі перекладача та використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. У радянський період відповідні інститути отримали подальший розвиток, однак були переважно орієнтовані на забезпечення інтересів держави, а не реалізацію процесуальних прав особи.

4 етап - гуманізація та європеїзація процесуального забезпечення участі (1991–2012 рр.). Після проголошення незалежності України розпочалося реформування кримінального процесуального законодавства відповідно до міжнародних стандартів, Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Значний вплив на розвиток процесуальних гарантій справила практика Європейського суду з прав людини.

5 етап - сучасний етап комплексного розвитку процесуальних гарантій (з 2012 року донині). Його початок пов'язаний із прийняттям КПК України 2012 року, який сформував сучасну модель забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, засновану на принципах верховенства права, змагальності, рівності сторін, цифровізації кримінального процесу та імплементації стандартів ЄСПЛ. Особливостями цього етапу є активне використання електронних засобів

комунікації, дистанційної участі у процесуальних діях, розширення процесуальних гарантій учасників кримінального провадження та адаптація кримінального процесу до умов воєнного стану.

1.2. Поняття та сутність процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Використовуючи при обмеженні прав людини судову процедуру, яка відповідає вимогам справедливості і заснована на конституційних засадах рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи надання ними доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечує дію принципу правової визначеності і виключає можливість прийняття непередбачуваних для суб'єкта права на судовий захист рішень та свавільного обмеження його прав. Багатовікова юридична практика та офіційні статистичні дані підтверджують, що саме за допомогою судової процедури вдається найбільш справедливо визначити міру свободи та міру відповідальності суб'єктів правовідносин [381, с. 270].

Теоретико-прикладне обґрунтування дослідження процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження доцільно розпочати з аналізу стану наукової розробки цієї проблематики. Це дає можливість визначити існуючі наукові підходи до розуміння сутності процесуального забезпечення участі осіб, оцінити рівень дослідженості окремих його складових, виявити дискусійні питання та прогалини у правовому регулюванні, що потребують подальшого наукового осмислення.

Одне з найбільш ґрунтовних комплексних досліджень заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні здійснив В. І. Фаринник у докторській дисертації «Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України» (2017) та однойменній монографії «Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та

практика» (2017). Учений сформував сучасну концепцію застосування заходів забезпечення кримінального провадження, визначив їх поняття, правову природу, систему, загальні правила застосування, процесуальні підстави та порядок реалізації, а також обґрунтував необхідність гармонізації кримінального процесуального законодавства України з європейськими стандартами захисту прав людини [361, с. 401; 366, с. 212]. Окрему увагу автор приділив аналізу судової практики, правозастосовним проблемам та напрямам удосконалення чинного КПК України. Разом із тим предметом дослідження виступали саме заходи забезпечення кримінального провадження як окремий інститут кримінального процесуального права, тоді як питання процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, яке охоплює не лише заходи забезпечення кримінального провадження, а й інститути виклику, повідомлення, участі перекладача, спеціаліста, захисника, законного представника, заходів безпеки та інших процесуальних гарантій, комплексного дослідження не отримало.

Вагомий внесок у розвиток сучасної доктрини кримінального процесуального права зробила О. В. Капліна, наукові праці якої присвячені фундаментальним проблемам забезпечення прав людини у кримінальному провадженні, правозастосовному тлумаченню норм кримінального процесуального права, судовому контролю, процесуальному доказуванню, цифровізації кримінального провадження та вдосконаленню процесуальної форми. У монографії «Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права» (2008) дослідниця комплексно розкрила теоретичні засади тлумачення норм кримінального процесуального законодавства, визначила його місце у механізмі реалізації кримінальної процесуальної діяльності, проаналізувала вплив практики Європейського суду з прав людини на формування сучасного розуміння процесуальних гарантій та забезпечення права на справедливий суд. Особливу увагу приділено питанням однакового застосування кримінального процесуального законодавства, усунення прогалин і колізій правового регулювання, а також забезпеченню ефективного захисту

прав учасників кримінального провадження [148, с. 137].

Подальший розвиток зазначена проблематика отримала у колективній монографії «Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства» у якій досліджено сучасні виклики цифровізації кримінального процесу. Автори проаналізували використання електронних засобів комунікації, дистанційного кримінального провадження, проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, а також окреслили проблеми забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження в умовах цифрової трансформації. Значну увагу приділено необхідності збереження балансу між ефективністю кримінального провадження та дотриманням конвенційних стандартів захисту прав людини [252, с. 49].

Окремі аспекти процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні О. В. Капліна також досліджувала у працях, присвячених процесуальному порядку арешту майна, проблемам проведення обшуку, безпосередності дослідження доказів судом, відшкодуванню шкоди, цифровізації кримінального процесу та реалізації права на справедливий суд. У цих роботах сформульовано низку важливих теоретичних положень щодо забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження, процесуальної форми окремих слідчих (розшукових) дій, застосування судового контролю та імплементації практики Європейського суду з прав людини у кримінальне судочинство.

Важливий внесок у розвиток інституту процесуального повідомлення зробила І. В. Приймак, яка у дисертації «Повідомлення у кримінальному провадженні під час досудового розслідування» (2022) здійснила комплексний аналіз правової природи повідомлення як процесуального рішення та процесуальної дії. Авторкою досліджено порядок здійснення повідомлення учасників кримінального провадження, особливості вручення процесуальних документів, використання сучасних електронних засобів комунікації, співвідношення повідомлення та виклику, а також сформульовано пропозиції щодо вдосконалення відповідних положень КПК України [256, с. 87]. Разом із

тим дослідження було присвячене лише інституту повідомлення під час досудового розслідування і не охоплювало інші процесуальні механізми забезпечення участі особи у кримінальному провадженні.

Проблеми участі перекладача у кримінальному провадженні досліджував Т. М. Кузик, який у статті «Участь перекладача у кримінальному процесі як гарантія забезпечення принципу мови судочинства» проаналізував підстави залучення перекладача відповідно до КПК України 2012 року, дослідив зміст принципу мови кримінального провадження, процесуальний статус перекладача та його значення для реалізації права особи на захист. Учений обґрунтував необхідність удосконалення законодавчого регулювання участі перекладача як однієї з процесуальних гарантій справедливого кримінального провадження [182, с. 95]. Водночас дослідження обмежувалося лише одним із елементів процесуального забезпечення участі особи та не охоплювало систему відповідних процесуальних засобів у цілому.

Вагомий внесок у розвиток теорії кримінального процесуального права та забезпечення прав людини у кримінальному провадженні зробив М. А. Погорецький. У його наукових працях комплексно досліджено проблеми доказування, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, використання спеціальних знань, здійснення судового контролю, міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні, а також імплементації практики Європейського суду з прав людини у кримінальне судочинство України. Значне місце у науковому доробку вченого займають питання забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування, процесуальні гарантії законності застосування кримінального процесуального примусу та механізми реалізації засади верховенства права.

У наукових працях М. А. Погорецького значну увагу приділено використанню спеціальних знань у кримінальному провадженні як одному із засобів забезпечення ефективного доказування. Учений дослідив процесуальні та криміналістичні аспекти використання спеціальних знань під час досудового розслідування, їх значення для виявлення, фіксації, дослідження й оцінки

доказів, а також особливості застосування судової експертизи як процесуальної форми використання спеціальних знань. Окрему увагу автор приділив питанням допустимості доказів, отриманих із використанням спеціальних знань, процесуальним гарантіям їх використання та впливу практики Європейського суду з прав людини на формування сучасних стандартів доказування у кримінальному провадженні [233, с. 315].

Значний внесок у розвиток теорії кримінального процесуального права, насамперед у сфері забезпечення прав людини під час досудового провадження, зробила О. Г. Шило. Однією з найбільш ґрунтовних праць ученої є монографія «Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України», у якій комплексно досліджено механізм реалізації конституційного права на судовий захист, визначено місце судового контролю в системі гарантій прав і свобод людини, розкрито його правову природу, функції та форми здійснення [380, с. 208]. Особливу увагу авторка приділила процесуальному порядку судового оскарження рішень, дій та бездіяльності органів досудового розслідування і прокуратури, а також ролі слідчого судді як гаранта дотримання прав учасників кримінального провадження.

Водночас, незважаючи на фундаментальний характер досліджень О. Г. Шило, предметом її наукових праць виступали переважно судовий контроль, процесуальні гарантії судового захисту, забезпечення конституційних прав особи та стандарти кримінального процесуального законодавства. Процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як самостійний комплексний інститут кримінального процесуального права не стало предметом окремого дослідження. Зокрема, поза межами наукового аналізу залишилися питання систематизації процесуальних засобів забезпечення участі особи, їх функціональної класифікації, взаємозв'язку інформаційних, організаційних, гарантійних, безпекових і контрольних механізмів, а також формування єдиної концепції процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні.

Комплексне дослідження процесуального статусу перекладача у кримінальному провадженні здійснив О. М. Мора у дисертації «Процесуальні функції перекладача та його роль як суб'єкта кримінального провадження» (2021). Дисертація стала одним із перших в Україні спеціальних досліджень, присвячених не лише процесуальному статусу перекладача, а й визначенню його процесуальних функцій у механізмі кримінального провадження.

Автором проаналізовано стан наукової розробленості проблем участі перекладача у кримінальному провадженні, досліджено історичні передумови становлення цього інституту, міжнародні стандарти забезпечення мовних прав учасників кримінального провадження, практику Європейського суду з прав людини та законодавство окремих зарубіжних держав. Особливу увагу приділено визначенню поняття процесуальних функцій перекладача, його місця у системі суб'єктів кримінального провадження, співвідношенню процесуального статусу перекладача з іншими учасниками кримінального процесу, а також процесуальному порядку його залучення на різних стадіях кримінального провадження [211, с. 125].

Важливим науковим результатом дослідження стало обґрунтування самостійної процесуальної функції перекладача як учасника кримінального провадження, зміст якої полягає у забезпеченні реалізації права особи користуватися мовою, якою вона володіє, та створенні належних умов для ефективної реалізації права на захист і права на справедливий суд. Автором також сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання порядку залучення перекладача, уточнення його процесуальних прав, обов'язків і відповідальності, а також підвищення гарантій професійної компетентності перекладачів, які залучаються до кримінального провадження.

Водночас, незважаючи на комплексний характер проведеного дослідження, предметом наукового аналізу О. М. Мори виступав виключно інститут перекладача як самостійного учасника кримінального провадження. Поза межами дисертаційного дослідження залишилися питання процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як цілісної системи

взаємопов'язаних процесуальних засобів. Зокрема, не досліджувалися взаємозв'язок діяльності перекладача з іншими організаційними, інформаційними, безпековими та контрольними механізмами забезпечення участі осіб, функціональна класифікація відповідних процесуальних засобів та їх місце у єдиній системі процесуального забезпечення участі учасників кримінального провадження.

Проблематика застосування запобіжних заходів є однією з найбільш досліджених у науці кримінального процесуального права. Найбільш комплексне сучасне дослідження цього інституту здійснила Т. Г. Фоміна, яка у докторській дисертації та монографії розкрила правову природу запобіжних заходів, їх місце у системі заходів забезпечення кримінального провадження, підстави та процесуальний порядок застосування, дослідила поняття процесуальних ризиків, стандарт обґрунтованої підозри, особливості застосування окремих видів запобіжних заходів та сформулювала пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства [371, с. 405].

Особливості кримінального процесуального доказування під час вирішення питання про застосування запобіжних заходів стали предметом окремого дослідження М. О. Каліновської. Авторкою проаналізовано локальний предмет доказування під час розгляду клопотань про застосування запобіжних заходів, критерії встановлення обґрунтованої підозри, процесуальних ризиків, достатності доказів та вплив практики Європейського суду з прав людини на формування сучасних стандартів доказування [145, с. 69].

Окремі види запобіжних заходів також були предметом самостійних наукових досліджень. Так, О. Н. Агакерімов комплексно дослідив домашній арешт як запобіжний захід, визначив його правову природу, підстави застосування та місце у системі запобіжних заходів [78, с. 54], а Л. М. Бабіч присвятила дисертаційне дослідження заставі як виду запобіжного заходу, розкривши процесуальні особливості її застосування та проблеми правового регулювання [80, с. 132].

Аналіз наукових праць сучасних учених свідчить, що, незважаючи на

значний внесок у розвиток окремих інститутів кримінального процесуального права, проблематика процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні досі не отримала комплексного наукового осмислення. Більшість досліджень присвячена окремим складовим цього інституту, зокрема заходам забезпечення кримінального провадження, процесуальному статусу учасників кримінального провадження, забезпеченню права на захист, використанню спеціальних знань, участі перекладача, судовому контролю, процесуальному примусу або гарантіям дотримання прав людини. Водночас зазначені елементи досліджувалися переважно ізольовано, без урахування їх функціонального взаємозв'язку в єдиному механізмі забезпечення участі особи у кримінальному провадженні.

Опрацювання наукової літератури дозволяє констатувати відсутність єдиного доктринального підходу до визначення поняття процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, його правової природи, ознак, функцій, принципів та місця у системі кримінального процесуального права. У наукових працях відсутня узгоджена позиція щодо співвідношення понять «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні», «заходи забезпечення кримінального провадження», «процесуальні гарантії», «процесуальний примус», «організаційне забезпечення кримінального провадження» та інших суміжних правових категорій, що призводить до неоднакового їх тлумачення як у доктрині, так і в правозастосовній діяльності.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам кримінального процесуального статусу учасників кримінального провадження, здійсненню окремих процесуальних дій, застосуванню заходів забезпечення кримінального провадження та гарантіям права на захист, процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як самостійний комплексний інститут кримінального процесуального права у вітчизняній доктрині спеціального дослідження не отримало. Поза увагою науковців залишилися питання формування його системи, визначення структурних елементів, процесуальних гарантій реалізації, особливостей

функціонування в умовах цифровізації кримінального провадження та воєнного стану, а також узгодження відповідних процесуальних механізмів із практикою Європейського суду з прав людини.

Викладене свідчить про необхідність формування цілісної наукової концепції процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, визначення його поняття, принципів, функцій, структури, системи процесуальних засобів, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, сучасних міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду.

Отже, процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є на сьогодні досить актуальним, адже не завжди органи досудового розслідування, судові органи мають змогу встановити всі обставини справи через ухилення від виконання процесуальних обов'язків окремих учасників кримінального провадження.

Варто зазначити, що термін «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні» майже не використовується у кримінальній процесуальній науці, натомість широко відомі «заходи кримінального процесуального примусу», «заходи забезпечення кримінального провадження», «запобіжні заходи», «примусові заходи» тощо. Саме тому вважаємо актуальним питання визначення змісту поняття «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні» та відмежування його від однорідних дефініцій.

Законодавчий перелік заходів забезпечення кримінального провадження не слід ототожнювати з вужчою авторською категорією заходів забезпечення участі осіб. Безпосередньо на забезпечення явки, процесуальної доступності та належної поведінки особи спрямовані насамперед виклик, привід, грошове стягнення за неприбуття, затримання та запобіжні заходи - у частині запобігання переховуванню й забезпечення виконання покладених процесуальних обов'язків. Інші передбачені статтею 131 КПК України заходи мають самостійне функціональне призначення та можуть лише опосередковано впливати на

поведінку учасника кримінального провадження.

Зокрема, відсторонення від посади не є засобом забезпечення виконання можливого майбутнього покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Це тимчасовий захід забезпечення кримінального провадження, який застосовується щодо особи, підозрюваної або обвинуваченої у вчиненні злочину. Відповідно до статей 154 і 157 КПК України його призначення полягає у припиненні кримінального правопорушення, припиненні або запобіганні протиправній поведінці особи, яка, залишаючись на посаді, може знищити чи підробити речі й документи, незаконно впливати на свідків або інших учасників чи іншим чином перешкоджати кримінальному провадженню [173].

Арешт майна також не можна характеризувати лише як засіб забезпечення можливої конфіскації або відшкодування шкоди. Згідно із частиною другою статті 170 КПК України він допускається з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [173].

Тимчасовий доступ до речей і документів за своїм основним призначенням спрямований на отримання стороною кримінального провадження можливості ознайомитися з відповідними речами та документами, виготовити їх копії, а за наявності передбачених законом підстав - вилучити їх. Тому його зміст не зводиться лише до обмеження майнових прав, а пов’язується насамперед із забезпеченням отримання інформації та матеріальних об’єктів, що мають значення для встановлення обставин кримінального провадження. Тимчасове вилучення майна, своєю чергою, є фактичним позбавленням особи можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном до вирішення питання про його повернення, арешт або спеціальну конфіскацію [173].

Отже, відсторонення від посади, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення та арешт майна належать до загальної системи заходів

забезпечення кримінального провадження, однак не можуть беззастережно включатися до вужчої системи заходів безпосереднього забезпечення участі осіб. Їх правова природа й функціональне призначення визначаються конкретними завданнями, закріпленими у відповідних нормах КПК України.

Варто зазначити, що в кримінальному процесуальному законодавстві України відсутнє визначення поняття «заходи забезпечення кримінального провадження», які належать до системи заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Проте на доктринальному рівні дано багато дефініцій даного поняття.

З огляду на це зазначимо, що вказані особи повинні бути присутніми під час виконання окремих процесуальних дій: при проведенні експертизи, наявності особи, яка не знає мови тощо.

Слід зазначити, що раніше в кримінальному процесуальному законодавстві вживався термін «заходи кримінально-процесуального примусу». Доктринально вони визначались як заходи примусового характеру, які застосовуються компетентними особами та органами за наявності підстав та в порядку, передбачених законом, із метою подолання негативних обставин, які перешкоджають виконанню завдань кримінального судочинства, та забезпечення виконання рішень органів досудового розслідування та суду [118, с. 74].

Однак слід відмітити, що заходи процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є об’єктом наукових досліджень у зарубіжних країнах. Так у літературі кримінального процесуального права держав Західної Європи як засоби процесуального примусу, так і інші процесуальні дії, які обмежують права людини, розглядаються як загальний інститут примусових заходів. Тобто термін «примусовий захід» указує на цілі застосування відповідної процесуальної дії. Використання будь-яких заходів примусу в кримінальному процесі завжди означає певне обмеження прав людини. У такому випадку увага повинна бути звернена на те, що б посадові особи органів досудового розслідування, обмежуючи права людини, дотримувалися вимог

закону [77, с. 325].

Суть примусу, як зазначає Л. Д. Удалова, полягає в наявності обмеження волевиявлення особи, від якої отримується інформація, та обмеженні в неї права свободи вибору лінії своєї поведінки [354, с.14].

Заходи кримінального процесуального примусу доцільно визначати як передбачені кримінальним процесуальним законом засоби владного впливу, що застосовуються компетентними суб'єктами за наявності встановлених законом підстав, у визначеному процесуальному порядку та з дотриманням гарантій прав особи. Їх реалізація не залежить від згоди суб'єкта, щодо якого вони застосовуються, і може передбачати тимчасове обмеження особистих, майнових або інших прав та свобод. Такі заходи спрямовуються на забезпечення дієвості кримінального провадження, належного виконання процесуальних обов'язків, запобігання передбаченим законом ризикам, припинення неналежної процесуальної поведінки та усунення перешкод для здійснення досудового розслідування і судового провадження [288, с. 72–73].

Водночас неправомірна поведінка особи не є універсальною передумовою застосування всіх заходів процесуального примусу. Зокрема, запобіжні заходи можуть обиратися за наявності обґрунтованої підозри та конкретних ризиків, передбачених КПК України, ще до фактичного ухилення особи, незаконного впливу на учасників провадження чи іншого перешкоджання. Натомість привід і накладення грошового стягнення мають переважно реактивний характер, оскільки пов'язуються з невиконанням належно повідомленою особою обов'язку щодо прибуття без поважних причин.

У межах дослідження процесуального забезпечення участі осіб до примусових слід відносити ті засоби, безпосереднє функціональне призначення яких полягає в забезпеченні явки, відновленні участі особи, підтриманні її процесуальної доступності та належного виконання покладених обов'язків. Тому не всі заходи забезпечення кримінального провадження та не кожна процесуальна дія примусового характеру належать до досліджуваної категорії. Вирішальне значення має не лише наявність владного впливу, а й безпосередня

процесуальна мета відповідного заходу.

У сучасній українській кримінальній процесуальній доктрині заходи кримінального процесуального примусу доцільно розуміти як передбачені кримінальним процесуальним законом засоби владного впливу, що застосовуються уповноваженими державними органами та посадовими особами за наявності встановлених законом підстав і з дотриманням визначеної процесуальної форми. Їх застосування не залежить від волі особи, щодо якої вони реалізуються, може бути пов'язане з тимчасовим обмеженням її особистих, майнових чи інших прав та спрямовується на запобігання або подолання обставин, що перешкоджають належному здійсненню кримінального провадження, забезпечення виконання процесуальних обов'язків і досягнення його дієвості [288, с. 72–73].

Водночас у контексті процесуального забезпечення участі осіб до примусових слід відносити не всі передбачені КПК України заходи, а лише ті, безпосереднім функціональним призначенням яких є забезпечення явки особи, відновлення її участі після невиконання обов'язку щодо прибуття, підтримання належної процесуальної поведінки або запобігання ухиленню від органів досудового розслідування та суду. До таких засобів належать, зокрема, привід, грошове стягнення за неприбуття без поважних причин, затримання та запобіжні заходи - у частині забезпечення процесуальної доступності особи й виконання покладених на неї обов'язків.

При цьому необхідно розмежовувати суб'єкта ініціювання, суб'єкта ухвалення рішення та суб'єкта безпосереднього виконання примусового заходу. Залежно від його виду відповідні повноваження можуть належати дізнавачу, слідчому, прокурору, уповноваженій службовій особі, слідчому судді або суду. Такий підхід точніше відображає чинну модель кримінального провадження, ніж узагальнене віднесення застосування всіх примусових заходів лише до органу досудового розслідування, прокурора та суду.

Е. Д. Коваленко під заходами примусу розуміє вплив, який справляють чітко встановлені процесуальні дії, що мають примусовий характер, незалежно

від ставлення особи до виконання обов’язку [156, с. 13].

У сучасній українській кримінальній процесуальній науці заходи кримінального процесуального примусу визначаються як передбачені кримінальним процесуальним законом заходи примусового характеру, які застосовуються уповноваженими державними органами та посадовими особами до підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка й інших учасників кримінального провадження з метою усунення реальних або можливих перешкод для виконання його завдань. Їх спрямування полягає у забезпеченні належної процесуальної поведінки осіб, виконанні покладених на них обов’язків, запобіганні ухиленню від участі у процесуальних діях і протидії іншим формам перешкоджання кримінальному провадженню. Водночас застосування процесуального примусу не завжди є наслідком уже вчиненого процесуального порушення, оскільки окремі його заходи мають превентивний характер і застосовуються для недопущення неправомірної поведінки в майбутньому. Обов’язковими умовами такого застосування є законність, обґрунтованість, нормативна визначеність підстав і процедури, а також дотримання прав та законних інтересів особи [172, с. 393–395].

Узагальнення сучасних українських наукових підходів дає підстави виокремити такі основні ознаки заходів кримінального процесуального примусу:

1) нормативна визначеність, яка полягає в тому, що види відповідних заходів, підстави, умови та порядок їх застосування встановлюються кримінальним процесуальним законодавством;

2) державно-владний характер, оскільки рішення про застосування процесуального примусу приймається лише уповноваженим державним органом або посадовою особою в межах наданих законом повноважень;

3) обов’язковість виконання, адже відповідний захід застосовується до визначеного кола учасників кримінального провадження незалежно від їхнього бажання та може передбачати обмеження особистих, майнових або інших прав. При цьому примусовий характер заходу визначається не лише суб’єктивним ставленням особи до покладеного на неї обов’язку, а насамперед владністю

процесуального рішення та можливістю його забезпечення силою держави;

4) спеціальне процесуальне призначення, що полягає в забезпеченні належної поведінки учасників, усуненні дійсних або можливих перешкод кримінальному провадженню та виконанні його завдань;

5) превентивна спрямованість окремих заходів, оскільки їх застосування не завжди обумовлюється вже вчиненим процесуальним правопорушенням, а може бути спрямоване на запобігання ухиленню особи від виконання обов'язків або іншому перешкоджанню кримінальному провадженню.

Заходи кримінального процесуального примусу не слід ототожнювати з кримінальною процесуальною відповідальністю. Остання, як правило, є наслідком учинення кримінального процесуального правопорушення та реалізується через застосування передбаченої нормою процесуальної санкції. Натомість значна частина заходів процесуального примусу має забезпечувальний або запобіжний характер і може застосовуватися до вчинення будь-якого порушення. Водночас окремі заходи, зокрема грошове стягнення за невиконання процесуального обов'язку, можуть одночасно мати ознаки заходу забезпечення кримінального провадження та кримінальної процесуальної відповідальності [172, с. 391–394; 87, с. 385.]

Так, як заходи забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні частково носять частково примусовий характер, необхідно встановити межі їх застосування, іншими словами – критерії допустимості. У цьому аспекті ми повністю погоджуємося з О. М. Бондаренком у тому, що до таких належать:

1) винятковість. Заходи забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні повинні застосовуватись лише тоді, коли іншим законним способом речі та документи неможливо отримати, або якщо без певної особи (експерта, спеціаліста, перекладача) ускладнюється продовження досудового розслідування [91, с. 10].

2) мінімізація обмеження прав особи. В. Г Капустянський зазначає, що якщо обставини, за наявності яких застосовується кримінальний процесуальний примус, передбачаються з більшою чи меншою ймовірністю, то очевидним буде

безпідставне і незаконне застосування кримінального процесуального примусу. Зазначимо, що в більшій мірі ця ознака стосується підозрюваного чи обвинуваченого. Тому заходи процесуального забезпечення участі осіб на досудовому розслідуванні повинні застосовуватись залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення з мінімальним обмеженням прав людини.

3) наявність вагомих підстав їх застосування.

Для застосування того чи іншого примусового заходу потрібна наявність певної підстави (наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 148 КПК України підставою для застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом є відповідні знання про те, що для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, потрібно обмежити підозрюваного у користуванні певним правом) [173]. Примусові заходи можуть застосовуватися до різних суб’єктів кримінальної процесуальної діяльності − підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, а також інших осіб залежно від обставин кримінального провадження, а також їхньої поведінки на досудовому розслідуванні. Проте в законі стосовно кожного виду примусових заходів чітко визначено коло осіб, щодо яких вони можуть бути застосовані. Це має важливе значення в аспекті захисту прав людини у сфері кримінального судочинства, недопущення зловживання правом із боку осіб, які здійснюють кримінальне провадження, адже кожний захід процесуального забезпечення участі осіб тією чи іншою мірою обмежує права людини, у тому числі й конституційні, а також може мати негативні наслідки й для інтересів інших фізичних та юридичних осіб [91, с. 10].

Правообмежувальний характер цих заходів зумовлює необхідність установлення системи гарантій, які забезпечують їх законне та обґрунтоване застосування. На думку Ю. М. Грошевого, до таких гарантій належать:

1) загальна умова застосування заходів примусу − лише після відкриття

кримінального провадження;

2) нормативність підстав, форм, меж та порядку їх застосування;

3) можливість їх застосування лише за рішенням компетентної особи (у нашому випадку – за рішенням слідчого судді);

4) прокурорський нагляд за дотриманням закону при застосуванні заходів забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні;

5) можливість застосування деяких заходів, які обмежують конституційні права людини, і без рішення компетентного органу (при затриманні особи);

6) судовий контроль за законністю їх застосування, тобто розгляд судом у ході досудового провадження скарг учасників процесу на дії та рішення органу досудового розслідування;

7) юридична відповідальність за незаконне застосування заходів забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні, у тому числі і кримінальна (ст.ст. 371, 372, 373 КК України) [118, с. 187].

Звертаємо увагу на те, що після прийняття Кримінального процесуального кодексу України постало питання щодо ототожнення заходів процесуального примусу і заходів забезпечення кримінального провадження. Г. К. Кожевніков стверджує, що ці поняття можна ототожнювати, оскільки аналіз найбільш поширеного серед науковців визначення примусових заходів у кримінальному судочинстві свідчить, що перелічені в ст. 131 КПК України види заходів забезпечення кримінального провадження у разі їх застосування здатні забезпечити виконання завдань кримінального провадження [158, с. 68].

Проте класифікація таких заходів говорить про інше. Залежно від сфери застосування заходи кримінального процесуального примусу класифікувались таким чином: у сфері доказування застосовуються слідчі (розшукові) дії, спрямовані на отримання та перевірку доказів; у сфері забезпечення законності процесуальних правозастосовних актів – скасування прийнятого рішення, усунення особи від здійснення провадження тощо; у сфері реагування на протиправну поведінку – притягнення до юридичної відповідальності, привід тощо; у сфері гарантій прав особи – накладення арешту на майно підозрюваного,

обвинуваченого або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, із метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, тощо; у сфері превенції – запобіжні заходи, відібрання письмового зобов’язання про явку на виклик особи, яка здійснює досудове розслідування, прокурора або суду тощо [118, с. 217].

Отже, заходи кримінального процесуального примусу є вужчим поняттям, ніж заходи процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, адже включають в себе не лише примусові заходи, а й передбачені законодавство зобов’язуючі заходи, спрямовані на забезпечення участі окремих осіб на різних стадіях кримінального провадження.

Отже, на нашу думку, під процесуальним забезпеченням участі осіб у кримінальному процесі України варто розуміти передбачену кримінальним процесуальним законодавством систему процесуальних, організаційних, примусових, безпекових та гарантійних засобів, що застосовуються уповноваженими суб'єктами з метою забезпечення належної участі осіб у кримінальному провадженні, реалізації ними процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків, гарантування їхньої безпеки та досягнення завдань кримінального провадження.. За допомогою цього інституту кримінального провадження забезпечується реалізація засад законності, верховенства права та безпосередності дослідження показань.

1.3. Методологія дослідження процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Методологічна забезпеченість науки, точність методів наукових досліджень допомагає дослідникам відшукувати нові шляхи пізнання процесів і явищ, що вивчаються, їх адекватного відображення в системі наукових знань. Жодна галузь науки не може існувати чи розвиватися без методологічної бази. Невипадково сьогодні методологія наукових досліджень у праві набуває значної культурної цінності для сучасного суспільного розвитку та належить до

фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки [195, с. 37].

Методологія пізнання права, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння сутності процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Тим самим методологія сприяє розвитку теорії і практики реалізації права, у тому числі його трансформації та удосконалення.

Важливе місце у розробленні методологічних засад дослідження права посідають праці українських учених Г. Гребенькова, М. Гуренко, О. Зайчука, М. Кельмана, М. Костицького, В. Кравця, М. Мірошниченко, В. Моісеєва, Н. Оніщенко, В. Пазенка, П. Рабіновича, В. Селіванова, С. Сливки, І. Тімуш, О. Тихомирова та інших. У їхніх дослідженнях висвітлено світоглядні, філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні засади пізнання права, особливості застосування методологічних підходів, а також значення комплексного поєднання методів у сучасному правознавстві.

Багатоаспектний характер сучасних наукових проблем, їхня складна внутрішня структура та взаємозв’язок із різними галузями знань зумовлюють потребу в комплексному підході до їх пізнання. Відповідно, дослідження таких проблем має ґрунтуватися на поєднанні методологічних засобів різного рівня, кожен із яких дає змогу розкрити окремі властивості, зв’язки та закономірності досліджуваного явища.

Водночас у сучасному науковому дискурсі відсутнє цілком уніфіковане трактування категорії «методологія». Сам термін має грецьке походження та пов’язується зі способом, напрямом або шляхом пізнання й дослідження. Проте його зміст у наукових працях розкривається по-різному, що зумовило формування декількох підходів до визначення сутності та структури методології.

У сучасному правознавстві поняття методології тлумачиться у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні методологія охоплює систему світоглядних і філософських засад, наукових підходів, принципів, категорій та способів організації пізнавальної діяльності, які визначають загальну спрямованість, логіку й послідовність дослідження. У вузькому розумінні вона

становить упорядковану сукупність методів, засобів, прийомів і процедур, що застосовуються для пізнання конкретного об’єкта, перевірки наукових припущень та отримання обґрунтованих результатів. Отже, методологію не слід зводити виключно до переліку методів, оскільки вона охоплює також принципи їх вибору, правила поєднання та відповідність меті, предмету і завданням наукового дослідження [203, с. 119–123].

Одним із продуктивних способів осмислення методології в сучасній науці є її представлення у вигляді ієрархічно побудованої системи засобів і способів пізнання. Таке бачення дозволяє, з одного боку, не зводити методологію лише до набору окремих дослідницьких методів, а з іншого – не надавати цьому поняттю надмірно широкого змісту. Відповідно, методологічна система охоплює кілька рівнів. Найвищий із них становлять фундаментальні засоби пізнання, до яких належать аналіз, синтез, перехід від абстрактного знання до конкретного та інші загальні способи теоретичного освоєння дійсності. Інший рівень представлений загальнонауковими підходами, придатними для використання в різних сферах наукового знання, зокрема системним, організаційним, кібернетичним і синергетичним. Наступний рівень пов’язаний зі специфікою певної науки та властивими їй теоретичними й методологічними засобами. Безпосередньо прикладний рівень утворює методика проведення конкретного дослідження, яка визначає сукупність необхідних процедур, операцій і прийомів наукової роботи.

У юридичній науці методологічна основа дослідження також не обмежується переліком використаних методів. Її формування передбачає насамперед визначення таких способів пізнання, які відповідають сутності та специфіці правового явища, що досліджується. Відтак характер об’єкта наукового пошуку значною мірою зумовлює вибір відповідних методологічних засобів, за допомогою яких можуть бути виявлені його основні властивості, внутрішня будова, взаємозв’язки та закономірності розвитку. У цьому розумінні методологія виступає не стільки сукупністю інструментів дослідника, скільки теоретичною основою організації самого процесу пізнання. Вона визначає загальну логіку дослідження, можливі напрями вивчення відповідного явища та

способи одержання науково обґрунтованих результатів. Водночас методологічне осмислення правової проблематики має практичну спрямованість, оскільки створює наукове підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства та юридичної практики. Саме належне теоретичне обґрунтування запропонованих змін дає можливість уникнути реформаторських рішень, які не враховують природу відповідних суспільних і правових відносин та внаслідок цього не забезпечують очікуваного результату.

Проблематика визначення сутності методології залишається дискусійною, що пояснюється відсутністю єдиного підходу до розуміння її змісту та співвідношення з методами наукового дослідження. У межах окремих зарубіжних наукових традицій ці категорії фактично не розмежовуються та використовуються для позначення засобів організації пізнавальної діяльності. Натомість у вітчизняній науці сформувалося декілька підходів до трактування методології. З одного боку, її визначають як систему теоретичних положень про методи наукового пізнання та перетворення об’єктивної дійсності, що становить відповідне філософське і теоретичне підґрунтя дослідження. З іншого – методологію пов’язують із комплексом методів, добір і використання яких обумовлюються предметом та особливостями об’єкта конкретної науки [94, с. 664].

Значення методології розкривається через функції, які вона виконує в процесі наукового пізнання. Насамперед вона визначає напрями та способи отримання достовірного наукового знання про явища і процеси, зокрема з урахуванням їх розвитку та змін. Методологія також формує логіку дослідницької діяльності та орієнтує дослідника на вибір оптимального шляху досягнення поставленої наукової мети. Важливим її призначенням є забезпечення комплексності пізнання досліджуваного об’єкта, що дозволяє отримати максимально повну інформацію про його властивості, структуру та закономірності функціонування. Крім того, методологічні засади сприяють включенню нових результатів до вже сформованої системи наукового знання, розвитку й упорядкуванню понятійно-категоріального апарату, уточненню

змісту відповідних термінів. У підсумку методологія забезпечує формування систематизованого знання, заснованого на об’єктивних даних, та створює необхідну логіко-аналітичну основу для подальшого наукового пізнання [379, с. 56].

Методологічна основа наукового дослідження являє собою сукупність вихідних положень і концептуальних орієнтирів, на яких вибудовується процес пізнання певного об’єкта. Вона не формується виключно в межах конкретного дослідження, а спирається на більш загальні положення наукового знання, які визначають логіку, спрямованість та способи здійснення дослідницької діяльності.

Методологію як систему принципів, форм і засобів організації наукового пізнання традиційно характеризують через декілька взаємопов’язаних рівнів. До її структури належать фундаментальний рівень, загальнонаукові засади, конкретнонаукові принципи, притаманні певній галузі знань, а також спеціальні методи, прийоми й дослідницькі техніки, за допомогою яких вирішуються конкретні наукові завдання. Така побудова методології забезпечує послідовний перехід від найбільш загальних світоглядних положень до спеціалізованих способів вивчення окремих явищ.

Найвищий рівень у цій системі становить філософська, або фундаментальна, методологія. Її призначення полягає у формуванні загальної стратегії наукового пізнання та визначенні базових принципів осмислення явищ, процесів і закономірностей їх розвитку [379, с. 57]. Для юридичних досліджень цей рівень має особливе значення, оскільки право є складним соціальним феноменом, пізнання якого потребує врахування його взаємозв’язків з іншими суспільними процесами та явищами.

В основу фундаментального рівня методології покладено найбільш загальні філософські положення, у яких відображаються істотні закономірності об’єктивної дійсності та процесу її пізнання. Важливе місце серед них належить діалектичному принципу, відповідно до якого явища розглядаються не ізольовано та статично, а у взаємозв’язку, розвитку, взаємній обумовленості та

внутрішній суперечливості.

Завдяки універсальному характеру діалектичний підхід набув значення загального способу наукового осмислення процесів і явищ у різних галузях знань. Його застосування передбачає дослідження об'єкта не лише в його наявному стані, а й з урахуванням передумов виникнення, закономірностей трансформації, внутрішніх суперечностей та можливих напрямів подальшого розвитку.

Як фундаментальний метод наукового пізнання діалектика дозволяє встановлювати причинно-наслідкові залежності між явищами, простежувати процеси їх диференціації та інтеграції, розкривати співвідношення між сутністю і зовнішніми проявами, змістом і формою. Важливим при цьому є збереження об'єктивності наукової оцінки, опора на фактичний матеріал і практичний досвід. Саме практика виступає одним із визначальних критеріїв перевірки обґрунтованості сформульованих теоретичних положень.

Водночас універсальність діалектичного підходу не означає можливості заміни ним спеціальних методів дослідження. Особливості конкретного предмета наукового пізнання потребують застосування відповідних конкретнонаукових методів. Тому діалектика виконує передусім загальнометодологічну функцію, а її основні положення знаходять практичне втілення через систему спеціальних методів, добір яких визначається специфікою досліджуваної проблематики [379, с. 58].

Принцип міждисциплінарності та інтеграції наукового знання. Розвиток сучасної науки характеризується взаємодією двох взаємопов'язаних тенденцій - диференціації та інтеграції. Диференціація забезпечує поглиблене вивчення окремих аспектів досліджуваного явища в межах спеціалізованих галузей знань, тоді як інтеграція дає змогу поєднувати їхні теоретичні положення, методи та емпіричні результати для формування цілісного уявлення про складні суспільно-правові процеси. У правознавстві міждисциплінарний підхід передбачає використання здобутків соціології, психології, кримінології, теорії управління, статистики та інформаційних наук за умови збереження визначального значення

спеціально-юридичного аналізу. Водночас залучення методів інших наук не повинно бути механічним: воно має відповідати предмету дослідження, забезпечувати перевірюваність результатів і доповнювати, а не підміняти дослідження нормативного змісту права. Сучасна юридична методологія демонструє продуктивність інтегрованих підходів, які дають змогу оцінювати правові норми не лише як формальні приписи, а й з урахуванням їхнього впливу на поведінку суб'єктів та ефективність правозастосування [90, с. 12–15].

Загальнонауковий рівень методології охоплює підходи та способи пізнання, які не обмежуються межами окремої наукової дисципліни й можуть використовуватися для дослідження широкого кола явищ. Їх значення полягає в тому, що розвиток наукового знання супроводжується не лише отриманням нових відомостей про певний об'єкт, а й удосконаленням засобів його пізнання. Нові наукові результати нерідко зумовлюють необхідність переосмислення усталених категорій і понять, перегляду попередніх теоретичних положень, вихідних припущень та способів пояснення відповідних процесів.

Важливою характеристикою загальнонаукової методології є універсальність її пізнавального потенціалу. Це дає можливість залучати до вивчення правових явищ методи та концептуальні підходи, сформовані й апробовані в різних сферах наукового знання. Відповідно, методологічний інструментарій юридичної науки не обмежується традиційними історичним, термінологічним, функціональним чи когнітивним аналізом і методом моделювання. Дослідження складних процесів функціонування та розвитку права може здійснюватися також із використанням положень синергетичного підходу, теорії хаосу, теорії катастроф та інших сучасних загальнонаукових концепцій. Їх застосування розширює можливості наукового пізнання права, дозволяючи розглядати його як складну, динамічну та відкриту систему, що змінюється під впливом численних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Необхідно також зазначити, що право становить для дослідників складну систему. У цьому зв'язку доречно вказати на необхідність відповідного системного пізнання, що дозволяє визначити природу та характер взаємозв'язків

його елементів, розкрити функціональне призначення та ефективність дії кожного з компонентів та охарактеризувати право в цілому.

Системний характер права виявляється через сукупність взаємопов'язаних ознак. По-перше, його складові утворюють змістовно узгоджену цілісність, у межах якої кожен елемент посідає визначене місце та виконує відповідне функціональне призначення. По-друге, правовій системі властива відносна самостійність і динамічність: вона здатна трансформувати наявні компоненти, формувати нові структурні утворення та водночас функціонувати як підсистема ширшої соціальної системи. По-третє, структурна впорядкованість забезпечує внутрішню узгодженість, ієрархічність, субординаційні зв'язки та стійкість функціонування її складових. По-четверте, визначальною властивістю правової системи є інтегративність, відповідно до якої кожен її елемент існує і реалізує своє призначення у взаємодії з іншими, а зміни або порушення у функціонуванні одного компонента впливають на стан системи загалом.

З огляду на предмет цього дослідження зазначені положення дають підстави розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як відносно самостійну, внутрішньо структуровану підсистему кримінального процесуального права. Її цілісність забезпечується взаємозв'язком нормативних підстав, процесуальних процедур, повноважень компетентних суб'єктів, обов'язків учасників провадження та гарантій захисту їхніх прав. Неналежне правове регулювання хоча б одного із цих компонентів неминуче позначається на ефективності всього механізму забезпечення участі осіб і досягненні завдань кримінального провадження **[**195, с. 37–38**].**

У контексті методологічного забезпечення дослідження важливого значення набуває системний, або системно-структурний, підхід як загальнонауковий метод пізнання правової дійсності. Його застосування передбачає вивчення відповідного об'єкта не як механічної сукупності відокремлених складових, а як цілісної, внутрішньо впорядкованої та динамічної системи, елементи якої перебувають у стійких зв'язках і взаємодії. За такого підходу правове явище досліджується з урахуванням його структури,

функціонального призначення, внутрішніх і зовнішніх зв’язків, а також місця у ширшій правовій системі. Методологічні засади системного підходу були сформовані у межах філософського та загальнонаукового пізнання, а в юридичній науці набули конкретизації відповідно до особливостей держави, права та юридичної практики.

У межах цього дослідження системно-структурний підхід дає змогу розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як відносно самостійну підсистему кримінального процесуального права, що охоплює взаємопов’язані норми, підстави, умови, процедури, процесуальні рішення, повноваження компетентних суб’єктів і гарантії захисту прав учасників провадження. Це дозволяє не лише встановити зміст окремих складових відповідного інституту, а й визначити характер їх взаємодії та вплив на ефективність кримінального провадження загалом [81, с. 318–320; 344, с. 14–15].

Філософські витоки системного підходу пов’язують, зокрема, з концепцією Ґ. В. Ф. Геґеля, який прагнув представити наукове знання як цілісну систему взаємопов’язаних частин. Як зазначає український дослідник В. П. Козловський, задум побудови «системи науки» послідовно реалізовувався Геґелем у «Феноменології духу», «Науці логіки» та «Енциклопедії філософських наук», у межах якої логіка, філософія природи й філософія духу поставали не як ізольовані галузі знання, а як взаємозумовлені складові єдиного філософського цілого. Такий підхід передбачає, що кожний елемент системи має відносну самостійність і власне функціональне призначення, проте його зміст повною мірою розкривається лише через взаємозв’язок з іншими елементами та системою загалом.

Застосування цієї методологічної ідеї до предмета дисертаційного дослідження дає змогу розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження не як механічне поєднання окремих заходів, а як цілісну систему правових засобів. Кожен із них має власні підстави, мету, порядок застосування та правові наслідки, але водночас функціонує у

взаємозв’язку з іншими елементами механізму кримінального процесуального регулювання й спрямований на досягнення спільних завдань кримінального провадження [160, с. 95–96].

У сучасній українській юридичній науці системний підхід розглядається як один із ключових загальнонаукових засобів дослідження складних правових явищ. Його застосування передбачає сприйняття об’єкта дослідження як цілісного, динамічного утворення, що складається із взаємопов’язаних елементів, кожен із яких виконує певні функції та набуває свого значення у взаємодії з іншими складовими системи. При цьому властивості цілого не зводяться до простої сукупності характеристик окремих елементів, оскільки саме зв’язки між ними формують внутрішню структуру, функціональну єдність і закономірності розвитку відповідного правового явища.

У межах цього дослідження системний підхід дає можливість розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як цілісну сукупність взаємопов’язаних правових норм, процесуальних засобів, підстав, умов, процедур, суб’єктів застосування та гарантій захисту прав людини. Завдяки цьому стає можливим установлення не лише змісту окремих заходів забезпечення участі осіб, а й характеру їх взаємодії, місця в загальній системі заходів забезпечення кримінального провадження, функціонального призначення та впливу на досягнення завдань кримінального судочинства [382, с. 44–45].

У сучасній українській методології юридичної науки системний підхід розглядається як загальнонауковий напрям пізнання, що передбачає дослідження об’єкта як цілісного утворення, сформованого із взаємопов’язаних елементів. Його застосування дає змогу встановити структуру відповідної системи, функціональне призначення її складових, характер внутрішніх і зовнішніх зв’язків, а також закономірності їх взаємодії та розвитку. При цьому об’єкт досліджується не ізольовано й статично, а в динаміці, з урахуванням його місця у ширшій системі та впливу зовнішніх чинників.

Для цього дослідження використання системного підходу має особливе

значення, оскільки дозволяє розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як цілісну систему взаємопов'язаних правових норм, процедур, процесуальних рішень, повноважень компетентних суб'єктів, обов'язків учасників провадження та гарантій захисту їхніх прав. Такий підхід створює можливість визначити місце кожного заходу в загальному механізмі кримінального процесуального регулювання та з'ясувати його вплив на досягнення завдань кримінального провадження [81, с. 318–320].

У вітчизняній юридичній науці системний метод розглядається як один із важливих засобів пізнання державно-правових явищ, сутність якого полягає в їх дослідженні як цілісних системних утворень. За такого підходу держава і право, а також окремі складові їх внутрішньої структури аналізуються не ізольовано, а як взаємопов'язані елементи складної системи. Водночас кожна з таких систем може включати підсистеми нижчого рівня та одночасно виступати складовою більш масштабних соціальних систем. Використання системного методу дає можливість комплексно досліджувати взаємодію держави і права, встановлювати характер взаємозв'язків між їх окремими елементами, а також виявляти причинно-наслідкові залежності, що виникають у процесі функціонування та розвитку державно-правових явищ [318, с. 15].

Значний пізнавальний потенціал системного підходу відзначає С. А. Бублик, який розглядає системний аналіз як один із найбільш продуктивних методів дослідження, особливо важливих для юридичної науки. В основу такого підходу покладено сприйняття об'єкта дослідження як певної цілісності, сформованої сукупністю взаємопов'язаних компонентів. При цьому характеристики системи не можуть бути пояснені лише через механічне поєднання властивостей окремих її складових. Навпаки, специфіка кожного елемента визначається його місцем у загальній структурі, характером зв'язків з іншими складовими та функціями, які він виконує. Отже, системний аналіз передбачає одночасне дослідження як внутрішньої організації відповідного правового явища, так і взаємозалежності між цілим та його окремими структурними елементами [367, с. 68].

У наукових джерелах системний підхід іноді розкривається через категорію систематичного контент-аналізу. Його використання передбачає роботу не тільки з текстовими джерелами, що традиційно є характерним для юридичних досліджень, а й з емпіричними даними, які потребують послідовного опрацювання, узагальнення та систематизації [72, с. 129].

У сучасній українській правничій науці системний підхід набув значення окремого напряму методології, за допомогою якого правові явища досліджуються з урахуванням їх внутрішньої будови та взаємозалежності складових компонентів. Так, у працях І. Заморської право постає як складно організована структура, базовою ланкою якої є правова норма. Сукупність таких норм формується не довільно: відповідно до специфіки суспільних відносин вони взаємопов’язуються та групуються у відповідні галузі, забезпечуючи впорядкованість правового регулювання. З таких позицій нормативність права також характеризується системними властивостями та об’єктивується у нормативно-правових приписах. Отже, саме внутрішня узгодженість, послідовність розташування та сталі зв’язки між правовими нормами створюють підстави для сприйняття права як єдиного структурно впорядкованого утворення – системи права [136, с. 41].

Узагальнення існуючих у науці поглядів дозволяє констатувати, що системний підхід не має однозначного методологічного трактування. Його зміст пов’язують як із комплексним використанням різних загальнонаукових принципів і способів пізнання, так і з окремим методологічним принципом, що визначає особливий спосіб дослідження об’єкта. Водночас складність системних утворень ставить під сумнів можливість їх всебічного пізнання за допомогою лише одного методу. Саме тому з’ясування пізнавальних можливостей системного підходу потребує передусім визначення того, які ознаки характеризують систему як самостійний об’єкт наукового аналізу.

Витоки сучасного уявлення про систему значною мірою пов’язують із працями Карла Людвіга фон Берталанфі. Запропоноване ним визначення системи як комплексу взаємодіючих елементів стало вихідним для багатьох

подальших наукових концепцій. Принциповою особливістю такого розуміння є акцент не на простій сукупності окремих компонентів, а на характері їх взаємодії. Саме взаємозв'язок складових забезпечує цілісність системи та зумовлює виникнення властивостей, притаманних їй як єдиному утворенню.

Водночас поняття «система» належить до категорій із широким змістовим наповненням. Воно використовується для позначення різних за своєю природою об'єктів, явищ і процесів, спільною рисою яких є певна внутрішня організованість та наявність зв'язків між складовими.

У довідкових джерелах термін «система» (від грец. σύστημα – поєднання, утворення) пов'язується з організованою сукупністю елементів, між якими існують закономірні взаємозв'язки. При цьому зміст відповідної системи визначається властивостями її складових, тоді як характер їх взаємного розташування та взаємодії формує її структуру [369, с. 583].

Багатозначність цієї категорії виявляється й у тому, що нею позначають не лише сукупність взаємопов'язаних елементів, які утворюють певну єдність. Поняття системи застосовується також для характеристики встановленого порядку організації окремих частин, способу побудови або функціонування певного об'єкта, об'єднання установ чи інших організаційних одиниць за спільним призначенням, комплексу технічних засобів, спрямованих на досягнення єдиної мети, а також усталеного способу здійснення певних дій [338, с. 628]. Отже, попри різноманітність значень, ключовими характеристиками системи залишаються структурованість, упорядкованість, взаємозв'язок її складових та їх об'єднання в певну цілісність.

Подібне розуміння сформувалося й у філософській науці, де система визначається як цілісне утворення, сформоване взаємопов'язаними компонентами. Її особливість полягає в тому, що внаслідок взаємодії окремих складових виникають інтегративні якості та внутрішні закономірності, властиві системі загалом. Тому пізнання такого об'єкта передбачає дослідження не тільки характеристик його окремих елементів, а насамперед характеру зв'язків між

ними, їх місця у структурі цілого та ролі у забезпеченні його функціонування [368, с. 407].

У сучасній українській методології юридичної науки система розглядається як цілісна сукупність взаємопов'язаних елементів, взаємодія яких зумовлює виникнення нових інтегративних властивостей, не притаманних кожному з компонентів окремо. Відповідно, властивості системи не можуть бути зведені до простої суми властивостей її складових, оскільки визначальне значення мають характер, стійкість і функціональна спрямованість зв'язків між ними. Саме ці зв'язки забезпечують внутрішню впорядкованість, відносну самостійність і здатність системи до функціонування та розвитку.

З огляду на предмет цього дослідження процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження доцільно розглядати як цілісну систему, інтегративні властивості якої формуються завдяки взаємодії правових норм, процесуальних процедур, компетенції уповноважених суб'єктів, обов'язків учасників провадження та гарантій захисту їхніх прав. Ефективність такої системи визначається не лише якістю кожного окремого компонента, а й узгодженістю зв'язків між усіма її складовими [195, с. 39–40].

У сучасній українській теорії систем обґрунтовується, що властивості цілісної системи не можуть бути зведені до механічної суми властивостей її окремих складових. Якісна визначеність системи формується насамперед завдяки характеру взаємозв'язків і способам взаємодії між її елементами. Саме наявність стійких внутрішніх зв'язків забезпечує структурну впорядкованість, функціональну єдність, відносну самостійність і здатність системи до розвитку. Унаслідок взаємодії складових виникають інтегративні властивості, які не притаманні повною мірою жодному окремому елементу та є якісно складнішими за сукупність їх індивідуальних характеристик.

З огляду на це процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження доцільно досліджувати не як простий перелік окремих процесуальних заходів, а як цілісну систему, властивості якої визначаються узгодженою взаємодією нормативних підстав, процесуальних

процедур, рішень уповноважених суб'єктів, обов'язків учасників провадження та гарантій захисту їхніх прав. Зміна змісту або порядку реалізації одного із зазначених компонентів може впливати на функціонування всього механізму забезпечення участі осіб та ефективність досягнення завдань кримінального провадження [314, с. 29–30].

Отже, сутність системного підходу полягає у сприйнятті досліджуваного об'єкта як цілісного та внутрішньо організованого утворення, що складається з окремих взаємопов'язаних компонентів. Його застосування передбачає встановлення структурних елементів відповідної системи, з'ясування їх місця та функціонального призначення, визначення характеру зв'язків між ними, а також закономірностей їх взаємодії в межах єдиного цілого.

Саме комплексне вивчення внутрішньої будови об'єкта та взаємозалежності його складових створює можливість сформувати повне й обґрунтоване уявлення про його сутність, механізм функціонування та закономірності розвитку. Завдяки цьому системний підхід має широкі пізнавальні можливості в юридичній науці та може застосовуватися для дослідження різних правових явищ, інститутів і процесів.

У сучасній українській методології наукового пізнання системне дослідження ґрунтується на сукупності взаємопов'язаних принципів. По-перше, об'єкт має розглядатися як цілісне утворення, яке водночас взаємодіє із зовнішнім середовищем. По-друге, визначальне значення для пізнання системи мають зв'язки між її елементами, серед яких необхідно виокремлювати системоутворюючі зв'язки, що забезпечують її єдність і відносну самостійність. По-третє, стійкі взаємозв'язки між елементами формують структуру системи, визначають її внутрішню впорядкованість та особливості організації. По-четверте, структура системи може досліджуватися як у горизонтальному вимірі - через взаємодію однорівневих складових, так і у вертикальному - через встановлення ієрархічних і субординаційних зв'язків між її рівнями. По-п'яте, взаємодія між різними рівнями системи забезпечується механізмами управління, координації та зворотного зв'язку.

Застосування зазначених принципів до предмета цього дослідження дає змогу розглядати процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як цілісну багаторівневу систему. Її горизонтальну структуру утворюють взаємопов'язані заходи, спрямовані на забезпечення явки, належної поведінки та виконання процесуальних обов'язків учасниками провадження. Вертикальна структура охоплює кримінальні процесуальні норми, процесуальні рішення уповноважених суб'єктів, порядок їх виконання, судовий контроль і механізми оскарження. Водночас ефективність цієї системи залежить від узгодженості її складових, належного розподілу повноважень між суб'єктами кримінального провадження та наявності дієвих гарантій захисту прав людини [195, с. 41–42; 314, с. 89].

Отже, можливість розглядати право як цілісне утворення зумовлена притаманною йому властивістю системності. При цьому сутність системного підходу полягає не стільки у визнанні факту існування системи, скільки у визначенні її внутрішньої організації та характеру взаємодії складових. Дослідник, виходячи з мети та завдань наукового пошуку, самостійно визначає коло елементів, які доцільно об'єднати в межах певної системи, а також встановлює зв'язки, що забезпечують їх цілісність. Відповідно, той самий об'єкт правової дійсності може бути досліджений у межах декількох системних моделей, зміст яких залежатиме від критерію, покладеного в основу їх побудови. Таким критерієм виступає системоутворююча ознака, відповідно до якої визначаються структура та склад конкретної системи. Зокрема, правову систему можна представити як комплекс взаємопов'язаних правових явищ, що охоплює норми та інститути права, правовідносини, правові ідеї й концепції, правосвідомість, правову культуру та інші елементи.

Особливістю сучасного стану національної юридичної науки, з гносеологічної точки зору, на думку українського вченого В. Селіванова, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок.

Традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державних і юридичних явищ і процесів, що ґрунтувалися виключно на принципах

марксистсько-ленінської філософії, за умов нестандартної економічної і соціально-політичної ситуації у суверенній Україні виявляють певну наукову обмеженість. Окремі з них за рівнем своєї пізнавальної здатності не встигають за динамікою радикальних суспільних перетворень, інші стають інструментом, за допомогою якого видається за дійсне те, що існує тільки в уяві або до чого є лише прагнення і не більше (один з прикладів: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1 Конституції України) [313, с. 23].

Розглядаючи методику здійснення правового дослідження, необхідно відмежовувати її від методологічних засад наукового пізнання. Методика має більш прикладний характер та визначає послідовність конкретних дослідницьких дій. Проведення юридичного дослідження, як правило, охоплює визначення основного напряму наукового пошуку, опрацювання наявних наукових джерел, формулювання дослідницької гіпотези, розроблення структури та процедури дослідження, збирання необхідного матеріалу, його подальший аналіз та інтерпретацію отриманих результатів із наступним їх оформленням у відповідній науковій формі. Водночас дослідження права не може здійснюватися відокремлено від суспільного середовища, у межах якого воно виникає, функціонує та розвивається. Правові норми, з одного боку, відображають сформовані в суспільстві цінності, моделі поведінки та характер суспільних відносин, а з іншого – самі впливають на їх формування та зміну. Оскільки суспільні відносини не залишаються незмінними та трансформуються залежно від конкретних історичних, часових і просторових умов, право також повинно характеризуватися здатністю своєчасно реагувати на такі зміни. Особливого значення у цьому аспекті набуває оцінювання реального функціонування правових норм у суспільстві. Такий аналіз дає змогу встановити, наскільки нормативно визначена модель правового регулювання відповідає фактичному стану суспільних відносин, виявити розбіжності між передбаченим законом правовим результатом і практикою його реалізації, а також з’ясувати чинники, які спричиняють такі розбіжності. Відтак правове дослідження

доцільно розглядати як послідовний і системний процес пізнання права, спрямований не лише на пояснення його змісту, а й на пошук шляхів удосконалення правового регулювання з урахуванням взаємного впливу права та суспільства [36].

Поширений для абсолютної більшості кримінальних процесуальних досліджень, зокрема, й процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні [299, с. 160; 124, с. 141] догматичний метод, даючи хороші результати при аналізі чинного кримінального законодавства та варіантів його удосконалення, виявляється майже не дієвим для досліджень загальнофункціональних особливостей будь-якого напрямку державної політики, у т.ч кримінальної процесуальної, як підсистеми політики у розслідуванні кримінальних правопорушень. Дійсно, в основу цього методу покладені застосовні до конкретної аналізованої кримінальної процесуальної норми закони формальної логіки, а також сучасні досягнення у сфері граматичного тлумачення нормативно-правових актів. Він є актуальним для усвідомлення та роз’яснення тексту кримінальної процесуальної норми, тлумачення її змісту в контексті правильного нормозастосування; результативним буде і для вирішення питань удосконалення та систематизації законодавства. Однак дослідження загальнонаукових та теоретико-прикладних проблем процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні вкрай рідко стикається з проблемами вивчення логіко-граматичного змісту конкретних норм, хіба що з питань окреслення якихось тенденцій чи розвитку окремих інститутів. Інша річ –вивчення конкретних загальних чи спеціальних сфер кримінальної процесуальної політики [159, с. 132].

По-третє, процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадження в окремих випадках, з огляду на свою природу, вимагає міждисциплінарного підходу. Будучи комплексним явищем, яке втілює в собі досягнення, фактично, усіх наук кримінального процесуального циклу, вона хоч-не-хоч базується й на надбаннях багатьох інших наук, зокрема таких, як політологія, соціологія, історія політико-правових учень, філософія, державне

управління тощо. І саме через це її дослідження не може не враховувати, окрім широкого емпіричного матеріалу вказаних наук, ще і специфічної методології, яка виявляється вкрай необхідною для дослідження ефективної реалізації функцій кримінальної процесуальної політики.

По-четверте, існуючі на сьогодні доктринальні дослідження процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні дали певні, досить глибокі, уявлення щодо завдань, принципів, суб'єктів, джерел, типів та інших її складових. Однак жоден дослідник не аналізував цей інститут кримінального провадження як самоорганізовану, постійно діючу систему, яка має власні функції, які, зрештою, і вирішують поставлені перед нею завдання. Через те варто враховувати й необхідність використання методології насамперед щодо вивчення функціонування систем, у тому числі і в політичній сфері, адже ніхто не піддає сумніву той факт, що політика у сфері виявлення, розслідування та протидії кримінальним правопорушенням є певною функціональною системою, яка спрямована на убезпечення суспільства шляхом мінімізації злочинності.

І п'ятий, надзвичайно важливий, організаційно-методологічний аспект. Для досягнення мети та розв'язання завдань дослідження слід обирати метод або їх поєднання, які б дали змогу отримувати відповідні знання чи результати [205].

Наприклад, як стверджують дослідники методології вивчення державних політик, не можна дослідити державну політику у сфері оподаткування населення на підставі публікацій та повідомлень у ЗМІ чи заяв партійних лідерів та громадських активістів – тут потрібно використовувати сполучення методів (кількісні, якісні, системний, порівняльний тощо), придатних до аналізу та виміру стану загальної соціально-економічної ситуації в країні, спроможності/неспроможності бюджету, ринку праці, якості й тривалості життя людей [128, с. 11]. Отже, для вивчення окремих аспектів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні застосування релевантних методів є єдино можливим варіантом для отримання результатів, бо застосування інших приведе до їх спотворення. З іншого боку, постійно слід

враховувати той момент, що кожен дослідник займає певну наукову позицію, має певну базу знань, умінь та навичок, що індивідуалізує дослідження питань процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, адже на таку складну систему як кримінальна процесуальна діяльність можна дивитися з багатьох точок зору, що веде не лише до диференціювання об'єкту та предмету досліджень, а й до застосування дослідниками різноманітних методів. Звичайно, результати внаслідок цього можуть бути дещо відмінними. Однак це завжди залишає поле для подальших дискусій, спрямованих на побудову ефективно функціонуючої моделі процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, яка буде виконувати своє основне призначення: убезпечення суспільства шляхом мінімізації злочинності та запобігання їй кримінальними процесуальними засобами.

Отож при виборі методів дослідження процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, слід виходити із загальнонаукової методології, з урахуванням вищеназваної специфіки даного дослідження.

Як слушно зауважив М. І. Панов, наука кримінального процесу, як і кожна юридична наука, не створює й не може створювати деякої «самостійної» чи «відокремленої» методології. Вона має спиратися на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання як філософської науки (чи теорії пізнання як її розділу), використовувати їх із метою здійснення досліджень свого власного і специфічного об'єкта (предмета) пізнання [225, с. 18]. Тому не викликає сумнівів застосування при проведенні будь-якого дослідження, у т. ч. і даного, використання загальнологічних методів аналізу, синтезу, узагальнення, індукції процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні необхідним, уявляється, є виділення (аналіз) кожної її функції, а також вивчення їх реалізації в притаманних для них взаємозв'язках та взаємовпливах (синтез та узагальнення).

Індуктивний метод дає змогу на підставі аналізу репрезентативної сукупності окремих випадків сформулювати ймовірні узагальнення щодо закономірностей функціонування досліджуваного інституту, які потребують

подальшої перевірки іншими методами. Специфіка застосування даного методу полягає в тому, що на основі існуючих фактів чи результатів реалізації заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, можна зробити аргументоване припущення про те, як це буде працювати взагалі, при інших вихідних даних і в іншій ситуації (для прикладу, при зміні законодавства). Такий висновок випливає з індуктивних закономірностей: в основі всіх подій та взаємозв'язків у сфері протидії злочинності повинна лежати постійно функціонуюча модель кримінальної процесуальної політики.

Метод дедукції (сходження від загального до конкретного) в сукупності з, наприклад, історико-правовим методом, є незамінним при вивченні становлення та розвитку законодавства щодо процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Недарма видатні мислителі минулого нерідко розглядали кримінальну процесуальну політику як складову всієї державної політики. Досліджуючи в такий спосіб особливості функціонування державної політики (загальне) й описуючи її функції, вони, зазвичай, не виділяли окремо інститут процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні (конкретне). Однак їхні судження щодо політики в цілому будуть справедливими і для її напрямків, у даному випадку – кримінальної процесуальної політики, адже якщо якесь твердження є справедливим для всієї системи, то воно буде справджуватися і для її частини – саме в цьому полягає сутність дедуктивного методу.

Серед особливих методів, які мають свою специфіку при дослідженні процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, чільне місце посідає метод структурно-функціонального аналізу.

Важливе місце у методології дослідження посідає структурно-функціональний метод, який дає змогу розглядати правове явище як цілісне утворення, виокремлювати його структурні складові, визначати функціональне призначення кожної з них та з'ясовувати характер взаємозв'язків між окремими елементами. У сучасній українській юридичній науці застосування цього методу передбачає послідовне здійснення структурного аналізу, спрямованого на

встановлення складових досліджуваної системи, функціонального аналізу, за допомогою якого визначаються функції відповідних елементів, та комплексного аналізу, що дає змогу оцінити їх взаємодію і спрямованість на досягнення спільної мети [81, с. 242–243].

А. В. Пехник слушно зауважив, що вивчення політики та її проявів вимагає звернення і до теорії систем, тому що процеси управління й політики невіддільні від принципів функціонування систем управління й політичних систем [228, с. 424]. Виходячи з того, що кримінальна процесуальна політика являє собою певну систему, то не викликає сумнівів і застосування досягнень теорії систем та її методології, основою якої є системний підхід (системний метод, метод системного аналізу тощо). У багатьох дослідженнях науковці в загальному цей метод представляють як такий, при якому досліджувані явища розглядаються як частини або елементи єдиного, цілісного утворення – системи. Слід також враховувати, що політична система як функціонуючий організм (як будь-яка система відповідно до теорії систем) є результатом погодженої дії двох механізмів – управління й самоорганізації, що також підтверджує необхідність застосування вказаного методу при вивченні кримінальної процесуальної політики та її складових.

Вивчення за допомогою вищеназваних методів структурно-функціонального та системного аналізу зумовлює використання ще й методів моделювання та прогнозування.

Щодо цього П. Л. Фріс вказує, що модель являє собою спрощене відображення реальності – це менш детальне, менш складне, менш докладне відтворення реально існуючого об’єкта або феномена. Учений вважає, що коли ми говоримо про моделювання такого соціального феномену, як кримінальне правопорушення, модель, по суті, являє собою не просто спрощення реальності, а відображення реальності через призму певного теоретичного підходу або думки експерта. У цьому сенсі моделювання можна розглядати як більш точне і формалізоване (у порівнянні з традиційною текстуальною формою) описання теоретичної концепції, висновків експертного аналізу, результатів первинного

дослідження. Класичним результатом застосування методу моделювання є розроблення прогнозу. На підставі наведеного П. Л. Фріс резюмує: «прогнозування можна вважати одним із найбільш цінних інструментаріїв моделювання політики у сфері боротьби зі злочинністю» [373, с. 606]. Щоправда, учений веде мову про моделювання у якості т.зв. кримінологічної експертизи законопроєкту, оскільки дає відповідь на питання про можливі негативні наслідки його застосування, про його ефективність. Цілком погоджуючись із цим положенням, варто зазначити, що в даному дослідженні, крім питань конкретної реалізації нормотворчої функції (в аспекті вказаної експертизи), метод моделювання застосовується і для побудови моделі кримінальної процесуальної діяльності, яка відображає її функції та функціонування як системи.

Специфіка дослідження процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження зумовлює необхідність застосування соціологічного підходу, оскільки формально-юридичний аналіз законодавчих приписів сам по собі не дає змоги повною мірою оцінити їх фактичне функціонування у правозастосовній практиці. Використання соціологічних методів дозволяє з'ясувати ставлення учасників кримінального провадження та практичних працівників до відповідних процесуальних механізмів, виявити типові труднощі їх застосування, установити причини невиконання процесуальних обов'язків, а також оцінити співвідношення між нормативно визначеними цілями та реальними наслідками застосування заходів забезпечення участі осіб.

У межах такого дослідження можуть використовуватися опитування, анкетування та інтерв'ювання працівників органів досудового розслідування, прокурорів, адвокатів і суддів, аналіз матеріалів кримінальних проваджень, судових рішень та інших документів, а також кількісне й якісне опрацювання отриманих даних. Поєднання зазначених методів дає змогу визначити не лише юридичну обґрунтованість відповідного правового регулювання, а й його соціальну ефективність, яка виявляється у фактичній здатності забезпечувати належну процесуальну поведінку осіб, реалізацію їхніх прав, виконання

процесуальних обов'язків і досягнення завдань кримінального провадження. Отже, соціологічний підхід забезпечує необхідний зв'язок між нормативною моделлю процесуального забезпечення участі осіб та реальною практикою її функціонування [161, с. 140–143, 159–165, 180–198].

Як стверджують автори монографії щодо методології дослідження державної політики та її сфер, застосування нових методологічних підходів у дослідженні державних політик створює можливості для усвідомлення (чи розкриття) нових, раніше прихованих його властивостей, характерних особливостей тощо, що і є подальшим кроком у науковому пізнанні [128, с. 10-11]. Серед таких методів вони виділяють інституціональний метод [128, с.11], який є відносно новим у науці, і, очевидно, абсолютно новим у дослідженні процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні.

Інституціональний підхід концентрується на описі формальних та юридичних аспектів діяльності суб'єктів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Саме за допомогою цього методу досліджується інституційне (суб'єктне) та нормативне (у плані визначення компетенції) наповнення функціонування системи процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні як механізму. Як зазначають у літературі, інституціональна теорія в методологічному плані допомагає зрозуміти процес політики через систему контролю і врівноваження та розмежування гілок влади згідно з Конституцією. Державним інститутам надаються певні повноваження і функції, які допомагають визначити майбутні дії кожного інституту [128, с. 39].

Не можна не згадати також специфіку порівняльно-правового (компаративістського) методу. Запозичення світового досвіду протидії кримінальним правопорушенням, без сумнівів, має надзвичайно важливе значення для побудови національних стратегій у рамках кримінального процесу. Однак, до такого запозичення слід ставитися дуже обережно, адже не все те, що добре працює «там», буде ефективно працювати «тут». Як зазначає А. Ф. Степанюк, наприклад, «іноземна форма (в'язниці мінімального, середнього і

максимального рівня безпеки) була приєднана до вітчизняного змісту діяльності системи виправних колоній у результаті політичного рішення. Помилковість такого рішення визначається тим, що форма не може бути приєднана до змісту якимось зовнішнім чином, а має бути продуктом саморозвитку змісту. ... Запозичення лише іноземної назви, без врахування того, що за кордоном функціонують саме в'язниці, а не виправні колонії радянського зразка, без зміни змісту (створення в'язниць як установ, де поводження із засудженими має метою надання їм соціальної допомоги для полегшення реінтеграції в суспільство після закінчення строку покарання) виявилось безплідним через свою схоластичність, відірваність від практики» [336, с. 358].

Важливим у дослідженні процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є доктринальний метод. Доктринальне правове дослідження спрямоване на поглиблене вивчення змісту правових норм, принципів, юридичних конструкцій і концепцій, що знаходять відображення в законодавстві та практиці його застосування. Основним призначенням такого дослідницького підходу є забезпечення послідовності, узгодженості та визначеності права. Його застосування передбачає комплексне опрацювання нормативно-правового матеріалу, встановлення змісту закріплених у ньому положень і принципів, виявлення взаємозв'язків між ними та подальше їх логічне впорядкування в межах цілісної правової системи.

Доктринальні дослідження традиційно мають теоретико-аналітичну спрямованість і широко використовуються представниками юридичної науки, викладачами правничих дисциплін, а також суддями. Джерельну основу такого дослідження можуть становити нормативно-правові акти, матеріали юридичної періодики, науково-практичні коментарі, документи та звіти парламентських комітетів, матеріали, що відображають історію розвитку правового регулювання, а також інші юридично значущі джерела [76].

Вивчення будь-якого правового явища потребує звернення до його становлення та розвитку. У цьому аспекті особливого значення набувають два напрями історичного аналізу. Перший передбачає з'ясування еволюції наукових

поглядів, правових ідей, теорій і концепцій, пов’язаних із досліджуваною проблематикою. Другий орієнтований на встановлення особливостей виникнення, формування та подальшої трансформації відповідних правових інститутів. Такий підхід має істотне методологічне значення, оскільки чимало питань, які сьогодні перебувають у центрі уваги юридичної науки, були актуалізовані саме завдяки дослідженню історичних закономірностей розвитку права [164, с. 57].

При цьому можливості історико-правового підходу не обмежуються вивченням окремих етапів розвитку національного законодавства. Його предметне поле може охоплювати як порівняно нетривалі історичні процеси та локальні правові явища, так і масштабні зміни правових ідей, доктрин та інститутів упродовж значних історичних періодів. Сучасні історико-правові дослідження дедалі більше виходять за межі окремих державних, національних або релігійних традицій, набуваючи порівняльного та міжнародного спрямування. Це дозволяє виявляти не лише специфіку розвитку права в конкретному суспільстві, а й загальні тенденції та взаємний вплив різних правових систем [6].

Методологічне значення історико-правового методу полягає також у можливості використовувати минуле як засіб критичного осмислення сучасного стану права. У цьому разі предметом дослідження стає не проста послідовність історичних фактів, а причини виникнення певних правових конструкцій, умови їх функціонування, чинники подальшої зміни та наслідки відповідних трансформацій. Завдяки цьому історичний аналіз дозволяє простежити спадкоємність між різними етапами розвитку юридичної науки та уникнути штучного відокремлення сучасних правових концепцій від тих теоретичних і нормативних передумов, на основі яких вони сформувалися [15].

Важливість такого способу пізнання права особливо виразно простежується через співвідношення історії та правового досвіду. Відоме положення О. Холмса про те, що «Життя права – це не логіка; це досвід», акцентує увагу на тому, що зміст і розвиток права неможливо повністю пояснити

лише формально-логічними закономірностями. Накопичений досвід правотворення та правозастосування є результатом конкретних історичних обставин, а тому його належне осмислення потребує звернення до умов, у яких він формувався.

На зв’язок правового досвіду з історією звертає увагу й Рабіндра К. Патак. Учений виходить із того, що досвід, отриманий на певному етапі розвитку суспільства, надалі стає складовою його історії. При цьому він може формуватися як унаслідок діяльності окремих осіб, так і в межах функціонування певних державних та правових інституцій. Тому історичний підхід дозволяє встановити, яким чином індивідуальні та інституційні чинники впливали на становлення і подальшу дію права. Його перевага полягає у можливості простежити розвиток правового явища не лише з позиції внутрішніх змін у самому праві, а й з урахуванням зовнішніх суспільних умов. У результаті право досліджується одночасно у двох площинах – як нормативно закріплений текст і як явище, зміст та ефективність якого значною мірою визначаються конкретним історичним контекстом. Саме взаємозв’язок цих складових має істотне значення для розуміння процесів формування, розвитку та практичної дії права [51].

Висновки до розділу 1

1. Встановлено, що первинними засобами забезпечення участі особи в судочинстві були виклик, порука, примусове доставлення, затримання та майнові гарантії, спрямовані на забезпечення її явки й належної поведінки. Застосування таких ґрунтувалося переважно на звичаї, становій належності особи та примусі, а самі засоби не утворювали цілісної системи. Подальше запровадження письмового повідомлення, представництва й мовного посередництва започаткувало диференціацію інформаційних, організаційних і примусових засобів забезпечення участі.

2. Обґрунтовано, що розвиток відповідного правового регулювання полягав не лише в розширенні кола процесуальних засобів, а й у зміні їх призначення: від забезпечення фізичної присутності та підкорення особи владним вимогам – до створення умов для реалізації нею процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків на основі нормативно визначеної процедури, судового контролю та гарантій від необґрунтованого процесуального примусу. За критеріями рівня нормативної регламентації, характеру процесуальних засобів і обсягу гарантій особи розроблено п'ятиетапну періодизацію розвитку процесуального забезпечення участі осіб, побудова якої дозволила простежити послідовний перехід від звичаєвих способів забезпечення явки та належної поведінки особи до нормативно визначених процедур виклику, повідомлення, застосування примусу, залучення перекладача, представника та осіб, які володіють спеціальними знаннями, а надалі – до посилення судового контролю, права на захист і диференціації кримінальних процесуальних гарантій.

Доведено, що становлення досліджуваного правового явища мало багатовекторний і нерівномірний характер, визначалося зміною типів судочинства, державно-правових систем та правового становища особи, а сучасний етап характеризується поєднанням установлених КПК України процесуальних засобів із міжнародними стандартами захисту прав людини, електронними засобами комунікації, проведенням процесуальних дій у режимі відеоконференції та особливостями кримінального провадження в умовах воєнного стану.

3. Здійснено комплексний аналіз співвідношення процесуального забезпечення участі осіб із заходами забезпечення кримінального провадження, кримінальним процесуальним примусом, кримінальними процесуальними гарантіями, процесуальним статусом учасників кримінального провадження та реалізацією процесуальних прав, що дало змогу визначити змістові ознаки і

критерії розмежування відповідних категорій. Встановлено, що досліджуваний інститут не є тотожним заходам забезпечення кримінального провадження, передбаченим ст. 131 КПК України, оскільки охоплює не лише примусові, а й інформаційні, організаційні та гарантійні процесуальні засоби, функціонально спрямовані на забезпечення участі особи.

4. Процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні запропоновано визначити як передбачену кримінальним процесуальним законодавством систему взаємопов'язаних процесуальних засобів, процедур і гарантій, що застосовуються визначеними КПК України суб'єктами для своєчасного інформування особи, забезпечення її прибуття та участі у проведенні процесуальних дій і судовому провадженні, реалізації процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків, застосування за наявності відповідних підстав заходів безпеки та захисту від незаконного або необґрунтованого процесуального примусу. До визначальних ознак процесуального забезпечення участі осіб віднесено нормативну визначеність підстав, порядку та меж застосування відповідних засобів; спеціальну процесуальну спрямованість на забезпечення виклику, повідомлення, прибуття та участі особи; суб'єктну визначеність; реалізацію у встановленій КПК України процесуальній формі; функціональну диференційованість, що передбачає поєднання інформаційних, організаційних, гарантійних, правообмежувальних і примусових засобів; необхідність та співмірність обмеження прав особи; можливість судового контролю й оскарження у випадках і порядку, передбачених КПК України; комплексний характер, зумовлений єдністю мети та взаємозв'язком відповідних процесуальних засобів.

5. Доведено, що методологічну основу становлять діалектичний принцип і принцип міждисциплінарної інтеграції наукового знання, а також системний, інституційний, функціональний, діяльнісний, аксіологічний та антропоцентричний підходи, поєднання яких дозволило дослідити процесуальне

забезпечення участі осіб як динамічне правове явище, визначити його місце в системі кримінального процесуального права, структуру, функціональні зв'язки, суб'єктний склад і ціннісну спрямованість на забезпечення прав людини та виконання завдань кримінального провадження.

Системний метод застосовано для обґрунтування процесуального забезпечення участі осіб як самостійного комплексного кримінального процесуального інституту, визначення його структури, елементного складу, функцій, принципів та формування авторської класифікації процесуальних засобів забезпечення участі осіб. Історико-правовий метод використано для дослідження генезису правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб та розроблення авторської періодизації розвитку цього інституту. Логіко-семантичний метод застосовано для формулювання авторського визначення поняття «процесуальне забезпечення участі осіб під час кримінального провадження», розмежування його із суміжними кримінальними процесуальними категоріями та виокремлення його характерних ознак. Функціональний метод дав змогу визначити функціональне призначення процесуального забезпечення участі осіб, розкрити зміст його окремих елементів та встановити їх роль у механізмі реалізації процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків учасників кримінального провадження. Порівняльно-правовий метод використано для дослідження кримінального процесуального законодавства зарубіжних держав, міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини, що стало підґрунтям для формулювання пропозицій щодо гармонізації кримінального процесуального законодавства України. Формально-юридичний метод застосовано для аналізу нормативно-правового регулювання процесуального забезпечення участі осіб, виявлення законодавчих прогалин, колізій і недоліків та підготовки пропозицій щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України. Метод правового моделювання використано для побудови авторської концепції

процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, визначення перспектив її розвитку та розроблення моделі вдосконалення відповідного правового регулювання. Інституційний метод використано для обґрунтування процесуального забезпечення участі осіб як самостійного комплексного кримінального процесуального інституту, визначення критеріїв його відмежування від суміжних інститутів кримінального процесуального права та встановлення його місця у системі кримінального процесуального законодавства.

РОЗДІЛ 2
ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Правові основи застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні

Процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні охоплює передбачені кримінальним процесуальним законодавством способи залучення особи до провадження, забезпечення її належної явки, перебування у сфері кримінальних процесуальних правовідносин, дистанційної участі та виконання покладених на неї процесуальних обов'язків. Відповідні засоби можуть мати організаційний, зобов'язувальний, правообмежувальний або примусовий характер, а їх застосування повинно узгоджуватися із засадами верховенства права, законності, поваги до людської гідності, недоторканності особи, забезпечення права на захист і доступу до правосуддя.

Особливої актуальності дослідження зазначеного інституту набуло після початку повномасштабної збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану. Бойові дії, тимчасова окупація окремих територій, масове внутрішнє переміщення населення, перебування значної кількості громадян за межами України, мобілізація, руйнування транспортної та комунікаційної інфраструктури істотно ускладнили традиційні форми забезпечення особистої участі осіб у кримінальному провадженні. За таких умов процесуальний механізм має забезпечувати не формальну вимогу фізичної присутності, а реальну можливість особи брати участь у провадженні без невиправданого ризику для її життя, здоров'я та безпеки.

Як ми уже відмічали, з огляду на предмет цього дослідження під процесуальним забезпеченням участі осіб у кримінальному провадженні пропонуємо розуміти передбачену кримінальним процесуальним законом

систему способів, засобів і процедур, спрямованих на залучення особи до кримінального провадження, забезпечення її належного повідомлення, прибуття, перебування у сфері кримінальних процесуальних правовідносин, дистанційної участі або виконання покладеної на неї процесуальної функції.

Відповідно, заходами забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є передбачені кримінальним процесуальним законом способи, засоби та процесуальні процедури, безпосередньою або переважною метою яких є залучення особи до кримінального провадження, забезпечення її належної явки, перебування, дистанційної участі чи виконання покладеної на неї процесуальної функції.

Як відомо, запропоноване поняття не є тотожним законодавчій категорії «заходи забезпечення кримінального провадження», оскільки остання охоплює також заходи, спрямовані на збереження речових доказів, забезпечення спеціальної конфіскації, цивільного позову, стягнення неправомірної вигоди та досягнення інших цілей кримінального провадження. Водночас процесуальне забезпечення участі осіб охоплює не лише примусові, а й організаційні, інформаційні, представницькі та дистанційні форми залучення особи.

Обмеження прав і свобод особи у кримінальному провадженні не може розглядатися лише як формальне звуження обсягу її правомочностей. За своєю правовою природою воно є втручанням держави у сферу гарантованих Конституцією України та міжнародними договорами прав, допустимість якого залежить від дотримання сукупності матеріальних і процесуальних вимог.

Для оцінювання правомірності такого втручання доцільно застосовувати чотириступеневий тест. На першому етапі необхідно встановити законність втручання, тобто наявність чіткої, доступної та передбачуваної норми кримінального процесуального закону, яка визначає підстави, мету, межі, строк, суб’єкта та порядок застосування відповідного заходу. Формального посилання на загальне повноваження органу досудового розслідування, прокурора або суду недостатньо.

На другому етапі перевіряється наявність легітимної мети. Обмеження

може застосовуватися лише для досягнення конкретної передбаченої законом процесуальної мети, зокрема забезпечення прибуття особи, запобігання перешкоджанню кримінальному провадженню, захисту прав інших осіб, збереження доказів або виконання судового рішення. Використання процесуального заходу з іншою, прихованою чи каральною метою є неприпустимим.

Третій етап передбачає встановлення необхідності втручання. Уповноважений суб'єкт повинен довести існування конкретних фактичних обставин, які свідчать, що без застосування відповідного заходу досягнення процесуальної мети буде неможливим або істотно ускладненим. Припущення, загальні посилання на тяжкість кримінального правопорушення чи формальне невиконання обов'язку без з'ясування причин не можуть вважатися достатнім обґрунтуванням.

На четвертому етапі оцінюється пропорційність втручання, що вимагає співвіднести інтенсивність обмеження прав із значенням процесуальної мети, поведінкою особи, тривалістю заходу та можливими наслідками його застосування. Із декількох придатних засобів повинен обиратися той, який найменше обмежує права особи та водночас є достатнім для досягнення законної мети.

Дотримання наведеного тесту передбачає також наявність належних процесуальних гарантій: мотивованого рішення, права бути вислуханим, доступу до правової допомоги, можливості оскарження, ефективного судового контролю та захисту від свавільного або надмірного втручання. Тому правомірність обмеження визначається не самим фактом його передбачення законом, а сукупністю законності, легітимної мети, необхідності, пропорційності, передбачуваності та ефективних гарантій захисту особи.

Правомірність обмеження прав особи у кримінальному провадженні визначається не лише формальною наявністю відповідної норми закону, а й легітимністю мети втручання, його фактичною необхідністю, пропорційністю та неможливістю досягнення процесуальної мети менш обтяжливим способом. Як

слушно зазначає В. І. Галаган, застосування заходів процесуального примусу повинно узгоджуватися з вимогами додержання конституційних прав і свобод людини [100, с. 61].

Необхідною вимогою до будь-якого втручання у права та свободи людини є його конкретна спрямованість, що виключає можливість проведення невизначеного за своїм обсягом загального пошуку. Правове регулювання таких обмежень має ґрунтуватися на доступних та офіційно оприлюднених нормативних положеннях. Відповідно, неопубліковані або засекречені нормативні акти не можуть бути правовою основою ані для встановлення обмежень прав і свобод особи, ані для визначення механізму їх реалізації, зокрема підстав, порядку, умов, допустимих меж, строків та інших істотних характеристик відповідного втручання [215, с. 137]. У межах цього дослідження під обмеженням прав особи у кримінальному провадженні пропонується розуміти передбачене законом і застосоване у належній процесуальній формі тимчасове втручання уповноваженого державного органу або посадової особи у здійснення конкретного права, яке переслідує легітимну процесуальну мету, є фактично необхідним і пропорційним та супроводжується ефективними гарантіями захисту від свавілля.

Таке визначення охоплює не лише кількісне звуження можливостей особи, а й порядок, мету, інтенсивність, строк та правові наслідки втручання. Воно також дозволяє відмежувати правомірне процесуальне обмеження від порушення права: правомірним є лише втручання, що пройшло перевірку за критеріями законності, легітимної мети, необхідності та пропорційності.

Важливою процесуальною гарантією правомірності втручання є судовий контроль. Розгляд питання незалежним і безстороннім судом на засадах рівності, змагальності, права бути вислуханим і свободи подання доказів забезпечує правову визначеність, передбачуваність рішення та захист особи від свавільного обмеження її прав.

Водночас сама наявність судової процедури не створює автоматичної презумпції правомірності втручання. Судове рішення повинно містити

індивідуальну оцінку законності, фактичних підстав, мети, необхідності та пропорційності відповідного заходу, а також мотиви, з яких менш обтяжливі альтернативи визнано недостатніми [381, с. 270]. Зазначені вимоги зберігають чинність і в умовах воєнного стану. Воєнна або безпекова ситуація може впливати на форму, строки та спосіб проведення процесуальної дії, але не усуває обов'язку довести необхідність конкретного обмеження. Посилання лише на дію воєнного стану без встановлення його реального впливу на відповідне кримінальне провадження не може вважатися достатнім обґрунтуванням втручання у права особи.

Умови воєнного стану не скасовують вимог щодо законності, обґрунтованості та пропорційності процесуального втручання, однак зумовлюють застосування спеціального режиму кримінального провадження. Його нормативною основою є положення розділу IX-1 та статті 615 КПК України, якими передбачено особливості здійснення досудового розслідування і судового розгляду за наявності об'єктивних перешкод для застосування загального порядку. При цьому сам факт дії воєнного стану не може автоматично виправдовувати відступ від звичайної процесуальної форми. У кожному випадку має бути встановлено, які конкретні обставини унеможливлюють або істотно ускладнюють застосування загального порядку, а відповідне процесуальне рішення повинно бути належно вмотивованим.

Отже, спеціальний режим, передбачений статтею 615 КПК України, слід розглядати не як самостійну підставу для обмеження прав учасників кримінального провадження, а як особливу процесуальну форму, допустимість використання якої залежить від реального впливу воєнних обставин на можливість здійснення конкретної процесуальної дії.

Проблема доцільності розширення судового контролю за дотриманням прав громадян на стадії досудового розслідування розглядалась багатьма науковцями [149, с. 236]. На думку Г.П. Власової, порушення правил судового контролю під час застосування заходів забезпечення участі осіб під час досудового розслідування призводить до неможливості використання доказів,

отриманих під час здійснення таких дій [99, с. 27-28].

Слід зазначити, що раніше в кримінальному процесуальному законодавстві вживався терміни «заходи кримінального процесуального примусу», «примусові заходи». Доктринально вони визначались як заходи примусового характеру, які застосовуються компетентними особами та органами за наявності підстав та в порядку, передбачених законом, з метою подолання негативних обставин, які перешкоджають вирішенню завдань кримінального судочинства, та забезпечення виконання рішень органів досудового розслідування та суду [171, с. 175].

Співвідношення заходів забезпечення кримінального провадження і заходів кримінального процесуального примусу потребує чіткого розмежування. Ці категорії перетинаються, однак не є тотожними. Заходи забезпечення кримінального провадження становлять нормативно визначену систему засобів, спрямованих на досягнення дієвості кримінального провадження, тоді як кримінальний процесуальний примус характеризує спосіб владного впливу на поведінку особи всупереч або незалежно від її волі.

Частина заходів забезпечення кримінального провадження має примусовий або правообмежувальний характер, зокрема привід, накладення грошового стягнення, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, арешт майна та запобіжні заходи. Водночас їх застосування не завжди передбачає фактичне подолання волі особи, оскільки окремі процесуальні обов’язки можуть виконуватися добровільно.

Крім того, не всі заходи кримінального процесуального примусу належать до заходів забезпечення кримінального провадження у вузькому нормативному розумінні, а не всі способи забезпечення участі осіб мають примусовий характер. Процесуальне повідомлення, добровільна явка, дистанційна участь, залучення перекладача, експерта, спеціаліста або захисника забезпечують участь особи, однак не спрямовані безпосередньо на подолання її волі.

Отже, заходи забезпечення кримінального провадження і заходи кримінального процесуального примусу слід розглядати як суміжні, частково

взаємопов’язані, але самостійні правові категорії, що відрізняються за безпосередньою метою, змістом, характером впливу та порядком застосування.

Відмінність між зазначеними категоріями особливо виразно проявляється через їх функціональне призначення. Заходи забезпечення кримінального провадження спрямовані на досягнення конкретних процесуальних цілей, визначених КПК України, тоді як примус є характеристикою способу їх реалізації. Той самий процесуальний обов’язок може бути виконаний добровільно або, за наявності встановлених законом підстав, забезпечений застосуванням примусового заходу.

Наприклад, виклик сам по собі є способом повідомлення особи про необхідність прибуття, а примусовий характер виникає лише у разі безпідставної неявки та застосування приводу або грошового стягнення. Аналогічно запобіжний захід має правообмежувальний характер, але обсяг фактичного примусу залежить від його виду, покладених обов’язків і поведінки особи [171, с. 308].

О.М. Бондаренко стверджує, що заходи кримінального процесуального примусу є ширшим поняттям, ніж заходи процесуального забезпечення участі осіб під час досудового розслідування [91, с. 10]. Погоджуючись із необхідністю розмежування цих понять, вважаємо, що їх співвідношення не може бути вичерпно описане лише через конструкцію «ширше - вужче». Частина заходів процесуального примусу не пов’язана безпосередньо із забезпеченням участі особи, тоді як процесуальне забезпечення участі охоплює також добровільні, організаційні та комунікаційні форми, які не мають примусового характеру. Тому правильніше говорити про часткове перетинання зазначених категорій.

Узагальнюючи наведені підходи, вважаємо, що процесуальне забезпечення участі осіб і кримінальний процесуальний примус є самостійними, але взаємопов’язаними категоріями. Процесуальне забезпечення участі характеризує систему способів залучення особи, забезпечення її повідомлення, явки, перебування, дистанційної участі або виконання процесуальної функції. Кримінальний процесуальний примус, своєю чергою, характеризує владний

спосіб впливу, який застосовується у разі невиконання особою процесуального обов'язку або необхідності досягнення іншої визначеної законом мети.

Отже, не кожний спосіб забезпечення участі є примусовим і не кожний примусовий захід безпосередньо спрямований на забезпечення участі особи. Їх співвідношення має визначатися не за формальною назвою заходу, а за його безпосередньою метою, характером впливу на волю особи та фактичним способом реалізації.

Для уникнення змішування суміжних кримінальних процесуальних категорій необхідно розмежовувати процесуальне забезпечення участі осіб, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальний процесуальний примус, слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії, залучення учасників, процесуальні повідомлення і кримінальну процесуальну відповідальність.

Заходи забезпечення кримінального провадження є законодавчо визначеною системою заходів, передбачених розділом II КПК України та спрямованих на досягнення дієвості кримінального провадження. Лише частина цих заходів безпосередньо забезпечує участь особи. Зокрема, виклик, судовий виклик, привід, затримання та запобіжні заходи безпосередньо пов'язані з прибуттям або перебуванням особи у сфері кримінального провадження. Натомість тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна та арешт майна мають переважно доказове, забезпечувальне або майнове призначення.

Аналізуючи суть заходів забезпечення кримінального провадження, одні дослідники розглядають їх як заходи кримінального процесуального примусу [158, 68–69; 214, 103–105; 339, с. 113; 123, с. 77; 362, с. 135; 226, с. 195], другі - як групу заходів кримінального процесуального примусу [122, с. 229, 230; 206, с. 149; 370, с. 233, 234], треті обґрунтовують необхідність розмежування цих правових категорій, звертаючи увагу на відмінність їх безпосередньої мети, функціонального призначення та характеру впливу на права учасників кримінального провадження [204, с. 82–83; 328, с. 256–258]. Практичне значення такого розмежування полягає в тому, що правомірність заходу не можна

оцінювати лише за фактом його належності до розділу ІІ КПК України. У кожному випадку необхідно окремо встановлювати, чи має захід примусовий характер, яке саме право обмежується, чи передбачає він подолання волі особи та які процесуальні гарантії повинні супроводжувати його застосування.

Кримінальний процесуальний примус є ширшою функціональною категорією, що характеризує спосіб впливу на поведінку учасника всупереч або незалежно від його волі. Однак не кожний спосіб забезпечення участі має примусовий характер, оскільки повідомлення, добровільна явка, участь у відеоконференції, залучення перекладача чи захисника можуть здійснюватися без подолання волі особи.

Слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії мають самостійне доказове призначення і спрямовані на збирання або перевірку доказів. Участь особи у такій дії не перетворює її на захід забезпечення участі. Процесуальне забезпечення стосується способу залучення особи до слідчої дії, але не змінює правової природи самої дії.

Залучення захисника, перекладача, експерта, спеціаліста або законного представника є способом забезпечення виконання відповідної процесуальної функції. Процесуальне повідомлення є інформаційно-комунікаційною формою доведення до відома особи певного процесуального рішення або необхідності вчинення дії. Кримінальна процесуальна відповідальність, своєю чергою, настає у зв’язку з невиконанням або неналежним виконанням процесуального обов’язку і не повинна ототожнюватися із первинним способом забезпечення участі особи.

Щодо заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, то у літературі кримінального процесуального права держав Західної Європи як засобу процесуального примусу, так і інші процесуальні дії, які обмежують права людини, розглядаються як загальний інститут примусових заходів [77, с. 324-326; 18, с.101-102; 45, с. 432; 34, с. 871-1075].

У правозастосовній практиці Німеччини існує неоднозначне розуміння про поняття і межі цих заходів, що застосовуються на стадії досудового розслідування. Термін «примусовий захід», який включає в себе фізичне

насильство, на думку професора К. Амлунга (K.Amlung), є занадто вузьким, тому що, наприклад, таємно прослуховуючи телефонні розмови не застосовується фізичне насильство, але такими діями порушуються права людини. Тому всі процесуальні дії, якими порушується сфера прав людини, незалежно від того, чи застосовується чи ні пряме насильство при виконанні тих дій, повинні називатися «Grundrechtseingriff» – вторгненням в права людини. [2, с. 15; 3, с. 757]. Проте професор Ф.Х. Шредер (F. Ch. Schröder) заперечує таке визначення, стверджуючи, що термін «вторгнення в права людини» не є процесуальним та не вказує на процесуальні функції примусової дії, тому «примусовий захід» в кримінальному процесі є безумовно кращим терміном [54, с. 1028-1030].

Г. Дуттге (G.Duttge) заходи примусу визначає як міру примусу, яка застосовується публічною (державною) владою, при використанні якої хоча б до однієї людини обмежуються її права [16, с. 56].

Тим самим, термін «примусовий захід» вказує на цілі застосування відповідної процесуальної дії. На нашу думку, увага повинна бути звернена на те, що б посадові особи органів досудового розслідування, суду, виконуючи певні дії щодо примусу, не забували вимог закону про охорону прав людини. Використання будь-яких заходів примусу в кримінальному процесі завжди означає певне обмеження прав людини. Водночас обмеження права не може визнаватися правомірним лише тому, що можливість його застосування формально передбачена кримінальним процесуальним законом. У кожному випадку уповноважений суб’єкт повинен перевірити: чи має втручання належну правову підставу; чи переслідує воно легітимну процесуальну мету; чи існує фактична необхідність у його застосуванні; чи неможливо досягти відповідної мети менш обтяжливим способом; чи є обсяг і тривалість обмеження пропорційними конкретним обставинам кримінального провадження.

За умов воєнного стану цей підхід набуває особливого значення, оскільки неприбуття особи, відсутність зв’язку або неможливість виконати процесуальний обов’язок можуть бути зумовлені не її протиправною поведінкою, а перебуванням у районі бойових дій, на тимчасово окупованій

території, евакуацією, військовою службою, лікуванням, порушенням транспортного сполучення або іншими незалежними від неї обставинами. Тому застосуванню примусового заходу повинна передувати перевірка реальної можливості добровільного виконання особою відповідного процесуального обов'язку.

У сучасній українській кримінальній процесуальній доктрині примусовий характер відповідного заходу пов'язується з можливістю владного обмеження свободи поведінки особи незалежно від її згоди. Водночас сама наявність обов'язку ще не означає фактичного застосування примусу, оскільки особа може виконати його добровільно. Тому визначальною ознакою процесуального примусу є не лише імперативність правової норми, а й передбачена законом можливість застосування владного впливу у разі невиконання відповідного обов'язку.

Слушною є точка зору професора Ю.П. Аленіна, який стверджує що кримінальний процесуальний примус виражається у формі психологічного, фізичного чи морального впливу на поведінку суб'єкта і має своєю метою не тільки запобігання неправомірної поведінки, але і її попередження [176, с. 402].

Суть примусу, як влучно зазначає Л.Д. Удалова, полягає у наявності обмеження волевиявлення особи, від якої отримується інформація, та обмеженні у неї права свободи вибору лінії своєї поведінки [354, с. 14].

Е.Д. Коваленко під заходами примусу розуміє вплив, який чинять чітко встановлені процесуальні дії, що мають примусовий характер, незалежно від ставлення особи до виконання обов'язку [156, с. 13].

Узагальнення українських наукових підходів дає підстави визначити кримінальний процесуальний примус як передбачений КПК України владний вплив уповноваженого суб'єкта на поведінку учасника кримінального провадження, який застосовується на визначених законом підставах, у встановленій процесуальній формі та може супроводжуватися обмеженням особистих, майнових, трудових чи інших прав. Його призначення полягає у припиненні або запобіганні поведінці, що перешкоджає кримінальному

провадженню, забезпеченні виконання процесуального обов'язку або реалізації іншої передбаченої законом мети.

Разом із тим для предмета цього дослідження принципово важливо, що процесуальне забезпечення участі осіб не вичерпується примусом. Виклик, повідомлення, добровільна явка, дистанційна участь, залучення перекладача, експерта, спеціаліста чи захисника можуть реалізовуватися без подолання волі особи.

З урахуванням положень КПК України та сучасних підходів української кримінальної процесуальної науки до основних ознак засобів забезпечення участі осіб доцільно віднести:

1. нормативну визначеність, оскільки підстави, порядок і межі застосування відповідного способу повинні бути передбачені кримінальним процесуальним законом;

2. спеціальну процесуальну мету, що полягає у забезпеченні повідомлення, прибуття, перебування, дистанційної участі особи або виконання нею відповідної процесуальної функції;

3. застосування уповноваженим суб'єктом у межах установленої законом компетенції;

4. наявність належної процесуальної форми, якою залежно від характеру засобу може бути ухвала, постанова, повістка, повідомлення, доручення, протокол або інший передбачений КПК документ;

5. диференційований характер, оскільки окремі засоби реалізуються добровільно, інші мають зобов'язувальний, правообмежувальний або примусовий характер;

6. пропорційність і застосування найменш обтяжливого способу, достатнього для досягнення конкретної процесуальної мети;

7. забезпеченість судовим контролем, можливістю оскарження та іншими процесуальними гарантіями у випадках обмеження прав особи.

Наведені ознаки дозволяють відмежувати засоби забезпечення участі від кримінального покарання, заходів кримінальної відповідальності, слідчих дій та

майнових заходів забезпечення кримінального провадження.

Тож до сутності заходів забезпечення участі осіб під час досудового розслідування слід віднести:

1) належна процесуальна форма застосування відповідного способу або засобу забезпечення участі особи. Кожен із таких засобів повинен бути оформлений у формі, безпосередньо передбаченій КПК України. Залежно від його правової природи та процесуальної мети такою формою може бути ухвала слідчого судді або суду, постанова слідчого чи прокурора, повістка про виклик, процесуальне повідомлення, доручення, протокол процесуальної дії або інший визначений законом документ.

Затримання уповноваженою службовою особою без попередньої ухвали слідчого судді не є винятком із вимоги належної процесуальної форми. Відмінність полягає лише в тому, що його застосування не потребує попереднього судового рішення, однак підстави, момент, обставини та результати затримання повинні бути невідкладно зафіксовані у передбаченому КПК України порядку. Так, виклик оформлюється повісткою або здійснюється іншим передбаченим законом способом; привід застосовується на підставі ухвали; накладення грошового стягнення оформлюється ухвалою слідчого судді або суду; процесуальне повідомлення доводить до особи зміст рішення чи необхідність учинення дії; участь окремих залучених осіб фіксується у відповідному процесуальному рішенні або протоколі. Отже, форма залежить від правової природи конкретного інституту.

2) дотримання матеріальних і процесуальних критеріїв допустимості застосування відповідного засобу.

Варто зазначити, що такі критерії не закріплені на законодавчому рівні. В науці кримінального процесуального права вони також відсутні. Ми вважаємо, що такі критерії повинні бути доопрацьовані науковцями, оскільки їх дотримання зменшить вірогідність їх незаконного застосування. З урахуванням правової природи досліджуваного інституту до критеріїв правомірності застосування способів і засобів забезпечення участі осіб пропонуємо віднести:

- наявність визначеної законом процесуальної мети. Застосування конкретного способу забезпечення участі особи допускається лише тоді, коли воно спрямоване на досягнення чітко встановленої КПК України мети: належне повідомлення особи, забезпечення її прибуття, перебування у сфері кримінального провадження, дистанційної участі або виконання покладеної на неї процесуальної функції. Використання відповідного засобу з іншою, прихованою чи каральною метою є неприпустимим;

- наявність у особи належного процесуального статусу. Перед застосуванням відповідного засобу уповноважений суб'єкт повинен встановити, у якому процесуальному статусі залучається особа, які права та обов'язки вона має і чи допускає закон застосування до неї обраного способу. Неможливо поширювати примусовий захід на особу, яка не належить до прямо визначеного законом кола суб'єктів;

- підтверджена необхідність участі особи. У процесуальному рішенні або іншому належному документі має бути обґрунтовано, для якої процесуальної дії чи функції потрібна участь конкретної особи, чому без неї досягнення відповідної мети буде неможливим або істотно ускладненим та чи не може необхідна дія бути виконана іншим законним способом;

- належне і завчасне повідомлення особи. Застосуванню негативних процесуальних наслідків повинно передувати підтвердження того, що особа була у встановленому законом порядку повідомлена про дату, час, місце, мету виклику, свій процесуальний статус, обов'язок прибути та наслідки неприбуття;

- відсутність поважної причини неприбуття - у випадках застосування примусових способів. Привід, грошове стягнення або інше процесуальне реагування допускаються лише після перевірки того, що особа мала реальну можливість виконати покладений обов'язок, але без поважних причин цього не зробила. Сам факт неявки без з'ясування її причин не є достатньою підставою для примусу;

- пропорційність обраного засобу. Інтенсивність обмеження прав повинна відповідати значенню процесуальної мети, поведінці особи, характеру

невиконаного обов’язку та можливим наслідкам застосування заходу;

- застосування найменш обтяжливого засобу. Якщо участь особи можна забезпечити повторним повідомленням, уточненням часу, дистанційною участю, відеоконференцією або іншим менш обмежувальним способом, застосування приводу чи іншого примусового заходу є передчасним;

- урахування безпекової ситуації та реальної можливості участі. В умовах воєнного стану необхідно перевіряти, чи не перешкоджають особистій явці бойові дії, тимчасова окупація, евакуація, відсутність безпечного транспортного сполучення, проходження військової служби, перебування за кордоном, загроза життю чи здоров’ю, а також чи можливо забезпечити участь особи дистанційно.

Вимога мінімізації обмеження прав поширюється на всіх осіб, які залучаються до кримінального провадження, незалежно від їхнього процесуального статусу. Щодо свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, перекладача та інших учасників спочатку мають використовуватися належне повідомлення, узгодження можливого часу участі, електронні засоби комунікації, дистанційна форма участі або інший найменш обтяжливий спосіб. Перехід до примусового реагування є виправданим лише тоді, коли особа була належним чином повідомлена, мала об’єктивну можливість виконати процесуальний обов’язок, не повідомила про поважні причини та безпідставно ухиляється від участі.

Отже, мінімізація обмеження прав передбачає не формальний вибір найм’якшого за назвою заходу, а індивідуальне зіставлення характеру процесуального обов’язку, поведінки особи, наявних ризиків і фактичних наслідків втручання.

В умовах воєнного стану вибір конкретного способу забезпечення участі повинен додатково враховувати місце перебування особи, безпекову ситуацію, наявність транспортного сполучення, технічну можливість дистанційного зв’язку, стан здоров’я, виконання військового обов’язку та ризики розголошення відомостей про місцезнаходження учасника кримінального провадження.

3) Фактичні та правові підстави застосування конкретного заходу повинні

визначатися відповідними спеціальними положеннями КПК України та бути належно обґрунтованими у процесуальному рішенні. Зокрема, частина перша статті 148 КПК України передбачає, що за наявності достатніх підстав вважати необхідним тимчасове обмеження підозрюваного у користуванні спеціальним правом для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню або забезпечення відшкодування завданої шкоди слідчий, прокурор чи інша уповноважена службова особа можуть тимчасово вилучити у законно затриманої особи документи, які посвідчують користування відповідним спеціальним правом.

Отже, частина перша статті 148 КПК України регулює не остаточне вирішення питання про обмеження спеціального права, а первинне тимчасове вилучення документів у межах законного затримання, здійсненого в порядку статті 208 КПК України. Саме тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом під час досудового розслідування застосовується на підставі рішення слідчого судді на строк не більше двох місяців, що передбачено частиною другою статті 148 КПК України [173].

Під час вирішення відповідного клопотання слідчий суддя повинен керуватися також статтею 152 КПК України. Відповідно до її частини першої, у задоволенні клопотання належить відмовити, якщо слідчий або прокурор не доведе наявності достатніх підстав вважати, що захід необхідний для досягнення хоча б однієї з передбачених законом цілей. Крім того, слідчий суддя повинен урахувати правову підставу обмеження, достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення, та наслідки застосування заходу для інших осіб [173].

Таким чином, застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом потребує сукупності умов: наявності у особи статусу підозрюваного; визначеної законом мети; достатніх фактичних даних; належного клопотання; судового рішення; установлення строку обмеження; оцінювання його

наслідків і належної мотивованості ухвали. Використання лише загального посилання на потреби кримінального провадження без конкретизації фактичних обставин не відповідає вимогам обґрунтованості процесуального втручання.

4) адаптивність процесуальної форми до об’єктивних умов здійснення кримінального провадження. Цей критерій означає, що за наявності обставин, які унеможливлюють безпосереднє прибуття особи, уповноважений суб’єкт повинен перевірити можливість забезпечення її участі дистанційно, перенесення процесуальної дії, зміни місця її проведення або використання міжнародних механізмів правової допомоги. Застосування приводу, грошового стягнення чи іншого примусового засобу без оцінювання зазначених можливостей може свідчити про непропорційність процесуального втручання.

Наведені критерії не означають, що кожен спосіб забезпечення участі має винятковий характер. Виклик, повідомлення, дистанційна участь або залучення перекладача можуть застосовуватися у звичайному порядку за наявності передбаченої законом потреби. Винятковість може характеризувати лише окремі найбільш інтенсивні форми процесуального примусу, але не весь механізм забезпечення участі осіб.

Отже, визначальним є не те, чи неможливо одержати речі або документи іншим способом, а те, чи є участь конкретної особи юридично та фактично необхідною, чи була вона належно повідомлена, чи існують підстави для примусового реагування і чи не можна досягти процесуальної мети менш обтяжливим способом.

Варто відмітити, що процесуальний механізм забезпечення участі осіб може застосовуватися до різних суб’єктів кримінальної процесуальної діяльності − підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, а також інших осіб залежно від обставин кримінального провадження, а також їх поведінки на досудовому розслідуванні. Проте в законі стосовно кожного виду примусових заходів чітко визначено коло осіб, щодо яких вони можуть бути застосовані. Це має важливе значення в аспекті захисту прав людини у сфері кримінального провадження, недопущення зловживання правом з боку осіб, які здійснюють

кримінальне провадження, адже кожний процесуальний захід забезпечення участі осіб тією чи іншою мірою обмежує права людини, у тому числі й конституційні, а також може мати негативні наслідки й для інтересів інших фізичних та юридичних осіб.

Отже, можна зробити висновок, що необхідно розмежувати нормативно визначену систему заходів забезпечення кримінального провадження та запропоновану в цьому дослідженні систему способів і засобів забезпечення участі осіб. Відповідно до частини першої статті 131 КПК України заходи забезпечення кримінального провадження застосовуються з метою досягнення дієвості кримінального провадження.

Частиною другою статті 131 КПК України до заходів забезпечення кримінального провадження віднесено: виклик слідчим, дізнавачем, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; затримання особи; запобіжні заходи.

Наведений перелік відтворює дев’ять пронумерованих пунктів частини другої статті 131 КПК України з урахуванням окремого пункту 4-1 щодо тимчасового відсторонення судді від здійснення правосуддя. Отже, фактично законодавча система охоплює десять самостійних позицій. Затримання особи прямо передбачене пунктом 8 частини другої статті 131 КПК України, тому його належність до заходів забезпечення кримінального провадження випливає безпосередньо із закону [173].

Водночас залучення експерта, спеціаліста, перекладача, захисника чи законного представника не є окремими видами заходів забезпечення кримінального провадження у розумінні статті 131 КПК України. Не утворюють окремого пункту цієї статті й спеціальні процедури щодо неповнолітніх або осіб, стосовно яких здійснюється кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Такі інститути мають самостійне

нормативне регулювання і можуть досліджуватися як складові ширшого механізму забезпечення участі осіб, але не повинні включатися до законодавчого переліку статті 131 КПК України.

Предмет цього дослідження є ширшим за нормативний перелік статті 131 КПК України, оскільки процесуальне забезпечення участі охоплює не лише законодавчо визначені заходи забезпечення кримінального провадження, а й інші передбачені КПК України способи залучення особи, її повідомлення, прибуття, дистанційної участі та виконання відповідної процесуальної функції.

З огляду на викладене, втручання у права і свободи особи внаслідок застосування процесуального примусу повинно обмежуватися лише тим обсягом, який є об'єктивно необхідним для досягнення відповідної процесуальної мети. Під час застосування заходів, спрямованих на забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні, уповноважений суб'єкт має керуватися не лише наявністю передбачених законом повноважень чи можливістю спростити таким чином здійснення процесуальної діяльності. У кожному конкретному випадку необхідно оцінювати реальну потребу у відповідному заході, його доцільність, співмірність із поставленою метою та справедливість застосування.

Отже, при здійсненні реформування кримінального процесуального законодавства В.Т. Маляренко зауважив на тому, що потрібно пам'ятати, що захоплення як забезпеченням прав і свобод людини, так і їх обмеженням може спричинити небезпечні наслідки, й тому треба шукати таку «золоту середину», за якої і права людини, передбачені Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, були б в Україні забезпечені, і злочинність не збільшувалась, а відповідні правоохоронні органи та суд мали б змогу в розумних межах контролювати правопорядок у державі [198, с. 301].

2.2. Система заходів процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Виходячи з теоретичних положень, обґрунтованих у попередньому

підрозділі, система способів і засобів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні повинна формуватися за критерієм їх безпосередньої або переважної процесуальної мети. Такий підхід дає змогу визначити місце кожного засобу у механізмі забезпечення участі, встановити коло осіб, до яких він може застосовуватися, компетентного суб’єкта, належну процесуальну форму та правові наслідки його реалізації.

Подальший аналіз охоплює засоби повідомлення і комунікації, забезпечення прибуття та перебування особи у сфері кримінального провадження, дистанційної участі, виконання професійної або представницької функції, спеціальні засоби щодо неповнолітніх і вразливих осіб, а також заходи процесуального реагування на невиконання встановлених законом обов’язків [173].

Тому система забезпечення участі осіб у сучасному кримінальному провадженні має охоплювати як традиційні засоби фізичного прибуття особи, так і альтернативні форми: електронне повідомлення, дистанційну участь, відеоконференцію, участь через міжнародні механізми правової допомоги, а також спеціальні способи комунікації з особами, місцезнаходження яких ускладнює використання загального порядку.

Під заходами процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні ми розуміємо передбачену кримінальним процесуальним законодавством система процесуальних, організаційних, примусових, безпекових та гарантійних засобів, що застосовуються уповноваженими суб'єктами з метою забезпечення належної участі осіб у кримінальному провадженні, реалізації ними процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків, гарантування їхньої безпеки та досягнення завдань кримінального провадження.

Заходи забезпечення кримінального провадження і способи забезпечення участі осіб є суміжними, проте не тотожними категоріями. Їх співвідношення не може бути описане лише за принципом «ширше - вужче», оскільки частина заходів забезпечення кримінального провадження взагалі не спрямована на

участь особи, тоді як окремі способи забезпечення участі не належать до заходів, передбачених розділом ІІ КПК України.

До першої групи належать, зокрема, арешт майна, тимчасове вилучення майна і тимчасовий доступ до речей та документів, основною метою яких є збереження доказів, забезпечення спеціальної конфіскації, цивільного позову або інших майнових інтересів кримінального провадження. До другої групи належать процесуальне повідомлення, відеоконференція, залучення захисника, перекладача, експерта, спеціаліста чи законного представника, які забезпечують участь або реалізацію процесуальної функції, але не є самостійними заходами забезпечення кримінального провадження у розумінні статті 131 КПК України.

Отже, зазначені системи частково перетинаються, але жодна з них не охоплює іншу повністю. Такий підхід дозволяє точніше визначити предмет дослідження і не включати до системи забезпечення участі інститути, безпосередня мета яких полягає у доказуванні, охороні майна або застосуванні юридичної відповідальності.

У межах запропонованої системи необхідно розрізняти власне засоби забезпечення участі та процесуальні рішення, які лише створюють передумови для виникнення або зміни статусу особи. Так, повідомлення про підозру не є самостійним заходом забезпечення участі, оскільки його безпосереднім призначенням є формування процесуального статусу підозрюваного та доведення до відома особи змісту підозри. Водночас після набуття такого статусу до особи можуть застосовуватися виклик, розшук, затримання або запобіжний захід, які вже безпосередньо забезпечують її участь.

Розшук підозрюваного, передання неповнолітнього під нагляд, поміщення неповнолітнього до приймальника-розподільника, передання особи на піклування та поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги можуть бути віднесені до спеціальних засобів забезпечення перебування особи у сфері кримінального провадження. Їх застосування має враховувати особливий статус відповідної особи, мету конкретного заходу та додаткові гарантії захисту її прав.

Окрему групу становлять процесуальні форми дистанційної участі та

електронної комунікації. Такі форми не є окремими заходами примусу, проте становлять важливі елементи механізму забезпечення участі, оскільки дають змогу досягти процесуальної мети без фізичного доставлення особи та без надмірного втручання в її права. До них належать направлення повісток і процесуальних документів з використанням передбачених законом електронних засобів, проведення судового засідання в режимі відеоконференції, участь особи з іншого суду або установи, а у визначених законом випадках - поза приміщенням суду.

Застосування дистанційної форми не повинно погіршувати процесуальне становище учасника. Особі мають бути забезпечені можливість чути й бачити перебіг процесуальної дії, ставити запитання, подавати заяви та клопотання, конфіденційно спілкуватися із захисником, користуватися допомогою перекладача, ознайомлюватися з документами та заперечувати проти порушення її прав.

Зважаючи на те, що безпосереднє забезпечення участі не охоплює всіх заходів, передбачених розділом ІІ КПК України, подальший аналіз майнових заходів має допоміжне значення. Він дає змогу показати межі досліджуваного поняття та обґрунтувати, чому такі заходи не належать до його центрального змісту.

Відмежування майнових заходів забезпечення кримінального провадження від засобів забезпечення участі осіб.

Відмежування майнових заходів забезпечення кримінального провадження від способів і засобів забезпечення участі осіб необхідно здійснювати за критерієм їх безпосередньої або переважної процесуальної мети. Сам факт застосування заходу до фізичної чи юридичної особи, покладення на неї певного обов’язку або необхідність її участі у розгляді відповідного клопотання ще не свідчать про те, що цей захід спрямований на забезпечення участі особи у кримінальному провадженні.

До заходів забезпечення кримінального провадження, що обмежують майнові права, належать тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове

вилучення майна та арешт майна. Вони охоплюються законодавчим переліком заходів забезпечення кримінального провадження, однак не входять до запропонованої авторської системи способів і засобів забезпечення участі осіб. Їх переважне призначення полягає в отриманні або збереженні речей і документів, забезпеченні їх використання у доказуванні, недопущенні приховування, пошкодження чи відчуження майна, а також у забезпеченні спеціальної конфіскації, конфіскації майна, відшкодування шкоди або стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [173].

Тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої вони перебувають, можливості ознайомитися з ними, зробити копії, а за наявності відповідного рішення — вилучити їх. Участь володільця речей або документів у виконанні ухвали має важливе процесуальне значення, проте така участь є способом реалізації майнового або доказового заходу, а не його самостійною метою. Саме одержання доступу до визначеного об’єкта, а не забезпечення перебування його володільця у сфері кримінального провадження, є системоутворюючою ознакою цього заходу [173].

Аналогічний підхід необхідно застосовувати до тимчасового вилучення майна. Його безпосереднім об’єктом є речі, документи, гроші та інше майно, щодо якого існують передбачені законом підстави вважати, що воно пов’язане з кримінальним правопорушенням або може бути предметом подальшого арешту. Особа, у якої вилучається майно, залучається до відповідних процесуальних правовідносин у зв’язку з необхідністю фіксування обставин вилучення та захисту її майнових інтересів. Однак забезпечення її участі не становить мети самого тимчасового вилучення [173].

Арешт майна також є самостійним майновим заходом забезпечення кримінального провадження. Його зміст полягає у тимчасовому позбавленні за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування конкретним майном за наявності передбачених законом підстав. Залежно від обставин кримінального провадження арешт застосовується з метою

збереження речових доказів, забезпечення спеціальної конфіскації, конфіскації майна, відшкодування завданої шкоди або стягнення неправомірної вигоди. Отже, його функціональне призначення має доказовий або майново-забезпечувальний, а не персонально-забезпечувальний характер [173].

Водночас застосування майнових заходів породжує необхідність забезпечення участі власника, володільця майна або третьої особи, щодо майна якої вирішується відповідне питання. Такій особі має бути надана реальна можливість знати, яке майно і з якою метою обмежується, користуватися професійною правничою допомогою, подавати докази й заперечення, брати участь у судовому розгляді у передбачених законом випадках, а також порушувати питання про повне або часткове скасування арешту. Належне повідомлення та участь власника чи третьої особи є процесуальними гарантіями правомірності втручання у право власності, але не змінюють правової природи і безпосередньої мети арешту майна [173].

Особливого значення набуває розмежування власника майна та його фактичного володільця. Вилучення речі у певної особи саме по собі не доводить ані належності майна підозрюваному чи обвинуваченому, ані його зв’язку з кримінальним правопорушенням. Сторона обвинувачення повинна навести конкретні фактичні дані, які підтверджують відповідність майна визначеним законом критеріям, а слідчий суддя або суд - оцінити правову підставу, мету, необхідність і пропорційність обмеження. Родинні, корпоративні, трудові чи договірні відносини власника майна з підозрюваним не можуть автоматично визнаватися достатньою підставою для арешту.

Європейський суд з прав людини розглядає вилучення, арешт або тривале утримання майна у кримінальному провадженні як втручання у право на мирне володіння майном, гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Правомірність такого втручання залежить від наявності законної підстави, легітимної мети, належних процесуальних гарантій і збереження справедливого балансу між публічним інтересом та правами власника. Особливо ретельно повинні оцінюватися зв’язок майна третьої особи з кримінальним провадженням,

тривалість обмеження та доступність ефективного механізму його перегляду [287, ст. 1; 295; 294].

Таким чином, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення та арешт майна належать до загальної законодавчої системи заходів забезпечення кримінального провадження, однак перебувають поза центральним предметом дослідження способів і засобів забезпечення участі осіб. Їх аналіз у цьому підрозділі має значення лише для встановлення меж авторської системи та демонстрації того, що участь власника, володільця чи третьої особи є гарантією законності майнового втручання, а не його безпосередньою процесуальною метою.

Засоби забезпечення прибуття особи до місця виклику.

Для того, щоб спонукати певних суб'єктів з відповідальністю ставитись до виконання своїх обов'язків, законодавець встановив для них такий захід, як виклик осіб.

Варто зазначити, що за кримінальним процесуальним законодавством України виклик поділяється на два види: судовий виклик та виклик слідчим або прокурором [173].

Про здійснення слідчої (розшукової) дії учасники кримінального провадження, які беруть у ній участь, інформуються шляхом їх виклику або запрошення слідчим, прокурором. Зі змісту частини 2 статті 133 нового КПК України випливають дві підстави для виклику учасника кримінального провадження для участі у слідчій (розшуковій) дії: 1) наявність у слідчого, прокурора достатніх підстав вважати, що особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження; 2) обов'язковість участі особи у слідчій (розшуковій) дії. Що ж стосується другого виду, то відповідно до ст. 134 КПК України слідчий суддя під час досудового розслідування чи суд під час судового провадження має право за власною ініціативою або за клопотанням слідчого, прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, потерпілого, його представника здійснити судовий виклик певної особи, якщо слідчий суддя чи суд встановить наявність достатніх підстав вважати, що така

особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою [173].

Сучасний порядок здійснення виклику не обмежується врученням паперової повістки. Використання телефонного зв'язку, електронної пошти, засобів Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та інших передбачених законом каналів зв'язку дає змогу оперативно повідомляти учасників кримінального провадження. Водночас ключовим є не спосіб направлення повідомлення сам по собі, а можливість підтвердити його одержання конкретною особою та встановити, що їй було завчасно й зрозуміло повідомлено про місце, час, процесуальний статус, мету виклику та наслідки неприбуття.

У цьому контексті електронна комунікація має розглядатися не як спрощення гарантій належного повідомлення, а як альтернативний спосіб їх реалізації. За відсутності достовірного підтвердження вручення або доставлення повідомлення застосування приводу, грошового стягнення чи інших негативних процесуальних наслідків є передчасним.

Через неявку або несвоєчасну явку викликаних суб'єктів до органу досудового розслідування часто зривається проведення слідчих (розшукових) дій, в результаті чого грубо порушуються встановлені законом строки досудового розслідування, що призводить до тривалого судового розгляду та порушення прав інших учасників кримінального процесу [231, с. 183].

Так, відповідно до ст. 140 КПК України привід полягає у примусовому супроводженні особи, до якої він застосовується, особою, яка виконує ухвалу про здійснення приводу, до місця її виклику в зазначений в ухвалі час [173].

Деякі науковці зазначають, що привід - це захід процесуального примусу, який передбачає примусове доставлення підозрюваного, обвинуваченого чи свідка правоохоронними органами в орган досудового розслідування чи до прокурора [218, с. 933]. Л.І. Пліщук зазначає, що сутність приводу полягає саме у примусовому доставлянні підозрюваного, обвинуваченого, свідка і потерпілого в орган, який його викликав. Примус при його проведенні проявляється в тому,

що особа без її волі доставляється в потрібне місце [231, с. 176]. Зазначаємо, що причини неявки особи мають бути перевірені до здійснення приводу задля уникнення ризику неправомірного приводу. Якщо є поважна причина, то привід не застосовується, а особа повторно викликається до слідчого чи прокурора. У разі наявності поважної причини неприбуття підозрюваний, обвинувачений або свідок зобов'язані заздалегідь повідомити особу, яка здійснила виклик. Таким чином, можливість застосування приводу визначається не кількістю здійснених викликів, а фактом неявки викликаної у встановленому законом порядку особи за відсутності в неї поважних причин [175].

Під час вирішення питання про привід в умовах воєнного стану слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд повинні перевірити не лише факт належного виклику і неприбуття особи, а й реальну можливість безпечного виконання нею відповідного обов'язку. Зокрема, з'ясовуються вплив бойових дій, повітряної тривоги, тимчасової окупації, евакуації, проходження військової служби, стану здоров'я, транспортних і комунікаційних обмежень, а також можливість перенесення процесуальної дії або дистанційної участі. Застосування приводу допускається лише після індивідуального оцінювання цих обставин і встановлення відсутності поважної причини неприбуття [173].

Засоби забезпечення перебування особи у сфері кримінального провадження.

Затримання особи є одним із найбільш інтенсивних засобів забезпечення її перебування у сфері кримінального провадження, оскільки пов'язане з тимчасовим позбавленням свободи. Під час визначення його правової природи необхідно чітко розмежовувати кримінально-правове затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та затримання як кримінальний процесуальний захід.

Кримінально-правове затримання передбачене статтею 38 КК України. Воно полягає у вчиненні потерпілим або іншими особами безпосередньо після посягання дій, спрямованих на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам державної влади. За умов,

установлених кримінальним законом, заподіяння шкоди такій особі під час затримання не визнається кримінально протиправним, якщо не було допущено перевищення заходів, необхідних для її затримання. Отже, ця правова конструкція належить до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, і не повинна ототожнюватися із процесуальним затриманням [173].

Для позначення особи, щодо якої здійснюється таке затримання, доцільно використовувати законодавче формулювання «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення», а не термін «злочинець». У кримінальному процесуальному контексті до набрання обвинувальним вироком законної сили особа не може характеризуватися як винувата у вчиненні кримінального правопорушення, що випливає із засади презумпції невинуватості [163, ст. 62; 173, ст. 17].

Кримінальне процесуальне затримання є передбаченим КПК України тимчасовим обмеженням свободи особи, що застосовується на визначених законом підставах, уповноваженим суб'єктом і в установленій процесуальній формі. Затримання прямо віднесено пунктом 8 частини другої статті 131 КПК України до заходів забезпечення кримінального провадження. Його безпосереднє функціональне призначення полягає у забезпеченні перебування особи у сфері кримінального провадження, припиненні можливості ухилення від уповноважених органів та створенні умов для невідкладного вирішення питання про подальший процесуальний статус і застосування передбаченого законом заходу [173].

Кримінальний процесуальний закон передбачає декілька порядків затримання. Зокрема, стаття 207 КПК України визначає випадки законного затримання особи без ухвали слідчого судді будь-якою особою, крім прямо встановлених законом винятків. Стаття 208 КПК України регулює затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді або суду. Окремо КПК України передбачає затримання на підставі ухвали слідчого судді чи суду з метою приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [173].

Процесуальне затримання не може використовуватися як самостійний

спосіб перевірки причетності особи до кримінального правопорушення, одержання від неї зізнання, пошуку доказів або створення психологічного тиску. Фактичні дані збираються шляхом проведення передбачених КПК України процесуальних дій, а законність затримання визначається наявністю конкретної нормативної підстави та фактичних обставин, які відповідають установленим законом умовам.

Особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному такою особою. Саме з цього моменту мають забезпечуватися процесуальні гарантії затриманого, зокрема повідомлення зрозумілою мовою про підстави затримання та процесуальні права, право на захисника, медичну допомогу, повідомлення інших осіб про затримання, складання протоколу та судовий контроль за законністю позбавлення свободи [173].

Отже, під кримінальним процесуальним затриманням пропонуємо розуміти передбачене КПК України тимчасове позбавлення свободи особи, що здійснюється уповноваженим суб'єктом на визначених законом підставах і в належній процесуальній формі з метою забезпечення перебування особи у сфері кримінального провадження та невідкладного вирішення питання про подальше застосування передбачених законом процесуальних заходів.

Запобіжні заходи як засоби забезпечення належної процесуальної поведінки та перебування особи у сфері кримінального провадження.

Важливим питанням у практиці правоохоронних органів є застосування запобіжних заходів як заходів попереджувального характеру, пов'язаного з тимчасовим обмеженням чи позбавленням слідчим суддею, судом права особи на свободу і особисту недоторканність.

Відповідно до частини 1 статті 176 КПК України існують такі запобіжні заходи як: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою [173].

У системі забезпечення участі запобіжні заходи виконують конкретну

функцію — забезпечують належну процесуальну поведінку підозрюваного або обвинуваченого та його перебування у сфері кримінального провадження шляхом запобігання ризикам, передбаченим статтею 177 КПК України. Тому подальший аналіз кожного запобіжного заходу має охоплювати коло осіб, щодо яких він застосовується, його зміст, компетентного суб'єкта, підстави, строк і порядок обрання, зміни або скасування [173].

З прийняттям КПК України у системі запобіжних заходів виокремлено особисте зобов'язання особи, під яким законодавець визначає покладення на підозрюваного, обвинуваченого обов'язку виконувати покладені на нього слідчим суддею зобов'язання [173]. Відповідно до моніторингового звіту «Реалізація нового КПК: перші результати», здійсненим Центром політико-правових реформ, збільшилась кількість випадків застосування особистого зобов'язання – щомісяця до 2 100 осіб застосовують цей запобіжний захід [223].

Особисте зобов'язання полягає у покладенні на підозрюваного, обвинуваченого обов'язку виконувати покладені на нього слідчим суддею певні обов'язки. Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розписку повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід [173]. Особисте зобов'язання як запобіжний захід застосовується на підставі ухвали слідчого судді, суду за мотивованим клопотанням прокурора, слідчого, погодженого з прокурором, і має наслідком для підозрюваного, обвинуваченого виконання ряду обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України, а саме: 1) прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю або за викликом у зв'язку з реалізацією завдань кримінального провадження, зокрема, для проведення процесуальних дій; 2) не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; 3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи; 4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом;

5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом; 6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності; 7) докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання; 8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну; 9) носити електронний засіб контролю [173].

Слід зазначити, що вказані процесуальні обов'язки підозрюваного, обвинуваченого здебільшого стосуються обмеження щодо передбаченого статтею 33 Конституції України права на свободу пересування та вільного вибору місця проживання чи перебування і право вільно залишати територію України [163].

Одним із основних і найпростіших запобіжних заходів є особиста порука, яка полягає у наданні особами, яких слідчий суддя, суд вважає такими, що заслуговують на довіру, письмового зобов'язання про те, що вони поручаються за виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків і зобов'язуються за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу. Як бачимо, в КПК України залишено тільки особисту поруку як більш ефективний захід порівняно з порукою громадської організації або трудового колективу. Слід зазначити, що визначення поняття особистої поруки не відрізняється від визначення, дане в КПК 1960 року.

Одним із нововведень КПК України є запровадження такого запобіжного заходу як домашнього арешту, який є новим поняттям сучасного законодавства, хоча КПК УРСР 1922 року визначав його як обмеження волі у виді ізоляції за місцем проживання з призначенням варти чи без такої [179].

Застосування цього запобіжного заходу зумовлено інтеграцією України у європейський простір. З приводу цього О.О. Левендаренко зазначає, що нове кримінальне процесуальне законодавство свідчить про врахування значної кількості європейських та міжнародних стандартів кримінального судочинства та про окремі досягнення у напрямку захисту прав та свобод громадян –

учасників кримінального провадження. Зокрема, норми КПК України, що присвячені застосуванню заходів, альтернативних триманню під вартою, свідчать про пріоритет застосування запобіжних заходів, альтернативних триманню під вартою [189, с. 93]. Про це говорить ч. 1 ст. 183 КПК України: «Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу» [173].

Домашній арешт полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби. Він застосовується до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі [173]. Тобто, домашній арешт виступає прототипом «тримання під вартою» в домашніх умовах, що, на нашу думку, забезпечує мінімальне обмеження прав та свобод людини.

На думку В.І. Фаринника, введення цього запобіжного заходу дає можливість скоротити кількість заарештованих приблизно на третину, скоротити бюджетні витрати, дозволяє особам продовжити забезпечувати матеріально себе та членів своєї сім'ї, продовжувати соціальні відносини [364].

Потрібно звернути увагу на застосування застави в процесі досудового розслідування. Під заставою розуміється внесення на спеціальний рахунок, визначений у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, підозрюваним, обвинуваченим коштів з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у доход держави в разі невиконання цих обов'язків [98].

Застава у кримінальному провадженні – це один з видів процесуального примусу, який застосовується у встановлених кримінальним процесуальним випадках до визначених ним суб'єктів за наявності встановлених ним умов та у передбаченому порядку [167, с. 404].

Ще одним запобіжним заходом є тримання під вартою, який визначається як винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим КПК України. В.В. Назаров зазначає, що тримання під вартою вважається найсуворішим з усіх передбачених чинним законодавством запобіжних заходів, пов'язаних з позбавленням людини волі, необхідністю підкорятися вимогам режиму в місцях ув'язнення [216, с. 31]. Застосування такого запобіжного заходу передбачає значний ступінь обмеження прав особи, серед яких особливе місце посідає право на свободу та особисту недоторканність. Його нормативне закріплення міститься у ст. 29 Конституції України, ст. 9 Загальної декларації прав людини та ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Загальновизнаною міжнародною гарантією у цій сфері є заборона свавільного позбавлення свободи: особа не може бути без належних правових підстав заарештована чи утримуватися під вартою. Будь-яке позбавлення свободи є допустимим лише у випадках, прямо визначених законом, та за умови дотримання встановленого ним процесуального порядку.

З іншого боку взяття під варту є найбільш продуктивним запобіжним заходом, а оскільки цей запобіжний захід суттєво обмежує свободу громадян, тому повинен застосовуватися лише у випадках, коли інші заходи є неефективними [216, с. 31].

Одним з найважливіших питань у практиці досудового розслідування є застосування запобіжних заходів як виду кримінального процесуального примусу попереджувального характеру, пов'язаного з обмеженням слідчим права особи (підозрюваного, обвинуваченого, засудженого) на свободу і особисту недоторканність. Нове кримінальне процесуальне законодавство України запровадило нову концепцію запобіжних заходів, зокрема реалізовано принцип змагальності сторін через участь підозрюваного, обвинуваченого, захисника під час вирішення судом питання про застосування запобіжних заходів, а також наділення їх відповідними процесуальними правами та

обов’язками. На думку М.І. Карпенка та М.В. Самойлова, такий вид забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як запобіжні заходи не містять в собі факторів покарання та ставлення держави до затриманої особи як до злочинця [150, с. 101].

Засоби забезпечення виконання професійної, представницької та допоміжної процесуальної функції

До вказаних заходів можна віднести участь перекладача, експерта та спеціаліста у встановлених законом випадках.

Цю позицію ми аргументуємо наступним чином. Для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження потрібно виконувати певні дії, без яких воно є неможливим. Такі дії можуть виконувати лише спеціально обізнані люди в певній сфері суспільного життя – експерти, спеціалісти, перекладачі. Зазначаємо, що у встановлених законом випадках такі дії повинні здійснюватись в обов’язковому порядку (наприклад, обов’язкове призначення експертизи).

При виникненні необхідності здійснення таких дій експерти, спеціалісти, перекладачі залучаються до кримінального провадження та зобов’язані: 1) надати правдивий висновок; 2) здійснити точний і правильний переклад; 3) надати різного роду технічну допомогу.

В умовах воєнного стану участь експерта або спеціаліста не завжди потребує його фізичного перебування в одному приміщенні з іншими учасниками. Надання консультацій, роз’яснень, демонстрація технічних операцій, участь у судовому засіданні та роз’яснення висновку можуть здійснюватися із застосуванням відеоконференції, якщо характер відповідної дії не потребує безпосереднього дослідження об’єкта або особистого виконання практичних операцій на місці.

Водночас дистанційна участь не може підміняти особисту присутність спеціаліста під час огляду місця події, вилучення цифрової інформації, роботи з вибухонебезпечними предметами, дослідження матеріальних слідів чи виконання інших дій, для яких необхідне безпосереднє сприйняття об’єкта. Тому

форма участі повинна визначатися з огляду на зміст процесуальної функції, технічну можливість її повноцінного виконання та необхідність забезпечення достовірності отриманих результатів.

Зазначаємо, що неякісне виконання чи невиконання вищевказаних дій несе за собою обтяжуючі наслідки для осіб (наприклад, кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий висновок експерта, завідомо неправдивий переклад), тому такі дії слід відносити до заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному процесі України.

Висновок експерта є одним із процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні. Його доказове значення визначається не формальним статусом експертного дослідження, а науковою обґрунтованістю застосованих методів, повнотою дослідження наданих об’єктів, відповідністю висновків установленим фактичним даним та можливістю перевірити їх у сукупності з іншими доказами. Висновок експерта не має наперед установленої сили й підлягає оцінюванню за загальними правилами належності, допустимості, достовірності та достатності доказів [173].

Відповідно до частини першої статті 242 КПК України експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження, а у випадках, установлених статтею 244 КПК України, - слідчий суддя за клопотанням сторони захисту. Підставою її проведення є необхідність застосування спеціальних знань для з’ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Проведення експертизи для з’ясування питань права не допускається [173].

Частина друга статті 242 КПК України покладає на слідчого або прокурора обов’язок забезпечити проведення експертизи щодо: встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності або обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а одержати відповідні відомості в інший спосіб

неможливо; визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може самостійно їх визначити та не надав документа, що підтверджує розмір такої шкоди, а також визначення розміру шкоди немайнового характеру і шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням [173].

Пункт 5 частини другої статті 242 КПК України, який раніше передбачав обов'язкове проведення експертизи для встановлення статевої зрілості потерпілої особи у кримінальних провадженнях щодо діянь, передбачених статтею 155 КК України, виключено із кримінального процесуального закону. Тому відповідна підстава не може наводитися як складова чинного переліку випадків обов'язкового проведення експертизи [262].

Обов'язковість експертизи у зазначених випадках означає насамперед обов'язок слідчого або прокурора забезпечити її проведення, а не можливість автоматичного застосування примусу до експерта чи іншої особи. Експерт залучається за дорученням сторони кримінального провадження, а сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах, зокрема для проведення обов'язкової експертизи. У випадках, передбачених статтею 244 КПК України, експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту [173].

Окремого судового рішення потребує примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи. Відповідно до частини третьої статті 242 КПК України таке залучення здійснюється виключно на підставі ухвали слідчого судді або суду. Отже, необхідно розмежовувати залучення експерта як носія спеціальних знань та примусове направлення іншої особи на медичне або психіатричне експертне дослідження [173].

Невиконання експертом покладених на нього процесуальних обов'язків необхідно відмежовувати від застосування заходів забезпечення його участі. Не кожне неналежне виконання доручення або неможливість надати висновок утворює підставу для юридичної відповідальності. Експерт має право повідомити про неможливість проведення експертизи через відсутність необхідних знань, недостатність матеріалів, невизначеність поставлених

запитань або необхідність залучення інших експертів. У таких випадках відповідна поведінка не може автоматично розглядатися як безпідставна відмова від виконання обов'язків [173].

Відповідно до статті 70 КПК України експерт несе встановлену законом відповідальність за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді та невиконання інших процесуальних обов'язків. Питання про відповідальність повинно вирішуватися з урахуванням змісту конкретного обов'язку, фактичної можливості його виконання, наявності вини та причин, через які експерт не виконав відповідне доручення [173].

Кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий висновок експерта передбачена статтею 384 КК України. Визначальною ознакою цього кримінального правопорушення є завідомість, тобто усвідомлення експертом неправдивого характеру складеного або наданого ним висновку. Помилка, недостатність досліджуваних матеріалів, використання недосконалої методики або наукова дискусійність висновку самі по собі не можуть прирівнюватися до його завідомої неправдивості [173].

Відмова експерта без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді або під час досудового розслідування може бути підставою кримінальної відповідальності за статтею 385 КК України. Наявність поважної причини повинна оцінюватися індивідуально, зокрема з урахуванням стану здоров'я експерта, відсутності належних матеріалів чи умов для дослідження, небезпеки проведення відповідних дій, впливу бойових дій, евакуації, пошкодження експертної установи або неможливості безпечного доступу до об'єкта дослідження [173].

У разі розголошення експертом без письмового дозволу уповноваженої особи даних досудового розслідування питання про відповідальність може вирішуватися за статтею 387 КК України, якщо експерта було в установленому законом порядку попереджено про обов'язок не розголошувати такі відомості та наявні всі інші ознаки відповідного складу кримінального правопорушення

[173].

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [173].

Необхідність залучення спеціаліста виникає тоді, коли для належного проведення процесуальної дії потрібні знання, уміння або технічні навички, якими не володіє уповноважена службова особа, або коли самостійне виконання відповідних операцій може призвести до втрати, пошкодження чи неправильного вилучення об'єкта. Участь спеціаліста також є доцільною для застосування технічних засобів, виявлення і фіксації слідів, роботи з електронними даними, надання консультацій та роз'яснення питань, що потребують спеціальної компетентності.

Підставою його залучення має бути не формальна складність процесуальної дії, а об'єктивна потреба у спеціальних знаннях або навичках, необхідних для повноти, достовірності, безпеки та належного документування отриманих результатів. При цьому спеціаліст не підміняє слідчого, прокурора чи суд, а діє у межах визначеної законом допоміжної процесуальної функції.

КПК України передбачає випадки, коли участь спеціаліста є обов'язковою:

1) участь судово-медичного експерта або лікаря − при проведенні огляду трупа;

2) присутність судово-медичного експерта, який може вилучити зразки тканини і органів або частини трупа − при проведенні огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, необхідні для проведення експертних досліджень;

3) участь законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря – при проведенні допиту малолітньої або неповнолітньої особи;

4) участь законного представника, педагога або психолога, а за потреби - лікаря − при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи [175]. Зазначаємо, що ці норми «розкидані» по КПК України, тому їх потрібно згрупувати в одну статтю. Ми пропонуємо доповнити

КПК України статтею 71-1, де передбачити вищевказані випадки обов'язкового залучення спеціаліста.

Спеціаліст також несе відповідальність за невиконання своїх обов'язків. У разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні [173]. Неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття тягнуть за собою юридичну відповідальність. Так, на спеціаліста в такому випадку покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

Правовий статус перекладача у кримінальному провадженні визначений статтею 68 КПК України. Водночас у науці кримінального процесуального права залишаються не з'ясованими окремі питання практичного характеру, зокрема критерії оцінювання достатнього рівня володіння мовою, підтвердження професійної компетентності перекладача, особливості залучення перекладачів рідкісних мов і сурдоперекладачів, а також організація перекладу під час дистанційного проведення процесуальних дій.

Відповідно до частини першої статті 68 КПК України у разі необхідності перекладу пояснень, показань або документів сторона кримінального провадження, слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача або сурдоперекладача. Перекладач має право ставити запитання з метою уточнення змісту висловлювань, ознайомлюватися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, подавати до них зауваження, одержувати винагороду та порушувати питання про забезпечення своєї безпеки. Одночасно він зобов'язаний прибути за викликом, заявити самовідвід за наявності встановлених законом обставин, здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати його правильність своїм підписом та не розголошувати відомості кримінального провадження без відповідного дозволу [173].

Твердження про те, що кримінальний процесуальний закон не передбачає порядку перевірки професійних якостей перекладача, потребує уточнення.

Частина четверта статті 68 КПК України прямо встановлює, що перед початком процесуальної дії сторона кримінального провадження, яка залучила перекладача, слідчий суддя або суд повинні пересвідчитися в його особі й компетентності, з'ясувати характер його стосунків із підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим або свідком та роз'яснити перекладачеві права й обов'язки. Отже, законодавчо визначено обов'язок перевірки компетентності, хоча конкретні способи її документального підтвердження і критерії оцінювання рівня володіння певною мовою детально не регламентовані [173].

Перевірка компетентності перекладача повинна мати індивідуальний характер і враховувати не лише загальне знання відповідної мови, а й здатність точно передавати юридичну термінологію, зміст запитань і відповідей, емоційно та контекстуально значущі висловлювання, а також розуміти специфіку конкретної процесуальної дії. За необхідності можуть перевірятися документи про освіту, досвід перекладацької діяльності, знання професійної лексики та можливість здійснювати послідовний або синхронний переклад. Результати перевірки особи, компетентності, роз'яснення прав і обов'язків та попередження про відповідальність доцільно відображати у протоколі відповідної процесуальної дії або журналі судового засідання, не створюючи окремого, не передбаченого КПК України процесуального документа.

Об'єктивність і неупередженість перекладача забезпечуються положеннями § 6 глави 3 КПК України. Відповідно до статті 79 КПК України перекладач не може брати участі у кримінальному провадженні та підлягає відводу за підставами, передбаченими частиною першою статті 77 КПК України, зокрема за наявності родинних або інших близьких зв'язків із визначеними учасниками, особистої чи сімейної заінтересованості в результатах провадження або інших обставин, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості. Попередня участь особи в цьому самому провадженні як перекладача сама по собі не є підставою для відводу [173].

За наявності відповідних обставин перекладач зобов'язаний заявити самовідвід, а учасники кримінального провадження мають право заявити йому

вмотивований відвід. Під час досудового розслідування питання про відвід перекладача вирішує слідчий суддя, а під час судового провадження — суд, який його здійснює. У разі задоволення відводу до кримінального провадження повинен бути залучений інший перекладач у строк, визначений слідчим суддею або судом [173].

Належний переклад передбачає точне і повне передавання змісту висловлювань без їх довільного спрощення, доповнення, оцінювання або адаптації перекладачем. Перекладач не повинен підміняти висловлювання учасника власними висновками чи поясненнями, оскільки це може спотворити зміст показань, порушити право особи розуміти перебіг провадження та негативно вплинути на достовірність процесуальної інформації [383, с. 136].

За відсутності перекладача за місцем проведення процесуальної дії його участь може забезпечуватися дистанційно за умови належного встановлення особи, перевірки компетентності, стабільності технічного зв’язку, можливості безперервно чути всіх учасників і ставити уточнювальні запитання. Дистанційна форма перекладу повинна гарантувати повноту й точність перекладу, конфіденційність спілкування особи із захисником та належне фіксування участі перекладача у відповідному процесуальному документі [173].

Немає жодного кримінального провадження, де б не взяв участь хоча б один свідок. Більшість тих, хто в сферу кримінального процесу людей наділені саме цим правовим статусом.

Свідком у кримінальному процесі вважається особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для дачі показань [173].

До свідка у кримінальному провадженні також можуть застосовуватись примусові заходи.

Для забезпечення виконання покладених на свідка обов’язків, законом передбачено застосування певних заходів забезпечення кримінального провадження (приводу, грошового стягнення), а також більш сувору відповідальність за не виконання ним норм закону. Так, за злісне ухилення від

явки в суд, свідок несе адміністративну відповідальність за частиною 1 статті 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення у вигляді штрафу або адміністративного арешту на строк до п’ятнадцяти діб [157].

За злісне ухилення від явки до органу досудового розслідування свідок несе відповідальність за ст. 185-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення у вигляді штрафу.

Свідок несе також кримінальну відповідальність, а саме: за відмову від дачі показань про відомі йому обставини у кримінальному провадженні у вигляді штрафу або арешту. За дачу завідомо неправдивих показань, свідок несе відповідальність за ст. 384 КК України, де передбачено покарання у вигляді виправних робіт, обмеження або ж позбавлення волі. За розголошення даних досудового розслідування без дозволу прокурора, слідчого свідком, якщо його про це було попереджено вказаними особами, свідок може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за ст. 387 КК України у вигляді штрафу або виправних робіт.

Тому свідку потрібно знати і активно захищати свої права, а також сумлінно виконувати покладені обов’язки. Адже свідок є учасником кримінальних процесуальних правовідносин, який повинен сприяти встановленню обставин кримінального правопорушення, перевірці інших доказів та забезпеченню повного й неупередженого дослідження обставин кримінального провадження.

Письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше 24 годин з моменту її затримання. У випадку, якщо особі не вручено повідомлення про підозру після спливу 24 годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню [217, с. 377].

Засоби повідомлення та процесуальної комунікації

До організаційно-комунікаційних способів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні належать процесуальне повідомлення, виклик, вручення повісток та інших процесуальних документів, використання поштового, телефонного й електронного зв’язку, а також спеціальні способи

повідомлення осіб, місцезнаходження яких невідоме, які перебувають за межами України або на тимчасово окупованій території.

Водночас письмове повідомлення про підозру не є самостійним способом чи заходом забезпечення участі особи у кримінальному провадженні. Воно становить комплексний процесуальний акт, із здійсненням якого закон пов'язує виникнення або зміну процесуального статусу підозрюваного, доведення до відома особи змісту підозри та забезпечення можливості реалізувати передбачені законом права. Тому необхідно розмежовувати повідомлення про підозру як процесуальний акт формування відповідного статусу та процедуру вручення письмового документа як організаційно-комунікаційний елемент його реалізації.

Відповідно до частини першої статті 278 КПК України письмове повідомлення про підозру вручається особі в день його складення слідчим або прокурором. У разі неможливості особистого вручення воно вручається у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень. З урахуванням частини третьої статті 111 КПК України таке вручення здійснюється в порядку, передбаченому главою 11 КПК України, крім положень щодо змісту повідомлення та наслідків неприбуття особи. Отже, виклик може бути складовою відповідної комунікаційної процедури, однак привід не є способом вручення письмового повідомлення про підозру, оскільки він має інше функціональне призначення - примусове супроводження особи до місця виклику за наявності передбачених законом підстав [173].

Письмове повідомлення про підозру затриманій особі повинно бути вручено не пізніше двадцяти чотирьох годин із моменту її затримання. Якщо після спливу цього строку повідомлення не вручено, особа підлягає негайному звільненню. Дата і час повідомлення про підозру, правова кваліфікація кримінального правопорушення та відповідна стаття закону України про кримінальну відповідальність невідкладно вносяться слідчим або прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань [173].

У разі виникнення підстав для повідомлення про нову підозру або зміни раніше повідомленої підозри слідчий чи прокурор повинен виконати дії,

передбачені статтею 278 КПК України. Якщо первинне повідомлення про підозру здійснив прокурор, повідомити про нову підозру або змінити раніше повідомлену підозру має право виключно прокурор. Особливості здійснення повідомлення про підозру щодо окремих категорій осіб визначаються положеннями глави 37 КПК України [173; 217, с. 379].

Особа викликається до слідчого, прокурора шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою. Особа, що перебуває під вартою, викликається через адміністрацію місця ув'язнення.

Якщо в результаті проведення заходів, направлених на встановлення місця перебування обвинуваченого, слідчий отримає підтвердження того, що підозрюваний навмисно переховується від слідства, він повинен негайно вжити всіх заходів до розшуку підозрюваного [217, с. 379].

Самостійну групу організаційно-комунікаційних процедур становлять передбачені КПК України способи доведення до учасників кримінального провадження інформації про прийняті рішення, вчинені або заплановані процесуальні дії, завершення певного етапу провадження та можливість реалізації відповідних процесуальних прав. До таких процедур належать повідомлення про дату, час і місце проведення процесуальної дії; ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення у випадках, передбачених статтею 221 КПК України; відкриття матеріалів іншій стороні відповідно до статті 290 КПК України; вручення копії обвинувального акта або клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру відповідно до статті 293 КПК України; повідомлення осіб, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, у порядку статті 253 КПК України.

Повідомлення про нову підозру або зміну раніше повідомленої підозри не слід включати до цього переліку як окремий спосіб забезпечення участі. Воно є процесуальним актом, що змінює зміст підозри, а організаційно-комунікаційне значення має лише встановлена законом процедура його вручення особі, яка

здійснюється за правилами статей 278–279 КПК України [173].

Ці заходи полягають в наданні необхідної інформації вказаним особам або їх представникам, захисникам, чим забезпечують участі підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні.

До заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні ми можемо також віднести участь захисника (при наданні правової допомоги), депутата, судді, цивільного позивача та відповідача (в разі пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні), адвоката, який надає правову допомогу потерпілому, свідку. Особливості кримінального провадження щодо окремої категорії осіб, визначених статтею 480 КПК України, не утворюють самостійної групи засобів забезпечення їх участі. Вони встановлюють спеціальний порядок повідомлення про підозру, затримання, застосування запобіжного заходу та проведення окремих процесуальних дій з огляду на публічно-правовий статус відповідної особи [173, ст. 480–483].

Кримінальне провадження щодо депутата та судді відноситься до особливих порядків здійснення кримінального провадження, адже зумовлене певними особливостями. Такі винятки із загального порядку кримінального провадження отримали назву «імунітет» (від лат. – звільнення, позбавлення), який є синонімом поняття недоторканності.

Обов'язок забезпечення участі захисника на стадіях кримінального процесу покладається на слідчого, прокурора, слідчого суддю чи суду у випадках: коли участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника; підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його; в інших випадках [173]. Забезпечення участі захисника також може здійснюватися підозрюваним, обвинуваченим чи іншими особами. Проте в КПК нічого не вказано щодо можливих наслідків неявки захисника навіть тоді, коли його участь

в кримінальному провадженні є обов'язковою.

Неприбуття захисника для участі у проведенні певної процесуальної дії, якщо захисник був завчасно попереджений про її проведення, і за умови, що підозрюваний, обвинувачений не заперечує проти проведення процесуальної дії за відсутності захисника, не може бути підставою для визнання цієї процесуальної дії незаконною, крім випадків, коли участь захисника є обов'язковою. Тобто, захисник може і не брати участь у здійсненні процесуальної дії, в процесі якої можуть бути порушені права осіб, що, на нашу думку, ставить під сумнів засаду законності кримінального провадження.

Натомість статтею 374 «Порушення права на захист» передбачена кримінальна відповідальність за недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист, вчинене слідчим, прокурором або суддею [169].

Заходи процесуального реагування на невиконання процесуальних обов'язків

Накладення грошового стягнення є передбаченим главою 12 КПК України заходом забезпечення кримінального провадження, який застосовується до учасника кримінального провадження у випадках і розмірах, прямо встановлених Кодексом, за невиконання покладеного на нього процесуального обов'язку. Застосування цього заходу не має універсального характеру: необхідно встановити конкретний обов'язок особи, норму КПК або ухвалу слідчого судді, якою його передбачено, факт невиконання та відсутність поважних причин [173].

Цивільний позивач є самостійним учасником кримінального провадження, який у частині, що стосується цивільного позову, користується правами і виконує обов'язки, передбачені КПК України для потерпілого. Його участь забезпечується шляхом належного повідомлення про процесуальні рішення і дії, що стосуються цивільного позову, вручення копій відповідних рішень, можливості діяти особисто або через представника чи законного представника, подавати докази, заявляти клопотання та підтримувати або відкликати цивільний

позов у встановленому законом порядку [173].

Відповідно до частини першої статті 139 КПК України, якщо підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач або представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, був викликаний у встановленому законом порядку, однак не прибув без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього може бути накладено грошове стягнення. Обов'язковими передумовами його застосування є належне підтвердження отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим передбаченим законом способом, а також встановлення відсутності поважної причини неприбуття.

Розмір грошового стягнення залежить від того, за чиїм викликом не прибула особа. У разі неприбуття на виклик слідчого або прокурора воно становить від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а в разі неприбуття на виклик слідчого судді або суду - від 0,5 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [173].

Щодо цивільного відповідача під час судового розгляду діє також спеціальне положення статті 326 КПК України. Якщо цивільний відповідач, який не є обвинуваченим, або його представник не прибув у судове засідання, суд, заслухавши думку учасників судового провадження, вирішує питання про можливість продовження судового розгляду за їх відсутності або про його відкладення. Водночас суд має право накласти на цивільного відповідача грошове стягнення в порядку, передбаченому главою 12 КПК України [173, ч. 2 ст. 326].

Запровадження спеціальної санкції у вигляді залишення цивільного позову без розгляду в разі неприбуття цивільного позивача на виклик слідчого або прокурора є недоцільним. По-перше, частина четверта статті 61 КПК України вже регулює особливості відмови від цивільного позову у випадку, коли цивільним позивачем є адміністратор за випуском облігацій. По-друге, під час досудового розслідування слідчий і прокурор не здійснюють судового розгляду цивільного позову та не наділені повноваженнями залишати його без розгляду

[173, ч. 4 ст. 61, ст. 128-129].

Неприбуття цивільного позивача під час досудового розслідування повинно оцінюватися залежно від характеру процесуальної дії, належності повідомлення, наявності поважних причин і можливості забезпечити участь іншим способом. За необхідності можуть бути використані повторний виклик, узгодження іншого часу проведення процесуальної дії, участь представника або законного представника, а також дистанційна форма участі. Саме неприбуття не повинно спричиняти втрату особою права вимагати відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Залишення цивільного позову без розгляду у зв'язку з неприбуттям цивільного позивача допускається лише судом під час судового провадження у випадках, установлених частиною першою статті 326 КПК України. При цьому позов може бути розглянутий за відсутності цивільного позивача, його представника чи законного представника, якщо від нього надійшло клопотання про розгляд позову за його відсутності або якщо обвинувачений чи цивільний відповідач повністю визнав пред'явлений позов [173, ч. 1 ст. 326].

Таким чином, забезпечення участі цивільного позивача повинно здійснюватися за допомогою належного повідомлення, представництва, створення можливості дистанційної участі та інших пропорційних організаційно-комунікаційних засобів. Перетворення неприбуття під час досудового розслідування на підставу для залишення позову без розгляду не відповідало б процесуальному статусу слідчого і прокурора та створювало б непропорційне обмеження права особи на відшкодування шкоди.

Розширення переліку осіб, щодо яких може бути накладене грошове стягнення за неприбуття на виклик, шляхом включення до частини першої статті 139 КПК України «представника свідка і потерпілого» є недоцільним. Передусім кримінальний процесуальний закон не передбачає загального процесуального статусу представника свідка. Відповідно до пункту 2 частини першої статті 66 КПК України свідок має право під час давання показань та участі в інших процесуальних діях користуватися правовою допомогою адвоката,

повноваження якого підтверджуються згідно зі статтею 50 КПК України. Такий адвокат надає свідку правничу допомогу, але не набуває статусу його представника і не підміняє свідка під час виконання обов'язку особисто прибути та дати показання [173, п. 2 ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 66].

На відміну від свідка, потерпілий може мати представника. Відповідно до статті 58 КПК України представник потерпілого користується його процесуальними правами, крім тих прав, які повинні реалізовуватися потерпілим особисто. Однак сама наявність статусу представника не означає автоматичного поширення на нього всіх обов'язків потерпілого та всіх заходів процесуального примусу, передбачених для потерпілого. Застосування грошового стягнення потребує прямої, чіткої та передбачуваної законодавчої підстави [173, ст. 58].

Частина перша статті 139 КПК України містить вичерпний перелік осіб, на яких може бути накладено грошове стягнення за неприбуття без поважних причин: підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача та представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Адвокат свідка і представник потерпілого до цього переліку не включені. Тому накладення на них грошового стягнення за статтею 139 КПК України не допускається, а розширювальне тлумачення цієї норми суперечило б вимозі правової визначеності процесуального примусу [173, ч. 1 ст. 139].

Неприбуття адвоката свідка або представника потерпілого необхідно відмежовувати від неприбуття самих свідка чи потерпілого. Обов'язок особистої явки за належним викликом покладається безпосередньо на свідка і потерпілого, а питання участі їхнього адвоката або представника має вирішуватися з урахуванням змісту конкретної процесуальної дії, необхідності забезпечення правничої допомоги, можливості перенесення дії, участі іншого належним чином уповноваженого адвоката чи використання дистанційної форми участі.

Отже, доповнювати частину першу статті 139 КПК України словами «представник свідка і потерпілого» не пропонується. Забезпечення участі адвоката свідка та представника потерпілого повинно здійснюватися організаційними й комунікаційними засобами, без необґрунтованого поширення

на них процесуальної санкції, встановленої законом для чітко визначеного кола учасників.

Засоби дистанційної участі та забезпечення участі особи, яка перебуває за межами України

Окремого процесуального врегулювання потребує забезпечення участі особи, яка перебуває за межами України. Після 2022 року це питання стосується не лише іноземців, а й значної кількості громадян України, які виїхали за кордон унаслідок збройної агресії, евакуації або тимчасової окупації місця їх проживання. Тому використання виключно традиційних механізмів міжнародної правової допомоги не завжди відповідає потребам оперативності, доступності та розумності строків кримінального провадження.

Вибір способу участі такої особи має залежати від її процесуального статусу, держави перебування, змісту процесуальної дії, наявності міжнародного договору, можливості використання відеоконференції та необхідності дотримання суверенітету держави, на території якої перебуває учасник. При цьому добровільна дистанційна участь не повинна використовуватися для обходу процедур міжнародної правової допомоги в тих випадках, коли проведення відповідної дії за законодавством іноземної держави потребує погодження її компетентних органів.

Частиною 7 статті 135 КПК України визначено, що таку особу можна викликати повісткою, яка вручається згідно з міжнародним договором про правову допомогу, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого – за допомогою дипломатичного (консульського) представництва [173].

До чинних міжнародно-правових підстав надання правової допомоги у кримінальних провадженнях належать, зокрема, Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 року, Додатковий протокол до неї від 17 березня 1978 року та Другий додатковий протокол від 8 листопада 2001 року. Окремі питання вручення процесуальних документів, проведення процесуальних дій, допиту осіб, одержання доказів та використання

відеоконференції можуть регулюватися також двосторонніми міжнародними договорами України, зокрема Договором між Україною та Сполученими Штатами Америки про взаємну правову допомогу у кримінальних справах від 22 липня 1998 року і Договором між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року. Вибір конкретного міжнародного договору повинен здійснюватися з урахуванням держави перебування особи, предмета запитуваної правової допомоги, чинності відповідного договору для України та встановлених ним каналів взаємодії компетентних органів [132; 127; 131; 126; 125].

Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, укладена у Мінську 22 січня 1993 року, може згадуватися лише під час історико-правового аналізу. Україна зупинила її дію у відносинах із рф та республікою білорусь і вийшла з Конвенції та Протоколу до неї, унаслідок чого 29 грудня 2023 року ці міжнародні договори припинили дію для України. Тому Мінська конвенція не може використовуватися як чинна правова підстава вручення процесуальних документів, виконання запитів про міжнародну правову допомогу або проведення інших процесуальних дій у кримінальному провадженні [273].

Спеціальні засоби забезпечення участі неповнолітніх і вразливих осіб

До заходів забезпечення участі осіб під час досудового розслідування можна віднести передачу під нагляд неповнолітнього (493 КПК України), поміщення особи, яка після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку кримінальної відповідальності вчинила суспільно небезпечне діяння, до приймальника-розподільника для дітей (ст. 499 КПК України), передачу на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім’ї з обов’язковим лікарським наглядом; поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку (ст. 508 КПК України). За допомогою цих заходів забезпечується участь неповнолітніх, неосудних та обмежено осудних під час досудового розслідування.

Варто зазначити, що в законодавстві деяких країн передбачається

спеціальний запобіжний захід – передача під нагляд неповнолітніх. Так, відповідно до статті 147 КПК Казахстану передача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або інших заслуговують довіру осіб, а також адміністрації спеціального дитячого закладу, в якому він знаходиться та полягає у прийнятті на себе будь-ким із зазначених осіб письмового зобов'язання забезпечити належну поведінку неповнолітнього і його явку за викликом органу, що здійснює досудове розслідування. При відібранні такої підписки батьки, опікуни, піклувальники, представники адміністрації спеціальних дитячих установ ставляться до відома про характер кримінального правопорушення, в якому підозрюється чи обвинувачується неповнолітній, і про їх відповідальність у разі порушення прийнятих на себе обов'язків по догляду [177].

Стаття 493 КПК України також передбачає передачу неповнолітньої особи під нагляд. Але цей захід не є в структурі запобіжних заходів. Він полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку [173]. На нашу думку, крім передачі неповнолітнього під нагляд, поряд з іншими запобіжними заходами, потрібно застосовувати спеціальний запобіжний захід для неповнолітніх на кшталт «Зеленої кімнати» – здійснення психологічних тренінгів (при вчиненні тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень). Ми вважаємо, що цей захід враховує психологічні особливості особистості неповнолітнього і буде позитивно впливати на його виправлення.

Окремим спеціальним засобом забезпечення перебування дитини у сфері кримінального провадження є її поміщення до приймальника-розподільника для дітей. Цей захід не належить до загальної системи запобіжних заходів, передбачених статтею 176 КПК України, оскільки застосовується не до підозрюваного чи обвинуваченого, а в межах кримінального провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності.

Відповідно до статей 498–499 КПК України йдеться про особу, яка після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Отже, застосування цього заходу не можна пов'язувати лише з недосягненням особою чотирнадцятирічного віку, оскільки вік кримінальної відповідальності залежить від виду кримінального правопорушення та визначається положеннями КК України [173, ст. 498–499; 181, ст. 22].

Поміщення особи до приймальника-розподільника для дітей допускається лише за наявності достатніх підстав вважати, що вона вчинила суспільно небезпечне діяння, за яке КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років. Формулювання «від п'яти років» у цьому випадку є неточним, оскільки закон установлює більш високий поріг - понад п'ять років [173, ч. 4 ст. 499].

Рішення про поміщення особи до приймальника-розподільника для дітей приймає слідчий суддя або суд за клопотанням прокурора. Захід застосовується на строк до тридцяти днів згідно з правилами, передбаченими для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Застосування відповідних правил не перетворює поміщення до приймальника-розподільника на самостійний вид запобіжного заходу: йдеться про спеціальний процесуальний захід, передбачений особливим порядком провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру [173, ч. 4 ст. 499].

Слідчий суддя або суд зобов'язаний відмовити у застосуванні цього заходу, якщо прокурор не доведе одночасно: наявність достатніх підстав вважати, що особа вчинила відповідне суспільно небезпечне діяння; існування хоча б одного з ризиків, передбачених частиною першою статті 177 КПК України; неможливість запобігти встановленим ризикам шляхом застосування більш м'якого заходу. Тому підставою поміщення є не лише ризик повторного вчинення діяння, а сукупність установлених законом матеріальних і процесуальних умов [173, ч. 1 ст. 177, ч. 4 ст. 499].

Строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжений ухвалою слідчого судді або суду ще на строк до тридцяти днів. Питання про скасування або продовження цього заходу вирішується за правилами, передбаченими для скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою. Участь захисника в такому кримінальному провадженні є обов'язковою [173, ч. 3–4 ст. 499].

Зазначимо, що КПК України визначає перелік запобіжних заходів, які застосовуються до обмежено осудних та неосудних осіб. Так, ст. 508 КПК України визначає, що до таких заходів відносяться передача на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом; поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку [173].

Самостійним елементом сучасного механізму забезпечення участі є гарантування безпеки учасників кримінального провадження. Особа не повинна опинятися перед вибором між виконанням процесуального обов'язку та реальною загрозою її життю чи здоров'ю. Тому під час визначення місця, часу і форми проведення процесуальної дії необхідно враховувати інтенсивність бойових дій, можливість ракетних або інших атак, наявність укриття, ризик встановлення місцезнаходження особи, загрозу переслідування на тимчасово окупованій території та потребу збереження в таємниці даних про захищеного учасника.

Забезпечення безпеки може зумовлювати зміну місця проведення процесуальної дії, використання відеоконференції, обмеження відомостей про особу, застосування технічних засобів, які унеможливлюють її ідентифікацію, недопущення розголошення маршруту пересування або місця перебування, а також використання інших передбачених законом заходів захисту. У такому розумінні безпека є не зовнішньою організаційною умовою, а необхідною передумовою реальної участі особи у кримінальному провадженні.

Отже, система способів і засобів забезпечення участі осіб у кримінальному

провадженні охоплює функціонально взаємопов'язані, але відмінні за безпосередньою метою засоби повідомлення і комунікації, забезпечення прибуття та перебування особи, дистанційної участі, виконання професійної чи представницької функції, спеціальні процедури щодо неповнолітніх і вразливих учасників, а також похідні заходи реагування на невиконання процесуальних обов'язків. Запропонована система не підміняє перелік заходів забезпечення кримінального провадження, закріплений статтею 131 КПК України, а систематизує ті передбачені кримінальним процесуальним законом інструменти, переважною метою яких є забезпечення реальної, належної та безпечної участі особи.

З огляду на це вважаємо доцільним запропонувати авторську класифікацію заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, в основу якої покладено функціональне призначення процесуальних засобів щодо забезпечення реальної, безпечної та ефективної участі особи у кримінальному провадженні. Саме функціональний критерій, на нашу думку, найбільш повно відображає їх процесуальну природу, дозволяє розмежувати їх за основною метою застосування та комплексно охарактеризувати механізм забезпечення участі особи на різних стадіях кримінального провадження.

До першої групи належать заходи набуття процесуального статусу, які забезпечують виникнення процесуальних правовідносин між особою та органами кримінального провадження. До них віднесено повідомлення про підозру (глава 22 КПК України), визнання потерпілим (стаття 55 КПК України), залучення цивільного позивача і цивільного відповідача (статті 61–62 КПК України), а також залучення представника і законного представника (статті 44, 58–59 КПК України).

Другу групу становлять заходи інформаційного забезпечення участі осіб, спрямовані на своєчасне інформування особи про процесуальні рішення та необхідність її участі у кримінальному провадженні. До цієї групи належать повідомлення (статті 111–112 КПК України), виклик (статті 133–137 КПК України), вручення процесуальних документів, а також використання

електронних засобів повідомлення відповідно до положень КПК України.

Третю групу складають заходи забезпечення реалізації процесуальних прав, які створюють умови для ефективної реалізації права на захист та інших процесуальних прав учасників кримінального провадження. До них віднесено забезпечення участі захисника (статті 45–53 КПК України), законного представника (стаття 44 КПК України), перекладача (стаття 68 КПК України), спеціаліста (стаття 71 КПК України), а також інших осіб, участь яких є необхідною для належного здійснення процесуальних дій.

Четверту групу становлять заходи примусового забезпечення участі, що застосовуються у випадках невиконання процесуальних обов'язків або необхідності забезпечення участі особи у кримінальному провадженні. До них належать привід (статті 139–143 КПК України), затримання (глава 18 КПК України), а також запобіжні заходи (статті 176–203 КПК України), якщо їх застосування спрямоване на забезпечення належної процесуальної поведінки учасника кримінального провадження.

П'яту групу утворюють заходи спеціального процесуального забезпечення участі окремих категорій осіб, що застосовуються з урахуванням їх процесуальної вразливості або особливого правового статусу. До них належать забезпечення обов'язкової участі захисника у випадках, визначених статтею 52 КПК України, залучення законного представника неповнолітніх, забезпечення участі перекладача, психолога, педагога, лікаря, а також інші спеціальні процесуальні гарантії щодо неповнолітніх, осіб з інвалідністю, осіб, які не володіють мовою кримінального провадження, потерпілих від насильницьких кримінальних правопорушень та інших категорій учасників.

Шосту групу складають заходи цифрового процесуального забезпечення участі осіб, що реалізуються із застосуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. До них віднесено дистанційну участь у процесуальних діях у режимі відеоконференції, використання електронного документообігу, електронних повідомлень, електронного виклику та інших цифрових інструментів, передбачених кримінальним процесуальним

законодавством.

Сьому групу становлять контрольно-гарантійні заходи, спрямовані на перевірку законності забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні та усунення наслідків процесуальних порушень. До них належать судовий контроль, прокурорський нагляд, процесуальне оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування і прокурора, а також оцінка допустимості доказів у разі істотного порушення права особи на участь у кримінальному провадженні.

2.3. Гарантії захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні

Гарантії прав людини є одним із фундаментальних елементів сучасного кримінального провадження, оскільки саме вони забезпечують реальність, а не декларативність процесуальних прав його учасників. Будь-яке кримінальне провадження пов'язане із можливістю застосування заходів процесуального примусу, що об'єктивно обмежують конституційні права і свободи особи, насамперед право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, повагу до приватного життя, право власності та свободу пересування. Саме тому ефективність кримінального судочинства повинна забезпечуватися не шляхом розширення дискреційних повноважень органів державної влади, а через створення дієвої системи процесуальних гарантій, які унеможливлюють свавільне втручання у сферу прав людини.

Значення процесуальних гарантій полягає не лише у забезпеченні реалізації процесуальних прав учасників кримінального провадження, а й у встановленні чітких меж здійснення владних повноважень слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді та суду. Вони виступають необхідною умовою законності застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, забезпечують пропорційність обмеження прав людини, ефективний судовий контроль, можливість оскарження процесуальних

рішень та відновлення порушених прав. Саме завдяки системі процесуальних гарантій досягається баланс між публічним інтересом у належному здійсненні кримінального переслідування та приватним інтересом особи у збереженні її основоположних прав і свобод.

Особливого значення процесуальні гарантії набувають під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, оскільки саме на цьому етапі виникає найбільший ризик необґрунтованого або непропорційного втручання у права людини. Тому національне законодавство, практика Європейського суду з прав людини та міжнародні стандарти вимагають, щоб кожне процесуальне рішення щодо застосування таких заходів було законним, необхідним, обґрунтованим, пропорційним поставленій меті та підлягало ефективному судовому контролю. За таких умов процесуальні гарантії виступають не лише засобом захисту особи від можливих зловживань з боку держави, а й необхідною передумовою легітимності кримінального провадження та довіри суспільства до системи правосуддя.

Саме тому система гарантій посідає центральне місце у механізмі кримінального процесуального регулювання, оскільки забезпечує перетворення процесуального примусу з інструменту державного владного впливу на правовий механізм, заснований на принципах законності, пропорційності, обґрунтованості та судового контролю. Завдяки існуванню належних процесуальних гарантій кримінальне провадження зберігає свою гуманістичну спрямованість, відповідає вимогам верховенства права та забезпечує реальний баланс між публічними інтересами держави й необхідністю належного захисту прав людини. За таких умов особа розглядається не як об'єкт кримінального переслідування, а як повноправний учасник кримінального провадження, наділений комплексом процесуальних прав і дієвими механізмами їх реалізації.

У сучасній кримінальній процесуальній доктрині гарантії прав людини розглядаються як обов'язкова передумова ефективного функціонування всієї системи кримінального судочинства. Так, О. Ю. Маринич обґрунтовує, що лише

існування законодавчо визначених і практично реалізованих гарантій забезпечує належний рівень охорони прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження [199, с. 174]. Подібної позиції дотримується й Є. В. Яковних, який визначає процесуальні гарантії одним із ключових засобів забезпечення правового статусу учасників кримінального провадження, наголошуючи на їх виразній правозахисній функції [390, с. 17].

У зв'язку з цим гарантування прав і свобод людини слід розглядати не лише як сукупність процесуальних норм або окремих юридичних механізмів, а як комплексну систему правових засобів, що визначає допустимі межі реалізації державного примусу у кримінальному провадженні. Процесуальні гарантії виконують функцію своєрідного критерію законності та легітимності діяльності органів досудового розслідування, прокуратури й суду, забезпечуючи дотримання принципів справедливості, рівності сторін, змагальності та поваги до прав людини. Саме вони унеможливлюють свавільне втручання держави у сферу приватних прав особи та сприяють формуванню суспільної довіри до системи кримінальної юстиції.

Аналогічний підхід підтримують І. І. Цилюрик, О. В. Щиголь та Є. В. Яковних, які розглядають процесуальні гарантії як невід'ємний структурний елемент кримінального провадження, що забезпечує узгоджене функціонування його засад, процесуальних інститутів і правових механізмів. На їхню думку, саме завдяки системі гарантій створюються належні умови для ефективної реалізації процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків та досягнення завдань кримінального провадження [390, с. 18; 376, с. 54; 386, с. 32].

Заслуговує на підтримку і позиція Б. І. Стахури, відповідно до якої визначення державою змісту та обсягу прав людини нерозривно пов'язане з її обов'язком забезпечити реальність їх здійснення. З огляду на те, що кримінальне провадження пов'язане із застосуванням заходів процесуального примусу, саме на державу покладається обов'язок створити ефективну систему процесуальних гарантій, здатну запобігати свавільному втручанню органів публічної влади у сферу прав людини, мінімізувати ризики зловживання владними

повноваженнями та забезпечити належний судовий контроль за законністю процесуальних рішень і дій [335, с. 90-91].

Отже, процесуальні гарантії є не лише необхідним елементом механізму реалізації прав людини, а й самостійною умовою легітимності кримінального провадження. Їх ефективність визначає рівень дотримання принципу верховенства права, забезпечує справедливий баланс між інтересами кримінального правосуддя та правами особи, а також виступає одним із головних критеріїв демократичності сучасного кримінального процесу.

На нашу думку, процесуальні гарантії захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні становлять цілісну систему взаємопов'язаних процесуально-правових засобів, спрямованих на забезпечення законності, обґрунтованості, пропорційності та безпечної участі особи у кримінальному провадженні. Залежно від функціонального призначення доцільно виокремити такі групи процесуальних гарантій.

1. Гарантії законного застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб. До цієї групи належать гарантії, які визначають правові межі застосування відповідних заходів: наявність законних підстав для їх застосування, здійснення процесуальних дій лише уповноваженими суб'єктами, дотримання встановленої КПК України процесуальної форми, мотивованість процесуальних рішень, дотримання принципів законності, верховенства права, необхідності та пропорційності втручання у права людини.

2. Гарантії реалізації процесуальних прав учасників кримінального провадження. Вони забезпечують реальну можливість особи брати участь у кримінальному провадженні та ефективно захищати свої права. До них належать право бути своєчасно повідомленим про процесуальні рішення, право знати підстави застосування відповідного заходу, право користуватися правничою допомогою, право на перекладача, право подавати докази, заявляти клопотання та відводи, брати участь у судовому розгляді, висловлювати свою позицію, користуватися технічними засобами дистанційної участі, а також право на

оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності.

3. Гарантії безпечної участі осіб у кримінальному провадженні. Їх призначення полягає у недопущенні негативного впливу на учасників кримінального провадження та створенні умов для безперешкодної реалізації ними процесуальних прав. До цієї групи належать заходи забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, застосування програм захисту свідків, забезпечення конфіденційності персональних даних, проведення анонімного допиту у передбачених законом випадках, дистанційний допит, використання технічних засобів, що унеможливлюють ідентифікацію особи, застосування спеціальних заходів захисту до неповнолітніх, потерпілих від насильницьких кримінальних правопорушень, викривачів, а також інших учасників, щодо яких існує реальна загроза їх життю, здоров'ю чи майну.

4. Гарантії судового контролю та прокурорського нагляду. До них належать судовий контроль за законністю застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб, перевірка їх обґрунтованості та пропорційності, перегляд процесуальних рішень судами апеляційної та касаційної інстанцій, процесуальне керівництво прокурора, а також контроль за додержанням прав затриманих та інших учасників кримінального провадження.

5. Гарантії поновлення порушених прав. Вони забезпечують відновлення прав особи у випадку їх незаконного або необґрунтованого обмеження. До цієї групи належать право на ефективне оскарження процесуальних рішень, право на перегляд судових рішень, право на відшкодування шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів кримінальної юстиції, а також право на звернення до міжнародних судових установ після вичерпання національних засобів юридичного захисту.

Запропонована класифікація демонструє, що процесуальні гарантії виконують не лише охоронну функцію, а й забезпечують повний цикл реалізації та захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні: від визначення законних підстав застосування відповідного заходу, забезпечення реальної та безпечної

участі особи у процесі - до здійснення ефективного судового контролю й поновлення порушених прав.

З огляду на це подальший аналіз доцільно зосередити на тих процесуальних гарантіях, які в сучасних умовах функціонування системи кримінальної юстиції України набули особливої актуальності, характеризуються наявністю прогалин або колізій у правовому регулюванні, неоднозначністю судової практики чи потребують удосконалення з урахуванням міжнародних стандартів і позитивного зарубіжного досвіду. Насамперед це стосується гарантій законності застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб, гарантій безпечної участі свідків, потерпілих та інших учасників кримінального провадження, а також процесуальних механізмів забезпечення участі осіб, які перебувають за межами України або не можуть безпосередньо брати участь у процесуальних діях.

Особливого значення зазначені гарантії набули в умовах воєнного стану, коли суттєво зросла кількість кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів, злочинів проти основ національної безпеки, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із вимушеним переміщенням населення, перебуванням учасників кримінального провадження за кордоном, підвищеними ризиками впливу на свідків і потерпілих та необхідністю забезпечення їхньої безпеки. Саме тому подальший виклад буде присвячено аналізу найбільш проблемних аспектів реалізації цих процесуальних гарантій, практики їх застосування в Україні та можливостей удосконалення на основі досвіду зарубіжних держав і практики Європейського суду з прав людини.

Серед усіх процесуальних гарантій захисту прав людини особливого значення в сучасних умовах набувають гарантії безпечної участі осіб у кримінальному провадженні. Їх актуальність зумовлена насамперед зростанням кількості кримінальних проваджень щодо організованої злочинності, корупційних кримінальних правопорушень, воєнних злочинів та злочинів проти основ національної безпеки України, у яких свідки, потерпілі, викривачі та інші учасники процесу нерідко зазнають погроз, психологічного тиску або інших

форм незаконного впливу. За таких умов забезпечення їхньої безпеки стає не лише гарантією реалізації процесуальних прав конкретної особи, а й необхідною передумовою ефективності всього кримінального провадження.

Світова практика свідчить, що найбільш ефективним механізмом забезпечення безпечної участі осіб у кримінальному провадженні є комплексні державні програми захисту свідків. На відміну від окремих заходів безпеки, які застосовуються епізодично, такі програми передбачають систему взаємопов'язаних правових, організаційних, соціальних і матеріально-технічних заходів, спрямованих на усунення або мінімізацію загроз життю, здоров'ю, свободі та майну осіб, які співпрацюють із органами кримінальної юстиції. Як свідчить міжнародний досвід, програми захисту охоплюють не лише фізичну охорону особи, а й її переселення, зміну персональних даних, забезпечення житлом, працевлаштування, фінансову підтримку, психологічний супровід та інші заходи, необхідні для повноцінної інтеграції у нові умови життя.

В Україні, незважаючи на систематичне вдосконалення положень Кримінального процесуального кодексу України та дію Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», відповідний механізм залишається недостатньо ефективним. Наявні проблеми пов’язані з обмеженістю фінансування, недостатньою координацією між уповноваженими органами, відсутністю спеціалізованої автономної служби захисту свідків, недосконалістю процедур оцінювання ризиків та недостатнім нормативним урегулюванням довгострокових заходів безпеки. У зв’язку з цим дослідження зарубіжного досвіду у цій сфері має важливе значення для вдосконалення національної системи охорони прав людини під час процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні [267].

Історично найбільш розвиненою системою захисту свідків і потерпілих серед зарубіжних держав вважаються Сполучені Штати Америки. Саме у США було сформовано одну з перших комплексних моделей державного захисту учасників кримінального провадження, яка згодом стала орієнтиром для багатьох інших країн. Багаторічний досвід функціонування відповідних програм

дозволив виробити ефективні правові та організаційні механізми забезпечення безпеки свідків, потерпілих, інформаторів та інших осіб, які співпрацюють із органами кримінальної юстиції.

Особливістю правової системи США є дворівневе регулювання кримінального процесу, яке здійснюється як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Незважаючи на певні відмінності між законодавством штатів, основні засади кримінального судочинства та захисту учасників процесу мають спільну концептуальну основу. На федеральному рівні кримінально-процесуальні відносини регламентуються положеннями Кодексу Сполучених Штатів (United States Code), зокрема розділом 18 «Crimes and Criminal Procedure» («Злочини та кримінальний процес») та розділом 28 «Judiciary and Judicial Procedure» («Судоустрій та судовий процес»), які визначають основи функціонування федеральної системи кримінальної юстиції та містять норми щодо захисту учасників кримінального провадження [74]. Саме положення Кодексу Сполучених Штатів забезпечують єдність правового регулювання кримінального процесу на федеральному рівні. Водночас кожен штат має власне кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство, норми якого можуть відрізнятися від федеральних положень, якщо такі питання не належать до виключної компетенції федеральної влади. Незважаючи на певні особливості правового регулювання у різних штатах, американська модель кримінального судочинства ґрунтується на загальних засадах англо-американської (змагальної) системи правосуддя, що передбачає високий рівень процесуальних гарантій та активну роль сторін у доказуванні.

Аналіз кримінального процесуального законодавства США свідчить про ефективне функціонування таких інститутів, як угода про визнання винуватості, суд присяжних, відновне правосуддя, широкі дискреційні повноваження прокурора та інших учасників кримінального провадження, а також комплексна система державного захисту осіб, які добровільно співпрацюють із правоохоронними органами. Саме останній інститут вважається одним із найбільш розвинених елементів американської системи кримінальної юстиції.

З метою забезпечення безпеки осіб, які дають показання проти учасників організованої злочинності та інших особливо небезпечних злочинців, у США функціонує Федеральна програма захисту свідків, яка є однією з найефективніших у світі. Її правову основу становлять положення федерального законодавства, зокрема Закону «Про контроль над організованою злочинністю» 1970 року та Закону «Про реформу безпеки свідків» 1984 року, який суттєво розширив повноваження федеральних органів щодо забезпечення безпеки учасників кримінального провадження.

Відповідно до зазначених нормативно-правових актів особам, які погоджуються співпрацювати зі слідством та давати показання у справах щодо тяжких і особливо тяжких злочинів, можуть надаватися комплексні заходи державного захисту. До них належать зміна персональних даних, оформлення нових документів, переселення до іншого регіону країни, забезпечення новим місцем проживання та роботи, фінансова підтримка на період адаптації, а в окремих випадках - навіть зміна зовнішності та інші заходи, спрямовані на створення нової особистості й мінімізацію ризику помсти з боку злочинців.

Важливою особливістю американської моделі є те, що забезпечення безпеки свідків не покладається виключно на один державний орган. Вона побудована на принципі міжвідомчої взаємодії та розподілу компетенції між федеральними органами, органами влади штатів і місцевими органами самоврядування. Безпосередню реалізацію Федеральної програми захисту свідків здійснює Служба федеральних маршалів США, яка відповідає за фізичну охорону, переселення та супровід осіб, включених до програми. Органи влади штатів сприяють забезпеченню житлом, а місцеві органи влади вирішують питання працевлаштування, соціальної адаптації та інтеграції осіб у нове середовище [25].

Приділяючи значну увагу захисту свідків, потерпілих та інших учасників кримінального провадження, законодавство США переслідує не лише мету гарантування їхніх прав, свобод і законних інтересів, а й створення ефективних стимулів для добровільної співпраці громадян із правоохоронними органами.

Надійний державний захист істотно зменшує ризик незаконного впливу, помсти чи залякування осіб, які надають докази у кримінальному провадженні, що, своєю чергою, сприяє підвищенню ефективності боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та іншими тяжкими кримінальними правопорушеннями. Важливе значення для функціонування цієї системи мають не лише законодавчо визначені заходи безпеки, а й належне фінансування відповідних програм, міжвідомча координація та встановлення підвищеної відповідальності за посягання на права учасників кримінального провадження.

Водночас Федеральна програма захисту свідків не позбавлена певних недоліків і викликає дискусії як у науковому середовищі, так і серед практиків. Насамперед увагу привертає її висока вартість. За різними оцінками, забезпечення комплексного захисту одного свідка разом із членами його сім'ї потребує значних фінансових витрат, які можуть сягати близько 150 тис. доларів США. Крім того, на практиці трапляються випадки, коли особи використовують механізм зміни персональних даних та місця проживання не лише з метою забезпечення власної безпеки, а й для уникнення виконання цивільно-правових зобов'язань, приховування від кредиторів або інших державних органів.

Окремі науковці звертають увагу й на певні обмеження прав самих учасників програми захисту. Зокрема, особи, які перебувають під державною охороною, зобов'язані дотримуватися спеціального режиму безпеки, підтримувати постійний зв'язок зі Службою федеральних маршалів, повідомляти про зміну місця перебування та виконувати інші вимоги, необхідні для забезпечення їхньої безпеки. Такі обмеження певною мірою впливають на реалізацію окремих конституційних прав, зокрема права на приватне життя та свободу пересування. Проте вони мають добровільний характер, оскільки особа самостійно приймає рішення щодо участі у програмі, усвідомлюючи як переваги державного захисту, так і пов'язані з ним обмеження [300, с. 38].

Ефективність американської моделі захисту свідків зумовила її широке поширення у світі. На основі Федеральної програми захисту свідків аналогічні механізми були запроваджені в Австрії, Німеччині, Франції, Словаччині, Канаді,

Австралії, Південно-Африканській Республіці та інших державах. Водночас кожна країна адаптувала американський досвід з урахуванням особливостей власної правової системи, організації правоохоронних органів та національних традицій кримінального судочинства.

Так, в Австрії державна програма захисту свідків передбачає не лише фізичне забезпечення безпеки осіб, а й комплекс соціальних заходів. Свідкам, які через існування реальної загрози були змушені змінити місце проживання, надається фінансова підтримка, достатня для забезпечення належного рівня життя до моменту їх повної соціальної та професійної адаптації. Такий підхід спрямований на мінімізацію негативних наслідків, пов'язаних зі зміною місця проживання, роботи та звичного соціального середовища.

Поряд із тим ефективність австрійської моделі оцінюється неоднозначно. Незважаючи на належне фінансування відповідної програми, рівень довіри населення до правоохоронних органів залишається недостатньо високим, що безпосередньо впливає на готовність громадян співпрацювати з органами кримінальної юстиції. На практиці значна кількість свідків, навіть володіючи важливою інформацією, відмовляються від її надання або повідомляють, що не були очевидцями події, нічого не пам'ятають чи не мають необхідних відомостей. Подібна поведінка істотно ускладнює процес доказування та негативно позначається на ефективності розслідування кримінальних правопорушень.

Особливий інтерес становить досвід Франції, де функції координації заходів із захисту потерпілих та свідків покладені на Бюро у справах жертв злочинів, що діє при Міністерстві юстиції. Французьке законодавство поєднує заходи державного захисту з процесуальними механізмами стимулювання співпраці осіб із правоохоронними органами. Зокрема, за певних умов співучасник кримінального правопорушення може бути звільнений від кримінальної відповідальності або отримати інші процесуальні переваги у разі добровільного повідомлення про злочин, сприяння його розкриттю чи викриття інших співучасників.

Водночас французьке кримінальне процесуальне законодавство передбачає широкий спектр спеціальних процесуальних гарантій безпеки свідків. До них належать проведення закритих судових засідань, використання механізму анонімного допиту, обмеження розкриття персональних даних свідка, а в окремих випадках - застосування інших способів забезпечення конфіденційності його особи. Одним із найбільш характерних механізмів є інститут анонімних показань, відповідно до якого у процесуальних документах замість фактичної адреси проживання свідка зазначається адреса відповідного поліцейського підрозділу, тоді як відомості про реальне місце проживання зберігаються у спеціальній захищеній базі даних правоохоронних органів. Такий підхід дозволяє мінімізувати ризик встановлення місцезнаходження свідка особами, зацікавленими у здійсненні на нього незаконного впливу, та водночас забезпечити можливість підтримання процесуального зв'язку з ним [97, с. 326; 194, с. 151].

Досвід Австрії та Франції свідчить, що ефективність системи захисту учасників кримінального провадження визначається не лише наявністю відповідного законодавства чи фінансування. Не менш важливими є рівень довіри суспільства до правоохоронних органів, ефективність організаційної моделі реалізації програм захисту та комплексне поєднання заходів фізичної безпеки із процесуальними гарантіями, які забезпечують можливість безпечної участі особи у кримінальному провадженні.

Важливою особливістю французької моделі є комплексний характер інституційної підтримки потерпілих і свідків. Окрім Бюро у справах жертв злочинів, у Франції функціонують Міжміністерський комітет допомоги жертвам **та** Національний інститут допомоги жертвам і медіації, діяльність яких спрямована на координацію державної політики у сфері захисту потерпілих, удосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії, надання психологічної, правової та соціальної допомоги, а також розвиток програм медіації. За офіційними даними, щороку ці установи забезпечують підтримку близько 75 тис. осіб, що свідчить про високий рівень інституційного розвитку системи захисту

учасників кримінального провадження. [117, с. 176].

У Словаччині, як і в Німеччині, застосування програми захисту свідків має винятковий характер і допускається лише за наявності сукупності законодавчо визначених умов. Такий підхід спрямований на раціональне використання кадрових, організаційних і фінансових ресурсів, а також на недопущення необґрунтованого включення осіб до програми державного захисту.

До основних критеріїв застосування спеціальних заходів безпеки належать тяжкість кримінального правопорушення, його вчинення організованою групою чи злочинною організацією, наявність реальної та належним чином підтвердженої загрози життю, здоров'ю або майну свідка чи потерпілого, а також істотне значення наданих особою показань для встановлення обставин кримінального провадження. Важливим критерієм є також надійність свідка, зокрема правдивість і послідовність його показань, готовність дотримуватися встановлених правил безпеки та співпрацювати з компетентними органами.

Окремо оцінюється психологічна готовність особи до участі у програмі. Перебування під захистом може передбачати зміну місця проживання, обмеження контактів із близькими, дотримання режиму конфіденційності та перебудову звичного способу життя. Тому до включення особи до програми необхідно встановити її здатність виконувати спеціальні вимоги та адаптуватися до нових умов без створення додаткової загрози для себе, членів сім'ї чи працівників органів, які здійснюють захист [153, с. 152]. У Німеччині система захисту свідків має чітко структуровану організаційну модель. Реалізацію відповідних заходів забезпечують спеціалізовані бюро із захисту свідків, які функціонують як на федеральному рівні, так і в кожній федеральній землі. Координацію діяльності цих підрозділів здійснює Федеральне відомство кримінальної поліції, яке відповідає за організацію захисту свідків у кримінальних провадженнях федерального значення, а також забезпечує взаємодію між правоохоронними органами Німеччини та міжнародне співробітництво у сфері захисту учасників кримінального провадження.

Досвід Німеччини свідчить, що ефективне функціонування програм

захисту свідків можливе лише за умови належного інституційного забезпечення, чіткого розмежування компетенції між державними органами та достатнього фінансування. Водночас під час запозичення такого досвіду необхідно враховувати й потенційні ризики його реалізації. Насамперед ідеться про значні бюджетні витрати, необхідні для забезпечення фізичної охорони, переселення, соціальної адаптації та матеріального забезпечення осіб, включених до програми. Крім того, існує ризик зловживань з боку окремих учасників програми, які можуть використовувати заходи державного захисту не за їхнім призначенням, а також проблема значного навантаження на уповноважені органи у разі великої кількості осіб, що потребують захисту.

У низці європейських держав забезпечення процесуальних гарантій учасників кримінального провадження здійснюється не лише шляхом реалізації спеціальних програм захисту, а й завдяки впровадженню сучасних процесуальних і технічних засобів безпеки.

Так, в Естонії окремі суди обладнані спеціальними залами судових засідань, у яких під час допиту свідків застосовуються технічні засоби зміни тембру голосу, що унеможливлює їх ідентифікацію. Крім того, законодавство передбачає можливість проведення допиту свідків або потерпілих із використанням альтернативних безпечних місць чи засобів дистанційного зв'язку, якщо існує реальна загроза їхній безпеці.

Литовське законодавство також містить низку ефективних процесуальних гарантій. Зокрема, допускається заміна персональних даних учасників кримінального провадження умовними анкетними відомостями у протоколах слідчих (розшукових) дій, а також проведення пред'явлення особи для впізнання без безпосереднього візуального контакту між особою, яка впізнає, та особою, яку пред'являють для впізнання. Такі процесуальні механізми дозволяють істотно зменшити ризик незаконного впливу на свідків і потерпілих без необхідності застосування найбільш складних та витратних заходів державного захисту.

Водночас у Литві функціонує спеціалізований підрозділ поліції - Служба

захисту свідків і потерпілих, яка діє у структурі Міністерства внутрішніх справ. Основним завданням цього органу є організація та реалізація заходів безпеки щодо учасників кримінального провадження, своєчасне виявлення можливих загроз їхньому життю та здоров'ю, запобігання незаконному впливу з боку підозрюваних чи інших осіб, а також координація діяльності правоохоронних органів під час здійснення відповідних заходів захисту [237, с. 245].

Значний інтерес для дослідження становить досвід Республіки Вірменія, кримінальний процесуальний кодекс якої містить окремий розділ, присвячений спеціальним заходам захисту учасників кримінального провадження. Законодавство Вірменії передбачає можливість застосування таких заходів не лише щодо особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, а й щодо членів її сім'ї чи інших близьких осіб, якщо існують достатні підстави вважати, що їхньому життю, здоров'ю, свободі або законним інтересам загрожує реальна небезпека у зв'язку з участю у кримінальному провадженні [133, с. 124, 230, с. 211].

Стаття 74 КПК Республіки Вірменія визначає комплексну систему спеціальних заходів захисту, яка включає обмеження контактів або наближення до особи, що перебуває під захистом, забезпечення конфіденційності персональних даних, організацію постійного контролю за її безпекою, охорону житла та майна, застосування індивідуальних заходів фізичного захисту, переселення до іншого місця проживання, заміну документів, зміну зовнішності, місця роботи, служби чи навчання. Крім того, процесуальне законодавство передбачає спеціальні форми участі захищеної особи у судовому провадженні, зокрема проведення закритого судового засідання, видалення із зали суду осіб, присутність яких може створювати загрозу безпеці свідка, а також проведення допиту в особливому процесуальному порядку із застосуванням спеціальних засобів захисту.

Такий підхід свідчить про прагнення законодавця забезпечити комплексний характер державного захисту, поєднуючи процесуальні, організаційні та фізичні заходи безпеки залежно від рівня існуючої загрози. На

відміну від багатьох інших держав, вірменське законодавство концентрує відповідні процесуальні гарантії безпосередньо у кримінальному процесуальному кодексі, що забезпечує системність їх правового регулювання.

Не менш показовим є досвід Італії, де система захисту учасників кримінального провадження формувалася насамперед у процесі боротьби з організованою злочинністю та мафіозними угрупованнями. Італійське законодавство передбачає спеціальний механізм державного захисту так званих колаборантів правосуддя - колишніх учасників злочинних організацій, які погоджуються співпрацювати з органами кримінальної юстиції та надавати викривальні показання щодо діяльності мафіозних структур.

Обов'язковою умовою включення особи до програми захисту є укладення спеціальної угоди (меморандуму) про співпрацю з державою, відповідно до якої особа протягом визначеного законом строку зобов'язана надати правоохоронним органам повну, достовірну та перевірену інформацію про злочинну діяльність. Натомість держава гарантує застосування комплексу спеціальних заходів безпеки, які можуть включати зміну персональних даних, переселення до іншої місцевості чи навіть іншої держави, матеріальне забезпечення, зміну зовнішності, надання нового місця проживання та інші соціальні гарантії, необхідні для безпечної інтеграції особи у нове середовище.

Досвід Вірменії та Італії свідчить, що ефективність системи захисту учасників кримінального провадження значною мірою залежить від її комплексного характеру, законодавчої визначеності підстав застосування відповідних заходів та можливості індивідуального підбору способів забезпечення безпеки залежно від конкретного рівня загрози. Такий підхід заслуговує на врахування під час подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства України [153, с. 152].

На підставі проведеного порівняльно-правового дослідження вважаємо за доцільне запропонувати такі напрями вдосконалення національного законодавства щодо забезпечення безпечної участі осіб у кримінальному провадженні.

По-перше, доцільно доповнити Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» положенням про поетапне застосування заходів безпеки залежно від рівня загрози. Це дозволить застосовувати не лише максимальні заходи захисту, а й проміжні форми, зокрема тимчасове забезпечення особистої охорони, зміну контактних даних, обмеження доступу до персональної інформації, супровід під час проведення процесуальних дій або тимчасове переміщення особи. Такий підхід широко використовується у державах Європейського Союзу та сприяє більш ефективному використанню ресурсів держави.

По-друге, доцільно розширити можливості використання інформаційно-комунікаційних технологій під час застосування заходів безпеки. Зокрема, пропонується передбачити можливість проведення допиту свідка чи потерпілого, щодо якого застосовано заходи безпеки, із використанням технічних засобів, що забезпечують приховування зовнішності, зміну голосу та нерозголошення місця перебування особи, якщо це не порушує права сторони захисту на безпосереднє дослідження доказів. Такий механізм уже використовується в законодавстві низки європейських держав і дозволяє поєднати гарантії безпеки учасника кримінального провадження з принципом змагальності.

По-третє, доцільно законодавчо передбачити обов'язок уповноваженого органу періодично переглядати доцільність подальшого застосування заходів безпеки з урахуванням зміни рівня загрози. За результатами такого перегляду має прийматися мотивоване рішення про продовження, зміну або припинення заходів захисту. Це забезпечить гнучкість механізму захисту, дозволить своєчасно реагувати на зміну обставин кримінального провадження та сприятиме більш раціональному використанню державних ресурсів. Відповідні пропозиції викладені у додатку до дисертації (Додаток Б).

Важливе місце у системі процесуальних гарантій посідають гарантії належного залучення перекладача, спеціаліста, педагога, психолога та інших осіб, участь яких є необхідною для забезпечення реальної можливості особи

брати участь у кримінальному провадженні. Їх призначення полягає не лише у наданні відповідної допомоги під час проведення процесуальних дій, а й у забезпеченні фактичної реалізації права на захист, права бути вислуханим, права розуміти зміст процесуальних рішень та брати ефективну участь у кримінальному провадженні.

Однією з основних гарантій є право користуватися допомогою перекладача. Відповідно до статей 29 та 68 КПК України особа, яка не володіє або недостатньо володіє державною мовою, має право безоплатно користуватися послугами перекладача на всіх стадіях кримінального провадження. Таке право охоплює не лише усний переклад під час проведення процесуальних дій, а й можливість ознайомлення зі змістом процесуальних документів, сутністю підозри чи обвинувачення, процесуальними правами та обов'язками. У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово наголошувалося, що переклад має бути достатнім для ефективної реалізації права на захист, а не носити формальний характер. Водночас Конвенція не вимагає перекладу абсолютно всіх матеріалів кримінального провадження - достатнім є переклад тих документів і відомостей, без яких особа не може повноцінно реалізувати свої процесуальні права.

Не менш важливими є гарантії участі спеціалістів під час проведення окремих процесуальних дій. Насамперед це стосується участі педагога або психолога під час допиту малолітніх і неповнолітніх осіб, а також лікаря чи психолога у випадках, коли цього потребує фізичний або психічний стан учасника кримінального провадження. Залучення відповідних фахівців спрямоване не лише на отримання достовірної інформації, а й на мінімізацію психологічної травматизації особи, недопущення вторинної віктимізації потерпілих та створення умов для реалізації принципу найкращих інтересів дитини.

В умовах воєнного стану значення зазначених гарантій істотно зростає. Збройна агресія Російської Федерації спричинила значне збільшення кількості кримінальних проваджень, у яких учасниками є іноземні громадяни, особи, які

вимушено перебувають за межами України, потерпілі від воєнних злочинів, діти та особи, які зазнали психологічної травми. За таких умов забезпечення кваліфікованого перекладу, психологічного супроводу та участі інших спеціалістів стає необхідною передумовою реалізації права на справедливий суд і ефективної участі особи у кримінальному провадженні.

Важливе місце у системі процесуальних гарантій посідають гарантії належного залучення перекладача, спеціаліста, педагога, психолога та інших осіб, участь яких є необхідною для забезпечення реальної можливості особи брати участь у кримінальному провадженні. Їх призначення полягає не лише у наданні відповідної допомоги під час проведення процесуальних дій, а й у забезпеченні фактичної реалізації права на захист, права бути вислуханим, права розуміти зміст процесуальних рішень та брати ефективну участь у кримінальному провадженні.

В умовах воєнного стану значення зазначених гарантій істотно зростає. Збройна агресія російської федерації спричинила значне збільшення кількості кримінальних проваджень, у яких учасниками є іноземні громадяни, особи, які вимушено перебувають за межами України, потерпілі від воєнних злочинів, діти та особи, які зазнали психологічної травми. За таких умов забезпечення кваліфікованого перекладу, психологічного супроводу та участі інших спеціалістів стає необхідною передумовою реалізації права на справедливий суд і ефективної участі особи у кримінальному провадженні.

З огляду на викладене процесуальні гарантії участі перекладача та спеціалістів доцільно розглядати як самостійний елемент механізму забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Їх ефективність визначається не лише законодавчим закріпленням відповідних прав, а й своєчасністю залучення таких осіб, належним рівнем їх професійної підготовки, процесуальною незалежністю та створенням умов, за яких надана ними допомога забезпечуватиме реальну, а не формальну реалізацію процесуальних прав учасників кримінального провадження. За результатами анкетування наявні гарантії участі неповнолітніх, осіб з інвалідністю та інших вразливих учасників

кримінального провадження визнали переважно достатніми лише 39 респондентів, або 13,0 %. Частково достатніми, але такими, що потребують уточнення, їх вважають 129 осіб, або 43,0 %, а недостатніми - 132 респонденти, або 44,0 %. Водночас установлення єдиних кваліфікаційних вимог до перекладачів, механізму перевірки їхньої компетентності та відповідного реєстру підтримали 258 практичних працівників, або 86,0 % (додаток А).

Самостійне місце у системі процесуальних гарантій займають гарантії належного повідомлення учасників кримінального провадження про проведення процесуальних дій та прийняті процесуальні рішення. Реалізація права особи на участь у кримінальному провадженні безпосередньо залежить від своєчасного отримання інформації про виклик, процесуальні права, обов'язки, місце та час проведення відповідної процесуальної дії. Саме тому належне повідомлення є необхідною передумовою реалізації права на захист, права бути вислуханим, права на справедливий суд та принципу змагальності.

Положення КПК України визначають декілька способів виклику учасників кримінального провадження, зокрема шляхом вручення повістки, її надсилання поштовим або електронним зв'язком, телефоном чи телеграмою. Водночас сучасна практика свідчить, що традиційні способи повідомлення не завжди забезпечують своєчасне отримання інформації, особливо в умовах воєнного стану, вимушеного переміщення населення або перебування учасників кримінального провадження за межами України.

Зарубіжний досвід демонструє тенденцію до максимальної цифровізації механізмів повідомлення. Так, у Німеччині та Австрії поряд із традиційними способами активно використовуються захищені електронні системи судового документообігу, що дозволяють підтвердити не лише факт направлення документа, а й момент його отримання адресатом. У Франції процесуальні повідомлення можуть здійснюватися через офіційні електронні засоби зв'язку за умови попередньої згоди особи, а в Естонії більшість процесуальних документів надсилається через єдину державну інформаційну систему електронних послуг, інтегровану з електронною ідентифікацією громадян. Це забезпечує

оперативність кримінального провадження, мінімізує випадки неналежного повідомлення та істотно знижує адміністративні витрати.

Особливу увагу європейські держави приділяють повідомленню осіб, які перебувають за межами держави. У більшості країн Європейського Союзу процесуальні документи можуть вручатися через дипломатичні установи, компетентні органи іншої держави або із використанням міжнародних механізмів правової допомоги, а за наявності згоди особи - через офіційні електронні засоби комунікації. Це забезпечує безперервність кримінального провадження навіть за умов транскордонного переміщення його учасників.

З урахуванням зазначеного доцільно вдосконалити положення КПК України шляхом розширення можливостей використання офіційних електронних сервісів для вручення процесуальних документів, законодавчого закріплення можливості використання єдиної державної електронної системи повідомлення учасників кримінального провадження із підтвердженням часу отримання повідомлення, а також врегулювання особливостей виклику осіб, які перебувають за межами України. Реалізація таких змін сприятиме забезпеченню права особи на участь у кримінальному провадженні, скороченню строків кримінального провадження та підвищенню ефективності процесуальної діяльності.

Окреме місце у системі процесуальних гарантій захисту прав людини займають гарантії дистанційної участі осіб у кримінальному провадженні. Їх значення істотно зросло в умовах цифровізації кримінального судочинства, пандемії COVID-19, а також повномасштабної збройної агресії рф проти України, коли значна кількість учасників кримінального провадження перебуває на тимчасово окупованих територіях, у районах проведення бойових дій або за межами України.

Метою дистанційної участі є не спрощення кримінального провадження, а забезпечення реальної можливості особи реалізувати свої процесуальні права незалежно від місця її перебування. Саме тому дистанційне провадження слід розглядати як одну із сучасних процесуальних гарантій доступу до правосуддя,

що забезпечує безперервність кримінального провадження за умови одночасного дотримання принципів безпосередності, змагальності та рівності сторін.

Практика Європейського суду з прав людини виходить із того, що використання відеоконференції саме по собі не суперечить вимогам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У рішенні у справі Marcello Viola v. Italy Суд зазначив, що участь обвинуваченого за допомогою відеоконференції є допустимою, якщо вона переслідує легітимну мету, зокрема забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, підтримання громадського порядку, оперативності судового розгляду або запобігання невиправданим витратам, а також якщо особі гарантовано можливість ефективно брати участь у судовому розгляді, безперешкодно спілкуватися із захисником та реалізовувати свої процесуальні права [331].

Аналіз законодавства зарубіжних держав свідчить, що дистанційні форми участі сьогодні активно використовуються у більшості європейських країн. Так, у Німеччині проведення окремих процесуальних дій із використанням відеоконференції допускається у випадках, коли це сприяє оперативності кримінального провадження та не порушує права сторін. Законодавство Франції передбачає можливість дистанційної участі підозрюваних, обвинувачених, свідків і експертів насамперед у справах, пов'язаних із тероризмом, організованою злочинністю та необхідністю забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. В Естонії функціонування електронної системи кримінального судочинства забезпечує проведення значної кількості процесуальних дій у дистанційному режимі із використанням засобів електронної ідентифікації особи та захищених каналів зв'язку. Подібні механізми застосовуються також у Нідерландах, Данії та Фінляндії, де цифровізація кримінального провадження є одним із пріоритетних напрямів реформування кримінальної юстиції.

Національне законодавство України також передбачає можливість проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, однак практика їх застосування свідчить про наявність окремих прогалин. Насамперед це

стосується участі осіб, які перебувають за межами України, забезпечення належної ідентифікації учасників, конфіденційності спілкування із захисником, а також технічних вимог до проведення дистанційних процесуальних дій.

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини та позитивного досвіду зарубіжних держав доцільно вдосконалити положення КПК України шляхом законодавчого закріплення єдиних вимог до дистанційної участі осіб у кримінальному провадженні. Зокрема, доцільно передбачити обов'язкове забезпечення конфіденційного спілкування особи із захисником до початку та під час процесуальної дії, визначити єдині стандарти технічної якості відеоконференцзв'язку, врегулювати порядок дистанційної участі осіб, які перебувають за межами України, із використанням засобів електронної ідентифікації, а також закріпити обов'язок суду перевіряти, чи не впливає застосування дистанційної форми участі на можливість особи повною мірою реалізувати право на захист і право на справедливий суд. Такий підхід відповідатиме вимогам статті 6 Конвенції та сприятиме подальшій цифровізації кримінального судочинства без зниження рівня гарантій прав людини.

Процесуальні гарантії захисту прав людини під час застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні утворюють цілісну багаторівневу систему взаємопов'язаних правових засобів, спрямованих на забезпечення законності, обґрунтованості та пропорційності процесуального втручання у права людини. До її основних елементів належать гарантії законного застосування заходів процесуального забезпечення, гарантії реалізації процесуальних прав учасників кримінального провадження, гарантії безпечної участі осіб, гарантії судового контролю та прокурорського нагляду, а також гарантії поновлення порушених прав. Лише комплексне функціонування зазначених гарантій забезпечує досягнення балансу між публічними інтересами кримінального судочинства та необхідністю належного захисту прав і свобод людини.

Проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини та законодавства зарубіжних держав свідчить, що сучасний розвиток

процесуальних гарантій спрямований не на збільшення кількості процесуальних обмежень, а на підвищення ефективності участі особи у кримінальному провадженні. До найбільш перспективних напрямів удосконалення національного законодавства належать розвиток механізмів забезпечення безпечної участі свідків і потерпілих, удосконалення процесуальних гарантій дистанційної участі осіб, розширення можливостей залучення перекладача, психолога та інших спеціалістів, а також цифровізація процесуальних процедур із безумовним дотриманням права на захист, принципу змагальності та стандартів справедливого судового розгляду, сформульованих у практиці ЄСПЛ.

Висновки до розділу 2

1. Запропоновано під кримінальним процесуальним примусом розуміти передбачений КПК України владний вплив уповноваженого суб'єкта на процесуальну поведінку особи, що застосовується незалежно від її волі на встановлених законом підставах, у визначеній процесуальній формі та може супроводжуватися тимчасовим обмеженням її прав. Залежно від призначення конкретного заходу такий вплив спрямовується на забезпечення виконання процесуальних обов'язків, припинення їх порушення або запобігання діям, передбаченим кримінальним процесуальним законом, і не обов'язково є наслідком попередньої неправомірної поведінки особи.

2. Доведено, що процесуальне забезпечення участі осіб і кримінальний процесуальний примус є самостійними правовими категоріями, які частково перетинаються, але не співвідносяться як загальне та часткове. Привід, затримання, окремі запобіжні заходи та накладення грошового стягнення можуть виконувати функцію забезпечення участі особи, тоді як тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення та арешт майна, хоча й належать до заходів забезпечення кримінального провадження, безпосередньо на її участь не спрямовані. Водночас повідомлення, залучення захисника, законного представника, перекладача і спеціаліста, застосування заходів безпеки,

проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції та здійснення дистанційного судового провадження створюють умови для участі особи без застосування кримінального процесуального примусу. Функціональне призначення конкретного засобу, а не лише характер його впливу на особу, визначено основним критерієм його належності до системи процесуального забезпечення участі.

3. Обґрунтовано, що застосування правообмежувальних і примусових засобів має відповідати вимогам законності, обґрунтованості, необхідності, співмірності та належної правової процедури. Під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження підлягають дотриманню загальні правила, встановлені ст. 132 КПК України, та спеціальні підстави й умови, передбачені для відповідного заходу. За наявності декількох установлених законом засобів перевага має надаватися тому, який дає змогу досягти визначеної процесуальної мети з меншим ступенем обмеження прав особи, а рішення про його застосування не може обґрунтовуватися виключно зручністю організації досудового розслідування або судового провадження.

4. Встановлено, що заходи забезпечення кримінального провадження, передбачені розділом ІІ КПК України, і засоби процесуального забезпечення участі осіб є взаємопов’язаними, але не тотожними. Арешт майна, тимчасове вилучення майна та тимчасовий доступ до речей і документів безпосередньо не спрямовані на забезпечення участі особи, тоді як повідомлення, залучення захисника, законного представника, перекладача і спеціаліста, застосування заходів безпеки та проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції не належать до встановленого ст. 131 КПК України переліку. Основним критерієм включення процесуального засобу до досліджуваної системи визначено його безпосередню або переважну спрямованість на створення умов для участі особи у кримінальному провадженні.

5. За функціональним призначенням виокремлено такі засоби: інформаційно-комунікаційні; створення умов для реалізації процесуальних прав; забезпечення виконання процесуальних обов’язків; участі у проведенні

процесуальних дій; безпеки; додаткові процесуальні гарантії.

6. Обґрунтовано, що кримінальні процесуальні гарантії є невід'ємною складовою механізму забезпечення участі осіб та визначають допустимі межі застосування процесуального примусу. До їх системи віднесено: нормативну визначеність підстав, умов і порядку застосування правообмежувальних заходів; своєчасне роз'яснення процесуальних прав та обов'язків; підтвердження одержання повістки про виклик або повідомлення; доступ до захисника і можливість конфіденційного спілкування з ним; залучення перекладача, законного представника, спеціаліста, а у випадках, передбачених КПК України, – педагога або психолога та лікаря; застосування заходів безпеки; належну ідентифікацію особи та фіксування перебігу процесуальної дії, проведеної в режимі відеоконференції; судовий контроль і оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності у випадках та порядку, встановлених КПК України. Ефективність відповідних гарантій визначається не лише їх нормативним закріпленням, а й наявністю процесуальної процедури, здатної забезпечити своєчасну, безпечну та усвідомлену участь особи у кримінальному провадженні.

7. За результатами аналізу правових позицій ЄСПЛ, сформульованих, зокрема, у справах «Бузаджі проти Республіки Молдова», «Харченко проти України», «Сальдуз проти Туреччини», «Сейдовіч проти Італії» та «Камасінскі проти Австрії», встановлено, що застосування заходу, пов'язаного з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність, потребує передбаченої законом підстави, належного обґрунтування його необхідності та судової перевірки збереження відповідних підстав, а забезпечення участі обвинуваченого – своєчасного інформування, доступу до захисника, можливості конфіденційного спілкування з ним, розуміння перебігу провадження та реальної можливості бути почутим судом. Застосування правової позиції ЄСПЛ має ґрунтуватися на з'ясуванні її змісту та зіставленні юридично значущих обставин відповідної справи з обставинами конкретного кримінального провадження, що виключає формальне цитування рішень Суду.

8. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень ст. ст. 176,

177, 182, 194, 199, 209, 212, 213 КПК України в частині обґрунтування наявності кожного ризику, передбаченого ст. 177 КПК України; окремого мотивування неможливості застосування більш м'якого запобіжного заходу; визначення розміру застави з урахуванням обставин, установлених ч. 4 ст. 182 КПК України, без покладення на особу завідомо непомірного тягаря; перевірки під час продовження строку тримання під вартою того, що заявлений ризик не зменшився або з'явилися нові ризики; повного й послідовного документування затримання з моменту, визначеного ст. 209 КПК України, включно з фіксуванням часу та місця фактичного обмеження свободи пересування і виконанням обов'язків, передбачених ст. ст. 212, 213 КПК України. Запропоновані положення спрямовані на недопущення свавільного процесуального примусу та узгодження правозастосовної практики зі стандартами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Окремо обґрунтовано доповнення ч. 1 ст. 303 КПК України положеннями щодо оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки, їх зміну чи припинення, а також конкретизацію ст. ст. 232 і 336 КПК України в частині дистанційної участі осіб, до яких застосовано заходи безпеки, із забезпеченням захисту від розголошення відомостей про них

РОЗДІЛ 3
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ НА ОКРЕМИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

3.1. Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час досудового розслідування

Конституційною основою забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є визнання людини, її життя і здоров'я, честі, гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю. Право кожного на свободу й особисту недоторканність допускає затримання або тримання під вартою лише на підставах і в порядку, установлених законом, із забезпеченням можливості судового оскарження відповідного обмеження. Конституційні гарантії судового захисту, професійної правничої допомоги та презумпції невинуватості визначають межі застосування процесуальних обов'язків і примусових заходів та не допускають ставлення до підозрюваного чи обвинуваченого як до винуватої особи до набрання законної сили обвинувальним вироком суду [163, ст. 3, 29, 55, 59, 62].

Зазначені конституційні положення конкретизовані в системі загальних засад кримінального провадження. Завдання кримінального провадження полягають не лише у забезпеченні швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, а й у захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороні прав, свобод і законних інтересів учасників, недопущенні необґрунтованого процесуального примусу та застосуванні до кожного учасника належної правової процедури. Недоторканність особи, доступ до правосуддя, обов'язковість судових рішень та інші засади, закріплені у статтях 7, 12 і 21 КПК України, мають визначати зміст кожного рішення, спрямованого на забезпечення участі особи у процесуальній діяльності [173, ст. 2, 7, 12, 21].

Безпосередню нормативну основу застосування засобів забезпечення

участі осіб становлять статті 131–132 КПК України. Стаття 131 визначає законодавчу систему заходів забезпечення кримінального провадження, до якої належать виклик і привід, грошове стягнення, тимчасові обмеження, майнові заходи, затримання особи та запобіжні заходи. Стаття 132 установлює загальні правила їх застосування, відповідно до яких потреби досудового розслідування повинні виправдовувати відповідний ступінь втручання у права і свободи особи, а застосований захід має забезпечувати виконання конкретного завдання, для досягнення якого ініційовано його застосування. Отже, законодавче віднесення певного засобу до заходів забезпечення кримінального провадження не звільняє слідчого, прокурора та слідчого суддю від обов'язку в кожному випадку перевіряти його необхідність, придатність і пропорційність [173, ст. 131–132; 191, с. 184–186].

Сучасне нормативне регулювання забезпечення участі осіб формується під впливом трьох взаємопов'язаних процесів: дії особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану, цифровізації кримінального судочинства та подальшого наближення правової системи України до стандартів Європейського Союзу. Стаття 615 КПК України передбачає спеціальні правила кримінального провадження, зумовлені бойовими діями, тимчасовою окупацією, порушенням роботи органів розслідування і судів та іншими об'єктивними обставинами воєнного часу. Проте особливий режим не усуває конституційних і конвенційних гарантій, а вимагає пристосування способів виклику, участі, фіксації процесуальних дій та судового контролю до безпекових умов [173, ст. 615; 219, с. 135–138].

Цифровізація кримінального провадження виявляється у функціонуванні Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та її окремих підсистем, використанні електронних документів і повідомлень, проведенні судових засідань у режимі відеоконференції та можливості участі особи з використанням власних технічних засобів. Водночас цифровий формат повинен забезпечувати достовірну ідентифікацію особи, підтвердження отримання процесуальної інформації, захист персональних даних, конфіденційність спілкування із

захисником і реальну можливість реалізації процесуальних прав [263; 388, с. 257–264]. Здатність дистанційної участі замінити особисте прибуття у більшості випадків визнали 213 опитаних практичних працівників, або 71,0 %, ще 69 респондентів, або 23,0 %, допускають таку заміну залежно від виду процесуальної дії та процесуального статусу особи. Основними перешкодами для її ефективного застосування названо перебої електропостачання і нестабільний інтернет - 225 відповідей, або 75,0 %, недостатнє технічне оснащення - 210 відповідей, або 70,0 %, неможливість забезпечити конфіденційне спілкування із захисником - 144 відповіді, або 48,0 %, та складність надійної ідентифікації особи - 117 відповідей, або 39,0 %. Запровадження єдиного протоколу ідентифікації особи та проведення дистанційної процесуальної дії підтримали 273 респонденти, або 91,0 % (додаток А).

Євроінтеграційний розвиток України, формальне відкриття переговорів про вступ до Європейського Союзу та поступове відкриття переговорних кластерів актуалізують необхідність подальшого приведення кримінального процесуального законодавства і практики його застосування у відповідність до принципів верховенства права, ефективного судового захисту, правової визначеності, пропорційності та недопущення свавільного втручання у права особи [10]. За цих умов забезпечення участі осіб під час досудового розслідування має розглядатися як система диференційованих процесуальних засобів, застосування яких залежить від їх безпосереднього функціонального призначення, інтенсивності втручання у права людини та можливості досягнення відповідної процесуальної мети менш обтяжливим способом.

Систематизацію процесуальних засобів, які досліджуються у цьому підрозділі, доцільно здійснювати не лише з огляду на їх формальне розміщення у розділі ІІ КПК України, а насамперед за їх функціональним призначенням у механізмі забезпечення участі особи під час досудового розслідування. Такий підхід дає змогу встановити, який саме процесуальний результат забезпечується кожним із відповідних засобів, послідовно простежити перехід від належного

інформування учасника до застосування передбачених законом заходів реагування на невиконання ним процесуальних обов'язків, а також відмежувати засоби забезпечення участі від заходів, основною метою яких є збереження доказової інформації, майна або можливості відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди.

У кримінальній процесуальній доктрині обґрунтовано, що заходи забезпечення кримінального провадження відрізняються не лише ступенем примусового впливу, а й виконуваними ними функціями. Зокрема, Н. Р. Бобечко виокремлює заходи інформаційного забезпечення, до яких відносить повідомлення і виклики, та розмежовує примусові й непримусові засоби забезпечення кримінального провадження. Р. І. Логін, узагальнюючи сучасні доктринальні підходи, також наголошує на необхідності врахування функціонального призначення заходів, їх спрямованості на забезпечення належної поведінки учасників та створення умов для реалізації завдань кримінального провадження [89, с. 28; 191, с. 184–186].

Виходячи із зазначеного критерію, засоби забезпечення участі осіб на стадії досудового розслідування пропонується розглядати у такій послідовності: по-перше, повідомлення і виклик як інформаційно-організаційні засоби залучення особи до процесуальної діяльності; по-друге, грошове стягнення та привід як передбачені законом наслідки невиконання без поважних причин обов'язку прибути за належно здійсненим викликом; по-третє, затримання як короткостроковий захід, що забезпечує фактичне перебування особи у розпорядженні уповноваженого органу та можливість невідкладного вирішення питання про її подальший процесуальний статус; по-четверте, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади як заходи, спрямовані на забезпечення належної процесуальної поведінки та запобігання протидії кримінальному провадженню. Особливості реалізації кожної із зазначених груп в умовах воєнного стану становлять наскрізний напрям дослідження, оскільки безпекові обставини можуть впливати на способи повідомлення особи, оцінювання причин її неприбуття, можливість дистанційної

участі, строки й порядок застосування примусових заходів.

У контексті цього дослідження забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні пропонується розглядати не як окремий передбачений КПК України захід і не як механічну сукупність усіх засобів процесуального примусу, а як самостійний функціональний напрям кримінальної процесуальної діяльності. Його зміст становить система правових, організаційних, інформаційних, заохочувальних і примусових засобів, спрямованих на своєчасне залучення особи до кримінального провадження, створення умов для реалізації її процесуальної функції, забезпечення належної процесуальної поведінки та нейтралізацію конкретних ризиків, які перешкоджають проведенню процесуальних дій або досягненню завдань відповідної стадії провадження.

Відповідно до частини другої статті 131 КПК України виклик слідчим, дізнавачем, прокурором, судовий виклик і привід, накладення грошового стягнення, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення та арешт майна, затримання особи і запобіжні заходи належать до єдиної законодавчої системи заходів забезпечення кримінального провадження. Запобіжні заходи становлять окрему підсистему цієї системи, а затримання, будучи самостійно названим у статті 131 КПК України заходом забезпечення кримінального провадження, одночасно визначається частиною другою статті 176 КПК України як тимчасовий запобіжний захід [173, ст. 131, 176].

Виклик та повідомлення за своїм безпосереднім призначенням виконують насамперед інформаційно-комунікативну і правозабезпечувальну функції. Вони доводять до відома особи інформацію про процесуальну дію, місце і час її проведення, а у випадку виклику - також про обов’язок прибути для участі в ній. Тому виклик не слід автоматично ототожнювати з фізичним чи каральним примусом. Його зобов’язувальний складник полягає у законній вимозі щодо прибуття, тоді як безпосередні примусові наслідки можуть виникнути лише після належного виклику, неприбуття особи без поважних причин та встановлення передбачених законом підстав для накладення грошового

стягнення або здійснення приводу [89, с. 28–31].

Першочерговим процесуальним засобом забезпечення участі особи під час досудового розслідування є її належне повідомлення та виклик для участі у відповідній процесуальній дії. Виклик поєднує інформаційний і зобов'язувальний складники: з одного боку, уповноважений суб'єкт доводить до відома особи відомості про процесуальну дію, час і місце її проведення, а з іншого - покладає на неї передбачений законом обов'язок прибути за умови належного та своєчасного повідомлення [89, с. 28–31].

Кримінальний процесуальний закон розмежовує виклик слідчим або прокурором під час досудового розслідування та судовий виклик, який здійснюється слідчим суддею або судом. Відповідно до статті 133 КПК України слідчий чи прокурор має право викликати підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження для допиту чи участі в іншій процесуальній дії, якщо є достатні підстави вважати, що особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у відповідній процесуальній дії є обов'язковою. Судовий виклик згідно зі статтею 134 КПК України здійснюється слідчим суддею під час досудового розслідування або судом під час судового провадження за власною ініціативою чи за клопотанням визначених законом учасників, якщо особа може надати показання, що мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою. Таким чином, основна відмінність між цими видами виклику полягає у суб'єкті, який його здійснює, та стадії кримінального провадження, тоді як спільною передумовою є процесуальна необхідність отримання показань або забезпечення обов'язкової участі особи [173, ст. 133–134].

Слушною є думка В.Я. Тація з приводу розмежування понять «повідомлення» та «виклик». Відповідно до ст. 111 КПК України повідомленням є процесуальна дія, за допомогою якої слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд повідомляє певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне

рішення чи здійснену процесуальну дію. Науковець вважає, що, на відміну від виклику, повідомлення учасників кримінального провадження має інформативне та правозабезпечувальне значення, оскільки у такий спосіб до відома учасника кримінального провадження доводиться інформація, що стосується руху кримінального провадження та можливості реалізації цією особою її процесуальних прав при проведенні тієї чи іншої процесуальної дії. Повідомлення учасників кримінального провадження з приводу вчинення процесуальних дій здійснюється у випадку, якщо участь цих осіб у таких діях не є обов'язковою [175].

Чинний порядок здійснення виклику передбачає систему загальних, цифрових і спеціальних способів повідомлення особи. До загальних способів належать особисте вручення повістки, її надсилання поштою, електронною поштою або факсимільним зв'язком, а також здійснення виклику телефоном чи телеграмою. Окремим цифровим способом є надсилання текстового повідомлення з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та/або її окремої підсистеми чи модуля. Спеціальні способи застосовуються щодо осіб, які перебувають під вартою, є військовослужбовцями, проживають за кордоном, перебувають на тимчасово окупованій території України або території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [173, ст. 135-136; 263].

У науковій літературі обґрунтовано, що належність процесуального повідомлення не повинна визначатися лише формальним дотриманням передбаченого законом способу направлення відповідного документа. І. В. Приймак звертає увагу на необхідність установлення чіткого переліку способів і строків підтвердження отримання повідомлення або ознайомлення особи з його змістом, а також на доцільність надання учасникові кримінального провадження можливості обрати зручний і фактично доступний для нього спосіб підтримання процесуальної комунікації. Науковиця пов'язує ефективність повідомлення не лише з нормативною регламентацією, а й з організаційним, техніко-криміналістичним, технічно-оснащувальним та інноваційним забезпеченням

відповідної процедури [257, с. 147-155, 173-175].

Такий підхід заслуговує на підтримку, оскільки формальне направлення повістки без достовірних даних про можливість адресата отримати її, ознайомитися зі змістом і своєчасно виконати відповідну вимогу не забезпечує досягнення мети виклику. Належне повідомлення має оцінюватися як результат процесуальної комунікації, а не лише як дія уповноваженого суб'єкта щодо відправлення документа. Тому воно передбачає не тільки дотримання встановленої форми, а й підтверджену доступність обраного каналу зв'язку, достовірну ідентифікацію адресата, фіксацію моменту доставлення або отримання повідомлення та надання особі достатнього часу для підготовки й прибуття.

У контексті цифровізації кримінального провадження Ю. М. Булгакова пропонує розширювати можливості використання електронних державних сервісів для надсилання повідомлень і повісток під час досудового розслідування. Водночас науковиця справедливо пов'язує запровадження такого способу комунікації з попередньою письмовою згодою учасника та можливістю одержати технічне підтвердження доставлення відповідного повідомлення [92, с. 173].

Разом із тим добровільний вибір електронного способу повідомлення не повинен розглядатися як безумовне покладення на особу всіх ризиків функціонування цифрових засобів. Попередня згода учасника підтверджує прийнятність відповідного каналу комунікації, але не звільняє слідчого, прокурора, слідчого суддю чи суд від обов'язку перевірити факт доставлення повідомлення, належність електронної адреси або облікового запису конкретній особі та відсутність об'єктивних технічних перешкод для його отримання.

Отже, стандарт належного процесуального повідомлення доцільно визначати через сукупність таких критеріїв: законність обраного способу; достовірність ідентифікації адресата; фактична доступність використаного каналу зв'язку; підтвердження доставлення чи ознайомлення зі змістом повідомлення; своєчасність виклику; повнота переданої інформації; наявність

резервного способу комунікації у разі технічної несправності; а також недопустимість застосування негативних процесуальних наслідків, якщо одержання повідомлення не підтверджене належними даними. Результати анкетування засвідчили відсутність єдиного домінуючого підходу до визначення найбільш надійного способу повідомлення особи. Повідомлення через офіційну електронну адресу або електронний кабінет обрали 96 респондентів, або 32,0 %, телефонний зв'язок, SMS чи повідомлення в месенджері з фіксацією доставлення - 72 особи, або 24,0 %, поштове відправлення з підтвердженням вручення - 63 особи, або 21,0 %, особисте вручення повістки - 54 особи, або 18,0 %. Водночас необхідність установлення у КПК України єдиних правил електронного виклику, підтвердження отримання повідомлення та ідентифікації адресата підтримали 258 опитаних, або 86,0 % (додаток А).

1. особисте вручення або надсилання повістки поштою. Повістка може бути вручена особі працівником органу поштового зв'язку, працівником правоохоронного органу, слідчим, прокурором, а в приміщенні суду - секретарем судового засідання. У разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повістка для передання їй може бути вручена під розписку дорослому члену сім'ї чи іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації або адміністрації за місцем роботи. Належність такого виклику визначається не самим фактом відправлення повістки, а наявністю розпису, поштового повідомлення, відеозапису вручення або інших даних, які підтверджують її отримання чи ознайомлення особи зі змістом виклику [173, ст. 136].

2) виклик електронною поштою та з використанням ЄСІТС. Надсилання повістки на звичайну адресу електронної пошти допускається, якщо особа попередньо повідомила слідчому, прокурору, слідчому судді або суду відповідну адресу. Така повістка вважається отриманою лише за умови підтвердження її одержання особою відповідним електронним листом. Отже, автоматичне технічне повідомлення про відправлення або доставлення електронного листа саме собою не є безумовним підтвердженням ознайомлення адресата зі змістом повістки [173, ч. 1 ст. 135, ч. 2 ст. 136].

Із 2024 року частина перша статті 135 КПК України передбачає спеціальний цифровий порядок виклику з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та/або її окремої підсистеми чи модуля. Цей порядок застосовується за наявності двох умов: особа подала письмову заяву про здійснення виклику через ЄСІТС у конкретному кримінальному провадженні, а система має відповідну технічну можливість. У такому випадку виклик здійснюється шляхом надсилання текстового повідомлення у порядку, встановленому Положенням про ЄСІТС та положеннями про функціонування її окремих підсистем [263; 173, абз. 2 ч. 1 ст. 135].

Електронний кабінет у цьому механізмі не є самостійним, відокремленим від ЄСІТС способом виклику. Він є сервісом ЄСІТС, через який забезпечуються реєстрація й електронна ідентифікація користувача, доступ до офіційної електронної адреси та отримання електронних документів і повідомлень. Реєстрація Електронного кабінету здійснюється з використанням кваліфікованого електронного підпису або іншого засобу електронної ідентифікації, який дає змогу однозначно встановити особу [238, п. 5.8, 9–11].

Якщо особа подала письмову заяву на одержання повісток через ЄСІТС у конкретному кримінальному провадженні, днем вручення повістки про виклик до слідчого судді або суду є день отримання судом повідомлення про її доставлення на офіційну електронну адресу особи. Тому під час застосування негативних наслідків неприбуття необхідно розмежовувати звичайне надсилання електронною поштою, яке потребує підтвердження особи відповідним листом, і доставлення через ЄСІТС, яке підтверджується технічним повідомленням системи за умови попередньо поданої письмової заяви особи [173, абз. 2 ч. 1 ст. 136]. Використання цифрового способу виклику не повинно погіршувати процесуальне становище особи, яка не має стабільного доступу до інтернету, відповідного технічного пристрою, кваліфікованого електронного підпису або достатніх навичок користування електронними сервісами. Ризик цифрової нерівності особливо посилюється щодо осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, осіб, які

перебувають на тимчасово окупованій території чи в районі бойових дій, а також у разі тривалого припинення електропостачання та електронних комунікацій. Саме тому передбачена статтею 135 КПК України письмова заява особи про здійснення виклику через Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему має розглядатися як добровільне обрання цифрового каналу комунікації у конкретному кримінальному провадженні, а не як безстрокова відмова від інших установлених законом способів виклику. За відсутності технічної можливості або фактичного доступу особи до системи виклик має здійснюватися альтернативним способом [173, абз. 2 ч. 1 ст. 135; 263; 116].

Інформаційна безпека електронного виклику охоплює не лише захист тексту повістки від стороннього доступу, а й достовірну ідентифікацію користувача, цілісність переданих даних, фіксацію часу надсилання і доставлення, розмежування прав доступу та можливість перевірити дії, вчинені в системі. Електронний кабінет є захищеним вебсервісом, доступ до якого надається після реєстрації та автентифікації особи. Для підтвердження достовірності й цілісності електронних повідомлень застосовуються засоби електронної ідентифікації, кваліфікований електронний підпис або електронна печатка, а обробка персональних даних повинна здійснюватися з дотриманням установлених законом вимог. До матеріалів кримінального провадження доцільно долучати сформоване системою підтвердження, що містить відомості про адресата, зміст повідомлення, дату і час його направлення та доставлення [238, п. 8-13, 21-22, 115-117].

Під час оцінювання наслідків технічної несправності необхідно розмежовувати: 1) збій або недоступність ЄСІТС; 2) відсутність технічної можливості у відповідного органу; 3) несправність пристрою чи програмного забезпечення користувача; 4) відсутність електропостачання або зв’язку; 5) помилкове зазначення електронної адреси чи інших контактних даних; 6) свідоме ухилення особи від отримання повідомлення. Саме по собі формування системою запису про надсилання повістки не повинно мати наслідком грошове стягнення або привід, якщо відсутнє передбачене статтею 136 КПК України

підтвердження її доставлення чи інші достовірні дані про ознайомлення особи зі змістом виклику. Зафіксована технічна несправність системи, аварійне припинення електропостачання, відсутність доступу до електронних комунікацій або помилка, яка не залежала від особи, повинні зумовлювати повторний виклик альтернативним способом, а не покладення на неї негативних процесуальних наслідків [173, ст. 135–139; 192].

З метою забезпечення правової визначеності пропонується доповнити статтю 136 КПК України положенням такого змісту: «У разі недоставлення повістки через технічну несправність Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, відсутність технічної можливості її використання або інші обставини, що не залежать від особи, виклик повторно здійснюється іншим передбаченим цим Кодексом способом. Технічна несправність, факт і тривалість якої підтверджені відомостями Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, оператора електронних комунікацій або іншими належними даними, виключає застосування до особи процесуальних наслідків неприбуття, якщо не доведено її ознайомлення зі змістом повістки в інший спосіб». Такий підхід дасть змогу поєднати оперативність цифрового виклику з презумпцією добросовісності учасника та недопущенням покладення на нього наслідків несправності державної інформаційної системи (додаток Б).

Функціональне порівняння порядку електронного виклику доцільно здійснювати не за формальною належністю держав до певного географічного чи політичного об’єднання, а за критеріями, які безпосередньо впливають на доведеність належного повідомлення особи: допустимий канал комунікації, спосіб ідентифікації адресата, момент вручення, підтвердження отримання, резервний спосіб повідомлення, порядок виклику особи, яка перебуває за кордоном, та правові наслідки технічної помилки. За цими критеріями показовими для України є моделі Естонської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина.

Кримінальний процесуальний кодекс Естонської Республіки передбачає можливість вручення письмової повістки електронними засобами. Повістка

може бути надіслана на адресу електронної пошти, яку учасник повідомив органу провадження, або на іншу передбачену законом оприлюднену адресу. Електронне повідомлення повинно містити вимогу підтвердити отримання повістки. Якщо таке підтвердження не надійшло протягом трьох робочих днів, електронний спосіб не створює незаперечної презумпції вручення: повістка підлягає повторному надсиланню поштовим відправленням із підтвердженням або особистому врученню під підпис. У разі використання системи e-File вручення фіксується в інформаційній системі в момент відкриття повістки або електронного підтвердження її отримання; якщо адресат не здійснив відповідної дії протягом трьох днів, також застосовується резервний традиційний спосіб вручення. До матеріалів кримінального провадження приєднуються дані про надсилання і підтвердження отримання, а факт вручення через e-File реєструється безпосередньо в системі [8].

Перевагою естонського підходу є розмежування факту відправлення і факту вручення. Саме надсилання електронного листа не прирівнюється автоматично до належного повідомлення. Вирішальне значення має електронне підтвердження адресата або зафіксована інформаційною системою дія, яка свідчить про фактичне одержання повістки. Відсутність такого підтвердження активує резервний спосіб вручення, а не застосування негативних процесуальних наслідків до особи.

У кримінальному процесі Федеративної Республіки Німеччина електронна комунікація ґрунтується переважно на використанні захищених каналів, кваліфікованого електронного підпису та електронних поштових скриньок, створених після процедури ідентифікації користувача. Електронний документ вважається отриманим після його збереження на технічному пристрої, визначеному судом або прокуратурою, а відправникові автоматично надсилається підтвердження дати й часу отримання. Якщо документ неможливо технічно опрацювати, відправника мають невідкладно повідомити про те, що передання не було належним. У разі оперативного повторного подання документа в придатному форматі та підтвердження тотожності його змісту може

зберігатися первісний момент подання. Тимчасова технічна неможливість електронного передання допускає використання паперової форми за умови належного обґрунтування технічної несправності [64].

Німецька модель також демонструє, що цифрова ідентифікація повинна бути пов’язана не просто з відомою адресою електронної пошти, а із захищеним каналом, кваліфікованим електронним підписом, ідентифікованою електронною скринькою або електронним доказом особи. Технічна помилка за такого підходу не повинна автоматично покладатися на учасника: система має зафіксувати непридатність документа, повідомити про неї та надати можливість оперативного усунення недоліку. Щодо особи, яка перебуває за кордоном, німецьке законодавство виходить із необхідності спочатку використати передбачений порядок міжнародного вручення. Лише якщо вручення за межами держави є практично неможливим або очевидно безрезультатним, у визначених законом випадках допускається публічне повідомлення [64].

Порівняння цих моделей дає змогу виокремити систему критеріїв належного електронного виклику, яка може бути використана для вдосконалення законодавства України: 1) попереднє повідомлення або верифікація електронної адреси особою; 2) достовірна цифрова ідентифікація відправника й адресата; 3) автоматична фіксація дати та часу надсилання, доставлення, відкриття або підтвердження отримання; 4) збереження технічних даних у матеріалах кримінального провадження; 5) застосування резервного способу виклику за відсутності підтвердження; 6) недопустимість грошового стягнення чи приводу виключно на підставі факту надсилання електронного повідомлення; 7) можливість виправлення технічної помилки без негативних наслідків для особи; 8) використання процедур міжнародної правової допомоги або інших установлених законом каналів при виклику особи, яка перебуває за кордоном.

З огляду на це електронний виклик у кримінальному провадженні слід визнавати належним лише за умови, що матеріали провадження містять дані, які дають змогу достовірно встановити адресу, на яку надіслано повістку, особу її одержувача, дату і час доставлення, зміст переданого повідомлення та дію

адресата, що підтверджує ознайомлення з ним. Технічний звіт про доставлення електронного листа без підтвердження одержувача або його автентифікованої дії не повинен самостійно бути достатньою підставою для висновку про належний виклик і застосування грошового стягнення чи приводу.

3) виклик телефоном, телеграмою або факсимільним зв'язком. Під час застосування цих способів особі має бути доведено зміст відомостей, передбачених статтею 137 КПК України, зокрема дані про суб'єкта виклику, процесуальний статус адресата, дату, час і місце прибуття, процесуальну дію, для участі в якій його викликають, та наслідки неприбуття. З огляду на складність підтвердження особи співрозмовника і повноти переданої інформації телефонний виклик повинен супроводжуватися фіксацією номера, дати, часу і тривалості розмови, службовою відміткою про зміст повідомлення та, за можливості, додатковим направленням повістки іншим способом. За відсутності даних, які достовірно підтверджують ознайомлення конкретної особи зі змістом виклику, сам запис про здійснений телефонний дзвінок не повинен визнаватися достатньою підставою для накладення грошового стягнення або застосування приводу [173, ст. 135–137].

Розглядаючи спосіб і порядок виклику особи, Є.Д. Лук'янчиков слушно звертає увагу на тактичний ризик, який може супроводжувати прийняття відповідного процесуального рішення. Необхідність виклику та вибір способу його здійснення нерідко визначаються в умовах неповноти відомостей про місцезнаходження особи, її наміри, можливу поведінку та наявність стороннього впливу. Залежно від конкретних обставин особа може ухилитися від прибуття, змінити місце перебування або зазнати тиску з боку інших заінтересованих осіб, що може ускладнити її своєчасне залучення до процесуальної дії та одержання повної і достовірної доказової інформації [196, с. 231]. Водночас спеціальні способи виклику окремих категорій осіб, зумовлені їхнім процесуальним статусом, місцем перебування або умовами воєнного стану, повинні досліджуватися окремо на підставі чинної редакції статті 135 КПК України.

Особливості виклику в умовах воєнного стану. Правовий режим воєнного

стану обумовлює необхідність диференціації порядку виклику залежно від фактичного місцезнаходження та правового статусу особи. Військовослужбовець викликається через командування відповідної військової частини, що дає змогу узгодити виконання процесуального обов'язку з виконанням завдань військової служби. Повістка особі, яка проживає за кордоном, вручається згідно з міжнародним договором про правову допомогу, а за його відсутності - за допомогою дипломатичного чи консульського представництва України. Якщо існують достатні підстави вважати, що особа виїхала або перебуває на тимчасово окупованій території України чи території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, і вручити повістку у звичайному порядку об'єктивно неможливо, вона публікується у засобі масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора [173, ст. 135; 219, с. 135–137].

КПК України врегульовано питання про мінімальний строк повідомлення особи про виклик. Особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом.

Слід звернути увагу на те, що КПК України передбачає причини неприбуття особи на виклик, до яких відносяться 1) затримання, тримання під вартою або відбування покарання; 2) обмеження свободи пересування внаслідок дії закону або судового рішення; 3) обставини непереборної сили (епідемії, військові події, стихійні лиха або інші подібні обставини); 4) відсутність особи у місці проживання протягом тривалого часу внаслідок відрядження, подорожі тощо; 5) тяжка хвороба або перебування в закладі охорони здоров'я у зв'язку з лікуванням або вагітністю за умови неможливості тимчасово залишити цей заклад; 6) смерть близьких родичів, членів сім'ї чи Інших близьких осіб або серйозна загроза їхньому життю; 7) несвоєчасне одержання повістки про виклик; 8) інші обставини, які об'єктивно унеможливлюють з'явлення особи на виклик [173].

Виходячи з цього переліку обставин, вони об’єктивно унеможливлюють з’явлення особи (наявність малолітніх дітей при неможливості доручити їх догляд будь-кому, бездоріжжя, тривала перерва у русі транспорту, катастрофа тощо) [175, с. 125]. Зазначені причини є такими, що найбільш часто зустрічаються на практиці, а тому й їх правове врегулювання спрямоване на формування єдності правозастосовної практики, дисципліни учасників кримінальних процесуальних відносин.

Особливості оцінювання причин неприбуття в умовах воєнного стану. Визначений статтею 138 КПК України перелік поважних причин неприбуття має застосовуватися з урахуванням реальної безпекової та інфраструктурної ситуації. Повітряна тривога, ракетний або артилерійський обстріл, евакуація, тимчасова окупація населеного пункту, пошкодження житла, припинення транспортного сполучення, блокування шляхів, відсутність електропостачання чи зв’язку, виконання військового обов’язку, перебування у військовій частині, госпіталізація, вимушене перебування за кордоном або необхідність забезпечення безпеки дітей та інших залежних осіб можуть об’єктивно унеможливити своєчасне прибуття за викликом [173, ст. 138; 193, с. 315-320, с. 317-319]. Практична актуальність відповідної проблеми підтверджується тим, що 186 респондентів, або 62,0 %, постійно чи часто стикаються з труднощами забезпечення прибуття учасників кримінального провадження, пов’язаними з воєнним станом, а ще 96 осіб, або 32,0 %, стикаються з ними іноді. Найбільш поширеними обставинами названо перебування особи в районі бойових дій або існування небезпеки для її життя і здоров’я - 228 відповідей, або 76,0 %, відсутність стабільного зв’язку чи зміну контактних даних - 183 відповіді, або 61,0 %, перебування на тимчасово окупованій території - 171 відповідь, або 57,0 %, та перебування за межами України - 159 відповідей, або 53,0 %. Необхідність безпосереднього закріплення відповідних причин у статті 138 КПК України підтримали 243 респонденти, або 81,0 % (додаток А).

Водночас жодна із зазначених обставин не повинна визнаватися поважною автоматично. Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд мають оцінити місце

перебування особи, тривалість та інтенсивність безпекової загрози, наявність транспортного сполучення і засобів зв'язку, можливість завчасно повідомити про перешкоду, а також можливість участі дистанційно або в інший безпечний час. Накладення грошового стягнення чи застосування приводу є недопустимим, якщо орган кримінального провадження не спростував доводів про об'єктивну неможливість прибуття або не розглянув менш обтяжливих способів забезпечення участі особи [219, с. 136-138; 173, ст. 138–140].

Отже, виклик у кримінальному провадженні доцільно визначити як передбачений кримінальним процесуальним законом спосіб офіційного повідомлення особи про необхідність прибути у визначений час до слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді чи суду для допиту або участі в іншій процесуальній дії. Його безпосереднє призначення полягає в належному інформуванні особи та доведенні до неї законної процесуальної вимоги щодо прибуття, а не у фізичному примушуванні чи застосуванні до неї несприятливих наслідків [89, с. 28–31].

Включення виклику до передбаченої статтею 131 КПК України системи заходів забезпечення кримінального провадження не означає, що він за своєю правовою природою повністю тотожний приводу або іншим примусовим заходам. Виклик має комунікативно-зобов'язувальний характер, тоді як примусовий складник виникає в разі невиконання належним чином доведеної до особи законної вимоги. Лише після підтвердження належного виклику, встановлення факту неприбуття та відсутності поважних причин можуть наставати окремі несприятливі процесуальні наслідки у вигляді грошового стягнення або, щодо визначеного законом кола осіб, приводу [173, ст. 131, 133–140].

Належне здійснення виклику та підтвердження отримання особою відповідної інформації є необхідною передумовою застосування передбачених кримінальним процесуальним законом наслідків її неприбуття. До таких наслідків належать накладення грошового стягнення та, щодо визначеного законом кола учасників кримінального провадження, здійснення приводу.

Послідовність їх дослідження зумовлена різною інтенсивністю процесуального впливу: грошове стягнення має майновий характер, тоді як привід безпосередньо пов’язаний із примусовим супроводженням особи до місця виклику.

На відміну від грошового стягнення, яке має майновий характер і спрямоване передусім на забезпечення належного виконання особою процесуальних обов’язків, привід безпосередньо забезпечує її фізичне прибуття до місця виклику. У зв’язку із цим привід становить більш інтенсивне втручання у сферу особистої свободи та може застосовуватися лише за умови належного виклику особи, підтвердження факту її неприбуття і встановлення відсутності поважних причин.

Належне здійснення виклику та встановлення факту невиконання особою процесуального обов’язку без поважних причин можуть зумовити застосування грошового стягнення як майнового заходу забезпечення кримінального провадження. Його підстави, розміри та процесуальний порядок визначаються загальними положеннями статей 144–147 КПК України та спеціальними нормами Кодексу, які передбачають відповідальність за невиконання конкретного процесуального обов’язку.

Грошове стягнення у системі кримінального процесуального регулювання є передбаченим пунктом 2 частини другої статті 131 КПК України заходом забезпечення кримінального провадження, який застосовується як майновий наслідок невиконання учасником покладеного на нього процесуального обов’язку. Характеризувати його як «новий вид кримінальної процесуальної відповідальності» недоцільно, оскільки така характеристика відтворює стан наукової дискусії перших років дії КПК України 2012 року та не враховує усталеного місця цього заходу в чинній системі засобів забезпечення кримінального провадження. Визначальними ознаками грошового стягнення є його застосування лише у випадках, прямо встановлених КПК України, судовий порядок накладення, майновий характер обмеження та спрямованість на забезпечення належного виконання процесуальних обов’язків [82, с. 69; 173, п. 2 ч. 2 ст. 131, ст. 144–147].

Правова природа грошового стягнення залишається дискусійною у кримінальній процесуальній доктрині. А. М. Мартинців звертає увагу на те, що відповідний захід одночасно досліджується як захід забезпечення кримінального провадження, різновид кримінального процесуального примусу та санкція кримінальної процесуальної відповідальності. Науковиця підкреслює, що його безпосередньою метою є не відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, а забезпечення виконання учасником покладених на нього процесуальних обов'язків. Застосування грошового стягнення пов'язане з несприятливим наслідком майнового характеру, який настає за порушення вимог кримінального процесуального закону [200, с. 273].

Такий підхід дає підстави говорити про подвійну функціональну спрямованість грошового стягнення. До моменту його застосування передбачена законом можливість майнового обмеження виконує забезпечувальну і превентивну функцію, спонукаючи учасника належно виконувати процесуальні обов'язки. Після встановлення факту невиконання конкретного обов'язку без поважних причин і постановлення відповідної ухвали цей захід набуває ознак ретроспективної процесуальної відповідальності, оскільки покладає на особу додатковий несприятливий обов'язок майнового характеру.

У науковій літературі кримінальна процесуальна відповідальність визначається як застосування до суб'єкта, який допустив кримінальне процесуальне правопорушення, передбачених законом несприятливих наслідків у вигляді додаткового обов'язку або обмеження його процесуальних прав. М. Карташов відносить грошове стягнення до штрафних процесуальних санкцій, які застосовуються внаслідок невиконання процесуального обов'язку та повинні відмежовуватися від превентивних і правовідновлювальних заходів [152, с. 319].

Водночас характеристика грошового стягнення виключно як каральної санкції не повною мірою відображає його місце у механізмі забезпечення участі осіб. Його застосування не має на меті покарання учасника за загальну недобросовісність або негативну оцінку його поведінки. Воно повинно бути безпосередньо пов'язане з невиконанням чітко визначеного процесуального

обов’язку, який було належно доведено до відома особи та який вона мала реальну можливість виконати.

Тому грошове стягнення доцільно визначити як захід забезпечення кримінального провадження майнового характеру, що застосовується у судовому порядку до учасника за невиконання конкретного процесуального обов’язку без поважних причин і поєднує забезпечувальну, превентивну та відповідальну функції. Його застосування потребує встановлення не лише формального факту невиконання обов’язку, а й належності повідомлення особи, фактичної можливості виконати відповідну вимогу, відсутності об’єктивних перешкод та пропорційності майнового обмеження характеру допущеного порушення. Опитування практичних працівників виявило неоднозначну оцінку ефективності грошового стягнення. Високою її визнали лише 36 осіб, або 12,0 %, середньою - 120 осіб, або 40,0 %, низькою - 114 осіб, або 38,0 %, тоді як 30 респондентів, або 10,0 %, вважають цей захід практично неефективним. Необхідність урахування під час визначення розміру стягнення майнового стану особи, характеру порушення, його повторності та причин невиконання процесуального обов’язку підтримав 231 респондент, або 77,0 % (додаток А).

Запропонований підхід дає змогу відмежувати грошове стягнення, по-перше, від приводу, який безпосередньо забезпечує фізичне прибуття особи; по-друге, від запобіжних заходів, спрямованих на нейтралізацію ризиків, передбачених статтею 177 КПК України; по-третє, від адміністративного чи кримінального покарання, оскільки грошове стягнення застосовується в межах конкретного кримінального провадження за порушення процесуального, а не матеріально-правового обов’язку.

Відповідно до статті 144 КПК України грошове стягнення може бути накладено на учасника кримінального провадження виключно у випадках і розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуального обов’язку. Отже, пропозиція про доповнення статті 144 КПК України окремою відсильною нормою щодо розмірів стягнення втратила актуальність, оскільки така норма вже міститься в чинній редакції статті. Під час досудового

розслідування грошове стягнення накладається ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, прокурора або за власною ініціативою слідчого судді, а під час судового провадження - ухвалою суду за клопотанням прокурора або за власною ініціативою суду [173, ст. 144].

У разі неприбуття належно викликаної особи до слідчого або прокурора без поважних причин чи без повідомлення про причини неприбуття грошове стягнення накладається в розмірі від 0,25 до 0,5 прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а в разі неприбуття на виклик слідчого судді або суду - від 0,5 до 2 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Невиконання підозрюваним або обвинуваченим обов'язків, покладених у межах особистого зобов'язання, може мати наслідком накладення грошового стягнення в розмірі від 0,25 до 2 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Спеціальні розміри грошового стягнення за невиконання обов'язків поручителем або особою, яка взяла неповнолітнього під нагляд, установлені відповідно статтями 180 та 493 КПК України [173, ч. 1 ст. 139, ч. 2 ст. 179, ч. 5 ст. 180, ч. 5 ст. 493].

Накладення грошового стягнення потребує послідовної перевірки чотирьох взаємопов'язаних обставин: наявності конкретного процесуального обов'язку; належного доведення цього обов'язку до відома особи; факту його невиконання; відсутності поважних причин, які об'єктивно перешкоджали виконанню. У разі неприбуття за викликом додатково повинні бути встановлені дотримання порядку і строків виклику, наявність підтвердження отримання повістки або ознайомлення з її змістом іншим способом та реальна можливість особи прибути у визначений час. Сам факт відсутності особи не є достатньою підставою для накладення стягнення, якщо матеріали не підтверджують її належного повідомлення або містять відомості про обставини, передбачені статтею 138 КПК України [82, с. 103; 173, ст. 136, 138, 139, 145–146].

Про час і місце розгляду клопотання має бути повідомлена особа, на яку може бути накладено грошове стягнення. Хоча її неприбуття не перешкоджає розгляду питання, належне повідомлення створює реальну можливість подати пояснення, документи про поважність причин невиконання обов'язку та

заперечення проти доводів сторони обвинувачення. Ухвала повинна містити не лише посилання на факт невиконання обов'язку, а й оцінку способу повідомлення, доказів отримання виклику, доводів особи та причин, з яких відповідні обставини визнано неповажними [173, ст. 145-146].

Додатковою процесуальною гарантією є право особи, яка не була присутня під час розгляду питання, звернутися до слідчого судді або суду, що постановив ухвалу, із клопотанням про її скасування. Якщо наведені особою доводи є обґрунтованими, ухвала може бути скасована без проведення окремого судового засідання; в іншому разі призначається судовий розгляд, під час якого перевіряється обґрунтованість накладення стягнення. Отже, право на скасування повинно розглядатися не як формальна процедура, а як механізм відновлення права особи бути почутою та виправлення рішення, ухваленого без урахування поважних причин невиконання процесуального обов'язку [173, ст. 147].

Отже, виклик слід визначити як установлену КПК України процесуальну форму повідомлення особи про обов'язок прибути у визначений час і місце для участі у допиті, судовому засіданні чи іншій процесуальній дії, належне здійснення якої є передумовою застосування передбачених законом наслідків неприбуття. Виклик має насамперед інформаційну, організаційну та правозабезпечувальну спрямованість, оскільки доводить до відома особи не лише вимогу про прибуття, а й відомості про суб'єкта виклику, її процесуальний статус, процесуальну дію, час і місце її проведення, поважні причини неприбуття та правові наслідки невиконання відповідного обов'язку [82, с. 105; 173, ст. 133–138].

Сам по собі виклик не передбачає безпосереднього фізичного примусу і не може ототожнюватися з приводом. Його зобов'язувальний характер полягає у виникненні в належно повідомленої особи процесуального обов'язку прибути або завчасно повідомити про об'єктивну неможливість прибуття. Грошове стягнення чи привід можуть застосовуватися не внаслідок самого направлення повістки, а лише після встановлення належності виклику, дотримання строку повідомлення, підтвердження отримання особою відомостей про виклик,

відсутності поважної причини та реальної можливості виконати обов’язок особисто або, коли це допускається законом, взяти участь у процесуальній дії дистанційно [173, ст. 135–140].

Через неявку або несвоєчасну явку викликаних суб’єктів до органу досудового розслідування часто зриваються слідчі (розшукові) дії, в результаті чого грубо порушуються встановлені законом строки досудового розслідування, що призводить до тривалого судового розгляду та порушення прав інших учасників кримінального процесу. [231, с. 181].

Відповідно до статті 140 КПК України привід є заходом забезпечення кримінального провадження, що полягає у примусовому супроводженні особи, до якої він застосовується, особою, яка виконує ухвалу про здійснення приводу, до місця виклику у визначений в ухвалі час. Рішення про застосування приводу приймається слідчим суддею або судом у формі ухвали, а його безпосередньою процесуальною метою є забезпечення фактичного прибуття належно викликаної особи для участі у відповідній процесуальній дії [173, ст. 140–143].

Відповідно до частини третьої статті 140 КПК України привід може бути застосований виключно до підозрюваного, обвинуваченого або свідка. Водночас привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи, вагітної жінки, осіб з інвалідністю першої або другої групи, особи, яка одноосібно виховує дітей віком до шести років або дітей з інвалідністю, а також осіб, які згідно з КПК України не можуть бути допитані як свідки. Отже, наведені обмеження стосуються саме приводу свідка; вони не утворюють загальної заборони застосування приводу до підозрюваного чи обвинуваченого, які належать до відповідної соціальної категорії [173, ч. 3 ст. 140].

Відсилання статті 140 КПК України до осіб, які не можуть бути допитані як свідки, охоплює встановлені статтею 65 гарантії професійної та іншої охоронюваної законом таємниці. Зокрема, не можуть бути допитані про відповідні довірені відомості захисники та представники учасників кримінального провадження, адвокати, нотаріуси, медичні працівники й інші особи, яким стала відома лікарська таємниця, священнослужителі - щодо

відомостей, одержаних на сповіді, журналісти - щодо конфіденційних джерел інформації. Не можуть бути допитані також судді та присяжні - про таємницю нарадчої кімнати; особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення; особи, до яких застосовано заходи безпеки, та особи, які володіють їхніми дійсними даними; експерти - щодо роз'яснення наданих ними висновків. Особи, які користуються дипломатичною недоторканністю, не можуть бути допитані без їхньої згоди, а працівники дипломатичних представництв - без згоди представника дипломатичної установи [173, ч. 2, 4 ст. 65].

Гарантії професійної таємниці мають предметний, а не абсолютний персональний характер. Особи, передбачені пунктами 1–5 частини другої статті 65 КПК України, не можуть бути допитані саме щодо довірених їм професійних відомостей. Особа, яка довірила відповідну інформацію, може звільнити їх від обов'язку зберігати професійну таємницю лише у визначеному нею обсязі та виключно в письмовій формі. Тому неприпустимо застосовувати привід для одержання від захисника, адвоката, нотаріуса, медичного працівника або священнослужителя відомостей, які продовжують охоронятися відповідною професійною таємницею [173, ч. 3 ст. 65; 258, ст. 22–23].

Привід співробітника кадрового складу розвідувального органу України під час виконання ним своїх службових обов'язків має свої особливості та здійснюється тільки в присутності офіційних представників такого органу [173].

Виконання ухвали про здійснення приводу може бути доручене відповідним підрозділам органів Національної поліції, органів безпеки, Бюро економічної безпеки України, Національного антикорупційного бюро України або Державного бюро розслідувань. Особа, яка виконує ухвалу, зобов'язана оголосити її особі, щодо якої постановлено рішення про привід, після чого така особа повинна прибути до місця виклику в супроводі виконавця ухвали. Застосування заходів фізичного впливу допускається лише в разі невиконання особою законних вимог щодо супроводження, за умови попередження про намір їх застосувати та виключно в обсязі, необхідному для виконання ухвали. Відповідний вплив має бути мінімальним, не може створювати загрозу життю чи

здоров’ю особи та повинен відповідати характеру її фактичної поведінки. Отже, під час виконання приводу мають дотримуватися вимоги законності, необхідності, пропорційності та найменш інтенсивного втручання у право на свободу й особисту недоторканність [173, ст. 143; 163, ст. 29].

Забезпечення законності під час виконання ухвали про здійснення приводу потребує належного документування всіх дій уповноважених службових осіб. У матеріалах кримінального провадження мають бути зафіксовані час і місце оголошення ухвали, факт вручення або надання особі можливості ознайомитися з її змістом, висловлені нею пояснення щодо причин неприбуття, законні вимоги виконавця ухвали, поведінка особи під час супроводження, а також підстави, вид, інтенсивність і тривалість застосованого фізичного впливу, якщо він фактично застосовувався. У разі неможливості здійснити привід виконавець ухвали повинен повернути її до суду з письмовим поясненням причин невиконання. Таке документування створює можливість перевірити, чи відповідали дії службових осіб змісту ухвали та вимогам законності, необхідності й пропорційності [173, ст. 143].

Застосування фізичного впливу під час виконання приводу допускається не автоматично, а лише у відповідь на невиконання особою законних вимог щодо супроводження та після попередження про намір його застосувати. Інтенсивність такого впливу повинна обмежуватися мінімально необхідним обсягом, відповідати характеру фактичної протидії та не створювати загрози життю чи здоров’ю особи. Відсутність належної ухвали, недоведеність належного виклику, наявність поважної причини неприбуття, вихід виконавця за межі змісту судового рішення або застосування невиправданого фізичного впливу можуть свідчити про незаконність здійсненого приводу.

Особа, права якої були порушені під час застосування або виконання приводу, повинна мати реальну можливість ініціювати перевірку законності відповідних процесуальних рішень і дій у передбаченому законом порядку. При цьому ухвала слідчого судді про здійснення приводу не належить до переліку ухвал, які окремо оскаржуються в апеляційному порядку під час досудового

розслідування; заперечення проти неї можуть бути подані під час підготовчого провадження в суді. Водночас дії службових осіб під час безпосереднього виконання ухвали підлягають окремій правовій оцінці з урахуванням загального права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності та характеру повноважень конкретного виконавця [173, ст. 24, ч. 3 ст. 309].

Завідомо незаконний привід тягне відповідальність, установлену законом. Стаття 371 КК України передбачає кримінальну відповідальність за завідомо незаконне затримання або незаконний привід, а за наявності відповідних підстав дії службової особи можуть також спричиняти дисциплінарну, цивільно-правову чи іншу юридичну відповідальність. Отже, гарантіями правомірного здійснення приводу є не абстрактне реформування правоохоронної системи, а належне мотивування ухвали, документування її виконання, дотримання меж фізичного впливу, ефективна перевірка заяв про порушення та невідворотність юридичної відповідальності за перевищення повноважень.

Пропозиція про поширення приводу на потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їхніх представників, експерта, спеціаліста та перекладача не може бути підтримана без диференційованого оцінювання процесуального статусу, характеру участі та можливості застосування менш обтяжливих засобів. Чинна частина третя статті 140 КПК України передбачає можливість застосування приводу лише до підозрюваного, обвинуваченого або свідка. Розширення цього переліку означало б посилення фізичного примусу, а тому потребувало б доведення незамінності особистої участі кожної окремої категорії осіб, недостатності інших процесуальних механізмів і пропорційності такого втручання [82, с. 99; 173, ч. 3 ст. 140].

Щодо потерпілого необхідно розмежовувати його участь як носія процесуальних прав та як особи, якій відомі обставини кримінального правопорушення. Особиста участь потерпілого не в кожному випадку є незамінною: суд залежно від можливості з’ясувати всі обставини може провести розгляд без нього або відкласти судове засідання, а за відсутності поважних причин - накласти грошове стягнення. Якщо ж показання потерпілого мають

істотне значення, перед вирішенням питання про посилення примусу слід перевірити можливість повторного виклику, дистанційної участі, зміни часу чи місця процесуальної дії та врахувати безпекові обставини. Застосування фізичного приводу до потерпілого може створювати непропорційне втручання у добровільність реалізації ним своїх процесуальних прав і спричиняти повторну віктимізацію [173, ст. 55–57, 325, 336].

Стосовно цивільного позивача фізичний привід є ще менш виправданим, оскільки пред'явлення та підтримання цивільного позову має диспозитивний характер. Чинний КПК України передбачає спеціальні наслідки його неприбуття: залишення цивільного позову без розгляду, крім випадків, коли подано клопотання про розгляд позову за відсутності позивача або обвинувачений чи цивільний відповідач повністю визнав позов. Інтереси цивільного позивача також можуть представляти представник або законний представник. Отже, замість фізичного примусу достатніми є представництво, дистанційна участь, розгляд за заявою особи або передбачені статтею 326 КПК України процесуальні наслідки неприбуття [173, ст. 61, 63–64, 326].

Неоднаковим має бути підхід і до осіб, які володіють спеціальними знаннями. Участь конкретного експерта може бути незамінною, якщо необхідно роз'яснити саме складений ним висновок, застосовану методику або результати проведеного дослідження. Водночас це не обґрунтовує його фізичного приводу: доцільно використовувати повторний виклик, дистанційний допит, перенесення засідання, а за об'єктивної неможливості подальшої участі - вирішувати питання про додаткову або повторну експертизу. За безпідставну відмову від виконання покладених обов'язків експерт несе встановлену законом відповідальність [173, ст. 69–70, 327, 332, 336].

Спеціаліст, як правило, може бути замінений іншою особою з відповідними спеціальними знаннями та навичками. У разі його неприбуття без поважних причин стаття 72 КПК України передбачає покладення на нього витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні. Тому фізичний привід спеціаліста не відповідав би критерію найменш обтяжливого втручання,

якщо необхідну технічну допомогу, консультацію або пояснення може надати інший компетентний фахівець [173, ст. 71–72, 327].

Перекладач забезпечує реалізацію права особи розуміти зміст кримінального провадження і користуватися мовою, якою вона володіє. Однак ця функція за загальним правилом не пов'язана з особою конкретного перекладача, тому за його неприбуття перевагу необхідно надавати залученню іншого компетентного перекладача, дистанційному перекладу або відкладенню процесуальної дії. Фізичний привід конкретного перекладача не повинен використовуватися як звичайний спосіб усунення організаційних недоліків органу, який зобов'язаний забезпечити переклад. Водночас відмова перекладача без поважних причин від виконання покладених обов'язків може мати наслідком установлену законом відповідальність [173, ст. 29, 68, 327].

Таким чином, питання про наслідки неприбуття інших учасників доцільно вирішувати за диференційованим тестом, який охоплює: 1) обов'язковість участі особи у конкретній процесуальній дії; 2) незамінність саме цієї особи; 3) можливість участі представника або іншого фахівця; 4) можливість дистанційної участі; 5) належність повідомлення та наявність поважної причини; 6) достатність повторного виклику, відкладення, грошового стягнення, покладення витрат або професійної відповідальності; 7) пропорційність фізичного примусу очікуваному процесуальному результату. З огляду на це розширювати передбачений статтею 140 КПК України перелік осіб, до яких може застосовуватися привід, недоцільно. Оптимальною є система різних правових наслідків, адаптованих до функцій і ступеня замінності кожного учасника.

Застосування приводу потребує сукупного встановлення таких передумов: особа належить до визначеного частиною третьою статті 140 КПК України кола учасників; її викликано в установленому законом порядку; наявні достовірні дані про отримання виклику або ознайомлення з його змістом; особа не прибула у визначений час; поважні причини неприбуття відсутні; особисте прибуття є необхідним для проведення відповідної процесуальної дії; повторний виклик, зміна часу проведення дії або дистанційна участь не забезпечать досягнення

процесуальної мети. Ухвала про привід повинна містити індивідуальне обґрунтування цих обставин, оскільки сам факт неприбуття без перевірки належності виклику, причин відсутності та можливості застосування менш обтяжливого засобу не є достатньою підставою для фізичного примусу. Результати анкетування свідчать про стриману оцінку практичної ефективності приводу. Високою її визнали лише 57 респондентів, або 19,0 %, середньою - 159 осіб, або 53,0 %, низькою - 72 особи, або 24,0 %, а 12 опитаних, або 4,0 %, вважають привід практично неефективним. Водночас 276 респондентів, або 92,0 %, підтримали положення про недопустимість застосування приводу, якщо неприбуття особи зумовлено підтвердженою об’єктивною неможливістю прибуття або безпековими обставинами (додаток А).

Привід і затримання не можуть ототожнюватися, незважаючи на те, що обидва заходи можуть передбачати фактичне обмеження свободи пересування особи. Привід є наслідком неприбуття належно викликаної особи без поважної причини та має вузьку мету - супроводження її до визначеного в ухвалі місця для участі у конкретній процесуальній дії. Затримання натомість має самостійні законодавчі підстави, не є санкцією за неприбуття і становить короткострокове позбавлення свободи з моменту, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою особою чи у визначеному нею приміщенні. Відмінності між цими заходами полягають у підставах, процесуальній меті, колі уповноважених суб’єктів, порядку застосування, строках, обсязі обмеження свободи та процесуальних гарантіях. Окремо слід відрізняти привід від затримання з метою приводу: останнє застосовується на підставі спеціальної ухвали для забезпечення явки підозрюваного чи обвинуваченого до суду з метою розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу і регулюється статтями 187–191 КПК України [173, ст. 140–143, 187–191, 209].

Окрему функціональну групу становлять заходи, які безпосередньо не спрямовані на доставлення особи до органу досудового розслідування або короткострокове забезпечення її фізичної присутності, однак застосовуються для

забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого та мінімізації можливостей перешкоджання кримінальному провадженню. До таких заходів належать тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та відсторонення від посади.

Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом є заходом забезпечення кримінального провадження, спрямованим на тимчасове припинення реалізації підозрюваним конкретного права, використання якого пов'язане з ризиком продовження кримінального правопорушення, вчинення іншого кримінального правопорушення, протиправного перешкоджання кримінальному провадженню або ускладнення відшкодування завданої шкоди. Необхідно розмежовувати тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, і власне тимчасове обмеження у користуванні таким правом. Перше може бути невідкладно здійснене слідчим, прокурором або іншою уповноваженою службовою особою під час законного затримання особи в порядку статті 208 КПК України, тоді як друге застосовується на підставі вмотивованої ухвали слідчого судді.

Відповідно до статті 148 КПК України тимчасово вилученими можуть бути документи, які посвідчують право керування транспортним засобом або судном, право полювання, право на здійснення підприємницької діяльності, а також право на володіння та носіння зброї. Отже, предметом тимчасового вилучення є не саме спеціальне право, а документ, що посвідчує можливість його реалізації. Факт вилучення і передання такого документа підлягає протокольній фіксації, а після складення протоколу документ передається на зберігання в установленому порядку.

Якщо документи, які посвідчують користування спеціальним правом, були вилучені під час затримання, прокурор або слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний не пізніше двох днів із моменту вилучення звернутися до слідчого судді з клопотанням про тимчасове обмеження у користуванні відповідним правом. Пропущення цього строку тягне необхідність повернення тимчасово вилучених документів. У клопотанні повинні бути визначені

конкретне спеціальне право, строк запитуваного обмеження, фактичні обставини, які зумовлюють його необхідність, та матеріали, що підтверджують відповідні доводи сторони обвинувачення.

Під час вирішення питання про застосування цього заходу слідчий суддя повинен перевірити не лише формальну наявність підозри, а й законну підставу втручання, його конкретну процесуальну мету, фактичну необхідність і пропорційність. Сторона обвинувачення має довести безпосередній зв'язок між можливістю користування певним спеціальним правом і ризиком, для запобігання якому ініціюється обмеження. Сам характер інкримінованого кримінального правопорушення або факт володіння відповідним документом не можуть автоматично обґрунтовувати застосування заходу. Необхідно також оцінити можливість досягнення процесуальної мети менш обтяжливим способом та наслідки обмеження для інших осіб, зокрема членів сім'ї, найманих працівників або осіб, матеріальне забезпечення яких залежить від професійної чи підприємницької діяльності підозрюваного.

Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом під час досудового розслідування встановлюється на строк не більше двох місяців. Ухвала слідчого судді повинна містити мотиви застосування заходу, точне визначення спеціального права, перелік документів, що підлягають вилученню або поверненню особі, конкретний строк обмеження та порядок виконання рішення. Загальні посилання на інтереси досудового розслідування без індивідуальної оцінки відповідних ризиків, наслідків і співмірності втручання не можуть вважатися достатнім обґрунтуванням.

Продовження строку тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом не здійснюється автоматично. Прокурор повинен повторно довести, що обставини, які стали підставою для застосування заходу, продовжують реально існувати, а сторона обвинувачення протягом дії попередньої ухвали не мала можливості досягти відповідної процесуальної мети іншим способом. Саме незавершення досудового розслідування, незмінність правової кваліфікації або формальне повторення доводів попереднього клопотання не є достатніми

підставами для продовження обмеження. Отже, кожне рішення про первинне застосування або продовження цього заходу має відповідати критеріям законності, необхідності, пропорційності та найменш обтяжливого втручання у права особи [173, ст. 132, 148–153; 82, с. 115].

Затримання особи є передбаченим пунктом 8 частини другої статті 131 КПК України заходом забезпечення кримінального провадження, який відповідно до частини другої статті 176 КПК України має правову природу тимчасового запобіжного заходу. Його зміст полягає у короткостроковому фактичному обмеженні свободи особи на підставах і в порядку, прямо встановлених законом, із невідкладним забезпеченням права на захист, повідомленням про підстави обмеження свободи та наступним судовим контролем. Затримання не може розглядатися як покарання, спосіб одержання зізнання або засіб попереднього підтвердження винуватості особи [163, п. 8 ч. 2 ст. 131, ч. 2 ст. 176; 319, с. 27].

1. Види затримання. Залежно від правової підстави та суб’єкта здійснення необхідно розмежовувати: 1) затримання підозрюваного або обвинуваченого на підставі ухвали слідчого судді чи суду про дозвіл на затримання з метою приводу; 2) законне затримання будь-якою особою у випадках, передбачених статтею 207 КПК України; 3) затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді або суду відповідно до статті 208 КПК України; 4) затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, за спеціальними правилами статті 298-2 КПК України. Положення статті 615 КПК України не утворюють самостійного універсального виду затримання, а встановлюють особливості його підстав і порядку в умовах воєнного стану за наявності визначених цією статтею об’єктивних обставин [173, ст. 187–191, 207–208, 298-2, 615].

2. Суб’єкти затримання. За статтею 207 КПК України здійснити законне затримання може кожна особа, яка не є уповноваженою службовою особою, якщо особу застали під час вчинення кримінального правопорушення, замаху на нього, безпосередньо після його вчинення або під час безперервного

переслідування. Така особа зобов’язана негайно доставити затриманого до уповноваженої службової особи або повідомити їй про затримання і місцезнаходження затриманої особи. Затримання за статтями 208 і 298-2 КПК України здійснює виключно уповноважена службова особа, тобто особа, якій відповідне повноваження надано законом. Тому належність працівника до правоохоронного чи іншого державного органу сама собою не є достатньою: у матеріалах провадження має бути можливість установити його посаду, орган, компетенцію та конкретну законодавчу норму, яка надає право здійснювати затримання [173, ст. 207–208; 327, с. 439].

3. Підстави затримання. Уповноважена службова особа може затримати без ухвали слідчого судді або суду особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках, коли її застали під час вчинення злочину або замаху на нього; коли безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують, що саме ця особа щойно вчинила злочин; коли існують обґрунтовані підстави вважати можливою втечу особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного до підслідності НАБУ; або можливу втечу особи, підозрюваної у вчиненні злочинів, передбачених статтями 255, 255-1 чи 255-2 КК України. Окремою підставою є невиконання підозрюваним покладених на нього обов’язків або вимог щодо внесення застави у провадженні про злочин, за який передбачено основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [173, ч. 1–2 ст. 208].

Затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального проступку, допускається лише у випадках, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої статті 208 КПК України, та за наявності хоча б однієї додаткової умови: особа відмовляється виконувати законну вимогу про припинення проступку або чинить опір; намагається залишити місце його вчинення; під час безпосереднього переслідування не виконує законних вимог уповноваженої службової особи; перебуває у стані сп’яніння і може завдати шкоди собі або

оточуючим. Отже, сам факт імовірного вчинення кримінального проступку без додаткової поведінкової підстави не дає права на затримання за статтею 298-2 КПК України [173, ч. 1 ст. 298-2].

4. Момент затримання. Відповідно до статті 209 КПК України особа вважається затриманою не з моменту доставлення до органу досудового розслідування і не з часу складання протоколу, а з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи у визначеному нею приміщенні. Саме цей фактичний момент є початком обчислення всіх процесуальних строків. Тому зазначення у протоколі часу його складення замість часу фактичного обмеження свободи є неприпустимим і може свідчити про приховане позапроцесуальне затримання [173, ст. 209–210; 389, с. 623].

5. Строки затримання. Особа, затримана без ухвали слідчого судді або суду за підозрою у вчиненні злочину, може утримуватися не більше сімдесяти двох годин із моменту фактичного затримання. Не пізніше шістдесяти годин вона повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу. Особа, затримана на підставі ухвали про дозвіл на затримання з метою приводу, не пізніше тридцяти шести годин має бути звільнена або доставлена до слідчого судді чи суду, який постановив ухвалу. Письмове повідомлення про підозру за загальним правилом вручається затриманій особі не пізніше двадцяти чотирьох годин, а в разі невручення особа підлягає негайному звільненню [173, ст. 191, 82, ч. 2–3 ст. 278].

Особливості вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру в умовах воєнного стану визначені частиною сьомою статті 615 КПК України. Якщо наявні конкретні об’єктивні обставини, які унеможливлюють вручення письмового повідомлення про підозру протягом двадцяти чотирьох годин із моменту затримання, цей строк може бути продовжено до сорока восьми годин. Таке продовження не є автоматичним наслідком запровадження або дії воєнного стану, а допускається лише за наявності фактичних перешкод, зумовлених бойовими діями, порушенням роботи органів досудового

розслідування чи електронних комунікацій, евакуацією, необхідністю переміщення учасників у безпечне місце або іншими надзвичайними обставинами. Якщо письмове повідомлення про підозру не вручено затриманій особі протягом сорока восьми годин із моменту затримання, вона підлягає негайному звільненню [173, ст. 211, ч. 2–3 ст. 278, ч. 7 ст. 615; 219, с. 136–137].

На нашу думку, передбачена частиною сьомою статті 615 КПК України можливість продовження строку вручення письмового повідомлення про підозру має тлумачитися обмежувально, оскільки вона безпосередньо впливає на тривалість перебування затриманої особи у стані правової невизначеності. У матеріалах кримінального провадження повинні бути зафіксовані не загальні посилання на дію воєнного стану, а конкретні обставини, які перешкодили дотриманню двадцятичотиригодинного строку, час виникнення і припинення таких перешкод, а також дії уповноважених осіб, спрямовані на якнайшвидше оформлення та вручення повідомлення про підозру. Відсутність належного обґрунтування об’єктивної неможливості дотримання загального строку повинна виключати застосування спеціального сорокавосьмигодинного строку.

Стаття 298-2 КПК України встановлює спеціальну диференціацію строків затримання за кримінальний проступок. Загальним є строк до трьох годин із моменту фактичного затримання. Водночас за умов, передбачених пунктами 1–3 частини першої цієї статті, особа може бути затримана до сімдесяти двох годин із дотриманням статті 211 КПК України, а у випадку перебування у стані сп’яніння та можливості завдання шкоди собі чи оточуючим - до двадцяти чотирьох годин. Застосований строк повинен бути прямо співвіднесений у протоколі з конкретною умовою статті 298-2 КПК України [173, ч. 2, 4 ст. 298-2].

6. Процесуальне оформлення і фіксація. Про затримання складається протокол, у якому поряд із загальними реквізитами процесуального документа зазначаються місце, дата і точний час фактичного затримання, його конкретні підстави, результати особистого обшуку, заяви, клопотання і скарги затриманого, а також повний перелік його процесуальних прав та обов’язків.

Протокол підписується службовою особою і затриманим, а його копія негайно вручається затриманій особі та надсилається прокурору. Відмова особи від підписання не звільняє від обов'язку вручити їй копію і зафіксувати причини відмови [173, ст. 104, ч. 5 ст. 208].

Після доставлення до найближчого підрозділу органу досудового розслідування підлягають негайній реєстрації дата, година і хвилина доставлення. В органі мають бути призначені службові особи, відповідальні за перебування та забезпечення дотримання прав затриманих, які організаційно не можуть бути слідчими, дізнавачами, керівниками органів досудового розслідування чи дізнання, працівниками оперативних підрозділів. Така особа реєструє затриманого, перевіряє обставини фактичного затримання, фіксує всі дії за його участю, забезпечує медичну допомогу та повинна реагувати на виявлені факти катування, жорстокого або нелюдського поводження [173, ст. 210, 212].

У підрозділах Національної поліції електронне документування дій щодо затриманої особи здійснюється також за допомогою інформаційної підсистеми Custody Records. До неї вносяться відомості про фактичне затримання, доставлення, роз'яснення прав, повідомлення близьких осіб і системи безоплатної правничої допомоги, стан здоров'я, застосування сили, проведення процесуальних дій, переміщення та звільнення особи. Значення Custody Records полягає в забезпеченні безперервної хронології перебування особи під контролем поліції, однак електронний запис не замінює протоколу затримання та інших процесуальних документів, передбачених КПК України [268]. Правовий режим перебування особи в ізоляторі тимчасового тримання необхідно відмежовувати від режиму попереднього ув'язнення. Перебування затриманої особи в ІТТ у межах строків, установлених статтями 191, 211 і 298-2 КПК України, регулюється чинними Правилами внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України та Інструкцією з організації діяльності таких ізоляторів. Цими актами визначаються порядок приймання, реєстрації, розміщення, роздільного тримання, проведення огляду,

забезпечення побутових умов, харчування, медичної допомоги, побачень із захисником, переміщення та звільнення затриманих осіб. Під час приймання особи повинні бути з'ясовані відомості про стан її здоров'я, скарги, потребу в лікарських засобах та наявність тілесних ушкоджень. Виявлені ушкодження, заяви про застосування насильства, результати медичного огляду і надана допомога підлягають належній письмовій та електронній фіксації, зокрема в системі Custody Records. За наявності загрози життю чи здоров'ю особи має бути невідкладно викликана екстрена медична допомога, а службова особа, відповідальна за дотримання прав затриманих, повинна забезпечити документування відповідних обставин і повідомлення прокурора у випадках, установлених законом [277; 254; 173, ст. 210, 212].

Якщо слідчий суддя або суд застосував до особи запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, її подальше утримання становить попереднє ув'язнення і регулюється Законом України «Про попереднє ув'язнення», а в слідчому ізоляторі - також Правилами внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України. Отже, Закон України «Про попереднє ув'язнення» не слід механічно застосовувати до всього періоду короткострокового поліцейського затримання: він визначає правовий режим особи після застосування судом тримання під вартою або в інших прямо передбачених законом випадках. Розмежування цих режимів дає змогу правильно визначити відповідальний орган, допустимий строк перебування, умови тримання, порядок медичного забезпечення та механізм оскарження порушень [279; 255].

7. Повідомлення захисника і близьких осіб. Негайно після затримання уповноважена службова особа повинна зрозумілою для особи мовою повідомити їй фактичні та правові підстави затримання, кримінальне правопорушення, у вчиненні якого вона підозрюється, право мати захисника, отримувати медичну допомогу, не давати пояснень чи показань, повідомити близьких осіб та вимагати перевірки обґрунтованості затримання. Затриманій особі надається можливість самостійно повідомити близького родича, члена сім'ї або іншу особу за її

вибором. Якщо таке повідомлення може зашкодити досудовому розслідуванню, його здійснює уповноважена службова особа, не порушуючи вимоги негайності [173, ч. 4 ст. 208, ч. 1 ст. 213].

Про затримання неповнолітнього додатково повідомляються батьки, усиновителі, опікуни чи піклувальники та орган опіки і піклування. Якщо на утриманні затриманої особи залишається дитина без батьківського піклування, невідкладно повідомляються відповідний підрозділ Національної поліції та орган опіки і піклування. Уповноважена службова особа також зобов'язана негайно повідомити орган, уповноважений законом на надання безоплатної правничої допомоги. Якщо призначений захисник не прибув у встановлений строк, відповідне повідомлення здійснюється повторно. Виконання цих обов'язків перевіряє службова особа, відповідальна за забезпечення прав затриманих [173, ч. 2, 4–6 ст. 213; 271]. Практичне забезпечення вимог статті 213 КПК України потребує встановлення не лише формального факту повідомлення, а й точного часу, способу та результату відповідної комунікації. Вимога негайності означає, що затриманій особі має бути надано реальну можливість здійснити повідомлення без невиправданої затримки після фактичного обмеження її свободи та роз'яснення процесуальних прав. Відкладення повідомлення з мотивів проведення першочергових слідчих дій, очікування доставлення до підрозділу або складання протоколу не може визнаватися правомірним без конкретного обґрунтування. Якщо службова особа самостійно повідомляє обрану затриманим особу через наявність ризику заподіяння шкоди досудовому розслідуванню, у матеріалах провадження мають бути відображені конкретні підстави такого рішення, а не лише формальне посилання на інтереси розслідування [173, ч. 1 ст. 213].

Належне доказування виконання обов'язку щодо повідомлення передбачає фіксацію дати, години і хвилини надання затриманому засобу зв'язку, обраної ним особи, способу повідомлення та його результату. Такі відомості доцільно відображати у протоколі затримання, журналі обліку затриманих та інформаційній підсистемі Custody Records. За можливості мають зберігатися

технічні дані про здійснений виклик або надіслане повідомлення, реєстраційні відомості повідомлення системи безоплатної правничої допомоги та час прибуття призначеного захисника. При цьому зміст приватної розмови затриманої особи з близькими не повинен фіксуватися, крім випадків, коли сама особа повідомляє про перешкоджання реалізації свого права або просить внести відповідну заяву чи скаргу до процесуального документа [173, п. 2, 5 ч. 3 ст. 212, ст. 213; 271; 268].

Окремою гарантією є фактичний, своєчасний і конфіденційний доступ затриманої особи до захисника. Повідомлення системи безоплатної правничої допомоги саме собою не підтверджує реалізації права на захист, якщо адвокат не прибув, не був допущений до особи або не мав можливості провести конфіденційну зустріч до першого допиту. Час направлення повідомлення, прийняття доручення адвокатом, його прибуття, допуску до затриманого, початку і закінчення зустрічі мають фіксуватися без розкриття змісту спілкування. Зустріч повинна відбуватися поза межами чутності третіх осіб; візуальний контроль допускається лише настільки, наскільки він необхідний для безпеки, і не повинен перетворюватися на спостереження, що дозволяє встановити зміст консультації. Проведення допиту до забезпечення затриманому можливості скористатися першою вимогою про захисника може свідчити про істотне порушення права на захист [173, п. 3 ч. 3 ст. 42, ч. 5 ст. 46, ст. 48–49, ч. 4 ст. 213; 272].

8. Судовий контроль. Судовий контроль за законністю затримання не обмежується розглядом клопотання про застосування запобіжного заходу. Відповідно до статті 206 КПК України слідчий суддя зобов’язаний реагувати на будь-які відомості про незаконне позбавлення свободи в межах його територіальної юрисдикції, вимагати доставлення особи до суду та перевіряти наявність передбаченої законом підстави, дотримання граничного строку і відсутність необґрунтованого зволікання з доставленням. Якщо орган або службова особа не доведе законності затримання, слідчий суддя повинен звільнити особу. Право на таку перевірку виникає з моменту фактичного

обмеження свободи і не залежить від того, чи було складено протокол затримання [163, ст. 29; 173, ст. 206, 209, 211; 389, с. 623].

9. Особливості воєнного стану. Сам факт дії воєнного стану не є достатньою підставою для затримання. Спеціальне правило пункту 6 частини першої статті 615 КПК України застосовується за наявності передбачених цією статтею об’єктивних умов і допускає затримання без ухвали суду у випадках, установлених статтею 208 КПК України, а також за наявності обґрунтованих обставин, які дають підстави вважати можливою втечу особи, підозрюваної у вчиненні злочину. У протоколі повинні бути наведені не загальне посилання на воєнний стан, а конкретні фактичні обставини, що підтверджують ризик втечі та неможливість попереднього одержання судового рішення [173, п. 6 ч. 1 ст. 615; 389, с. 624].

Воєнний стан не збільшує максимальний строк затримання понад сімдесят дві години. Якщо фізичне доставлення затриманої особи до слідчого судді чи суду в межах строку статті 211 КПК України об’єктивно неможливе, розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється з використанням доступних технічних засобів відеозв’язку. Якщо неможливо забезпечити ні доставлення, ні дистанційну участь, особа підлягає негайному звільненню. Строк вручення повідомлення про підозру може бути продовжений із двадцяти чотирьох до сорока восьми годин лише за наявності конкретних об’єктивних обставин, які унеможливили його своєчасне вручення; у разі спливу сорока восьми годин без вручення повідомлення особа також негайно звільняється [173, п. 6 ч. 1, ч. 7 ст. 615].

Отже, законність затримання має перевірятися за послідовною системою критеріїв: 1) наявність передбаченого КПК виду затримання; 2) належні повноваження суб’єкта; 3) конкретна й документально підтверджена підстава; 4) правильне визначення моменту фактичного обмеження свободи; 5) дотримання граничних строків; 6) невідкладне складання і вручення процесуальних документів; 7) роз’яснення прав та забезпечення медичної допомоги; 8) повідомлення близьких осіб і системи безоплатної правничої допомоги; 9)

безперервна фіксація всіх дій із затриманим; 10) реальний і своєчасний судовий контроль. Недотримання хоча б однієї з основних гарантій не може виправдовуватися лише організаційними труднощами, потребами розслідування або загальним посиланням на умови воєнного стану.

Відсторонення від посади є передбаченим пунктом 4 частини другої статті 131 КПК України заходом забезпечення кримінального провадження, який полягає у тимчасовому недопущенні підозрюваного або обвинуваченого до виконання повноважень за посадою з метою усунення конкретних ризиків для кримінального провадження. Цей захід безпосередньо обмежує реалізацію права на працю та може впливати на діяльність підприємства, установи чи державного органу, тому його застосування повинно відповідати вимогам законності, фактичної необхідності, пропорційності та судового контролю. Відсторонення від посади не є покаранням, формою попередньої реалізації можливої заборони обіймати певні посади або автоматичним наслідком повідомлення особі про підозру [163, ст. 43; 173, п. 4 ч. 2 ст. 131, ст. 154–158].

Відповідно до частини першої статті 154 КПК України відсторонення від посади може бути здійснено щодо особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину. Отже, чинний закон не пов’язує можливість застосування цього заходу з категорією «злочину середньої тяжкості» та не передбачає його застосування у провадженні лише щодо кримінального проступку. За загальним правилом рішення про відсторонення ухвалює слідчий суддя під час досудового розслідування або суд під час судового провадження. Первинний строк відсторонення не може перевищувати двох місяців, однак за наявності передбачених статтею 158 КПК України умов він може бути продовжений [173, ч. 1-2 ст. 154].

Ініціювати застосування заходу під час досудового розслідування має право прокурор або слідчий за погодженням із прокурором, а під час судового провадження - прокурор. У клопотанні повинні бути наведені не лише обставини злочину, правова кваліфікація та посада особи, а й конкретні факти, які підтверджують зв’язок між перебуванням особи на посаді та ризиками для

кримінального провадження. Зокрема, має бути обґрунтовано, що перебування на посаді сприяло вчиненню злочину або що особа, продовжуючи виконувати посадові повноваження, може знищити чи підробити речі або документи, незаконно впливати на свідків чи інших учасників або іншим чином перешкоджати кримінальному провадженню. До клопотання додаються матеріали, які підтверджують наведені доводи, а також документи про надання підозрюваному чи обвинуваченому копій клопотання і матеріалів, якими воно обґрунтовується [173, ст. 155].

Клопотання розглядається слідчим суддею або судом не пізніше трьох днів із дня його надходження за участю слідчого та/або прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого і його захисника. Подання клопотання без дотримання вимог статті 155 КПК України є підставою для його повернення прокурору. Під час розгляду можуть бути заслухані свідки та досліджені матеріали, що мають значення для оцінювання необхідності заходу. Отже, рішення не може ґрунтуватися лише на тяжкості обвинувачення, посаді особи або загальному припущенні, що службове становище потенційно створює можливість перешкоджання розслідуванню [173, ст. 156].

Слідчий суддя або суд відмовляє у задоволенні клопотання, якщо сторона обвинувачення не доведе, що відсторонення є необхідним для припинення кримінального правопорушення, припинення чи запобігання протиправній поведінці підозрюваного або обвинуваченого. При вирішенні питання оцінюються правова підстава застосування заходу, достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення, та наслідки відсторонення для інших осіб. До таких наслідків можуть належати припинення діяльності установи, невиконання публічних функцій, порушення прав працівників, зупинення виробничих процесів або інші непропорційні наслідки. Водночас негативні організаційні наслідки не виключають відсторонення, якщо доведені ризики неможливо нейтралізувати менш обтяжливими засобами, наприклад зміною доступу до документів, розмежуванням посадових повноважень, забороною спілкування з певними особами чи застосуванням

відповідного запобіжного заходу [173, ст. 157].

В ухвалі про відсторонення повинні бути зазначені мотиви рішення, конкретний строк застосування заходу, порядок його виконання, а також перелік документів, що посвідчують обіймання особою посади та підлягають вилученню або поверненню. Копія ухвали не пізніше наступного дня надсилається особі, яка подала клопотання, підозрюваному чи обвинуваченому та іншим заінтересованим особам, а рішення підлягає негайному виконанню. Отже, ухвала не може обмежуватися відтворенням положень КПК України: вона має містити індивідуальну оцінку ризиків, наслідків для інших осіб і співмірності втручання [173, ч. 3-4 ст. 157].

Продовження строку відсторонення не є автоматичним. Прокурор повинен повторно довести, що обставини, які стали підставою застосування заходу, продовжують існувати, а сторона обвинувачення протягом дії попередньої ухвали не мала можливості досягти відповідної мети іншими способами. Сам факт незавершення досудового розслідування або незмінність правової кваліфікації не є достатньою підставою для продовження. Відсторонення може бути скасовано за клопотанням прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого, якщо потреба в подальшому застосуванні заходу відпала [173, ст. 158].

Окремі правила встановлено щодо осіб зі спеціальним публічно-правовим статусом. Питання про відсторонення від посади осіб, які призначаються Президентом України, вирішується Президентом України на підставі клопотання прокурора в порядку, встановленому законодавством. Відсторонення Директора Національного антикорупційного бюро України здійснюється слідчим суддею виключно на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора. Щодо Голови Національного агентства з питань запобігання корупції та його заступника клопотання про відсторонення і продовження його строку має право подавати Генеральний прокурор або заступник Генерального прокурора - керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Такі спеціальні правила стосуються компетенції суб’єкта ініціювання та ухвалення рішення, але не скасовують обов’язку довести

фактичну необхідність, наявність ризиків і пропорційність заходу [173, ч. 3 ст. 154, ч. 1 ст. 155, ч. 1 ст. 158; 275].

Щодо судді застосовується не загальна процедура відсторонення від посади, а окремий інститут тимчасового відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності. Рішення ухвалюється Вищою радою правосуддя на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника щодо судді, який є підозрюваним або обвинуваченим, на будь-якій стадії кримінального провадження. Стосовно судді Вищого антикорупційного суду таке клопотання може бути подане Генеральним прокурором або особою, яка виконує його обов'язки. Отже, Вища кваліфікаційна комісія суддів України не є органом, який вирішує питання про кримінально-процесуальне відсторонення судді: компетентним органом є Вища рада правосуддя [173, ст. 155-1; 261, ст. 62–65].

Під час досудового розслідування суддя може бути тимчасово відсторонений від здійснення правосуддя на строк не більше двох місяців. Продовження допускається за умови, що підстави застосування заходу продовжують існувати, а сторона обвинувачення не могла досягти його мети іншими способами. На стадії судового провадження строк тимчасового відсторонення судді встановлюється до набрання законної сили вироком або закриття кримінального провадження. Рішення Вищої ради правосуддя може бути оскаржене лише з установлених законом підстав, а його оскарження не зупиняє виконання [261, ст. 63-65].

Таким чином, відсторонення від посади має застосовуватися диференційовано, з урахуванням процесуального статусу особи, суб'єкта її призначення, характеру посадових повноважень і конкретних ризиків для кримінального провадження. Необґрунтованою є пропозиція про обов'язкове відсторонення всіх осіб, підозрюваних або обвинувачених у корупційних кримінальних правопорушеннях. Автоматичне застосування заходу суперечило б установленій статтею 157 КПК України вимозі індивідуального доведення необхідності втручання та не враховувало б можливості досягнення

процесуальної мети менш обтяжливими засобами.

Застосування розглянутих у цьому підрозділі засобів забезпечення участі осіб в умовах воєнного стану потребує врахування не лише формальних вимог кримінального процесуального закону, а й фактичної можливості особи виконати покладений на неї процесуальний обов'язок. Запровадження особливого режиму кримінального провадження зумовлене об'єктивними труднощами здійснення процесуальної діяльності на територіях ведення бойових дій, тимчасово окупованих територіях, а також в умовах часткового порушення роботи транспортної, поштової, телекомунікаційної та судової інфраструктури. Водночас особливий правовий режим не усуває обов'язку забезпечувати права учасників кримінального провадження та застосовувати процесуальні обмеження лише за наявності передбачених законом підстав [219, с. 133–138].

Під час вирішення питання про накладення грошового стягнення або застосування приводу слідчий суддя повинен установити не тільки факт неприбуття особи, а й належність її виклику, своєчасність отримання повістки та наявність реальної можливості прибути до визначеного місця. Повітряна тривога, обстріл, евакуація, тимчасова окупація території, припинення транспортного сполучення, пошкодження засобів зв'язку, виконання військового обов'язку, перебування особи за кордоном або необхідність забезпечення власної безпеки та безпеки членів сім'ї мають оцінюватися індивідуально з погляду того, чи об'єктивно унеможливили вони своєчасне прибуття особи. За таких умов перед застосуванням примусових наслідків необхідно також перевірити, чи могла участь особи бути забезпечена дистанційно або шляхом визначення іншого часу чи безпечнішого місця проведення процесуальної дії [193, с. 317].

Воєнний стан впливає також на порядок застосування затримання, тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади. Обумовлені війною організаційні або безпекові труднощі самі по собі не можуть визнаватися достатньою підставою для автоматичного посилення

процесуального примусу. У кожному випадку мають бути встановлені законна підстава, легітимна мета, фактична необхідність втручання, його пропорційність та неможливість досягнення відповідної процесуальної мети менш обтяжливими засобами.

Отже, умови воєнного стану доцільно розглядати не як самостійну підставу застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а як наскрізний чинник, що впливає на оцінку належності повідомлення особи, поважності причин її неприбуття, реальності процесуальних ризиків, можливості дистанційної участі та пропорційності обраного заходу. Такий підхід дає змогу узгодити потребу в забезпеченні дієвості досудового розслідування з вимогами поваги до прав, свобод і законних інтересів його учасників.

На підставі проведеного аналізу національного законодавства та практики держав – членів Європейського Союзу обґрунтовано необхідність комплексного вдосконалення нормативно-правового механізму забезпечення безпечної участі осіб у кримінальному провадженні. Встановлено, що чинне законодавство не передбачає єдиних критеріїв оцінки рівня загрози, диференціації заходів безпеки залежно від ступеня ризику, порядку їх періодичного перегляду, особливостей застосування цифрових технологій під час забезпечення безпечної участі, а також спеціальних процедур реалізації заходів безпеки в умовах воєнного стану. У зв'язку з цим запропоновано законодавчо запровадити ризик-орієнтований механізм застосування заходів безпеки, розширити систему процесуальних гарантій шляхом використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, визначити порядок регулярної оцінки актуальності заходів державного захисту та врегулювати особливості їх реалізації в умовах збройної агресії. Крім того, обґрунтовано необхідність удосконалення механізму судового контролю за рішеннями щодо застосування, зміни або припинення заходів безпеки та визначення процесуальних наслідків їх неналежного забезпечення як однієї з гарантій права особи на безпечну та ефективну участь у кримінальному провадженні. Відповідні пропозиції викладені у додатку до дисертації (додаток Б).

3.2. Запобіжні заходи в системі заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні

Запобіжні заходи посідають особливе місце в системі заходів забезпечення кримінального провадження, оскільки їх застосування спрямоване на забезпечення належної процесуальної поведінки конкретного підозрюваного або обвинуваченого та запобігання ризикам, визначеним кримінальним процесуальним законом. Вони не є способом реагування держави на загальний рівень злочинності та не мають карального призначення. Залежно від виду запобіжного заходу процесуальне втручання може полягати у покладенні на особу певних обов'язків, установленні обмежень щодо її поведінки чи пересування, застосуванні майнового забезпечення або тимчасовому позбавленні свободи.

Основною проблемою правозастосування у цій сфері є забезпечення належного балансу між дієвістю кримінального провадження та охороною права особи на свободу й особисту недоторканність. Застосування запобіжного заходу повинно ґрунтуватися не на загальних припущеннях щодо суспільної небезпечності особи або тяжкості інкримінованого діяння, а на встановленні обґрунтованої підозри, конкретних ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, недостатності менш обтяжливих заходів та пропорційності обраного втручання обставинам кримінального провадження. Судовий контроль при цьому має забезпечувати індивідуальне оцінювання фактичних обставин, належне мотивування рішення, обмеження строку застосування заходу та можливість його зміни або скасування у разі припинення чи зменшення відповідних ризиків [173, ст. 176–178, 194, 200–201].

Сучасний науковий підхід до запобіжних заходів характеризується переходом від їх формального визначення як різновиду кримінального процесуального примусу до функціонального аналізу підстав, допустимої інтенсивності втручання та процесуальних гарантій. І.В. Гловюк, В.А. Завтур, І. Зіньковський і Л. Павлик розглядають правомірність обмеження прав під час

досудового розслідування через обов'язок суб'єкта, який ініціює відповідне втручання, довести його законність, фактичну обґрунтованість, необхідність та пропорційність [109, с. 133].

М.М. Погорецький і Д.Б. Сергєєва наголошують, що обґрунтована підозра є первинним фактичним фільтром допустимості застосування запобіжного заходу, тоді як процесуальні ризики повинні підтверджуватися конкретними індивідуалізованими даними. Пропорційність та реальна альтернативність при цьому становлять основні критерії вибору виду запобіжного заходу, а підстави його подальшого застосування мають повторно перевірятися з плином часу [234, с. 141].

Г.Д. Цигікало і Д.С. Юр'єв пов'язують правомірність застосування запобіжних заходів із належною індивідуалізацією процесуального рішення. Науковці звертають увагу на неприпустимість шаблонного викладення обґрунтованої підозри та ризиків, ігнорування обставин, що характеризують особу, а також застосування найбільш суворого заходу без аналізу пропорційності й можливості використання менш обтяжливих альтернатив [375, с. 165].

Ураховуючи наведені положення, запобіжні заходи доцільно визначити як установлені КПК України строкові та індивідуалізовані заходи процесуального забезпечення, що застосовуються слідчим суддею або судом за наявності обґрунтованої підозри й конкретно доведених процесуальних ризиків із метою забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого та запобігання діям, передбаченим статтею 177 КПК України. Їх застосування допускається лише в обсязі, необхідному для нейтралізації встановлених ризиків, за умови обрання найменш обтяжливого заходу, достатнього для досягнення законної процесуальної мети, здійснення судового контролю, установлення конкретного строку та можливості подальшого перегляду, зміни або скасування заходу.

Вихідними елементами застосування запобіжного заходу є обґрунтована підозра та наявність хоча б одного з ризиків, передбачених частиною першою

статті 177 КПК України. Обґрунтована підозра не означає доведення винуватості особи, але повинна ґрунтуватися на фактах та інформації, які об'єктивно пов'язують її з відповідним кримінальним правопорушенням. Процесуальний ризик також не може виводитися виключно з тяжкості інкримінованого діяння або можливого покарання. Сторона обвинувачення має навести конкретні відомості, які вказують на реальну можливість переховування особи, знищення чи спотворення доказів, незаконного впливу на учасників, іншого перешкоджання провадженню або продовження протиправної поведінки [173, ст. 177]. За результатами анкетування лише 42 практичні працівники, або 14,0 %, вважають, що КПК України достатньо чітко визначає фактичні підстави та критерії застосування запобіжних заходів. Частково достатнім відповідне регулювання визнали 135 осіб, або 45,0 %, тоді як 123 респонденти, або 41,0 %, вказали на необхідність його конкретизації. Крім того, 153 опитаних, або 51,0 %, зазначили, що конкретність та актуальність процесуальних ризиків повноцінно оцінюються лише в окремих випадках, а 51 особа, або 17,0 %, вважає таку оцінку переважно формальною (додаток А).

Наявність обґрунтованої підозри та процесуального ризику сама собою не визначає виду запобіжного заходу. Слідчий суддя або суд повинен оцінити в сукупності обставини, передбачені статтею 178 КПК України, зокрема вагомість наявних доказів, вік і стан здоров'я особи, міцність її соціальних зв'язків, місце роботи або навчання, репутацію, майновий стан, попередню процесуальну поведінку та інші індивідуальні обставини. Після цього має бути перевірено, чи здатне особисте зобов'язання або інший менш обтяжливий захід достатньою мірою зменшити встановлені ризики. Застосування суворішого заходу потребує окремого обґрунтування недостатності м'якших альтернатив [173, ст. 178, ч. 4 ст. 194]. Необхідність окремого мотивування слідчим суддею або судом наявності кожного заявленого процесуального ризику підтримали 282 респонденти, або 94,0 %. Ще вищий рівень підтримки отримала пропозиція щодо обов'язкового наведення у судовому рішенні пояснення, чому жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може нейтралізувати встановлені ризики:

позитивну відповідь надали 288 практичних працівників, або 96,0 % (додаток А).

Необхідність і пропорційність запобіжного заходу мають оцінюватися не лише під час його первинного обрання. Обставини, достатні для застосування заходу на початку провадження, можуть змінюватися або втрачати актуальність унаслідок збирання доказів, допиту свідків, вилучення документів, зміни стану здоров’я чи соціального становища особи. Тому продовження строку запобіжного заходу потребує оновленого обґрунтування: сторона обвинувачення має довести, що відповідний ризик продовжує реально існувати, а завершити необхідні процесуальні дії до закінчення попередньо встановленого строку було неможливо з об’єктивних причин. Автоматичне відтворення мотивів попередньої ухвали не відповідає вимогам ефективного судового контролю [173, ст. 199].

Отже, законодавче доповнення статті 176 КПК України окремим загальним визначенням запобіжних заходів не є необхідним. Їх правова природа, мета, підстави, система, порядок застосування, строковість і механізми перегляду достатньо розкриваються у взаємопов’язаних положеннях статей 176–199 КПК України. Натомість наукове поняття повинно виконувати аналітичну функцію та відображати не лише примусовий характер цих заходів, а й систему матеріальних та процесуальних запобіжників від свавільного втручання у права особи. Подальший аналіз окремих видів запобіжних заходів доцільно здійснювати від найменш до найбільш обтяжливого, перевіряючи щодо кожного з них його мету, підстави, строк, межі втручання та порядок судового перегляду.

Найменш обтяжливим запобіжним заходом є особисте зобов’язання. Відповідно до статті 179 КПК України воно полягає у покладенні на підозрюваного або обвинуваченого зобов’язання виконувати визначені слідчим суддею чи судом обов’язки, передбачені статтею 194 КПК України. Застосування цього запобіжного заходу не передбачає ізоляції особи або встановлення майнового забезпечення, однак створює обов’язковий для неї режим процесуальної поведінки, спрямований на запобігання конкретному ризику чи ризикам, доведеним стороною обвинувачення. Вибір особистого

зобов’язання має ґрунтуватися на висновку про те, що саме такого обсягу обмежень достатньо для забезпечення належної поведінки підозрюваного або обвинуваченого і що застосування більш суворого запобіжного заходу було б непропорційним [173, ч. 3 ст. 176, ст. 177–179, 194].

Особисте зобов’язання полягає у покладенні на підозрюваного, обвинуваченого обов’язку виконувати покладені на нього слідчим суддею певні обов’язки. Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розписку повідомляються покладені на нього обов’язки та роз’яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід [173]. Особисте зобов’язання застосовується на підставі ухвали слідчого судді або суду та передбачає покладення на підозрюваного чи обвинуваченого обов’язку прибувати за кожною вимогою до суду або іншого визначеного органу державної влади, а також виконувати один або декілька додаткових процесуальних обов’язків, необхідність яких доведена прокурором. Частина п’ята статті 194 КПК України передбачає можливість покладення на підозрюваного чи обвинуваченого додаткових обов’язків, виконання яких має забезпечувати належну процесуальну поведінку особи. До них належать обов’язок періодично з’являтися до визначеної службової особи, не залишати відповідний населений пункт без дозволу слідчого, прокурора або суду, а також своєчасно повідомляти про зміну місця проживання чи роботи. Окремі обмеження можуть стосуватися контактів із визначеними слідчим суддею або судом особами та перебування у певних місцях. Також на особу може бути покладено обов’язок пройти лікування від алкогольної чи наркотичної залежності, вживати заходів для працевлаштування або навчання, передати уповноваженим органам на зберігання паспорт для виїзду за кордон та інші документи, які дозволяють перетин державного кордону України, а також носити електронний засіб контролю.

Покладення цих обов’язків не повинно здійснюватися автоматично або шляхом відтворення всього законодавчого переліку в кожній ухвалі. Прокурор має обґрунтувати необхідність кожного конкретного обов’язку його зв’язком із

відповідним ризиком, передбаченим статтею 177 КПК України, а слідчий суддя чи суд - визначити зміст, спосіб виконання та строк його дії. Обов'язки, передбачені частиною п'ятою статті 194 КПК України, можуть бути покладені на строк не більше двох місяців, який за наявності передбачених законом підстав може бути продовжений у встановленому порядку [173, ст. 177, 179, ч. 5, 7 ст. 194, ст. 196].

Варто зауважити, що значна частина процесуальних обов'язків, які можуть покладатися на підозрюваного чи обвинуваченого, безпосередньо пов'язана з певним звуженням свободи пересування. Йдеться, зокрема, про гарантовані ст. 33 Конституції України можливості вільно пересуватися, самостійно обирати місце проживання або перебування та залишати територію України [163].

У цьому аспекті необхідно розмежовувати постійне місце проживання особи та місце її тимчасового перебування. Останнім може вважатися місце, в якому особа знаходиться протягом певного періоду у зв'язку з поїздкою, службовим відрядженням, навчанням, лікуванням, відпочинком або іншими обставинами. До таких місць можуть належати готелі, санаторії, будинки відпочинку, інші заклади тимчасового розміщення, а також житлові приміщення, які не є постійним місцем проживання особи.

Саме по собі пересування особи між різними районами одного міста з адміністративно-територіальним поділом не повинно розцінюватися як невиконання покладеного на неї особистого зобов'язання. Водночас таке пересування має здійснюватися з урахуванням установлених слідчим суддею або судом додаткових обмежень, зокрема заборони перебувати у конкретно визначених місцях, якщо відповідний обов'язок було покладено на особу.

Місцем постійного проживання, своєю чергою, може бути житловий будинок, квартира, службове або інше житло, а також спеціалізоване житлове приміщення, зокрема гуртожиток, готель-притулок, спеціальний будинок для осіб похилого віку, будинок-інтернат тощо. До цієї категорії належать і приміщення, в яких особа постійно проживає на підставі договору найму, піднайму, оренди чи з інших передбачених законодавством України правових

підстав [175, с. 134].

Відповідно до частини другої статті 179 КПК України підозрюваному або обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосовано більш суворий запобіжний захід і накладено грошове стягнення. КПК України не передбачає обов'язкового складення окремого процесуального документа під назвою «протокол роз'яснення обов'язків». Тому належне виконання вимог статті 179 має підтверджуватися письмовим повідомленням, на якому підозрюваний або обвинувачений власним підписом засвідчує факт одержання інформації та роз'яснення її змісту [173, ч. 2 ст. 179].

Письмове повідомлення під розпис має давати можливість установити дату його вручення, перелік конкретних обов'язків, строк їх дії, передбачені законом наслідки невиконання, а також особу, якій ці положення роз'яснено. Обов'язки повинні бути відтворені відповідно до резолютивної частини ухвали слідчого судді або суду, а не визначатися службовою особою на власний розсуд. Підпис особи підтверджує отримання та роз'яснення повідомлення, але не означає її згоди з обґрунтованістю ухвали та не позбавляє права на її оскарження у випадках, передбачених КПК України.

У разі невиконання підозрюваним або обвинуваченим обов'язків, покладених у межах особистого зобов'язання, до нього може бути застосовано більш суворий запобіжний захід і накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 до 2 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Застосування цих наслідків не є автоматичним: повинні бути підтверджені факт письмового повідомлення особи про зміст покладених обов'язків і наслідки їх невиконання, конкретне порушення та відсутність поважних причин. Питання про зміну запобіжного заходу додатково потребує перевірки наявності ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, та недостатності раніше застосованого заходу [82, с. 83; 173, ч. 2 ст. 179, ст. 194, 200].

Контроль за виконанням особистого зобов'язання під час досудового розслідування здійснює слідчий, а якщо кримінальне провадження перебуває на

стадії судового розгляду - прокурор. Такий розподіл повноважень сприяє персоніфікації відповідальності за перевірку виконання підозрюваним або обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків [82, с. 85; 173, ч. 3 ст. 179].

У КПК України 2012 року особисте зобов'язання функціонально замінило передбачену статтею 151 КПК України 1960 року підписку про невиїзд, однак має ширший і диференційований зміст, оскільки передбачає покладення на підозрюваного чи обвинуваченого одного або кількох процесуальних обов'язків, визначених частиною п'ятою статті 194 КПК України [178].

При застосуванні підписки про невиїзд особа в примусовому порядку втрачала на певний час свободу пересування. Але свобода переміщення в межах цього населеного пункту не обмежувалася, а ніяких інших обмежень для осіб, що дали підписку про невиїзд, законом не було встановлено.

Передбачений пунктом 4 частини п'ятої статті 194 КПК України обов'язок утримуватися від спілкування з особами, визначеними слідчим суддею або судом, сам по собі не може розглядатися як порушення права, гарантованого статтею 34 Конституції України. Правомірність такого обмеження має оцінюватися індивідуально з урахуванням його зв'язку з конкретним ризиком, передбаченим статтею 177 КПК України, зокрема ризиком незаконного впливу на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта чи спеціаліста. У відповідній ухвалі необхідно чітко визначати коло осіб, межі, умови та строк обмеження спілкування, а також обґрунтовувати, чому встановленої процесуальної мети неможливо досягти за допомогою менш обтяжливих засобів. Невизначена за змістом заборона, її поширення на надмірно широке коло осіб або застосування без доведення необхідності та пропорційності може становити неправомірне втручання у конституційні права особи.

Застосування електронного засобу контролю полягає у закріпленні на тілі підозрюваного або обвинуваченого спеціального пристрою, який дає змогу відстежувати та фіксувати його місцезнаходження. Під час домашнього арешту електронний засіб контролю застосовується працівниками органу Національної

поліції на підставі ухвали слідчого судді або суду. Перед установленням пристрою слідчий чи працівник органу Національної поліції зобов'язаний роз'яснити особі правила користування ним, вимоги техніки безпеки та наслідки неправомірного втручання в його роботу [82, с. 94; 173, ст. 195].

Варто звернути увагу пункт 7 частини 5 статті 194 КПК України, у якому йдеться про докладання зусиль до пошуку роботи або до навчання. Це положення, звичайно, є актуальним і необхідним, але виходячи з цієї статті незрозуміло, яким чином особа повинна працевлаштуватись чи піти на навчання, оскільки ніяких конкретних дій, які повинна вчинити особа, у статті 194 КПК України не зазначено. Тому зміст цього обов'язку потребує конкретизації щодо дій, які має вчинити підозрюваний або обвинувачений для пошуку роботи чи вступу на навчання, способу підтвердження таких дій та критеріїв оцінювання належного виконання покладеного обов'язку.

Особиста порука є неізоляційним запобіжним заходом, ефективність якого ґрунтується не лише на довірі слідчого судді або суду до поручителя, а й на його реальній здатності сприяти належній процесуальній поведінці підозрюваного чи обвинуваченого. Відповідно до статті 180 КПК України поручитель письмово зобов'язується забезпечувати виконання особою обов'язків, покладених згідно зі статтею 194 КПК України, та за необхідності доставити її до органу досудового розслідування чи суду на першу вимогу. Кількість поручителів визначається слідчим суддею або судом індивідуально; закон не встановлює загальної вимоги про обов'язкову наявність двох поручителів. Один поручитель є достатнім лише тоді, коли він заслуговує на особливу довіру [173, ч. 1-2 ст. 180; 168, с. 247].

Порука має бути результатом вільного, усвідомленого та конкретно вираженого волевиявлення поручителя. Письмове зобов'язання не повинно розглядатися як формальність, пов'язана лише з посадою, суспільним статусом, родинними або службовими відносинами особи. До його прийняття слідчий суддя або суд має з'ясувати, чи розуміє поручитель зміст покладених на нього обов'язків, можливі правові наслідки їх невиконання, строк дії поруки та право відмовитися від прийнятих зобов'язань. Наявність адміністративної залежності,

службового підпорядкування, психологічного тиску або іншої обставини, що ставить під сумнів добровільність рішення, повинна виключати використання відповідної особи як поручителя.

Поручителю має бути надано повну інформацію, прямо передбачену частиною третьою статті 180 КПК України: правову кваліфікацію кримінального правопорушення, передбачене законом покарання, точний перелік обов'язків підозрюваного або обвинуваченого, власні обов'язки поручителя, наслідки їх невиконання, право на відмову від поруки та порядок реалізації цього права. Роз'яснення доцільно підтверджувати письмовим документом, підписаним поручителем, у якому зазначаються дата, зміст зобов'язань і строк їх дії. Формальне відтворення тексту статті 180 КПК без пояснення конкретних обов'язків, визначених ухвалою, не забезпечує усвідомленого прийняття поруки.

КПК України прямо не визначає згоду підозрюваного або обвинуваченого як окрему формальну умову застосування особистої поруки. Водночас його ставлення до запропонованого поручителя має практичне значення для оцінювання ефективності заходу. Якщо між особами відсутні довірчі відносини, вони фактично не спілкуються або підозрюваний чи обвинувачений заперечує реальну можливість впливу поручителя, застосування поруки навряд чи забезпечить належну процесуальну поведінку. Тому під час судового розгляду доцільно з'ясовувати позицію особи, щодо якої вирішується питання про поруку, не перетворюючи її згоду на самостійну законодавчу підставу застосування запобіжного заходу.

Поручитель може відмовитися від прийнятих зобов'язань до виникнення підстав для його відповідальності. Закон не вимагає доведення ним спеціальних поважних причин такої відмови. Вона може бути зумовлена втратою особистого контакту, конфліктом, зміною місця проживання, погіршенням стану здоров'я, мобілізацією, перебуванням за кордоном, неможливістю контролювати поведінку особи або іншими обставинами, які поручитель оцінює як перешкоду для подальшого виконання зобов'язань. Проте до вирішення питання про заміну запобіжного заходу поручитель зобов'язаний забезпечити явку підозрюваного

або обвинуваченого до органу досудового розслідування чи суду. Заява про відмову повинна розглядатися без невиправданої затримки, оскільки примусове збереження поруки всупереч волі поручителя суперечило б добровільній природі цього зобов'язання [173, ч. 3-4 ст. 180].

У разі невиконання поручителем прийнятих обов'язків грошове стягнення визначається в межах, установлених частиною п'ятою статті 180 КПК України: від двох до п'яти, від п'яти до десяти, від десяти до двадцяти або від двадцяти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб залежно від санкції за відповідне кримінальне правопорушення. Однак належність провадження до певної категорії визначає лише діапазон стягнення, а не його автоматичний максимальний розмір. Під час індивідуалізації стягнення слідчий суддя або суд має оцінити, який конкретно обов'язок не виконано, чи мав поручитель реальну можливість його виконати, чи своєчасно повідомив про порушення з боку підозрюваного або обвинуваченого, які наслідки настали та чи існували об'єктивні причини невиконання. Відповідно до загальних положень глави 12 КПК України стягнення може бути накладене лише після встановлення невиконання процесуального обов'язку без поважних причин, а особа, яка не брала участі в розгляді, має право вимагати скасування відповідної ухвали [173, ч. 5 ст. 180, ст. 144–147].

Отже, обрання особистої поруки має ґрунтуватися на послідовному встановленні: 1) добровільності й усвідомленості письмового зобов'язання поручителя; 2) його відповідності критерію довіри або особливої довіри; 3) реальної здатності впливати на поведінку підозрюваного чи обвинуваченого; 4) повної поінформованості про зміст і строк дії обов'язків; 5) фактичної можливості підтримувати контакт і забезпечити прибуття особи; 6) розуміння порядку відмови від поруки; 7) індивідуального й пропорційного визначення грошового стягнення у разі доведеного невиконання зобов'язань. Відсутність хоча б одного із цих елементів може перетворити особисту поруку на формальний захід, нездатний нейтралізувати процесуальні ризики.

Домашній арешт є усталеним альтернативним триманню під вартою

запобіжним заходом, який полягає у забороні підозрюваному або обвинуваченому залишати житло цілодобово або у визначений період доби. Його застосування має ґрунтуватися на індивідуальній оцінці процесуальних ризиків, особистих і сімейних обставин особи, придатності конкретного житла для виконання ухвали та можливості здійснення належного контролю. Домашній арешт не повинен застосовуватися формально як проміжний варіант між особистим зобов'язанням і триманням під вартою: суд має обґрунтувати, які саме ризики потребують обмеження свободи пересування, чому м'якші заходи є недостатніми та чи є цілодобова заборона пропорційною визначеній процесуальній меті [83, с. 143–147; 244].

Застосування домашнього арешту може поєднуватися з покладенням на підозрюваного чи обвинуваченого одного або декількох обов'язків, передбачених частиною п'ятою статті 194 КПК України. Необхідність кожного такого обов'язку має бути окремо обґрунтована стороною обвинувачення та пов'язана з конкретним ризиком, якому він покликаний запобігти. Отже, обрання домашнього арешту не є достатньою підставою для автоматичного покладення на особу всього передбаченого законом переліку обмежень.

В ухвалі про застосування домашнього арешту слідчий суддя або суд повинен зазначити точну адресу житла, яке особі забороняється залишати, визначити, чи діє така заборона цілодобово або у певний період доби, а також конкретизувати додаткові процесуальні обов'язки та строк їх дії. Сукупний обсяг установлених обмежень має бути необхідним і пропорційним доведеним ризикам та не створювати для особи більш інтенсивного втручання, ніж це потрібно для забезпечення належної процесуальної поведінки [173, ст. 181, ч. 5, 7 ст. 194, ст. 196].

Ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту передається для виконання органу Національної поліції за місцем проживання підозрюваного або обвинуваченого. До обов'язків відповідного органу поліції належать негайне поставлення такої особи на облік, організація контролю за її поведінкою та повідомлення про поставлення на облік слідчого, а

якщо запобіжний захід застосовано під час судового провадження - суду.

Окрему групу становлять контрольні повноваження поліцейських, які безпосередньо перевіряють виконання умов домашнього арешту. З цією метою вони вправі з'являтися в житло підозрюваного або обвинуваченого, вимагати від нього усні чи письмові пояснення з питань, пов'язаних із виконанням покладених судом обов'язків, а також застосовувати електронні засоби контролю у випадках і порядку, передбачених законом та відповідною ухвалою слідчого судді або суду.

Зазначені повноваження мають винятково контрольне призначення та не можуть тлумачитися як загальний дозвіл на довільне втручання у приватне життя особи, проведення огляду чи обшуку її житла або встановлення поліцейськими додаткових обмежень, не передбачених судовим рішенням. Під час відвідування житла повинні дотримуватися права і свободи не лише підозрюваного чи обвинуваченого, а й членів його сім'ї та інших осіб, які проживають разом із ним. Інтенсивність, періодичність і спосіб здійснення контролю мають відповідати змісту ухвали, бути необхідними для перевірки виконання конкретних обов'язків і не створювати непропорційного втручання у недоторканність житла та приватність особи [173, ч. 3–5 ст. 181; 269].

Тривалість застосування домашнього арешту на підставі ухвали слідчого судді не може становити більше двох місяців. За наявності відповідної необхідності цей строк може бути продовжений за клопотанням прокурора, однак його загальна тривалість не повинна перевищувати шести місяців. Після спливу граничного строку ухвала про застосування домашнього арешту втрачає чинність, а відповідний запобіжний захід вважається скасованим.

Офіційні статистичні дані свідчать, що у 2024 році слідчі судді розглянули 7830 клопотань про застосування домашнього арешту без урахування повернутих клопотань, із яких задовольнили 6997. У 2023 році було розглянуто 8321 таке клопотання, із яких задоволено 7401. Отже, кількість розглянутих клопотань зменшилася на 5,9 %, а кількість задоволених - на 5,5 %, водночас питома вага задоволених клопотань дещо збільшилася - з 88,9 % до 89,4 %.

Наведені показники характеризують інтенсивність судового застосування домашнього арешту, але самі собою не доводять його ефективності, оскільки для такої оцінки додатково необхідні дані про виконання покладених обов’язків, кількість порушень умов домашнього арешту, зміну запобіжного заходу та досягнення визначених статтею 177 КПК України процесуальних цілей [96, с. 24].

Методика порівняння полягає у зіставленні за 2023 і 2024 роки двох однорідних показників офіційного зведеного звіту: кількості клопотань, розглянутих без урахування повернутих, та кількості клопотань, які було задоволено. Питома вага визначена як співвідношення кількості задоволених клопотань до загальної кількості розглянутих клопотань відповідного виду.

Особливості домашнього арешту в умовах воєнного стану. Застосовуючи домашній арешт, слідчий суддя чи суд має перевіряти не лише формальну наявність житла, а й фактичну можливість безпечного та тривалого перебування особи за визначеною адресою. Евакуація, руйнування чи пошкодження житла, тимчасова окупація населеного пункту, обов’язкове відселення, відсутність електро-, тепло- або водопостачання можуть унеможливити виконання домашнього арешту в первісно визначеному місці. За таких обставин особа, її захисник або прокурор повинні невідкладно ініціювати зміну запобіжного заходу, адреси його виконання чи покладених обов’язків, а залишення житла з метою укриття від обстрілу, евакуації або отримання невідкладної медичної допомоги не може оцінюватися без урахування стану крайньої необхідності та реальної безпекової ситуації [173, ст. 181, 200, 201; 219, с. 136–138].

Потрібно звернути увагу на застосування застави в процесі досудового розслідування. Застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок із метою забезпечення виконання підозрюваним або обвинуваченим покладених на нього обов’язків під умовою звернення внесених коштів у дохід держави в разі їх невиконання [82, с. 115; 173, ст. 182].

Розмір застави визначається слідчим суддею або судом у межах, установлених частиною п’ятою статті 182 КПК України: щодо особи, яка

підозрюється чи обвинувачується у вчиненні нетяжкого злочину, - від одного до двадцяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб; тяжкого злочину - від двадцяти до вісімдесяти; особливо тяжкого злочину - від вісімдесяти до трьохсот прожиткових мінімумів для працездатних осіб. У виключних випадках щодо тяжкого або особливо тяжкого злочину може бути визначена застава, що перевищує відповідно вісімдесят або триста прожиткових мінімумів, якщо суд належно мотивує нездатність застави у звичайних межах забезпечити виконання покладених обов'язків. При цьому розмір застави повинен ураховувати майновий і сімейний стан особи, характер кримінального правопорушення, установлені процесуальні ризики та не бути завідомо непомірним [141, с. 83; 173, ч. 4–5 ст. 182].

Проблема доступності застави не може вирішуватися шляхом протиставлення заможних і незаможних осіб або припущення, що відсутність достатніх коштів автоматично зумовлює застосування тримання під вартою. Розмір застави повинен визначатися індивідуально з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного чи обвинуваченого, інших відомостей про його особу, а також характеру й інтенсивності конкретних ризиків, передбачених статтею 177 КПК України. Водночас застава має бути достатньою для забезпечення належної процесуальної поведінки особи, але не може бути завідомо непомірною для неї.

Під час визначення розміру застави слідчий суддя або суд має оцінювати не лише формальну належність кримінального правопорушення до певної категорії тяжкості, а й реальні доходи особи, наявність майна, утриманців, сімейні обов'язки, можливість внесення коштів заставодавцем та інші обставини, які характеризують її фактичну платоспроможність. Визначення суми, яку особа об'єктивно не може внести, без належного обґрунтування її необхідності може перетворити заставу з альтернативи позбавленню свободи на формальну передумову подальшого тримання під вартою.

Практика Європейського суду з прав людини виходить із того, що розмір застави має бути належно мотивований, співвіднесений із майновим становищем

особи та її реальною спроможністю внести відповідну суму. Сам факт того, що особа після визначення застави продовжує перебувати під вартою через неможливість її внесення, вимагає особливо ретельної перевірки обґрунтованості встановленого розміру. Водночас майновий стан не є єдиним критерієм: суд повинен співвіднести його з доведеними процесуальними ризиками та встановити суму, втрата якої буде достатнім, але не надмірним стимулом для виконання покладених обов'язків. Водночас лише 39 респондентів, або 13,0 %, вважають, що розмір застави у більшості випадків відповідає майновому стану особи та принципу пропорційності. На досить часту відповідність указали 96 опитаних, або 32,0 %, тоді як 123 особи, або 41,0 %, спостерігають її лише іноді, а 42 респонденти, або 14,0 %, - рідко. Отже, 165 практичних працівників, або 55,0 %, оцінюють належне врахування майнового стану та пропорційності під час визначення застави як нерегулярне (додаток А).

Отже, забезпечення рівності під час застосування застави полягає не у встановленні однакової суми для всіх осіб, а в індивідуалізації її розміру, належному мотивуванні судового рішення та обов'язковій перевірці можливості застосування інших, менш обтяжливих запобіжних заходів. Тримання під вартою допускається лише як винятковий запобіжний захід за умови доведення прокурором того, що жоден із м'якших заходів не здатний запобігти встановленим ризикам [173, ч. 4–5 ст. 182, ч. 1 ст. 183, ст. 194; 26; 41; 31].

Порядок внесення застави залежить від того, чи тримається підозрюваний або обвинувачений під вартою. Відповідно до частини шостої статті 182 КПК України підозрюваний або обвинувачений, який не тримається під вартою, зобов'язаний не пізніше п'яти днів із дня обрання запобіжного заходу у вигляді застави внести кошти на відповідний рахунок або забезпечити їх внесення заставодавцем та надати слідчому, прокурору чи суду документ, що підтверджує внесення застави. Такі дії можуть бути здійснені й після закінчення п'ятиденного строку, якщо на цей момент не ухвалено рішення про зміну запобіжного заходу. Натомість у випадках, коли розмір застави визначено в ухвалі про застосування тримання під вартою, підозрюваний, обвинувачений або заставодавець має право

внести її в будь-який момент до припинення дії або скасування відповідної ухвали. Після внесення застави особа підлягає звільненню з-під варти в порядку, передбаченому статтею 202 КПК України [173, ч. 6–7 ст. 182, ч. 4 ст. 202].

Наслідками невиконання підозрюваним, обвинуваченим та у зв'язку із цим і заставодавцем обов'язків, покладених на них через обрання запобіжного заходу у вигляді застави, є звернення грошових коштів у дохід держави на підставі ухвали слідчого судді, зокрема, зарахування до спеціального фонду Державного бюджету України. У цьому випадку підозрюваному, обвинуваченому, заставодавцю надсилаються повідомлення про місце та час судового розгляду питання про звернення застави в дохід держави. Неприбуття останніх до суду не перешкоджає розгляду цього питання. В ухвалі слідчого судді, суду повинно бути вирішено питання про збільшення розміру застави або ж про зміну застави на інший запобіжний захід, наприклад, тримання під вартою [175, с. 466-467].

За умови належного виконання підозрюваним, обвинуваченим та заставодавцем обов'язків, пов'язаних із застосуванням застави як запобіжного заходу, внесені кошти після припинення дії відповідного запобіжного заходу підлягають поверненню заставодавцю.

Цікавим є розмежування законодавцем можливості суду визначати долю застави у випадку її звернення на виконання вироку в частині майнових стягнень. Якщо застава була внесена самим підозрюваним чи обвинуваченим, то таке право залишається за судом, а якщо заставодавцем була інша особа – тільки за згодою цієї особи [175, с. 467].

Ще одним запобіжним заходом є тримання під вартою, який визначається як винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим КПК України. В.В. Назаров зазначає, що тримання під вартою вважається найсуворішим з усіх передбачених чинним законодавством запобіжних заходів, пов'язаних з позбавленням людини волі, необхідністю підкорятися вимогам режиму в місцях ув'язнення [216, с. 31]. Застосування цього запобіжного заходу суттєво обмежує права людини і,

передусім, право на свободу та особисту недоторканність, яке гарантовано Конституцією України (ст. 29), Загальною декларацією прав людини (ст. 9), Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини (ст. 5). Положення про те, що ніхто не може бути підданий безпідставному арешту чи триманню під вартою і не може бути позбавлений свободи інакше як за таких підстав і відповідно до такої процедури, яка врегульована (установлена) законом, є міжнародним стандартом.

З іншого боку взяття під варту є найбільш продуктивним запобіжним заходом, а оскільки цей запобіжний захід суттєво обмежує свободу громадян, тому повинен застосовуватися лише у випадках, коли інші заходи є неефективними [216, с. 31].

Вирішення питання про застосування тримання під вартою не може ґрунтуватися на загальній характеристиці підозрюваного чи обвинуваченого як «соціально небезпечної» особи або особи, «схильної до систематичного вчинення кримінальних правопорушень». До набрання обвинувальним вироком законної сили діє презумпція невинуватості, тому будь-які висновки щодо необхідності обмеження свободи мають стосуватися не негативних особистісних властивостей людини, а конкретних обставин відповідного кримінального провадження.

Застосування тримання під вартою потребує встановлення обґрунтованої підозри, доведення одного або кількох індивідуальних ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, а також підтвердження того, що жоден із більш м’яких запобіжних заходів не здатний запобігти цим ризикам. Відомості про попередні судимості, поведінку особи, її соціальні зв’язки та інші обставини, передбачені статтею 178 КПК України, можуть оцінюватися лише у взаємозв’язку з конкретними фактичними даними, але не можуть автоматично свідчити про схильність особи до кримінально протиправної діяльності. Отже, рішення про тримання під вартою повинно бути індивідуалізованим, належно вмотивованим і пропорційним установленим процесуальним ризикам [163, ст. 62; 173, ст. 17, 177, 178, 183, 194].

У науці кримінального процесуального права процесу застосування вказаного запобіжного заходу приділено достатню увагу, зокрема це питання вивчали І.Г. Приміч, О.А. Губська, В.В. Онопенко, Г.Ю. Юдківська, С.І. Дячук. Зокрема, В.В. Онопенко, під час вивчення практики застосування цього запобіжного заходу працівниками правоохоронних органів, зазначив, що сьогодні склалася негативна тенденція його безпідставного застосування до осіб, підозрюваних чи обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення. Крім того, під час узяття під варту майже не враховуються вік особи, сімейний стан та її здоров'я, наявність роботи, постійного місця проживання та інші обставини, передбачені КПК України. Насправді беруться до уваги визнання або невизнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини у вчиненні кримінального правопорушення, наявність у минулому судимостей або проживання не за місцем провадження досудового розслідування. Такі факти мають місце, незважаючи на те, що в прийнятті рішення про застосування запобіжного заходу беруть участь одночасно три правоохоронні органи України – органи досудового розслідування, прокуратура та суд [220, с. 29].

За офіційною судовою статистикою, у 2024 році слідчі судді розглянули 33 401 клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без урахування повернутих клопотань, що на 8,5 % більше, ніж у 2023 році, коли було розглянуто 30 775 клопотань. У 2024 році задоволено 21 620 клопотань, тоді як у 2023 році - 19 827; приріст становив 9 %. Питома вага задоволених клопотань практично не змінилася і становила відповідно 64,7 % та 64,4 %. Крім того, у 2024 році було розглянуто 10 381 клопотання про продовження строку тримання під вартою, із яких задоволено 9941, тобто 95,8 % [96, с. 24].

Методично ці дані необхідно оцінювати шляхом окремого порівняння кількості розглянутих і задоволених клопотань, а також питомої ваги задоволених клопотань. Зростання абсолютної кількості судових рішень не можна автоматично тлумачити ні як погіршення, ні як покращення практики, оскільки на нього впливають загальна кількість кримінальних проваджень,

структура кримінальних правопорушень, умови воєнного стану та кількість осіб, щодо яких виникла необхідність вирішення питання про запобіжний захід. Водночас висока частка задоволених клопотань про продовження тримання під вартою зумовлює необхідність особливо ретельної перевірки індивідуальності мотивування, актуальності процесуальних ризиків та можливості застосування менш обтяжливих заходів.

Особливості тримання під вартою в умовах воєнного стану. Воєнний стан не скасовує вимоги щодо індивідуального, мотивованого та періодичного судового контролю за триманням особи під вартою. Конституційний Суд України послідовно визнав неконституційними положення частин шостої та п’ятої статті 615 КПК України, які допускали автоматичне продовження строку тримання під вартою без своєчасного індивідуального рішення суду. Частина п’ята статті 615 КПК України, визнана неконституційною Рішенням Конституційного Суду України від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026, утратила чинність 1 липня 2026 року. Отже, неможливість проведення підготовчого судового засідання, порушення роботи суду, повітряна тривога або інші зумовлені війною труднощі можуть потребувати зміни організації судового розгляду, передачі матеріалів іншому суду чи використання відеоконференції, але не можуть самі собою замінювати судове рішення про продовження позбавлення свободи [296; 297; 173, ст. 183, 197, 199, 615].

Особливого значення для сучасного розуміння судового контролю за триманням під вартою набули рішення Конституційного Суду України щодо частин шостої та п’ятої статті 615 КПК України. Ці приписи в різних процесуальних ситуаціях передбачали продовження тримання особи під вартою в силу закону, без постановлення нового індивідуального та належно вмотивованого судового рішення. Конституційний Суд України послідовно визнав обидві моделі несумісними з конституційними гарантіями свободи, особистої недоторканності, судового захисту та права бути заслуханим під час вирішення питання про подальше позбавлення свободи.

Рішенням від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 Конституційний Суд

України визнав неконституційною частину шосту статті 615 КПК України, за якою у разі закінчення строку дії ухвали та неможливості розгляду судом питання про його продовження тримання під вартою вважалося продовженим до відповідного судового розгляду, але не більше ніж на два місяці. Суд наголосив, що рішення про продовження найбільш суворого запобіжного заходу має ухвалюватися виключно судом і потребує підвищеного рівня обґрунтування. Законодавча конструкція, яка усуває участь суду, можливість особи бути заслуханою та перевірку актуальності ризиків, становить позасудове й автоматичне продовження позбавлення свободи [297].

Частина шоста статті 615 КПК України, визнана неконституційною, втратила чинність через три місяці після ухвалення зазначеного Рішення, тобто 18 жовтня 2024 року. Конституційний Суд України водночас допустив можливість спеціального регулювання на випадок реальної неможливості судового розгляду, однак указав, що така неможливість має бути конкретизована законом, а питання про подальше тримання особи під вартою повинно бути вирішене невідкладно після усунення відповідних перешкод. Суд орієнтував законодавця на граничний строк, який не перевищує сімдесяти двох годин після закінчення строку, визначеного попередньою вмотивованою ухвалою суду.

Наступним етапом конституційного перегляду стало Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026. Предметом перевірки була частина п’ята статті 615 КПК України, відповідно до якої у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, обраний під час досудового розслідування, вважався продовженим до вирішення питання у підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці. Конституційний Суд України визнав, що такий припис допускав подальше позбавлення свободи без нового судового рішення, без безпосередньої перевірки збереження процесуальних ризиків і без належної можливості сторони захисту викласти заперечення [291].

Частина п’ята статті 615 КПК України втратила чинність 1 липня 2026 року - через три місяці з дня ухвалення Рішення № 3-р(II)/2026. Тому після цієї дати

неможливість проведення підготовчого судового засідання сама собою не продовжує дію раніше обраного тримання під вартою. Для подальшого позбавлення особи свободи необхідне нове судове рішення, постановлене в належній процедурі за результатами індивідуального оцінювання обґрунтованої підозри, актуальності кожного процесуального ризику, можливості застосування більш м'якого заходу та пропорційності подальшого тримання під вартою.

Правові позиції Конституційного Суду України у рішеннях 2024 і 2026 років утворюють єдиний конституційний стандарт. По-перше, закінчення строку дії ухвали припиняє законну підставу тримання особи під вартою, якщо нове судове рішення не постановлено. По-друге, продовження строку потребує безпосередньої участі суду, змагального розгляду та можливості особи бути заслуханою. По-третє, попередня ухвала, тяжкість обвинувачення або загальне посилання на воєнний стан не створюють презумпції збереження ризиків. По-четверте, кожне продовження потребує нового обґрунтування того, що ризики залишаються реальними, а менш обтяжливі запобіжні заходи не можуть забезпечити належну процесуальну поведінку.

На нашу думку, воєнний стан може обґрунтовувати спеціальні організаційні процедури судового контролю, зокрема зміну територіальної підсудності, дистанційну участь особи та захисника, використання відеоконференцзв'язку, невідкладний розгляд іншим доступним судом або особливий порядок передання матеріалів. Однак воєнний стан не може замінювати вмотивоване судове рішення автоматичною законодавчою презумпцією продовження позбавлення свободи. Навіть за наявності обстрілів, окупації, евакуації суду чи пошкодження комунікацій держава зобов'язана організувати реальний судовий контроль у найкоротший можливий строк, а не перекладати наслідки організаційної неспроможності системи правосуддя на особу, яка утримується під вартою.

З огляду на сформовані Конституційним Судом України позиції доцільною є модель, за якою у винятковому випадку документально підтвердженої неможливості своєчасного судового розгляду закон визначає лише короткий

організаційний строк для його проведення, але не встановлює автоматичного продовження запобіжного заходу. У межах цього строку мають бути забезпечені: визначення компетентного суду, доступ особи до захисника, дистанційна або особиста участь сторін, дослідження актуальності ризиків, перевірка можливості альтернативного заходу та постановлення нового вмотивованого рішення. Після спливу встановленого судом строку тримання під вартою за відсутності нового рішення особа підлягає звільненню.

Подальший розвиток конституційного стандарту індивідуалізації запобіжних заходів відбувся у Рішенні Другого сенату Конституційного Суду України від 24 червня 2026 року № 4-р(II)/2026, ухваленому у справі за конституційною скаргою С. О. Гнезділова. Предметом конституційного контролю стала частина восьма статті 176 КПК України, яка під час дії воєнного стану передбачала застосування до військовослужбовців, підозрюваних або обвинувачених у вчиненні окремих військових кримінальних правопорушень, виключно запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [292].

Конституційний Суд України визнав зазначений припис неконституційним, оскільки він фактично позбавляв слідчого суддю або суд можливості оцінити індивідуальні обставини кримінального провадження та застосувати більш м’який запобіжний захід. Законодавче встановлення єдиного й найсуворішого запобіжного заходу залежно лише від статусу військовослужбовця, правової кваліфікації діяння та дії воєнного стану не забезпечувало ухвалення вмотивованого судового рішення як результату реального судового розсуду. На думку Конституційного Суду України, така модель порушувала конституційні гарантії свободи та особистої недоторканності, рівності, людської гідності й здійснення правосуддя виключно судом [292].

Зазначене Рішення не означає, що особливий характер військових кримінальних правопорушень, умови бойової обстановки, ризик самовільного залишення військової частини, дезертирства, невиконання наказу або повторної протиправної поведінки не можуть враховуватися під час обрання запобіжного

заходу. Такі обставини можуть мати істотне значення, однак вони повинні бути доведені у конкретному провадженні та оцінені разом з обґрунтованістю підозри, характером процесуальних ризиків, поведінкою особи, станом її здоров'я, військовою посадою, умовами проходження служби, наявністю соціальних зв'язків і можливістю застосування альтернативного заходу.

Індивідуальна оцінка передбачає, що слідчий суддя або суд не може обмежитися посиланням на номер статті КК України, статус військовослужбовця чи загальний суспільний інтерес у підтриманні військової дисципліни. У судовому рішенні мають бути наведені конкретні факти, які підтверджують наявність хоча б одного ризику, передбаченого статтею 177 КПК України, а також пояснено, чому особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт або покладення додаткових обов'язків не здатні забезпечити належну процесуальну поведінку особи. Тримання під вартою може застосовуватися лише тоді, коли сторона обвинувачення доведе недостатність усіх реально доступних менш обтяжливих заходів [173, ст. 177–178, 183, 194].

Окремого значення набуває недискримінаційний підхід. Військовослужбовець не може бути позбавлений загальних процесуальних гарантій лише через належність до військової служби. Відмінності у правовому регулюванні можуть бути виправдані специфікою військової служби та потребами оборони держави, однак вони повинні переслідувати легітимну мету, бути необхідними й пропорційними та не усувати сутність права на судовий контроль. Однакове безальтернативне тримання під вартою осіб із різною поведінкою, службовим становищем, станом здоров'я, характером ризиків і ступенем суспільної небезпеки не відповідає вимозі індивідуалізації.

Конституційний Суд України відтермінував утрату чинності частиною восьмою статті 176 КПК України на три місяці з дня ухвалення Рішення. Отже, цей припис втрачає чинність 24 вересня 2026 року. Станом на 17 липня 2026 року він формально ще міститься у КПК України, однак уже визнаний неконституційним. Такий перехідний період надано законодавцеві для приведення кримінального процесуального регулювання у відповідність із

Конституцією України, а не для заперечення сформульованих Конституційним Судом вимог щодо індивідуального судового розгляду [292].

На нашу думку, протягом установленого Конституційним Судом перехідного періоду слідчі судді та суди повинні тлумачити положення кримінального процесуального закону з урахуванням Конституції України та правової позиції, викладеної в Рішенні № 4-р(II)/2026. Саме лише формальне посилання на частину восьму статті 176 КПК України не може замінювати перевірку обґрунтованої підозри, процесуальних ризиків, особистих обставин військовослужбовця й можливості альтернативних заходів. В іншому разі судове рішення залишатиметься формальним підтвердженням законодавчого автоматизму, який Конституційний Суд визнав несумісним із Конституцією України.

Рішення від 24 червня 2026 року разом із рішеннями від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 та від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026 формує послідовну конституційну позицію: ні автоматичне продовження строку тримання під вартою, ні його безальтернативне первинне застосування не можуть замінювати індивідуальний судовий контроль. Воєнний стан допускає спеціальні організаційні процедури та врахування підвищених безпекових ризиків, але не дозволяє перетворювати позбавлення свободи на автоматичний наслідок процесуального статусу, правової кваліфікації або належності особи до військової служби.

Отже, під час вирішення питання про тримання під вартою військовослужбовця суд зобов’язаний окремо встановити: 1) наявність обґрунтованої підозри; 2) конкретні та актуальні процесуальні ризики; 3) зв’язок цих ризиків із поведінкою та службовим становищем особи; 4) неможливість їх нейтралізації шляхом покладення обов’язків або застосування іншого запобіжного заходу; 5) пропорційність позбавлення свободи характеру встановлених ризиків; 6) відсутність дискримінаційного ставлення лише за ознакою статусу військовослужбовця; 7) конкретний строк заходу та можливість його подальшого перегляду. Лише мотивоване рішення, ухвалене за

результатами такої оцінки, відповідає конституційному стандарту застосування тримання під вартою.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що сьогодні у КПК України щодо правової регламентації запобіжних заходів є низка теоретичних питань та практичних проблем, що стосуються як визначення понять, класифікації та особливостей, так і суто практичних питань застосування норм кримінального процесуального права у відповідності до основоположних принципів права, дотримання прав та свобод громадян, дотримання міжнародних норм та правил щодо вищезазначеного поняття. Понад тринадцятирічна практика застосування передбаченої КПК України системи запобіжних заходів свідчить не про відсутність нормативної та правозастосовної бази, а про необхідність її подальшого системного узагальнення. Основними напрямами сучасного дослідження мають бути забезпечення індивідуалізації судових рішень, обґрунтованості процесуальних ризиків, реального пріоритету м’якших заходів, пропорційності обмежень і ефективного періодичного судового контролю, зокрема в умовах воєнного стану [82, с. 112–118; 296; 297]. Таким чином, особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану не повинен тлумачитися як загальний дозвіл на посилення запобіжних заходів або спрощення судового контролю. Безпекові обставини можуть змінювати способи участі особи, місце проведення судового засідання, порядок комунікації та організацію розгляду, однак кожне обмеження права на свободу має й надалі ґрунтуватися на індивідуально встановлених ризиках, бути необхідним, пропорційним, строковим і доступним для ефективного судового перегляду [296; 297; 219, с. 136–138].

За результатами проведеного дослідження обґрунтовано необхідність удосконалення процесуального механізму застосування запобіжних заходів шляхом нормативного закріплення принципу їх послідовного застосування відповідно до критерію найменшого необхідного втручання у права і свободи особи. Запропоновано встановити обов'язок суду під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу здійснювати поетапну перевірку можливості

застосування менш обмежувальних заходів процесуального примусу, починаючи з особистого зобов'язання або особистої поруки, далі – застави чи домашнього арешту, і лише після встановлення їх очевидної недостатності вирішувати питання про застосування тримання під вартою, із обов'язковим наведенням у мотивувальній частині судового рішення конкретних обставин, які підтверджують неможливість нейтралізації процесуальних ризиків шляхом покладення процесуальних обов'язків, передбачених статтею 194 КПК України. Водночас запропоновано законодавчо запровадити ризик-орієнтований підхід до визначення змісту процесуальних обов'язків, відповідно до якого їх перелік має безпосередньо залежати від характеру ризику, встановленого відповідно до статті 177 КПК України, що забезпечить індивідуалізацію процесуального примусу та відповідність принципу пропорційності (додаток Б). Крім того, доведено необхідність удосконалення механізму періодичного судового контролю за збереженням підстав застосування запобіжного заходу шляхом покладення на сторону обвинувачення обов'язку доводити не лише існування ризиків на момент його первинного застосування, а й їх актуальність під час кожного наступного перегляду, а також неможливість досягнення цілей кримінального провадження шляхом застосування менш обмежувального заходу, із врахуванням належної процесуальної поведінки особи, тривалості застосування обмежень, зміни доказової бази, стану здоров'я, сімейних обставин та інших нових даних, що узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини щодо забезпечення права на свободу, принципу пропорційності та обов'язковості регулярного судового контролю за подальшим обмеженням прав людини.

3.3. Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час судового провадження

Окремі аспекти процесуального порядку здійснення відповідних дій суду, забезпечення реалізації процесуальних прав учасників кримінального

провадження, гарантій права на захист, безпосередності судового розгляду та використання сучасних процесуальних форм участі осіб у судовому провадженні досліджували у своїх працях українські вчені В.О. Попелюшко, О.В. Капліна, І.В. Гловюк, О.Г. Шило, В.М. Трофименко, М.А. Погорецький, В.І. Маринів, Л.М. Лобойко, С.Л. Шаренко, А.В. Лапкін та інші. Водночас істотні зміни кримінального процесуального законодавства, цифровізація судочинства, розширення використання дистанційних форм участі, практика функціонування кримінального судочинства в умовах воєнного стану, а також новітня практика Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини зумовлюють необхідність подальшого комплексного дослідження зазначених питань.

Як вбачається зі змісту ч. 2 ст. 342 КПК України секретар судового засідання доповідає суду, хто з учасників судового провадження, викликаних та повідомлених осіб прибув у судове засідання, встановлює їх особи, перевіряє повноваження захисників і представників, з'ясовує, чи вручено судові виклики та повідомлення тим, хто не прибув, і повідомляє причини їх неприбуття, якщо вони відомі [46]. Неухильне дотримання вимог кримінального процесуального закону щодо проведення зазначених дій на початку підготовчої частини судового розгляду має важливе значення для провадження наступних його етапів, захисту прав та законних інтересів його учасників.

Дії, передбачені ч. 2 ст. 342 КПК України, проводяться після відкриття судового засідання, однак секретар судового засідання зобов'язаний ще до початку судового засідання перевірити, чи всі викликані в суд особи з'явились у судове засідання, хто з тих осіб, які не з'явились, отримали повістки, хто не отримав і з яких причин, чи доставлені обвинувачені, які перебувають під вартою. Зі змісту ст. 319 КПК України випливає, що у випадку колегіального судового розгляду кримінального провадження судове засідання може бути відкрите лише за наявності усіх суддів. Головуючий не може, наприклад, вийти до залу судового засідання, оголосити судове засідання відкритим, повідомити, що не з'явився один із суддів, і оголосити перерву до його явки. У випадку

неявки когось із суддів про затримання судового розгляду, приблизний час затримки необхідно повідомити усім учасникам [330, с. 205]. Суд повинен перевірити явку осіб, які представляють сторони кримінального провадження, а також інших учасників судового розгляду (свідків, перекладачів, експертів та ін.).

Зі ст.ст. 323 та 324 КПК України випливає, що участь прокурора та обвинуваченого у судовому розгляді є обов'язковою. Якщо у підготовчій частині судового розгляду з'ясується, що прокурор не з'явився, суд відкладає судовий розгляд, визначає дату, час та місце проведення нового засідання і вживає заходів до прибуття їх до суду. Одночасно, якщо причина неприбуття є неповажною, суд порушує питання про відповідальність прокурора, який не прибув, перед органом, що згідно із законом уповноважений притягати його до дисциплінарної відповідальності.

Якщо у підготовчій частині буде встановлена відсутність обвинуваченого, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Суд також має право постановити ухвалу про привід обвинуваченого та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення. Відповідно до частини третьої статті 323 КПК України спеціальне судове провадження може здійснюватися за відсутності обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо злочинів, визначених частиною другою статті 297-1 КПК України. Замість відтворення у тексті дослідження розгорнутого переліку статей КК України доцільно застосовувати відсильне формулювання, оскільки відповідний перелік може змінюватися внаслідок подальшого оновлення кримінального законодавства.

Спеціальне судове провадження допускається щодо обвинуваченого, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України або на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук. Окремою підставою

є прийняття уповноваженим органом рішення про передачу обвинуваченого для обміну як військовополоненого за умови, що такий обмін фактично відбувся.

За наявності передбачених законом підстав суд за клопотанням прокурора постановляє ухвалу про здійснення спеціального судового провадження. До клопотання повинні бути додані матеріали, які підтверджують, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате щодо нього кримінальне провадження. Якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох обвинувачених, відповідна ухвала постановляється лише стосовно тих осіб, щодо яких установлені передбачені частиною третьою статті 323 КПК України підстави. Участь захисника у спеціальному судовому провадженні є обов'язковою [173, ч. 2 ст. 297-1, ч. 3 ст. 323].

У науковій літературі спеціальне судове провадження розглядається не лише як передбачений законом виняток із загального правила особистої участі обвинуваченого, а і як особлива диференційована форма кримінального судочинства. Г. І. Спора звертає увагу на подвійне функціональне призначення цього інституту: з одного боку, він спрямований на недопущення блокування правосуддя особою, яка свідомо переховується від органів слідства і суду, а з іншого - повинен забезпечити дотримання прав обвинуваченого, який фактично не бере участі у судовому розгляді. Науковиця наголошує, що запровадження in absentia породжує дискусію щодо рівності процесуальних можливостей сторін і допустимих меж відступу від загальної форми судового розгляду [330, с. 199].

Такий підхід потребує уточнення в частині співвідношення публічного інтересу у невідворотності кримінальної відповідальності та індивідуальних прав обвинуваченого. Сам факт ухилення особи від участі у кримінальному провадженні не означає втрати нею процесуального статусу, права на захист або інших гарантій справедливого судового розгляду. Навпаки, відсутність обвинуваченого об'єктивно послаблює його можливість особисто реагувати на доводи обвинувачення, ставити запитання, надавати пояснення, заявляти клопотання та контролювати обрану захисником правову позицію. Тому спеціальна процесуальна форма повинна супроводжуватися не зниженим, а

підвищеним стандартом перевірки дотримання прав особи.

І. В. Гловюк, досліджуючи забезпечення права на справедливий суд у провадженні in absentia, обґрунтовано виходить із вимоги практичної та ефективної, а не формальної реалізації процесуальних гарантій. Зокрема, науковиця зазначає, що захисник у такому провадженні повинен мати можливість реалізувати в інтересах обвинуваченого окремі права, які за загальним правилом здійснюються особисто обвинуваченим. Позбавлення захисника можливості ініціювати колегіальний розгляд кримінального провадження фактично перетворює відповідне право обвинуваченого на ілюзорне та послаблює ефективність захисту [106, с. 53].

Аналогічну позицію підтримують О. М. Дроздов, І. В. Басиста та Н. В. Глинська, які характеризують провадження in absentia як полістадійну ускладнену форму кримінального провадження, зумовлену спеціальними фактичними та юридичними підставами і таку, що потребує додаткових гарантій реалізації прав обвинуваченого. Науковці доводять, що захисник повинен мати достатній обсяг процесуальних можливостей для компенсації відсутності підзахисного, якщо відповідні дії не суперечать інтересам особи та спрямовані на забезпечення ефективного захисту [129, с. 211].

Наведені наукові позиції дають підстави розглядати обов’язкову участь захисника не як достатню сама по собі гарантію справедливості спеціального судового провадження, а як один з елементів ширшої системи компенсаторних процесуальних засобів. Формальне призначення адвоката не забезпечує ефективного захисту, якщо він не має достатнього часу для ознайомлення з матеріалами, не вживає заходів для перевірки доказів обвинувачення, не заявляє необхідних клопотань або фактично дублює позицію сторони обвинувачення.

До основних компенсаторних гарантій спеціального судового провадження доцільно віднести: доведеність обізнаності особи про кримінальне провадження та судовий розгляд; перевірку свідомого характеру її ухилення; обов’язкову й активну участь захисника; надання захисту повного доступу до матеріалів; можливість ставити запитання свідкам і оспорювати докази

обвинувачення; обов'язок суду досліджувати не лише обвинувальні, а й виправдувальні обставини; підвищені вимоги до мотивування судових рішень; а також забезпечення передбачених законом механізмів перегляду рішення у разі появи обвинуваченого.

Отже, спеціальне судове провадження не повинно характеризуватися як спрощена форма розгляду, у якій відсутність обвинуваченого зменшує обсяг процесуальних обов'язків суду або сторони обвинувачення. Його винятковість полягає не лише у проведенні судового розгляду без особистої участі особи, а й у необхідності застосування посиленого стандарту доказування підстав in absentia, активного забезпечення права на захист та ретельної перевірки загальної справедливості провадження.

У випадках, коли чинний КПК України не допускає можливості здійснення судового розгляду за відсутності обвинуваченого, неявка у судове засідання обвинуваченого або виникнення сумнівів щодо його особи має наслідком відкладення розгляду справи та вжиття заходів щодо встановлення обставин, які перешкоджають явці його до суду.

Тимчасове видалення обвинуваченого із зали судового засідання, передбачене статтею 330 КПК України, не є різновидом спеціального судового провадження або самостійною формою судового розгляду за відсутності обвинуваченого. Воно становить спеціальний захід процесуального реагування на повторне порушення порядку в залі судового засідання або повторне невиконання розпоряджень головуючого та застосовується за ухвалою суду після попередження обвинуваченого про можливі наслідки такої поведінки.

Видалення обвинуваченого може мати лише тимчасовий характер або, у передбачених законом випадках, тривати протягом усього судового розгляду. У разі тимчасового видалення після повернення до зали судового засідання обвинуваченому повинна бути надана можливість ознайомитися з доказами, дослідженими за його відсутності, та рішеннями, ухваленими судом у цей період, а також надати щодо них пояснення. Такі гарантії забезпечують поінформованість обвинуваченого про перебіг провадження, можливість

висловити свою позицію стосовно досліджених матеріалів і продовжити ефективну реалізацію права на захист. Тому тимчасове видалення не припиняє процесуального статусу обвинуваченого та не усуває обов'язку суду компенсувати обмеження його особистої участі у відповідній частині судового розгляду [173, ч. 1 ст. 330].

Крім того, відповідно до ст. 495 КПК України суд має право своєю ухвалою видалити неповнолітнього обвинуваченого із залу судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього.

Варто відзначити, що цифровізація кримінального провадження в Україні наразі набуває стрімкого розвитку та глобальних масштабів і являє собою неминучий, зумовлений перш за все жорсткою об'єктивною реальністю (війна росії проти України) процес, який торкнувся кожної стадії кримінального процесу, майже кожного її етапу. Втім цей процес по своїй суті є доволі складним та має бути чутливим до гарантій забезпечення прав людини, особливо під час судового провадження. В протилежному випадку така цифровізація може поглинути собою як зокрема права обвинуваченого, потерпілого, так і загалом перетворити право на справедливий суд на химеру, зробити його ілюзорним, примарним. Отже, інформаційні технології стали невід'ємною складовою кримінального провадження.

Однією з таких технологій, яка інтенсивно розвивається і в умовах воєнного стану також є відео конференц зв'язок.

Відповідно до ч. 1 ст. 336 КПК України судовий розгляд може здійснюватися у дистанційному форматі із застосуванням відеоконференцзв'язку, коли трансляція відбувається з іншого приміщення, у тому числі такого, що розташоване за межами суду. Такий порядок може застосовуватися у випадках, коли безпосередня присутність учасника кримінального провадження неможлива через стан здоров'я або інші поважні обставини, існує потреба у забезпеченні безпеки осіб, необхідно допитати малолітнього чи неповнолітнього свідка або потерпілого, забезпечити оперативність судового провадження, а також за інших обставин, які суд визнає

достатніми [173].

Для належного організаційно-технічного забезпечення дистанційного судового провадження наказом Державної судової адміністрації України від 15 листопада 2012 року № 155 було затверджено Інструкцію про порядок роботи з технічними засобами відеозапису процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання у кримінальному провадженні [143].

Згідно з п. 1.2.1 цієї Інструкції участь у процесуальних діях шляхом відеоконференції була можливою за умови наявності відповідного технічного забезпечення у судах, державних органах або установах, залучених до її проведення [143]. При цьому забезпечення проведення відеоконференції покладалося на суд, який одержав судове рішення про її організацію, незалежно від спеціалізації та інстанційного рівня суду, що постановив відповідне рішення.

Запроваджений порядок був спрямований не лише на забезпечення технічної можливості дистанційної участі, а й на дотримання процесуальних гарантій відповідної особи. Зокрема, передбачалося встановлення особи учасника, який долучався до засідання дистанційно, перевірка документів, що посвідчують його особу, та вручення пам’ятки про процесуальні права. Залежно від місця перебування учасника виконання цих дій покладалося на уповноважених працівників суду або відповідну службову особу установи попереднього ув’язнення чи виконання покарань.

Отже, до початку повномасштабної війни ст. 336 КПК України формувала модель дистанційного судового провадження, за якої участь особи у засіданні забезпечувалася за допомогою технічних засобів відповідного суду, державного органу чи установи. Водночас участь сторін із місця їх фактичного перебування за допомогою власних технічних засобів безпосередньо вказаними положеннями не передбачалася.

Із початком повномасштабної збройної агресії проти України та запровадженням воєнного стану питання дистанційного здійснення кримінального провадження набуло принципово іншого практичного значення. Неможливість у багатьох випадках забезпечити особисту присутність учасників

у приміщенні суду, безпекові ризики та необхідність збереження безперервності здійснення правосуддя стали передумовами для подальшого перегляду підходів до використання відеоконференцзв’язку у кримінальному судочинстві.

На початковому етапі повномасштабної війни рекомендації Ради суддів України від 24 лютого 2022 року та інформаційний лист Верховного Суду від 3 березня 2022 року відіграли важливу організаційно-орієнтуючу роль у забезпеченні безперервності правосуддя та поширенні практики дистанційної участі з використанням доступних технічних засобів. Водночас ці документи слід розглядати як складник історичного етапу адаптації судової системи до умов воєнного стану, а не як основну чинну нормативну підставу проведення судового провадження в режимі відеоконференції.

Організація дистанційного судового провадження в сучасних умовах здійснюється із використанням підсистеми відеоконференцзв'язку Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІТС). Доступ учасників до дистанційної участі забезпечується відповідно до вимог статті 336 КПК України та Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС. Для участі можуть використовуватися технічні засоби іншого суду або власні технічні засоби учасника через його Електронний кабінет із дотриманням установлених законом вимог щодо електронної ідентифікації, автентифікації та інформаційної безпеки.

У сучасній редакції кримінального процесуального законодавства саме ЄСІТС є базовою цифровою платформою, що забезпечує електронний документообіг, функціонування Електронного кабінету, підсистеми відеоконференцзв'язку, електронний обмін процесуальними документами та інші електронні сервіси судової влади. Тому під час аналізу чинного правового регулювання доцільно використовувати саме ці законодавчо визначені поняття, а не назви окремих програмних продуктів, які застосовувалися на попередніх етапах розвитку електронного судочинства.

Особливості зміни територіальної підсудності в умовах воєнного стану. Якщо суд об’єктивно не може здійснювати правосуддя внаслідок воєнного стану,

бойових дій, тимчасової окупації території, надзвичайної ситуації, стихійного лиха або інших обставин, територіальна підсудність судових справ, які перебувають у його провадженні, змінюється в порядку, передбаченому частиною сьомою статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідне рішення ухвалює Вища рада правосуддя за поданням Голови Верховного Суду шляхом передачі справ до найбільш територіально наближеного суду або іншого визначеного суду. У кримінальному провадженні також підлягають урахуванню положення статті 34 КПК України, відповідно до яких кримінальне провадження може бути передане на розгляд іншого суду, якщо суд, якому воно підсудне, не може здійснювати правосуддя, зокрема у зв'язку з режимом воєнного стану [286, ч. 7 ст. 147; 46, ст. 34; 219, с. 135–138].

Зміна територіальної підсудності повинна забезпечувати безперервність судового провадження, а не лише формальну передачу його матеріалів іншому суду. Учасники мають бути своєчасно повідомлені про суд, якому передано кримінальне провадження, дату і час судового засідання та доступні способи участі в ньому. Значна територіальна віддаленість нового суду, перебування особи на тимчасово окупованій території, у районі бойових дій, за кордоном, у військовій частині або в евакуації повинні враховуватися під час оцінювання причин її неприбуття та вирішення питання про дистанційну участь [219, с. 136–138].

У період дії воєнного стану встановлена кримінальним процесуальним законодавством процедура здійснення правосуддя має зберігатися в повному обсязі, а її спрощення чи прискорення не допускається. Разом із тим особливі умови воєнного часу потребують максимально оперативної організації судового розгляду та пошуку способів забезпечення участі його учасників. Обставини, пов'язані з воєнними подіями, які фактично перешкоджають особі прибути за судовим викликом, можуть становити поважну причину її неявки відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 138 КПК України. У таких випадках одним із засобів забезпечення подальшого розгляду кримінального провадження стала дистанційна участь сторін у судових засіданнях, яка дозволяє проводити процесуальні дії за

відсутності можливості особистого прибуття учасників до суду.

Використання відеоконференцзв’язку та власних технічних засобів не виключає можливості належної ідентифікації учасника кримінального провадження. Залежно від обраного способу дистанційної участі особа може бути ідентифікована за допомогою засобів Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, кваліфікованого електронного підпису або іншого передбаченого законодавством засобу електронної ідентифікації, а також шляхом перевірки документа, що посвідчує особу. Ознайомлення учасника з його процесуальними правами та обов’язками також може здійснюватися в електронній формі з належною фіксацією відповідної процесуальної дії.

Водночас дистанційний формат участі не усуває практичних і технічних ризиків. До них належать можливість використання чужого технічного пристрою, облікового запису або засобу електронної ідентифікації; перебування сторонніх осіб поза межами огляду камери; здійснення психологічного чи іншого впливу на учасника; переривання або нестабільність зв’язку; несанкціоноване фотографування, аудіо- чи відеозаписування перебігу судового засідання; порушення конфіденційності спілкування обвинуваченого із захисником; а також неправомірний доступ до персональних даних та іншої інформації з обмеженим доступом.

Зазначені обставини не свідчать про принципову неможливість дистанційної участі, але потребують індивідуального оцінювання судом у кожному кримінальному провадженні. До початку та під час судового засідання суд має перевіряти особу учасника, якість зображення і звуку, відсутність ознак стороннього впливу, можливість повноцінної реалізації процесуальних прав і конфіденційного спілкування із захисником, а також фіксувати істотні технічні переривання. Якщо виявлені недоліки унеможливлюють ефективну участь особи або створюють реальну загрозу порушення права на захист, суд повинен ужити заходів для їх усунення, оголосити перерву, змінити спосіб дистанційної участі або вирішити питання про безпосередню участь особи в приміщенні суду [173, ст. 336].

Якщо у судове засідання не з’явився захисник, участь якого у цьому кримінальному провадженні є обов’язковою, суд зобов’язаний з’ясувати причини його неявки. Якщо вони поважні, суд повинен відкласти судовий розгляд. При цьому якщо подальша участь у судовому провадженні захисника неможлива, то відповідно до ч. 3 ст. 324 КПК України головуючий пропонує обвинуваченому протягом трьох днів обрати собі іншого захисника.

У разі неприбуття до суду потерпілого, належним чином повідомленого про судовий розгляд (за наявності підтвердження отримання ним судового виклику), за відсутності поважних причин такої неявки та клопотання про відкладення судового розгляду у зв’язку з його неприбуттям, суд, заслухавши думку інших учасників судового провадження, відповідно до ч. 1 ст. 325 КПК вправі ухвалити рішення про проведення судового розгляду без потерпілого, за винятком випадків, передбачених КПК, зокрема, якщо кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення або у судовому провадженні розглядається угода про примирення потерпілого з підозрюваним, обвинуваченим чи ухвала про відмову у її затвердженні тощо. В інших випадках суд повинен прийняти рішення про відкладення судового розгляду та за відсутності поважних причин неприбуття такого потерпілого відповідно до ст. 139 КПК вправі накласти на потерпілого грошове стягнення, привід до потерпілого згідно з ч. 2 цієї статті не застосовується. Повторне неприбуття в судове засідання потерпілого, належним чином повідомленого про судовий розгляд (наявне підтвердження отримання ним повістки про виклик або ознайомлення з її змістом у інший спосіб), без поважних причин або без повідомлення про причини неприбуття після відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення та висловлення потерпілим згоди на підтримання обвинувачення в суді (у такому випадку кримінальне провадження за відповідним обвинуваченням набуває статусу приватного) прирівнюється згідно з ч. 6 ст. 340 КПК до його відмови від обвинувачення і має наслідком закриття кримінального провадження за відповідним обвинуваченням [266].

Наслідком неприбуття цивільного позивача у судове засідання є

залишення цивільного позову без розгляду, за винятком випадків, коли: а) від цивільного позивача надійшло клопотання про розгляд цивільного позову за його відсутності; б) обвинувачений, цивільний відповідач повністю визнав пред'явлений позов. У таких випадках цивільний позов може бути розглянуто за відсутності цивільного позивача. Якщо ж у судове засідання за викликом не прибув цивільний відповідач, який не є обвинуваченим, або його представник, суд, заслухавши думки учасників судового провадження, залежно від того, чи можливо за відсутності зазначених осіб з'ясувати обставини, що стосуються цивільного позову, вирішує питання про проведення судового розгляду без них або приймає рішення про відкладення судового розгляду та вправі відповідно до ст. 139 КПК накласти на цивільного відповідача грошове стягнення у зв’язку з його неявкою до суду за судовим викликом, привід до цивільного позивача та відповідача (якщо ним не є обвинувачений) згідно з ч. 2 цієї статті не застосовується [266].

Зі змісту ч. 3 ст. 29 КПК України вбачається, що обов’язковим питанням, яке підлягає вирішенню у підготовчій частині судового розгляду, є необхідність забезпечення учасників кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, перекладачем. Виконання вказаних вимог закону має важливе значення для реалізації учасниками кримінального провадження права давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють. У параграфі 3 глави 28 КПК України відсутні норми, які передбачають вжиття судом у підготовчій частині судового засідання заходів, спрямованих на забезпечення участі перекладача. Участь перекладача не є обов’язковою в кожному кримінальному провадженні, однак її забезпечення стає обов’язковим за наявності відповідної мовної або комунікативної потреби. Зокрема, перекладач повинен бути залучений, якщо учасник кримінального провадження не володіє або недостатньо володіє державною мовою, унаслідок чого не може повною мірою розуміти зміст процесуальних дій, давати показання, заявляти клопотання, подавати скарги чи реалізовувати інші процесуальні права. У разі

порушення слуху або мовлення, яке перешкоджає повноцінній участі особи у кримінальному провадженні, має бути забезпечена участь відповідного перекладача, зокрема сурдоперекладача. Це випливає також з пунктів 1 і 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., відповідно до яких незабезпечення судом обвинуваченого, який не володіє мовою, якою здійснюється судочинство, перекладачем визнається порушенням права обвинуваченого на захист та підставою для скасування судового рішення, винесеного за наслідками такого розгляду [162]. Питання про участь перекладача під час судового розгляду вирішується незалежно від того, чи брав він участь у попередніх стадіях кримінального провадження. Забезпечення перекладу необхідно оцінювати не лише з позиції формального залучення особи, яка володіє відповідною мовою, а й з огляду на ефективність наданої мовної допомоги. В. В. Рогальська визначає право на переклад як складник права на справедливий суд та звертає увагу на системні труднощі його реалізації: відсутність чітких критеріїв установлення мовної потреби, невизначеність вимог до кваліфікації перекладача, складність підтвердження його компетентності, проблеми пошуку перекладачів рідкісних мов і відсутність доступної термінової лінгвістичної допомоги [298, с. 155].

Наведені положення свідчать, що ефективність перекладу має охоплювати щонайменше своєчасне виявлення мовної або комунікативної потреби, належну професійну компетентність перекладача, точність і повноту передання інформації, володіння юридичною термінологією, неупередженість, конфіденційність та можливість виправлення істотних помилок. Особа повинна не просто чути переклад окремих висловлювань, а розуміти зміст обвинувачення, процесуальних рішень, показань і запитань настільки, щоб реально користуватися своїми правами.

Суд не повинен покладатися виключно на формальне підтвердження володіння державною мовою або на факт проживання особи в Україні. Мовна компетентність має оцінюватися з урахуванням здатності розуміти юридичну термінологію, складність обвинувачення та особливості конкретної

процесуальної дії. За наявності обґрунтованих сумнівів перевага повинна надаватися забезпеченню перекладу, оскільки наслідки його необґрунтованої відсутності можуть істотно обмежити право на захист.

Отже, належність участі перекладача доцільно перевіряти за критеріями своєчасності, доступності, професійності, точності, повноти, неупередженості та конфіденційності перекладу. Істотні перекладацькі помилки, які перешкодили особі зрозуміти зміст процесуальної дії або реалізувати своє право, повинні оцінюватися як порушення не лише мовної гарантії, а й загальної справедливості кримінального провадження.

Головуючий може вирішити це питання як за власною ініціативою, так і за клопотанням сторони кримінального провадження. Відповідне рішення приймається з урахуванням думки сторін, коли виникає сумнів у тому, що особа розуміє зміст та результати процесуальних дій [154, с. 19-20]. Зі змісту ч. 4 ст. 68 КПК України вбачається, що у підготовчій частині судового розгляду сторона кримінального провадження, яка залучила перекладача, чи слідчий суддя або суд зобов'язана пересвідчитися в особі і компетентності перекладача, з'ясувати його стосунки з підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком і роз'яснити його права і обов'язки. У законодавстві не встановлено порядок перевірки професійних якостей перекладача. Не вказано, чи має компетенція перекладача підтверджуватись наявністю документу про спеціальну лінгвістичну або філологічну освіту чи іншим документом, що встановлює мовний рівень особи. Немає вказівок на процедуру перевірки спроможності перекладача правильно виконувати переклад. Компетентність перекладача може перевірити сам слідчий, якщо він володіє іноземною мовою. Поширеним на практиці способом перевірки та підтвердження професійних якостей кандидата є ознайомлення з документами про його освіту, їх копіювання і приєднання до матеріалів справи [101].

Після роз'яснення прав та попередження про відповідальність перекладач повинен перевести всі відомості, що стосуються виконаних судом вимог ст. 342 КПК України при відкритті судового засідання і перевірці явки в суд. Якщо суд переконається у некомпетентності перекладача, то він може прийняти рішення

про його заміну, як за власною ініціативою, так і за ініціативою однієї зі сторін. Суд може лише вислухати з цього питання думку сторін, яка може бути ним врахована. Сторони вправі заявити відвід перекладачу при виконанні судом вимог ст. 344 КПК України. У разі неявки перекладача, належним чином викликаного до суду, подальший розгляд кримінального провадження має здійснюватися з урахуванням необхідності гарантування права обвинуваченого на захист та дотримання засади рівності сторін. За таких обставин суд, з'ясувавши позиції учасників судового провадження, відкладає судове засідання та вживає необхідних заходів для забезпечення участі перекладача. Якщо сторона кримінального провадження не має можливості самостійно залучити перекладача, його участь забезпечується судом. Інший порядок застосовується у випадку неприбуття свідка, спеціаліста або експерта. Суд, заслухавши думки учасників судового провадження, може відкласти подальший розгляд та визначити дату нового судового засідання, попередньо допитавши свідків, які з'явилися до суду.

Окремої уваги потребує порядок повідомлення відомостей про експерта, залученого до судового розгляду. Стаття 342 КПК України передбачає обов'язок секретаря судового засідання повідомити про явку учасників судового провадження та причини їх відсутності. Водночас питання щодо обсягу відомостей про експерта, які мають бути доведені до відома учасників, а також моменту їх повідомлення потребує належної процесуальної організації. Доцільним є оголошення таких даних під час встановлення складу учасників судового провадження до роз'яснення права заявляти відвід експерту. При цьому інформація про експерта може охоплювати відомості про його місце роботи, посаду, освіту, спеціалізацію, науковий ступінь, вчене звання та професійний стаж. Важливим є також повідомлення учасникам судового розгляду про те, за чиєю ініціативою експерта було викликано до суду та з якою процесуальною метою забезпечується його участь.

Не можна погодитися з думкою науковців, які вважають, що «одночасно з роз'ясненням експерту його прав і обов'язків суд повинен ... роз'яснити, з якою

метою експерт викликаний в судове засідання» [166, с. 197]. Оскільки під час оголошення складу суду, зокрема експерта, суд зобов'язаний роз'яснити учасникам судового розгляду їх право заявити відвід експерту і при заявленні такого клопотання прийняти рішення по суті, природно, що учасникам судового розгляду вже повинні бути відомі основні дані про експерта і мета його виклику. Інакше, питання про відвід експерта в цей момент буде в більшості випадків формальним. Отже, у кримінально-процесуальному законі необхідно передбачити, що крім імені експерта головуючий повинен повідомити учасникам судового розгляду необхідні дані про експерта, з чиєї ініціативи, з якою метою він викликаний, і тільки потім вирішувати питання про відвід експерта [385, с. 20-21]. Однією з важливих умов успішного проведення судового розгляду є правильне вирішення питання про можливість продовження судового розгляду за відсутності свідків, експерта чи спеціаліста. Закон не містить будь-яких вказівок на те, у яких випадках суд не може продовжувати судовий розгляд за відсутності свідків чи експертів, які не прибули у судове засідання. Таку позиція законодавця вважаємо цілком обґрунтованою, оскільки вирішення цього питання залежить від конкретних обставин кримінального провадження та внутрішнього переконання суду. Разом з тим вважаємо доцільним передбачити у КПК України, що суд не може продовжувати судовий розгляд у випадку неприбуття свідка чи експерта, якщо їх показання чи висновок стосуються суттєвих обставин справи. Крім того, вирішуючи питання про продовження судового розгляду за відсутності свідків, експертів чи спеціалістів, суд повинен враховувати, що обвинуваченому повинно бути дозволено викликати і допитувати будь-яких свідків, чиї показання він вважає важливими для судового розгляду, він також повинен мати можливість допитати будь-якого свідка, викликаного прокурором або на чиї показання прокурор покладається [241, с. 116-117].

Право допитувати свідків обвинувачення та вимагати виклику і допиту свідків захисту насамперед належить обвинуваченому і закріплене пунктом «d» частини третьої статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод. Це право є важливим складником права на захист і змагальності судового провадження, однак воно не має абсолютного характеру. Вирішальним є те, чи була стороні захисту надана належна й ефективна можливість поставити свідку запитання під час надання ним показань або на іншій стадії кримінального провадження та чи залишалося провадження загалом справедливим.

Використання показань свідка, якого сторона захисту не мала можливості допитати безпосередньо в суді, не завжди автоматично свідчить про порушення статті 6 Конвенції. Під час оцінювання допустимості та доказового значення таких показань суд має послідовно з'ясувати: чи існувала вагома причина неприбуття свідка та використання його раніше наданих показань; чи становили ці показання єдину або вирішальну основу обвинувачення; чи були передбачені достатні компенсаторні процесуальні гарантії, здатні забезпечити справедливу й належну перевірку достовірності відповідних відомостей.

До таких гарантій можуть належати обережний підхід суду до оцінювання неперевірених показань, наявність інших доказів, які їх підтверджують, можливість сторони захисту поставити під сумнів достовірність показань та особу свідка, дослідження відеозапису попереднього допиту, а також надання захисту інших дієвих засобів для викладення своєї позиції. Чим вагомішими є показання відсутнього свідка для обґрунтування винуватості, тим переконливішими повинні бути відповідні компенсаторні гарантії.

Отже, неприбуття свідка, на допиті якого наполягає сторона захисту, не в усіх випадках автоматично зумовлює відкладення судового розгляду. Суд повинен оцінити причини його відсутності, значення показань для предмета доказування, попередню можливість їх перевірки сторонами, наявність інших доказів та достатність компенсаторних гарантій. Якщо ж показання відсутнього свідка мають істотне або вирішальне значення, а сторона захисту не мала ефективної можливості поставити йому запитання і відповідний недолік не може бути компенсований іншими процесуальними засобами, продовження розгляду з використанням таких показань може порушити загальну справедливість кримінального провадження [162, п. «d» ч. 3 ст. 6; 19; 53].

Окремого доктринального осмислення потребує використання під час воєнного стану позасудових показань, одержаних відповідно до частини одинадцятої статті 615 КПК України. І. П. Зіньковський слушно зазначає, що нормативна можливість використання таких показань не повинна тлумачитися як їх автоматична допустимість або достатність для обґрунтування судового рішення. Науковець пропонує синхронізувати відповідну процедуру з виробленими ЄСПЛ стандартами оцінювання показань відсутнього свідка та враховувати причину його неявки, значення показань для обвинувачення і можливість сторони захисту здійснити перехресний допит [140, с. 515].

Заслуговує на підтримку позиція, відповідно до якої сам факт запровадження воєнного стану не може замінювати індивідуальну перевірку неможливості безпосереднього допиту особи в суді. Суд має встановити конкретне місце перебування свідка чи потерпілого, характер безпекової загрози, можливість проведення допиту в режимі відеоконференції, вжиті заходи для забезпечення його участі та причини, з яких застосування альтернативного способу допиту виявилося неможливим.

Відеофіксація досудового допиту є важливою, але недостатньою компенсаторною гарантією. Вона дає змогу суду спостерігати зовнішню поведінку особи, послідовність її відповідей та умови проведення процесуальної дії, однак не забезпечує стороні захисту можливості поставити додаткові запитання, перевірити суперечності або дослідити обставини, які не були відомі на момент досудового розслідування.

Тому застосування частини одинадцятої статті 615 КПК України має бути субсидіарним щодо безпосереднього судового допиту та депонування показань у порядку статті 225 КПК України. За наявності реальної можливості забезпечити участь сторони захисту й поставити особі запитання перевага повинна надаватися процедурі, яка забезпечує змагальну перевірку показань. Позасудові показання можуть використовуватися лише після встановлення об’єктивної неможливості такого допиту, разом з іншими доказами та за наявності достатніх гарантій, які компенсують обмеження права на

конфронтацію.

Якщо судовий розгляд неможливо продовжити у зв'язку з неприбуттям того чи іншого учасника, суд може винести ухвалу про його відкладення як у нарадчій кімнаті, так і у залі судового засідання.

Вирішення питання про виклик свідків під час судового розгляду має здійснюватися з дотриманням засади змагальності та розмежуванням процесуальних функцій сторін і суду. Саме сторони визначають обсяг доказів, якими вони обґрунтовують свої правові позиції, заявляють клопотання про виклик відповідних свідків та забезпечують представлення доказів суду. Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, повинен створювати необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав, однак не може перебирати на себе функцію обвинувачення чи захисту та самостійно формувати доказову базу на користь однієї зі сторін.

Водночас ініціатива суду щодо виклику або повторного допиту певної особи не виключається повністю, але допускається лише у випадках і межах, прямо встановлених КПК України. Зокрема, відповідно до статті 134 КПК України суд може за власною ініціативою здійснити судовий виклик певної особи, якщо є достатні підстави вважати, що вона може надати показання, які мають значення для кримінального провадження, або якщо її участь у процесуальній дії є обов'язковою. Частина чотирнадцята статті 352 КПК України також допускає повторний допит уже допитаного свідка за ініціативою суду, зокрема коли з'ясувалося, що він може повідомити відомості про обставини, щодо яких раніше не допитувався.

Такі повноваження мають допоміжний і винятковий характер та не можуть тлумачитися як загальний обов'язок суду викликати будь-яких свідків, яких сторони не вважали за необхідне заявити або забезпечити їх участь. У кожному випадку суд повинен обґрунтувати значення показань відповідної особи для кримінального провадження, надати сторонам рівні можливості для її прямого і перехресного допиту та не допускати, щоб власна ініціатива суду створювала перевагу стороні обвинувачення або стороні захисту [173, ч. 6 ст. 22, ч. 3 ст. 23,

ст. 134, ч. 14 ст. 352].

Проблема меж процесуальної активності суду безпосередньо пов’язана з функціональною побудовою кримінального провадження. І. В. Гловюк, досліджуючи систему кримінальних процесуальних функцій, обґрунтовує самостійність функцій обвинувачення, захисту та правосуддя й наголошує на неприпустимості їх змішування в діяльності одного суб’єкта. Функціональна спрямованість діяльності суду полягає у здійсненні правосуддя, вирішенні кримінально-правового конфлікту та створенні належних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних функцій, але не у самостійному формуванні обвинувальної чи виправдувальної доказової бази [105, с. 358].

Зазначений підхід дає змогу розмежувати організаційну, контрольну та доказово-пізнавальну активність суду. Організаційна активність виявляється у керуванні перебігом судового розгляду, визначенні послідовності процесуальних дій і забезпеченні належного порядку. Контрольна активність полягає у перевірці допустимості доказів, дотримання прав учасників і законності процесуальних рішень. Доказово-пізнавальна активність допускається лише настільки, наскільки вона необхідна для належної перевірки вже представлених сторонами доказів, усунення істотної неясності або реалізації прямо встановленого законом повноваження.

Отже, власна ініціатива суду не повинна оцінюватися ізольовано від її мети та процесуальних наслідків. Вона є допустимою, якщо спрямована на забезпечення справедливості процедури, рівності можливостей сторін і достовірної перевірки представлених доказів. Натомість ініціатива стає несумісною із засадою змагальності, коли суд фактично виправляє недоліки доказування однієї зі сторін, самостійно відшукує докази на підтвердження певної версії або демонструє попередню прихильність до обвинувальної чи захисної позиції.

Таким чином, критеріями правомірності ініціативи суду доцільно визнати: наявність прямо передбаченого КПК України повноваження; процесуальну необхідність відповідної дії; її нейтральну спрямованість; надання сторонам

рівних можливостей реагувати на одержані відомості; належне мотивування судового рішення та недопустимість підміни судом сторони обвинувачення або захисту.

Окремо частина перша статті 356 КПК України прямо передбачає право суду за власною ініціативою викликати експерта для допиту з метою роз'яснення наданого ним висновку. Таке спеціальне повноваження не може автоматично поширюватися на необмежену ініціативу суду щодо виклику будь-яких інших осіб. Вони можуть викликатися судом за власною ініціативою для допиту або для роз'яснення висновку (ст. 356 КПК України). Відповідно до ч. 2 ст. 342 КПК України після з'ясування переліку осіб, які прибули в судове засідання, секретар судового засідання встановлює їх особи та перевіряє повноваження захисників і представників. Після повідомлення секретаря про явку учасників судового розгляду, сторони з дозволу головуючого мають право задати йому запитання про причини відсутності того чи іншого учасника. Секретарю такі причини можуть бути відомі з різних джерел, в тому числі з письмових документів (розписок про вручення повісток, довідок про хворобу тощо), усних повідомлень учасників, які з'явились у судове засідання. Секретар на вимогу сторони кримінального провадження повинен повідомити про заходи, які вживались до учасників з метою забезпечення їх участі у судовому засіданні. Цими діями завершується процес встановлення переліку учасників судового провадження, які викликались та прибули у судове засідання. Лише після цього суд може перейти до вчинення інших процесуальних підготовчих дій до судового розгляду. Висновки і перспективи подальших розвідок.

Таким чином, перевірка явки учасників судового засідання складається з послідовності наступних процесуальних дій: 1) перевірка явки осіб, які представляють сторони кримінального провадження (прокурора, обвинуваченого та його захисника); 2) перевірка явки потерпілого та цивільного позивача; 3) перевірка явки інших учасників судового розгляду (перекладачів, спеціалістів, експертів, свідків та ін.); 4) встановлення особи учасників, які прибули у судове засідання, перевірка їх повноважень та компетентності; 5)

перевірка факту повідомлення осіб, які не з'явились у судове засідання, про необхідність явки до суду та з'ясування причин їх неприбуття; 6) з'ясування питання про прибуття у судове засідання осіб, які не викликались, хоча підлягали виклику.

Можливість відкриття та подальшого проведення судового засідання насамперед залежить від наявності належного складу суду, визначеного відповідно до вимог КПК України. За одноособового судового розгляду необхідною є участь судді, який розглядає кримінальне провадження, а за колегіального розгляду - усіх суддів, які входять до складу суду. Тому головуючого не слід характеризувати як єдиного «незамінного учасника» судового розгляду: він є суддею, який організовує та спрямовує перебіг судового засідання, тоді як законність судового провадження забезпечується належним і незмінним складом суду.

Від наявності належного складу суду необхідно відмежовувати обов'язковість участі сторін та інших учасників кримінального провадження. Відповідно до частини другої статті 318 КПК України судовий розгляд здійснюється з обов'язковою участю сторін кримінального провадження, крім випадків, прямо передбачених Кодексом. Участь прокурора у судовому розгляді є обов'язковою, а його неприбуття за повідомленням за загальним правилом зумовлює відкладення судового розгляду та вжиття заходів для забезпечення його прибуття.

Особиста участь обвинуваченого також становить загальне правило судового розгляду та є важливою гарантією права на захист. У разі його неприбуття суд діє відповідно до статті 323 КПК України. Проведення судового розгляду без особистої присутності обвинуваченого допускається лише у спеціально визначених законом випадках, зокрема під час спеціального судового провадження або в інших прямо передбачених КПК України ситуаціях. Такі винятки не можуть тлумачитися розширено.

Участь захисника є обов'язковою не в кожному кримінальному провадженні, а у випадках, установлених статтею 52 та іншими спеціальними

нормами КПК України. Якщо захисник не прибув у провадженні, в якому його участь є обов'язковою, суд відкладає судовий розгляд і вживає передбачених законом заходів для забезпечення належного захисту обвинуваченого.

Так само участь перекладача залежить від наявності відповідної мовної або комунікативної потреби. Якщо особа не володіє або недостатньо володіє мовою кримінального провадження чи має порушення слуху або мовлення, що перешкоджають повноцінному здійсненню процесуальних прав, проведення процесуальних дій без належного перекладу є неприпустимим.

Отже, наслідки неприбуття учасників судового провадження мають визначатися не через поділ на «замінних» і «незамінних» осіб, а з урахуванням належності складу суду, процесуального статусу особи, обов'язковості її участі в конкретному провадженні та наявності спеціальних винятків, установлених КПК України [173, ст. 31, 52, 68, 318, 319, 321, 323, 324, 327].

У разі неявки потерпілого питання щодо можливості подальшого здійснення судового розгляду вирішується судом після з'ясування позицій інших учасників кримінального провадження. Якщо положення КПК України не вимагають обов'язкової присутності потерпілого, його відсутність не перешкоджає продовженню судового розгляду. Неприбуття цивільного позивача, як правило, є підставою для залишення заявленого ним цивільного позову без розгляду. Виняток становлять випадки, коли позивач попередньо заявив про можливість розгляду позовних вимог без його присутності або коли обвинувачений чи цивільний відповідач повністю погодився з пред'явленим цивільним позовом. У разі неявки свідка, спеціаліста або експерта суд також оцінює можливість продовження судового провадження з урахуванням думок його учасників. За відсутності такого учасника можуть бути здійснені ті процесуальні дії, проведення яких не потребує його безпосередньої присутності. Після їх завершення суд відкладає подальший розгляд та призначає наступне судове засідання для проведення дій, які неможливо здійснити без участі особи, що не прибула за судовим викликом.

Таким чином, мають бути виконані всі передбачені процесуальним

законом заходи щодо забезпечення участі осіб під час судового розгляду.

Проте варто ще зупинитися на окремих аспектах судового засідання у режимі відео конференції у кримінальному провадженні.

Коло проблем, які виникають на практиці у зв'язку із застосуванням наведених положень, було окреслено в низці наукових праць. Так І. Тітко та R. Ažubalytė підводячи підсумки та повертаючись до основного питання їх статті – чи відповідає дистанційне судове провадження вимогам належного процесу: як матеріального, так і процесуального, констатують, що процедура дистанційного розгляду кримінальних справ загалом могла б забезпечити основні вимоги справедливого судового розгляду, такі як право бути присутнім і бути почутим, право на захист; право на судовий розгляд упродовж розумного строку; права на публічний суд, проте їх реалізація має особливості. Право бути присутнім і бути вислуханим під час дистанційного судового розгляду може бути реалізоване без порушення права обвинуваченого на справедливий суд із забезпеченням належної якості зв'язку, що дозволяє стежити за процесом і бути вислуханим без технічних перешкод. Забезпечення права на захист дистанційно наразі є технічно можливим. Право обвинуваченого на захисника під час дистанційного судового розгляду може бути реалізоване за умови ефективного забезпечення його конфіденційного спілкування з захисником: держава має забезпечити такі дистанційні канали зв'язку, конфіденційність яких не викликає сумнівів. Забезпечення цього права посилюється тим, що позиція захисту (обвинуваченого), як правило, є вирішальною у вирішенні питання про можливість проведення судового засідання дистанційно. Провадження в цілому є справедливим, коли обвинуваченому надається можливість оскаржити достовірність доказів і заперечити щодо їх використання. Дистанційне судове засідання дає можливість суду та учасникам процесу ефективно досліджувати деякі види доказів, показання, електронні докази. Відсутність законодавчого регулювання дистанційного пред'явлення матеріальних об'єктів та певні об'єктивні труднощі в їх дослідженні можуть призвести до порушення права обвинуваченого на справедливий суд [4].

Втім менш оптимістичними але не менш ґрунтовними виглядають результати проведеного у 2017 році у Великій Британії дослідження з доволі красномовною назвою «Підсудні на відео – конвеєр справедливості чи революції в доступі», яке було проведено науковим співробітником Центру кримінології в Оксфордському університеті, у минулому суддею, Пенелопою Гіббс. Тут наведемо лише окремі положення з цього дослідження. Так П. Гіббс стверджує, що єдиними справжніми прихильниками відеослухань для обвинувачених є меншість старших за віком суддів, адвокатів, поліції та кримінальних комісарів. Вони вважають, що віртуальне правосуддя економить час і гроші. Багатьом ув'язненим також подобаються відеослухання з практичних міркувань – вони уникають перешкод, тривалих подорожей і ризику переміщення в'язниці. Попри поширення дистанційних форм здійснення правосуддя, їх використання викликає низку застережень серед представників юридичної професії. Одне з них пов'язане з тим, що участь у судовому засіданні за допомогою відеозв'язку може обмежувати можливості особи повноцінно викласти свою позицію та надати докази, що потенційно здатне позначатися на результатах судового розгляду. Не менш істотними залишаються технічні труднощі, зокрема нестабільність зв'язку, неналежна якість зображення чи звуку та інші збої, які ускладнюють комунікацію і можуть спричиняти затримки під час розгляду справ.

Окремою проблемою дистанційного судочинства є забезпечення належної взаємодії між захисником та його клієнтом. За умови участі обвинуваченого у засіданні за допомогою відеоконференції безпосередній контакт із адвокатом істотно ускладнюється. Фізична віддаленість від зали суду, захисника, інших учасників процесу та близьких осіб у поєднанні з технічними недоліками зв'язку може негативно впливати на можливість обвинуваченого повноцінно сприймати перебіг судового розгляду, оперативно консультуватися із захисником та брати активну участь у провадженні. Особливої уваги потребує дистанційна участь осіб, які внаслідок певних індивідуальних особливостей є більш уразливими під час судового провадження. Віртуальний формат не завжди дозволяє своєчасно виявити потребу такої особи у додатковій підтримці та створити необхідні умови

для її ефективної участі. Водночас дистанційна форма не може оцінюватися виключно негативно, оскільки за певних обставин участь за допомогою відеозв'язку може бути зручнішою для окремих осіб, зокрема тих, для кого особиста присутність у залі суду створює додаткові психологічні труднощі. Отже, використання дистанційних технологій потребує індивідуального підходу та врахування того, чи забезпечує обраний формат реальну й ефективну участь особи у судовому провадженні.

Відео правосуддя робить обвинуваченим ведмежу послугу – воно сприяє та заохочує неналежну або незаангажовану поведінку, наслідків якої обвинувачений не бачить, і позбавляє обвинувачених вибору з'являтися на відео чи ні. Часто кажуть, що обвинувачені віддають перевагу зручності тюремного відеозв'язку, але вони також позбавлені інформації, яка їм потрібна – щодо різних результатів – для формування поінформованого погляду.

Питання без відповіді полягає в тому, чи впливає віртуальне правосуддя на результати правосуддя. Дослідження Міністерства юстиції та вагомість неофіційних доказів свідчать про те, що відеослухання завдають шкоди. Окремим дискусійним питанням залишається вплив дистанційного формату судочинства на авторитет правосуддя та рівень суспільної довіри до судової системи. В умовах, коли така довіра сама по собі залишається недостатньо стійкою, переведення окремих процесуальних дій у віртуальний простір може додатково послаблювати відчуття безпосередньої участі особи у здійсненні правосуддя. Як зазначається у відповідному дослідженні, дистанційний формат здатний створювати для обвинуваченого відчуття відстороненості як від самого судового процесу, так і від взаємодії із захисником. Певні застереження висловлюються і щодо дистанційного проголошення вироку. Зокрема, судді звертають увагу на те, що використання відеозв'язку в такий процесуально важливий момент може знижувати значущість процедури та обмежувати можливості безпосередньої комунікації суду з обвинуваченим. Узагальнюючи ці проблеми, П. Гіббс фактично порушує питання про те, чи не призводить надмірна технологізація судового розгляду, зокрема зведення процедури

оголошення вироку до короткотривалої відеоконференції, до послаблення сприйняття авторитету правосуддя та довіри до судової системи загалом. Ми повинні це з'ясувати, перш ніж витрачати дорогоцінні ресурси Міністерства юстиції на нове дороге обладнання. Цифрова технологія займає своє місце в системі правосуддя, але чи є вона наразі слугою правосуддя чи його господарем? [49] Відмітимо, що українськими адвокатами систематизовано наявні порушення кримінального процесуального законодавства у дистанційному судовому провадженні [112].

Дослідження змісту нормативної конструкції частини другої статті 336 КПК дозволяє стверджувати, що суд має право прийняти рішення про здійснення дистанційного судового провадження, в якому поза межами приміщення суду перебуває обвинувачений, навіть якщо він проти цього заперечує, у випадках здійснення дистанційного судового провадження в умовах воєнного стану. Втім спираючись на сформульовану у тому числі й авторами цих рядків у спеціальній юридичній літературі тезу про те, що зловживання можуть бути характерними і для суб'єктів кримінального процесу, наділених повноваженнями (зокрема, сторони обвинувачення), оскільки дискреційний характер окремих з них залишає підґрунтя для недобросовісного їх використання всупереч завданням кримінального провадження та беручи до уваги виокремлені І. Крицькою підходи до деяких типових проявів зловживань, що допускаються слідчими (детективами), дізнавачами, прокурорами при проведенні слідчих (розшукових) дій, та проведений нею аналіз їх причини [180, с. 647], зауважимо, що з метою запобігання зловживання судами повноваженнями щодо формального застосування наведених положень ч. 2 ст. 336 КПК України це положення доречно тлумачити так, що дистанційне судове провадження здійснюється не у будь-якому випадку в умовах воєнного стану, а лише тоді коли в конкретному провадженні відповідні умови воєнного стану виключають можливість безпосередньої участі обвинуваченого в судовому провадженні.

Щодо конвенційних та процесуальних гарантій ефективної участі обвинуваченого у кримінальному провадженні як основи умов дистанційного

судового провадження варто зазначити наступне. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) передбачає мінімальні права кожного, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення. Одним із таких прав, за ст. 6, є право захищати себе особисто. Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) виходить з того, що частина 3, пункт с), статті 6 є особливим аспектом права на справедливий судовий розгляд, гарантованого частиною 1 («Дворскі проти Хорватії» (Dvorski v. Croatia) [ВП], § 76; «Коррейя де Матос проти Португалії» (Correia de Matos v. Portugal) (ухв.); «Фуше проти Франції» (Foucher v. France), § 30). Він гарантує, аби провадження проти обвинуваченого не здійснювалось без його належного представництва з метою захисту («Пакеллі проти Німеччини» (Pakelli v. Germany), звіт Комісії, § 84). Цей пункт передбачає три окремі права: право захищати себе особисто, право використовувати допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, і право одержувати допомогу захисника безоплатно («Пакеллі проти Німеччини» (Pakelli v. Germany), § 31). Можливість для обвинуваченого брати участь у судовому засіданні випливає з предмету і мети статті 6 Конвенції в цілому («Зана проти Туреччини» (Zana v. Turkey) [ВП], § 68; «Моннелл і Морріс проти Сполученого Королівства» (Monnell and Morris v. the United Kingdom), § 58), тісно пов’язана з цим правом, дозволяє обвинуваченому самому особисто захищати себе [241, п. 406, 410].

У науковій літературі наголошується, що фізична присутність обвинуваченого у залі судового засідання сама по собі не свідчить про забезпечення його ефективної участі. А. Овусу-Бемпа звертає увагу на необхідність розмежування формальної присутності особи та її реальної здатності брати участь у кримінальному провадженні. На думку дослідниці, ефективна участь передбачає не обов’язок обвинуваченого розуміти кожну правову конструкцію або кожну деталь доказування, а здатність усвідомлювати загальний характер судового розгляду, зміст пред’явленого обвинувачення, можливі наслідки провадження та основний зміст досліджуваних доказів, а також можливість повідомляти захисникові відомості, необхідні для здійснення

захисту [46, с. 330].

Зазначена позиція дає підстави виокремити пасивний та активний складники ефективної участі обвинуваченого. Пасивний складник охоплює можливість бачити й чути перебіг судового засідання, розуміти зміст процесуальних дій, стежити за дослідженням доказів і сприймати позиції сторін. Активний складник полягає у можливості консультуватися із захисником, надавати йому вказівки та необхідну інформацію, висловлювати власну позицію, реагувати на докази й доводи обвинувачення, заявляти клопотання, брати участь у допиті осіб і користуватися іншими правами, які випливають із процесуального статусу обвинуваченого.

У подальшому дослідженні участі обвинувачених А. Овусу-Бемпа доводить, що перешкоди для повноцінної процесуальної комунікації можуть виникати внаслідок надмірної складності судової процедури, незрозумілої юридичної мови, організації простору судового засідання, особистої вразливості обвинуваченого, недостатньої взаємодії із захисником або ставлення до обвинуваченого як до пасивного об’єкта судового розгляду. Тому наявність професійного захисника не повинна автоматично прирівнюватися до ефективної участі обвинуваченого, якщо особа фактично не може конфіденційно спілкуватися з адвокатом, передавати йому інформацію та впливати на формування правової позиції [47, с. 618].

Цей підхід є важливим для кримінального провадження України, оскільки обов’язкова присутність обвинуваченого і навіть формальне роз’яснення йому процесуальних прав ще не гарантують, що особа розуміє перебіг судового розгляду та здатна належним чином реалізувати право на захист. Суд повинен ураховувати вік обвинуваченого, рівень освіти, стан здоров’я, мовні та комунікативні потреби, наявність фізичних, психічних або інтелектуальних порушень, складність обвинувачення, тривалість судового засідання, умови перебування особи в залі суду чи місці дистанційного підключення, а також реальну можливість конфіденційного спілкування із захисником.

К. Конг, Дж. Джейкобсон і П. Купер розглядають ефективну участь не

лише як інструментальну умову ухвалення правильного судового рішення, а і як самостійну цінність належної правової процедури. Науковці зазначають, що участь особи дає змогу отримати повнішу й точнішу інформацію про обставини провадження, підвищує легітимність судової процедури та водночас виражає повагу до гідності, автономії й суб'єктності учасника судового розгляду [35, с. 459].

Наведений підхід заслуговує на підтримку, оскільки обвинувачений не повинен перетворюватися на формально присутнього спостерігача за судовим розглядом, результат якого безпосередньо визначає його правове становище. Участь особи виконує одночасно пізнавальну, захисну, комунікативну та легітимаційну функції. Вона сприяє з'ясуванню обставин кримінального провадження, дає змогу обвинуваченому впливати на формування позиції захисту та забезпечує сприйняття судової процедури як справедливої й такої, що визнає його повноцінним суб'єктом процесуальних відносин.

Отже, ефективну участь обвинуваченого у судовому провадженні пропонується визначити як забезпечену судом реальну здатність і практичну можливість особи сприймати та розуміти перебіг судового розгляду, конфіденційно взаємодіяти із захисником, висловлювати власну позицію, реагувати на докази й доводи сторін та впливати передбаченими законом засобами на розгляд питань, які стосуються її прав, свобод і законних інтересів.

Для оцінювання ефективності участі обвинуваченого суд повинен перевіряти: можливість особи бачити й чути всіх необхідних учасників; зрозумілість для неї змісту обвинувачення і процесуальних дій; наявність належного перекладу або іншої комунікативної допомоги; можливість своєчасно й конфіденційно спілкуватися із захисником; здатність реагувати на досліджувані докази; відсутність фізичних, технічних або організаційних перешкод; а також потребу в розумному пристосуванні процедури до віку, стану здоров'я чи інших особливостей особи. Якщо хоча б один із цих елементів істотно обмежений, формальна присутність обвинуваченого не повинна визнаватися достатнім виконанням вимог справедливого судового розгляду.

Проте, з огляду на важливість прав на захист, будь-які заходи, які обмежують участь обвинуваченого у провадженні або накладають обмеження на його або її спілкування з адвокатами, повинні вживатися лише у необхідному обсязі і повинні бути пропорційними ризикам в конкретній справі (там само, § 150). У справі «Ярослав Бєлоусов проти росії» (Yaroslav Belousov v. russia, §§151–154) Суд визнав порушенням статті 6 § 1 нездатність заявника мати конфіденційний обмін інформацією зі своїм адвокатом під час судового засідання через його розміщення у скляній кабіні і нездатність суду першої інстанції визнати вплив цих судових заходів на права заявника на захист та не вжив заходів щоб компенсувати ці обмеження [241, п. 135, 138, 139]. До прикладу, у кримінальній справі Сахновського заявникові не було надано можливості конфіденційного спілкування із захисником (який перебував у приміщенні суду, був призначений за 15 хвилин до судового засідання, а клопотання про відкладення засідання для спілкування з довірителем було залишено судом без задоволення) перед засіданням суду другої інстанції, в якому він брав участь із використанням відеоконференц-зв'язку, відповідно, було встановлено порушення підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції (рішення ЄСПЛ у справі «Сахновський проти росії», заява № 21272/03).

Отже, саме присутність у судовому засіданні розглядається у практиці ЄСПЛ як складова гарантії права обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному процесі та права захищати себе особисто. Обмеження з міркувань безпеки не можуть заперечувати саму сутність цього права. Відмітимо, що посилання на Конвенцію міститься й у Конвенції від 29 травня 2000 р. про взаємну допомогу у кримінальних справах між державами -членами Європейського Союзу (далі – Конвенція ЄС).Так у частині 9 статті 10 (Слухання в режимі відеоконференції) Конвенції ЄС зазначається, що держави-члени можуть на власний розсуд також застосовувати положення статті 10 Конвенції ЄС, у разі необхідності та за згодою своїх компетентних судових органів, до слухань в режимі відеоконференції за участю обвинуваченої особи. У цьому випадку рішення про проведення відеоконференції та спосіб проведення

відеоконференції підлягають узгодженню між заінтересованими державами-членами відповідно до їх національного законодавства та відповідних міжнародних документів, включаючи Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [9].

Практика використання відеоконференцзв'язку у кримінальному судочинстві набула поширення в законодавстві багатьох зарубіжних держав. Зокрема, у Німеччині відповідні технології застосовуються з урахуванням необхідності забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. Законодавство передбачає можливість проведення допиту свідка поза приміщенням суду з подальшим використанням відеозапису під час судового розгляду. Положення кримінального процесуального законодавства ФРН також допускають дистанційну форму участі у випадках, коли безпосередня присутність особи під час проведення відповідної процесуальної дії є неможливою з передбачених законом причин.

Подібні форми дистанційної участі застосовуються також у Великій Британії, Фінляндії та інших державах. У законодавстві Канади передбачено використання засобів дистанційної комунікації для забезпечення участі особи у судовому засіданні. Своєю чергою, кримінальне процесуальне законодавство Естонії містить положення щодо можливості дистанційного надання показань (long-distance hearing), що дозволяє здійснювати відповідні процесуальні дії без фізичної присутності особи в залі судового засідання.

Використання відеоконференцзв'язку у кримінальному судочинстві отримало розвиток і на міжнародному рівні. Відповідні питання порушувалися, зокрема, у Декларації про взаємодію та заходи у відповідь: стратегічні союзи у сфері попередження злочинності та кримінального судочинства, а також у матеріалах регіональних підготовчих нарад до 11-го Конгресу ООН щодо попередження злочинності та кримінального правосуддя 2005 року. Це свідчить про поступове формування підходу, за якого дистанційні технології розглядаються як один із можливих інструментів організації кримінального провадження.

Разом із тим цифровізація кримінального судочинства не повинна бути підпорядкована виключно прагненню скоротити строки розгляду справ або зменшити відповідні організаційні витрати. Визначальним критерієм застосування таких технологій має бути їх сумісність із процесуальними гарантіями особи, доступністю правосуддя та вимогами справедливого судового розгляду. У зв'язку із цим відеоконференцзв'язок доцільно розглядати не тільки як технічний спосіб забезпечення дистанційної комунікації, а й як процесуальний інструмент, використання якого має створювати реальні умови для повноцінної участі особи у кримінальному провадженні.

Отже, в умовах сучасних викликів застосування відеоконференцзв'язку є важливим засобом забезпечення безперервності та оперативності кримінального судочинства. Проте сама по собі технологічна можливість дистанційної участі не може бути достатнім критерієм її ефективності. Вирішальне значення має те, наскільки відповідний формат дозволяє особі повноцінно брати участь у судовому розгляді, безперешкодно реалізовувати право на захист та інші процесуальні права, а також чи забезпечуються при цьому всі необхідні складові права на справедливий суд. Проте, його застосування не може істотно обмежувати конвенційні та процесуальні права обвинуваченого.

Крім того, на думку ЄСПЛ, як вже зазначалося, застосування систем відеоконференц зв'язку допустиме та обґрунтоване, але в будь-якому разі ставить спілкування обвинуваченого із судом у невигідне становище, тоді як прокурор завжди присутній у залі суду (рішення у справі «Шулепов (Shulepov) проти російської федерації», заява № 15435/03).

Статтею 336 КПК України визначено правові підстави застосування дистанційного формату судового провадження. Судове засідання може проводитися шляхом відеоконференції з трансляцією з іншого приміщення, у тому числі розташованого за межами суду, якщо особа не може безпосередньо брати участь у провадженні через стан здоров'я чи інші поважні обставини, існує необхідність забезпечити безпеку учасників, провести допит малолітнього або

неповнолітнього свідка чи потерпілого, прискорити організацію судового розгляду або якщо суд встановить інші достатні для цього підстави.

Разом із визначенням підстав для дистанційного провадження закон передбачає спеціальні гарантії для обвинуваченого, зумовлені особливостями його процесуального статусу та можливими наслідками судового розгляду. Відповідно до ч. 2 ст. 336 КПК України за загальним правилом заперечення обвинуваченого, який перебуває поза приміщенням суду, унеможливлює прийняття судом рішення про проведення провадження в дистанційному режимі. Водночас це правило не поширюється на випадки здійснення дистанційного судового провадження в умовах воєнного стану. При цьому законодавець не встановив окремих вимог до способу чи форми вираження обвинуваченим свого заперечення.

Досліджуючи зазначене питання, І. Басиста та Б. Щур звертають увагу на співвідношення положень частин 1 і 2 ст. 336 КПК України. На їхню думку, наявність у п. 5 ч. 1 цієї статті такої підстави, як інші обставини, визнані судом достатніми, сама по собі не усуває необхідності врахування волевиявлення обвинуваченого (засудженого), який знаходиться поза межами суду. Отже, за загальним порядком судовий розсуд щодо визначення достатності підстав для відеоконференції має реалізовуватися з урахуванням передбачених законом гарантій участі обвинуваченого [388, с. 260].

При цьому дистанційна участь обвинуваченого не повинна набувати суто формального характеру. Важливим є створення таких умов, за яких особа фактично здатна повноцінно брати участь у судовому розгляді: безперешкодно бачити і чути перебіг засідання, сприймати виступи інших учасників та належним чином реагувати на процесуальні дії. Такий підхід до оцінки ефективності дистанційної участі простежується, зокрема, у справі ЄСПЛ «Марчелло Віола (Marcello Viola) проти Італії» (заява № 45106/04).

Не менш важливим аспектом використання відеоконференцзв’язку є забезпечення права на захист. Переваги дистанційного формату, пов’язані з оперативністю провадження та зменшенням часових і матеріальних витрат,

мають співвідноситися з ризиками обмеження безпосередньої взаємодії обвинуваченого із захисником. Особливого значення набуває забезпечення можливості конфіденційного та своєчасного спілкування між ними, оскільки неналежні умови такої комунікації можуть перешкоджати ефективному користуванню правовою допомогою та, відповідно, повноцінній реалізації права на захист.

Особливе юридичне значення позиції обвинуваченого щодо форми його участі у судовому засіданні підкреслюється і Верховним Судом. У відповідному рішенні зазначено, що волевиявлення обвинуваченого у цьому питанні, на відміну від позиції інших учасників судового провадження, має правозобов'язуючий характер. Тому за межами спеціального порядку, передбаченого для умов воєнного стану, суд не може всупереч запереченню обвинуваченого проводити дистанційне провадження, якщо останній перебуває поза приміщенням суду [250].

Оскільки КПК України не встановлює обов'язкової форми такого заперечення, визначальним має бути однозначно виражений зміст позиції обвинуваченого. Відтак бажання особисто бути присутнім у судовому засіданні може випливати не лише з прямої заяви про незгоду з відеоконференцією, а й з інших процесуальних звернень особи. Зокрема, якщо у клопотанні обвинувачений прямо просить забезпечити його безпосередню участь в апеляційному розгляді, таке волевиявлення за своїм змістом свідчить про заперечення проти дистанційної форми участі у відповідному судовому засіданні.

У практиці ЄСПЛ сформовано підхід, відповідно до якого гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції, не виключають можливості добровільної відмови особи від окремих процесуальних прав, у тому числі від права на правову допомогу. Така відмова може бути виражена як безпосередньо, так і випливати з поведінки особи. Водночас для визнання її належною вона повинна бути встановлена однозначно та супроводжуватися мінімальними процесуальними гарантіями, які відповідають значущості права, від якого особа відмовляється.

При цьому визначальними характеристиками такої відмови є її добровільність, усвідомленість та поінформованість особи про можливі наслідки свого рішення. Якщо висновок про відмову від певної гарантії робиться на підставі поведінки обвинуваченого, необхідно встановити, що він об'єктивно міг передбачити правові наслідки своїх дій або бездіяльності. Крім того, відмова від процесуального права не може визнаватися допустимою, якщо вона суперечить істотному суспільному інтересу. Саме такі критерії ЄСПЛ сформулював у справі «Гелетей проти України» (заява № 23040/07, п. 52).

Таким чином, якщо буде однозначно встановлено, що обвинувачений бажає особисто брати участь у засіданні і подав про це клопотання, тоді це виключає тлумачення його волевиявлення як не заперечення режиму відео конференції.

Наступний момент, на якому необхідно зупинитися, це коли виникають ситуації неможливості забезпечення безпосередньої участі чи доставки в зал судового засідання, а також, якщо обвинувачений становить загрозу / небезпеку життю чи здоров'ю інших учасників судового процесу в силу свого захворювання та дистанційне судове провадження. Зі змісту ст. 1 Конвенції випливають позитивні зобов'язання держави щодо створення належних умов для практичної та ефективної реалізації права особи на справедливий суд. Одним із проявів таких зобов'язань є забезпечення участі у судовому розгляді особи, яка перебуває в умовах несвободи та, відповідно, під контролем держави. Організаційні, процедурні або інші недоліки функціонування судової системи не можуть використовуватися державою як виправдання надмірної тривалості судового провадження (п. 4 Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2011 – перше півріччя 2012 року від 01.06.2013).

Відповідно, якщо обвинувачений перебуває на території України, держава має вжити необхідних організаційних заходів для забезпечення його доставлення

до суду та безпосередньої участі у судовому розгляді. Якщо ж особа знаходиться за межами України, належна реалізація її процесуальних прав може потребувати використання передбачених законом механізмів міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні.

Окремого підходу потребують ситуації, коли стан здоров'я обвинуваченого створює реальну небезпеку для нього самого або інших учасників судового провадження. Насамперед мають бути вжиті заходи, спрямовані на усунення чи мінімізацію відповідних ризиків. Якщо забезпечити безпечну участь особи у судовому засіданні об'єктивно неможливо, доцільним є відкладення розгляду на період, необхідний для усунення обставин, які перешкоджають її участі, з подальшим забезпеченням прибуття обвинуваченого до суду. Інший підхід фактично може поставити реалізацію права на особисту участь у судовому розгляді у залежність від стану здоров'я особи та позбавити її реальної можливості безпосередньо брати участь у доведенні своєї позиції і захищатися від пред'явленого обвинувачення.

До аналогічних висновків дійшов і Верховний Суд, який у вже згадуваній постанові наголосив на очевидності того факту, що забезпечення реалізації прав обвинуваченого не може здійснюватися за рахунок поставлення у небезпеку інших осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Таким чином, у разі, якщо в силу захворювання стан здоров'я обвинуваченого перешкоджає його безпосередній участі в судовому засіданні або становить загрозу чи небезпеку життю, здоров'ю інших учасників судового процесу, необхідним є вжиття заходів для знешкодження загроз для здоров'я обвинуваченого та учасників кримінального провадження та/або перерви на строк, об'єктивно необхідний для їх усунення. І лише після цього, з урахуванням непереборності виниклих загроз, у відповідності до норм міжнародного права та національного законодавства суд повинен приймати рішення про здійснення дистанційного судового провадження в режимі відео конференції за участю обвинуваченого з відповідним його обґрунтуванням [250].

Крім того, примушування судом хворої особи до участі в судових засідання

може за певних обставин вийти за межі зловживання повноваженнями та свідчити, що таку особу піддано нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню всупереч статті 3 Конвенції (рішення ЄСПЛ «Корбан проти України», заява № 26744/16, п.п. 118-129).

Особливості дистанційної участі з використанням власних технічних засобів. Чинна редакція статті 336 КПК України безпосередньо передбачає можливість участі учасників кримінального провадження у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та кваліфікованого електронного підпису відповідно до вимог Положення про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та положень, що регулюють функціонування її окремих підсистем. Отже, дискусія про принципову допустимість такого способу участі, характерна для судової практики 2021–2022 років, втратила актуальність після законодавчого закріплення відповідної процедури у 2024 році [173, ч. 4–7 ст. 336; 263; 235, с. 154–160].

За загальним правилом ризик технічної неможливості участі у відеоконференції, переривання зв’язку або неналежного функціонування обладнання покладається на учасника, який подав відповідне клопотання. Водночас якщо участь такої особи є обов’язковою, технічна несправність або переривання зв’язку повинні мати наслідком відкладення судового розгляду. Допит свідка, потерпілого чи спеціаліста за загальним правилом проводиться у режимі відеоконференції з приміщення визначеного судом суду. Лише у виняткових випадках під час дії воєнного або надзвичайного стану свідок чи потерпілий можуть бути допитані поза приміщенням суду з використанням власних технічних засобів [173, ч. 6–7 ст. 336; 388, с. 257–264].

Застосування дистанційного формату не повинно обмежуватися формальним підключенням учасника до судового засідання. Суд має забезпечити можливість особи безперервно чути та бачити перебіг провадження, розуміти зміст процесуальних дій, ставити запитання, висловлювати заперечення, досліджувати докази та користуватися допомогою перекладача.

Для обвинуваченого додатково має бути гарантована реальна можливість конфіденційного спілкування із захисником до початку та під час судового засідання. Наукове розуміння дистанційного судового провадження не повинно обмежуватися його характеристикою як технічного способу трансляції зображення і звуку. І. В. Гловюк та О. М. Дроздов розглядають відеоконференцію як процесуальну форму використання інформаційних технологій, допустимість якої має визначатися через здатність забезпечити практичну й ефективну реалізацію права на справедливий суд. Науковці застерігають, що цифровізація, яка не супроводжується належними процесуальними гарантіями, може зробити відповідні права формальними та ілюзорними [108, с. 440].

Застосування відеоконференції має ґрунтуватися не на презумпції її рівноцінності безпосередній присутності, а на перевірці того, чи забезпечує обраний формат функціональну еквівалентність особистої участі у конкретному провадженні. Йдеться про можливість бачити й чути учасників без істотних затримок, повноцінно сприймати невербальну поведінку допитуваної особи, оперативно реагувати на процесуальні дії, працювати з документами та іншими доказами, користуватися перекладом і конфіденційно взаємодіяти із захисником.

Відповідно, переваги дистанційного формату - оперативність, доступність, безпека та економія ресурсів - не можуть самостійно переважати над процесуальними гарантіями. Чим важливішою є конкретна процесуальна дія для вирішення провадження, тим вищими повинні бути вимоги до якості зв’язку, ідентифікації особи, відсутності стороннього впливу та можливості сторін безпосередньо перевірити одержану інформацію.

Таким чином, рішення про дистанційну участь повинно містити не лише посилання на передбачену законом підставу, а й оцінку придатності конкретного технологічного рішення для забезпечення ефективної участі певної особи. За відсутності функціональної еквівалентності особистій участі суд має змінити спосіб підключення, відкласти процесуальну дію або забезпечити прибуття учасника до приміщення суду.

Частина сьома статті 336 КПК України диференціює порядок дистанційної участі залежно від процесуального статусу особи. За загальним правилом допит свідка, потерпілого та спеціаліста в режимі відеоконференції здійснюється виключно у приміщенні суду, визначеному судом. Такий порядок дає змогу належно встановити особу учасника, роз'яснити йому процесуальні права та обов'язки, перевірити відсутність стороннього впливу і забезпечити дотримання правил судового допиту.

Виняток із цього правила передбачений лише щодо свідка і потерпілого. У виняткових випадках під час воєнного або надзвичайного стану суд може допитати їх поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у порядку, встановленому частинами четвертою–шостою статті 336 КПК України. Спеціаліст у цьому винятку безпосередньо не названий, тому саме запровадження воєнного стану не створює правової підстави для його допиту з використанням власних технічних засобів поза приміщенням суду.

Винятковість дистанційного допиту свідка або потерпілого поза приміщенням суду має бути обґрунтована сукупністю конкретних обставин, а не лише загальним посиланням на дію воєнного стану. Суд повинен установити: наявність реальної безпекової загрози для особи або істотних ризиків, пов'язаних із її прибуттям до суду; фактичну неможливість особистої участі або участі з приміщення іншого суду; невідкладність допиту та ризик втрати, спотворення чи несвоєчасного одержання показань; можливість достовірно перевірити особу свідка чи потерпілого; відсутність сторонніх осіб, підказок, документів або іншого впливу поза межами огляду камери; належну якість і стабільність аудіо- та відеозв'язку; а також можливість сторін безперешкодно ставити запитання, уточнювати відповіді та здійснювати повноцінний прямий і перехресний допит.

Підстави застосування такого винятку доцільно відображати у вмотивованій ухвалі суду із зазначенням конкретних обставин, які унеможливлюють проведення допиту за загальним правилом. Якщо під час допиту неможливо достовірно ідентифікувати особу, виключити сторонній вплив, забезпечити належний зв'язок або реалізацію сторонами права на

перехресний допит, суд повинен відкласти допит, змінити спосіб дистанційної участі або забезпечити його проведення з приміщення суду [173, ч. 4-7 ст. 336].

Отже, дистанційна участь із використанням власних технічних засобів є повноцінною законодавчо передбаченою формою участі у судовому провадженні, а не винятком, заснованим лише на рекомендаційних листах або розширювальному тлумаченні КПК України. Водночас в умовах воєнного стану сама наявність безпекових або організаційних труднощів не звільняє суд від обов'язку перевірити належність ідентифікації учасника, стабільність та достатню якість зв'язку, відсутність сторонніх осіб поза межами огляду камери і будь-якого психологічного чи іншого впливу на особу, а також реальну можливість здійснення нею процесуальних прав. Окремої оцінки потребують ризики несанкціонованого аудіо- чи відеозаписування судового засідання за допомогою сторонніх пристроїв або програмного забезпечення, подальшого поширення матеріалів закритого судового засідання, неправомірного доступу до персональних даних та іншої інформації з обмеженим доступом.

Суд та уповноважені працівники суду повинні вживати доступних організаційних і технічних заходів для обмеження стороннього доступу до відеоконференції, забезпечення захищеного передавання інформації, належної фіксації процесуальної дії та безпечного зберігання її офіційного запису. Необхідно також розмежовувати офіційну технічну фіксацію судового провадження і несанкціоноване копіювання чи поширення його матеріалів учасниками або іншими особами.

Особливе значення має забезпечення конфіденційності спілкування обвинуваченого із захисником. Дистанційний формат повинен передбачати реальну можливість приватної комунікації до початку судового засідання, під час оголошених судом перерв та за потреби в ході розгляду, без можливості прослуховування такого спілкування іншими учасниками чи технічним персоналом. Конфіденційність спілкування обвинуваченого із захисником у дистанційному судовому провадженні повинна розглядатися як самостійна процесуальна гарантія, а не лише як один із технічних параметрів

відеоконференції. О. М. Дроздов та О. В. Дроздова наголошують, що під час цифрового судового розгляду обвинуваченому має бути забезпечено безперешкодний і, за потреби, безперервний доступ до захисника, зокрема під час дослідження доказів, допиту свідків і виступів інших учасників [130, с. 63].

Реалізація цієї гарантії передбачає наявність захищеного каналу комунікації, який не контролюється судом, адміністрацією установи виконання покарань, стороною обвинувачення, іншими учасниками або технічним персоналом. Саме перебування захисника в судовому засіданні не компенсує відсутності можливості одержувати конфіденційні вказівки від обвинуваченого та погоджувати з ним процесуальну позицію.

Суд повинен перевірити можливість приватної комунікації до початку розгляду, перед допитом обвинуваченого, після дослідження істотного доказу, перед виступом у дебатах та в інших випадках, коли виникла потреба в консультації. Відмова в оголошенні розумної перерви або використання технічної системи, яка дозволяє стороннє прослуховування, може позбавити допомогу захисника практичного змісту.

Отже, стандарт конфіденційної правничої допомоги у дистанційному провадженні має включати: окремий захищений канал зв’язку; неможливість аудіо- чи відеоконтролю спілкування; право ініціювати перерву для консультації; достатній час для погодження правової позиції; можливість обміну документами та іншою інформацією; а також обов’язок суду відкласти процесуальну дію, якщо технічна несправність унеможливлює приватне спілкування із захисником.

Окрім цього, за результатами дослідження обґрунтовано необхідність законодавчо визначити спеціальний порядок повідомлення про виклик і судовий розгляд із використанням альтернативних засобів комунікації, електронної ідентифікації та дистанційної участі у судовому провадженні, що забезпечить реалізацію права на доступ до правосуддя та унеможливить необґрунтоване затягування кримінального провадження з причин, не залежних від учасників процесу. Одночасно доведено доцільність встановлення єдиного процесуального

стандарту проведення дистанційного судового провадження, який передбачає нормативне визначення порядку підтвердження особи учасника кримінального провадження, гарантій конфіденційного спілкування із захисником, вимог до безперервності технічного зв'язку, особливостей дослідження доказів у режимі відеоконференції, а також алгоритму дій суду у випадках оголошення повітряної тривоги, втрати зв'язку чи виникнення інших обставин, зумовлених воєнним станом. Крім того, запропоновано законодавчо закріпити обов'язок суду здійснювати індивідуальну оцінку можливості ефективної участі особи у кримінальному провадженні з урахуванням безпекової ситуації, місця її перебування, можливості особистої явки до суду, технічної спроможності забезпечити дистанційну участь, необхідності конфіденційного спілкування із захисником та впливу обраної форми участі на реалізацію права на захист, принципів безпосередності та змагальності, що відповідає стандарту «ефективної участі» особи у кримінальному провадженні, сформованому практикою Європейського суду з прав людини (додаток Б).

Висновки до розділу 3

1. Визначено особливості застосування процесуальних засобів, спрямованих на належне інформування і виклик учасників кримінального провадження, забезпечення їх прибуття та участі у проведенні процесуальних дій, залучення захисника, представника, законного представника, перекладача і спеціаліста, а за наявності встановлених КПК України підстав – застосування приводу, накладення грошового стягнення, затримання та запобіжних заходів. Окрему увагу приділено використанню електронних засобів комунікації, проведенню допиту та впізнання в режимі відеоконференції, а також особливостям забезпечення участі осіб в умовах воєнного стану.

2. Розроблено положення щодо запровадження під час першої процесуальної взаємодії з особою оцінювання її індивідуальних потреб в участі у кримінальному провадженні. Відповідне оцінювання запропоновано

проводити щодо малолітніх і неповнолітніх осіб, учасників, які з огляду на стан здоров'я не здатні повною мірою реалізувати свої процесуальні права, осіб, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, потерпілих від насильницьких і воєнних кримінальних правопорушень, а також осіб, які перебувають за межами України, на тимчасово окупованій території України або території, на якій ведуться бойові дії. Залежно від установлених потреб можуть застосовуватися роз'яснення прав у доступній для особи формі, залучення перекладача, законного представника, а у випадках, передбачених КПК України, – педагога або психолога та лікаря, проведення процесуальної дії в належно обладнаному приміщенні, недопущення безпідставних повторних допитів і застосування заходів безпеки.

3. Обґрунтовано необхідність конкретизації процесуального порядку проведення допиту та впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування. Запропонований порядок має охоплювати встановлення особи учасника, перевірку дотримання вимог ч. 2 ст. 232 КПК України у разі заперечення проти проведення процесуальної дії в такому режимі, забезпечення належної якості зв'язку, фіксування перебігу і результатів процесуальної дії за допомогою технічних засобів відеозапису, участь перекладача, можливість конфіденційного спілкування підозрюваного із захисником, порядок демонстрації документів і предметів та фіксування технічних перерв. Проведення процесуальної дії в режимі відеоконференції не допускається, якщо технічні або організаційні умови перешкоджають повноцінній участі особи чи реалізації права на захист.

4. Науково аргументовано підхід до обрання запобіжного заходу, відповідно до якого слідчий суддя, суд мають окремо перевірити обґрунтованість підозри, наявність кожного заявленого ризику, обставини, передбачені ст. 178 КПК України, та недостатність застосування більш м'якого запобіжного заходу. Кожен ризик має підтверджуватися конкретними фактичними даними, що характеризують поведінку підозрюваного чи обвинуваченого та обставини кримінального провадження. Тяжкість

кримінального правопорушення, суворість можливого покарання або суспільний резонанс не можуть самі собою підтверджувати існування відповідного ризику. Тримання під вартою відповідно до ст. 183 КПК України застосовується як винятковий запобіжний захід за умови доведення прокурором недостатності більш м'яких запобіжних заходів, крім установлених законом випадків.

Обґрунтовано диференційований підхід до покладення процесуальних обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України, за яким зміст кожного обов'язку має відповідати характеру встановленого ризику та бути необхідним для запобігання йому. Ризику переховування можуть відповідати обов'язки прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю, не відлучатися з відповідного населеного пункту без дозволу, повідомляти про зміну місця проживання та/або місця роботи, здати на зберігання документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну, або носити електронний засіб контролю; ризику незаконного впливу – утримуватися від спілкування з визначеними особами чи не відвідувати встановлені слідчим суддею або судом місця. Необхідність покладення кожного обов'язку, його зміст, строк і зв'язок з установленим ризиком мають бути наведені в ухвалі, а покладення обов'язків, не спрямованих на запобігання доведеним ризикам, становить необґрунтоване процесуальне обмеження.

5. Наголошено на необхідності змістовного судового перегляду підстав подальшого застосування запобіжного заходу. Під час вирішення клопотання про продовження строку тримання під вартою сторона обвинувачення повинна довести, що заявлений ризик не зменшився або з'явилися нові ризики, а також наявність обставин, які перешкоджали завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали. Відтворення мотивів попереднього судового рішення без оцінювання зміни фактичних обставин не становить належного обґрунтування продовження строку тримання під вартою. Виконання особою покладених обов'язків, тривалість та інтенсивність установлених обмежень, зміна обсягу доказів, стан здоров'я, сімейний і майновий стан та інші нові обставини мають ураховуватися під час перевірки збереження ризиків,

необхідності подальшого застосування запобіжного заходу та можливості його зміни або скасування в порядку, передбаченому ст. ст. 200, 201 КПК України.

6. Розкрито співвідношення особистої участі обвинуваченого з установленими законом випадками здійснення судового розгляду за його відсутності. Спеціальне судове провадження, передбачене ч. 3 ст. 323 КПК України, визначено винятком із загального правила, застосування якого потребує доведення встановлених законом підстав та обізнаності обвинуваченого про кримінальне провадження. До системи гарантій такого провадження віднесено обов'язкову участь захисника, надання стороні захисту достатнього часу й можливостей для ознайомлення з матеріалами, перевірки доказів сторони обвинувачення та подання клопотань, підвищені вимоги до мотивування судових рішень і застосування передбачених законом процедур їх перегляду.

7. З'ясовано особливості забезпечення участі осіб, які перебувають за межами України, на тимчасово окупованій території України, території, на якій ведуться бойові дії, у місцях попереднього ув'язнення чи виконання покарань або за станом здоров'я не можуть прибути до суду. Виклик і повідомлення таких осіб мають здійснюватися у спосіб, установлений ст. ст. 135–136 КПК України, із належним підтвердженням одержання повістки або ознайомлення з її змістом. Використання електронних засобів комунікації не може підміняти передбачений законом порядок виклику, якщо матеріали кримінального провадження не містять відомостей, які достовірно підтверджують одержання відповідної інформації конкретною особою. Перебування учасника в умовах бойових дій, тимчасової окупації, евакуації або порушення транспортного сполучення підлягає індивідуальному оцінюванню під час установлення поважності причин неприбуття та вирішення питання про дистанційне судове провадження.

8. Сформульовано процесуальний стандарт дистанційного судового провадження, застосування якого має ґрунтуватися на передбачених ст. 336 КПК України підставах і не погіршувати процесуального становища учасника порівняно з його безпосередньою участю в судовому засіданні. Відповідний

стандарт охоплює встановлення особи учасника; перевірку якості зображення і звуку та відсутності стороннього впливу; роз’яснення процесуальних прав; можливість бачити й чути перебіг судового розгляду, ставити запитання, заявляти клопотання та працювати з матеріалами; участь перекладача; конфіденційне спілкування обвинуваченого із захисником; повне фіксування судового засідання технічними засобами; відображення в журналі судового засідання технічних перерв та інших обставин, що вплинули на участь особи. Рішення про здійснення дистанційного судового провадження всупереч запереченню обвинуваченого в умовах воєнного стану повинно бути індивідуально вмотивованим із зазначенням конкретних обставин, які унеможливлюють або істотно ускладнюють його безпосередню участь.

РОЗДІЛ 4
ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

4.1. Підстави, умови та процесуальний механізм застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Ефективність реалізації завдань кримінального провадження значною мірою залежить від належного забезпечення участі його суб'єктів у процесуальній діяльності, своєчасності проведення слідчих (розшукових), процесуальних дій та судового розгляду. Водночас кримінальне провадження за своєю природою передбачає існування ситуацій, за яких добровільна участь окремих осіб або належне виконання ними покладених процесуальних обов'язків не завжди можуть бути забезпечені виключно шляхом використання загальних процесуальних механізмів. У таких випадках виникає об'єктивна необхідність застосування передбачених кримінальним процесуальним законом заходів забезпечення кримінального провадження, спрямованих, зокрема, на гарантування участі відповідних осіб у кримінальному провадженні.

Заходи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження мають особливу правову природу, оскільки перебувають на межі між необхідністю досягнення публічного інтересу щодо забезпечення дієвості кримінального провадження та обов'язком держави гарантувати дотримання прав і свобод людини. Їх застосування завжди пов'язане з певним ступенем процесуального примусу, а тому потребує наявності чітко визначених, законних і достатньо обґрунтованих підстав, які унеможливлюють свавільне або непропорційне втручання у сферу прав особи.

У кримінальному процесуальному аспекті підстави застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні слід розглядати як

сукупність передбачених законом фактичних і юридичних обставин, наявність яких свідчить про необхідність застосування відповідного заходу для досягнення мети кримінального провадження. Вони виступають своєрідним процесуальним фільтром, який забезпечує баланс між інтересами ефективного розслідування та судового розгляду, з одного боку, і гарантіями недоторканності особи, поваги до її прав та законних інтересів - з іншого.

Особливого значення дослідження підстав застосування таких заходів набуває в умовах сучасної трансформації кримінального процесуального законодавства України, посилення стандартів захисту прав людини, розвитку практики Європейського суду з прав людини та необхідності приведення національних процесуальних механізмів у відповідність із міжнародними стандартами справедливого судочинства. Будь-яке обмеження прав учасників кримінального провадження має ґрунтуватися не лише на формальній відповідності вимогам закону, а й відповідати критеріям необхідності, обґрунтованості та пропорційності.

У зв’язку із цим науковий аналіз підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження потребує комплексного дослідження їх нормативного закріплення, процесуальної сутності, умов реалізації та практичних проблем, які виникають під час прийняття відповідних процесуальних рішень. Визначення чітких критеріїв застосування таких заходів сприятиме підвищенню ефективності кримінального провадження, забезпеченню належної процесуальної поведінки його учасників та одночасному дотриманню фундаментальних гарантій прав людини.

В умовах реформування кримінальної юстиції України, посилення гарантій захисту прав людини та адаптації національного законодавства до європейських стандартів особливого значення набуває питання належного судового контролю за застосуванням заходів кримінального процесуального примусу. Розширення ролі суду, передусім слідчого судді, у вирішенні питань, пов’язаних із можливим обмеженням конституційних прав і свобод учасників кримінального провадження, закономірно зумовило активізацію наукової

дискусії щодо правової природи, підстав та механізму ухвалення таких процесуальних рішень.

Особливої актуальності ця проблематика набула в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли перед органами досудового розслідування постали нові виклики, пов’язані з необхідністю оперативного здійснення кримінального провадження, забезпечення явки його учасників, проведення процесуальних дій в умовах безпекових ризиків, тимчасової окупації окремих територій, внутрішньої та зовнішньої міграції населення. Водночас навіть за таких обставин застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні не може ґрунтуватися виключно на міркуваннях процесуальної доцільності, а повинно відповідати критеріям законності, необхідності, обґрунтованості та пропорційності втручання у права особи.

Аналіз практики застосування положень КПК України засвідчує, що запровадження розширеної моделі судового контролю, попри її безперечне значення для забезпечення прав учасників кримінального провадження, не усунуло повністю проблем правозастосування. Моніторинг реалізації кримінального процесуального законодавства, який здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, представниками правничої спільноти та неурядовими організаціями, свідчить про наявність окремих системних недоліків під час розгляду питань щодо застосування заходів процесуального примусу. Зокрема, йдеться про випадки формального підходу до обґрунтування відповідних рішень, недостатню конкретизацію доказів, які підтверджують наявність передбачених законом підстав, посилання на ризики без належної аргументації та критичної оцінки наведених стороною обвинувачення доводів [329, с. 76-77; 137]. Окремою проблемою залишається забезпечення пропорційності обраного заходу поставленій процесуальній меті, що особливо проявляється під час визначення обсягу та характеру процесуальних обмежень, зокрема розміру застави [329, с. 79].

У контексті дослідження підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження важливим є усвідомлення того, що

відповідне рішення не може бути результатом автоматичного застосування норм КПК України. Воно є складним актом правозастосування, який передбачає встановлення фактичних обставин, перевірку наявності юридичних умов застосування конкретного заходу, оцінку ризиків, а також визначення оптимального балансу між інтересами кримінального провадження та правами особи.

Формування сталої та прогнозованої судової практики, необхідність якого закріплена у Національній стратегії у сфері прав людини [276], безпосередньо пов'язане з виробленням єдиних підходів до розуміння категорій, що використовуються у сфері застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Особливого значення набуває визначення змісту таких понять, як «достатні підстави», «обґрунтована необхідність», «ризики кримінального провадження», «пропорційність втручання», адже саме їх неоднакове тлумачення часто спричиняє проблеми практичної реалізації відповідних норм.

З огляду на викладене, актуальним залишається комплексне наукове переосмислення механізму прийняття процесуальних рішень щодо застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження як особливого різновиду правозастосовної діяльності, яка поєднує нормативні, фактичні, організаційні та оціночні елементи.

У кримінальній процесуальній доктрині питання механізму ухвалення судових рішень традиційно розглядається через призму інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта правозастосування. У контексті дослідження механізму прийняття кримінальних процесуальних рішень заслуговує на увагу позиція Н.В. Глинської, яка розглядала відповідний процес як складну інтелектуально-вольову діяльність уповноваженого суб'єкта, що поєднує пізнання фактичних обставин кримінального провадження, їх правову оцінку та формування остаточного процесуального висновку. При цьому механізм прийняття рішення доцільно аналізувати у двох взаємопов'язаних площинах: структурній, яка охоплює нормативні, фактичні та організаційні елементи формування рішення, та динамічній, що відображає послідовність пізнавально-оціночної діяльності

судді під час переходу від встановлення фактичних даних до ухвалення відповідного кримінального процесуального акта [102, с. 122].

Саме динамічний підхід набув поширення у кримінальній процесуальній науці, оскільки дозволяє розглядати прийняття рішення не як одноразову дію, а як послідовний процес аналізу фактичних даних, їх правової оцінки та співвіднесення з вимогами закону. Зокрема, Ю.М. Грошевий сутність механізму прийняття судового рішення пов'язував із результатом пізнання та оцінки суддями встановлених фактів у їх правовому та моральному вимірах [119, с. 6].

Подібний підхід має важливе значення і під час вирішення питання про застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, оскільки судове рішення у цій сфері повинно ґрунтуватися не лише на формальній наявності передбачених законом умов, а й на всебічній оцінці реальної необхідності такого втручання.

Досліджуючи особливості механізму реалізації кримінальних процесуальних повноважень під час досудового провадження, О.Г. Шило обґрунтовує необхідність його розгляду крізь призму взаємодії нормативних, організаційних та правозастосовних елементів. У цьому контексті механізм прийняття процесуальних рішень охоплює не лише систему кримінальних процесуальних норм, які визначають порядок діяльності уповноважених суб'єктів, а й фактичні обставини, що зумовлюють виникнення відповідних правовідносин, діяльність сторін кримінального провадження щодо їх встановлення та підсумковий процесуальний акт, у якому реалізується владне кримінальне процесуальне повноваження [380, с. 70].

У свою чергу Н.В. Глинська, досліджуючи концептуальні засади формування кримінальних процесуальних рішень, звертає увагу на те, що процес їх прийняття має складний пізнавально-оціночний характер та передбачає послідовне проходження взаємопов'язаних етапів. Насамперед ідеться про встановлення фактичних обставин кримінального провадження, перевірку та оцінку отриманої інформації, визначення належної нормативної основи і формування підсумкового правового висновку, який знаходить відображення у

відповідному процесуальному акті [102, с. 37]. Таким чином, збирання фактичних даних, оцінка їх достатності та прийняття на цій основі кримінального процесуального рішення виступають самостійними, проте нерозривно пов’язаними складовими єдиного механізму правозастосування.

Вказаний підхід є особливо важливим для визначення підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, адже саме якість оцінки фактичних обставин та правильність їх правової кваліфікації визначають законність і обґрунтованість обмеження прав особи з метою досягнення завдань кримінального провадження.

У науковій літературі досить поширеним є підхід, відповідно до якого процес прийняття кримінального процесуального рішення розглядається як послідовність певних взаємопов’язаних етапів. Зокрема, В.Г. Пожар, досліджуючи механізм формування кримінально-процесуального рішення, виокремлює три основні складові цього процесу: встановлення фактичних обставин конкретної ситуації; визначення нормативної основи, яка підлягає застосуванню; вибір оптимального варіанта рішення та його належне процесуальне оформлення [236]. Аналогічне бачення структури прийняття кримінальних процесуальних рішень простежується і в працях Н.В. Глинської [103, с. 35].

Такий підхід є цілком узгодженим із загальнотеоретичними положеннями юридичної науки, відповідно до яких правозастосовна діяльність також характеризується наявністю певних послідовних стадій, що забезпечують перехід від встановлення фактичних обставин до прийняття конкретного правового акта [318, с. 565-567]. У цьому контексті рішення про застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження доцільно розглядати саме як особливий різновид правозастосовного акта, формування якого потребує проходження відповідних етапів оцінки фактичних і юридичних передумов.

Варто наголосити, що особливість таких рішень полягає в тому, що вони безпосередньо пов’язані із можливістю обмеження окремих прав і свобод

учасників кримінального провадження, а тому їх прийняття не може ґрунтуватися виключно на формальному встановленні передбачених законом умов. Необхідним є комплексне з'ясування фактичних підстав застосування відповідного заходу, оцінка поведінки учасника провадження, наявності ризиків неналежного виконання ним процесуальних обов'язків, а також визначення співмірності обраного заходу із завданнями кримінального провадження.

На нашу думку, дослідження системи факторів, які впливають на кожний із зазначених етапів прийняття рішення про застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, має важливе теоретичне та практичне значення. Саме такий підхід дозволяє не лише розкрити зміст механізму прийняття відповідних рішень, а й виявити проблемні аспекти чинної нормативної моделі цього правового інституту, сформулювати пропозиції щодо її вдосконалення з урахуванням сучасних умов функціонування кримінальної юстиції України.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли органи досудового розслідування та суди стикаються з нетиповими процесуальними ситуаціями: перебуванням учасників провадження на тимчасово окупованих територіях або за межами України, неможливістю їх безпосередньої участі у процесуальних діях, необхідністю використання дистанційних технологій та електронних засобів комунікації. За таких умов визначення достатніх і законних підстав застосування заходів забезпечення участі осіб набуває особливого значення, адже забезпечує баланс між ефективністю кримінального провадження та гарантіями прав людини.

У сучасній правовій науці сформовано різні підходи до розуміння сутності правозастосування, його характерних ознак, функціонального призначення та співвідношення з іншими правовими категоріями. Водночас у межах цього дослідження найбільше значення мають ті теоретичні положення, які дозволяють розкрити особливості застосування норм кримінального процесуального права під час прийняття рішень про використання заходів забезпечення кримінального провадження.

З огляду на те, що кінцевою метою правозастосування є ухвалення індивідуального правового акта, у юридичній літературі його визначають як особливий вид державно-владної, організаційної та управлінської діяльності компетентних суб'єктів, спрямованої на реалізацію норм права шляхом прийняття індивідуально визначених рішень. Серед основних ознак такої діяльності виділяють: владний характер; здійснення спеціально уповноваженими суб'єктами; спрямованість на врегулювання конкретних правовідносин відповідно до вимог закону; ухвалення індивідуальних приписів; реалізацію у встановленій процесуальній формі [227, с. 62].

У цьому аспекті слушною є позиція М.Д. Гнатюка, який зазначає, що правозастосування у певних випадках становить складний багаторівневий процес, у межах якого кожний рівень характеризується здійсненням окремих завершених правозастосовних дій [113, с. 14].

Кримінальна процесуальна діяльність є специфічним різновидом правозастосування, особливість якого визначається необхідністю одночасного забезпечення публічного інтересу у швидкому, повному та ефективному розслідуванні кримінальних правопорушень і захисту приватних інтересів учасників провадження. Вона передбачає постійне прийняття не лише кінцевих, а й проміжних процесуальних рішень, які забезпечують належний рух кримінального провадження та створюють умови для досягнення його завдань.

Саме до таких рішень належать рішення про застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. Вони мають самостійне процесуальне значення, оскільки спрямовані не на вирішення питання про кримінальну відповідальність особи по суті, а на створення необхідних умов для належного здійснення кримінального провадження. У межах загального кримінального процесу фактично формуються окремі допоміжні провадження - судово-контрольні, дозвільні, пов'язані із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, - кожне з яких характеризується власним механізмом ухвалення відповідних рішень.

Застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному

провадженні не є автоматичним чи обов'язковим елементом кожного провадження. Водночас сучасна практика діяльності органів досудового розслідування та суду свідчить, що у значній кількості випадків ефективне досягнення завдань кримінального процесу без використання таких заходів є ускладненим або фактично неможливим. Особливо це проявляється в умовах воєнного стану, коли зростає кількість обставин, що перешкоджають добровільній участі осіб у кримінальному провадженні.

Аналіз положень Розділу ІІ КПК України дозволяє зробити висновок, що механізм прийняття рішень щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження має власну правову природу та відрізняється як від порядку ухвалення кінцевих процесуальних актів, так і від інших проміжних кримінальних процесуальних рішень [173]. Його ключовою особливістю є необхідність встановлення належних правових і фактичних підстав застосування відповідного заходу, що виступають гарантією законності, обґрунтованості та пропорційності процесуального примусу.

Встановлення фактичних обставин, що обумовлюють необхідність застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, виступає початковим і водночас одним із ключових етапів кримінальної процесуальної правозастосовної діяльності. Саме від повноти, об'єктивності та належної оцінки таких обставин залежить законність і обґрунтованість подальшого процесуального рішення, оскільки помилки на цьому етапі можуть призвести як до безпідставного обмеження прав особи, так і до неможливості досягнення завдань кримінального провадження.

Як слушно зазначає Т.В. Лукашкіна, ефективне застосування норм матеріального та процесуального права потребує належного нормативного врегулювання низки ключових аспектів, зокрема: визначення обставин, які можуть виступати підставою для ухвалення відповідного процесуального рішення; встановлення суб'єктів, на яких покладається обов'язок доведення таких обставин або їх спростування; закріплення процесуальних засобів, за допомогою яких відповідні обставини можуть бути встановлені на різних стадіях

кримінального провадження [197, с. 32].

Вказана позиція набуває особливого значення саме під час дослідження підстав застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, оскільки такі заходи спрямовані на забезпечення належної процесуальної поведінки учасників та створення умов для ефективного здійснення кримінального судочинства. Водночас їх застосування завжди пов’язане з необхідністю пошуку оптимального балансу між інтересами кримінального провадження та гарантіями недопущення необґрунтованого втручання у права людини.

Визначаючи порядок і підстави застосування заходів забезпечення кримінального провадження, законодавець сформував відповідну нормативну модель, однак окремі її елементи й досі залишаються предметом наукової дискусії та викликають складнощі у практичній реалізації. Особливо це проявляється в сучасних умовах функціонування кримінальної юстиції України під час дії правового режиму воєнного стану, коли виникають нетипові ситуації, пов’язані з неможливістю прибуття учасників провадження через перебування на тимчасово окупованих територіях, за кордоном, участь у заходах оборони держави або існування об’єктивних безпекових ризиків.

Одним із важливих досягнень КПК України 2012 року стало нормативне визначення системи фактичних обставин, які повинні бути встановлені перед прийняттям кримінальних процесуальних рішень, у тому числі проміжного характеру. Водночас особливість рішень щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження полягає у багаторівневій структурі фактичних підстав, які підлягають встановленню.

Так, якщо для окремих процесуальних рішень (наприклад, щодо зупинення досудового розслідування або надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи) законодавець передбачає визначене коло обставин, які мають бути підтверджені засобами кримінального процесуального доказування, то під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження така система є складнішою. Вона передбачає існування декількох взаємопов’язаних

рівнів перевірки фактичних даних.

Зокрема, під час вирішення питання про застосування більшості заходів забезпечення доцільно виділяти загальний та спеціальний рівні фактичних підстав. Загальний рівень охоплює обставини, які підлягають встановленню під час розгляду будь-якого клопотання про застосування заходу забезпечення кримінального провадження відповідно до вимог ч. 3 ст. 132 КПК України [173]. Спеціальний рівень визначається особливостями конкретного заходу та залежить від його мети, характеру процесуального впливу та правових наслідків для відповідного учасника кримінального провадження.

Щодо запобіжних заходів законодавець додатково передбачив необхідність встановлення ще одного самостійного елементу - наявності ризиків, які надають достатні підстави слідчому судді або суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений чи засуджений може вчинити дії, спрямовані на перешкоджання кримінальному провадженню у формах, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України [173].

Водночас аналіз положень кримінального процесуального законодавства свідчить, що при регулюванні підстав і порядку застосування заходів забезпечення кримінального провадження законодавцем активно використовуються оціночні поняття. До таких категорій належать, зокрема, «обґрунтована підозра», «особа, яка заслуговує на довіру / особливу довіру», «репутація підозрюваного, обвинуваченого», «перешкоджання кримінальному провадженню іншим чином», «вагомість наявних доказів» тощо. При цьому відсутність їх чіткого нормативного визначення створює ситуацію, за якої конкретний зміст таких понять формується переважно у процесі судового правозастосування.

З одного боку, використання оціночних категорій є об’єктивно необхідним, оскільки кримінальне провадження характеризується різноманітністю фактичних ситуацій, які неможливо повністю передбачити у законодавчій нормі. Особливо це проявляється в умовах воєнного стану, коли оцінці можуть підлягати нові фактори: зміна місця перебування особи,

неможливість фізичної участі у процесуальних діях, ризики втрати зв’язку з учасниками провадження, необхідність застосування дистанційних процесуальних механізмів. З іншого боку, надмірна невизначеність таких понять створює ризики неоднакового застосування закону.

У цьому контексті заслуговує на підтримку позиція Н.В. Глинської, яка, досліджуючи умови прийняття якісних кримінальних процесуальних рішень, наголошує на необхідності такого рівня нормативної деталізації процедури їх ухвалення, який би забезпечував прозорість правозастосування, передбачуваність результатів та правову визначеність, але одночасно залишав необхідний простір для реалізації дискреційних повноважень суб’єкта прийняття рішення [104, с. 649].

Саме тому в межах визначення підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження важливим напрямом удосконалення законодавства є не стільки повна відмова від оціночних понять, скільки формування зрозумілих критеріїв їх застосування. Такі критерії повинні сприяти єдності правозастосовної практики та забезпечувати можливість прогнозування наслідків прийняття відповідного процесуального рішення.

Позитивним прикладом такого підходу є положення п. 4 ч. 1 ст. 178 КПК України щодо врахування міцності соціальних зв’язків підозрюваного чи обвинуваченого за місцем його проживання, де законодавець визначає один із можливих критеріїв оцінки - наявність родини та утриманців [173]. Наявність такого орієнтира дозволяє слідчому судді або суду сформувати первинне уявлення про зміст відповідної категорії, залишаючи можливість враховувати інші обставини конкретного кримінального провадження.

Разом із тим значна кількість інших оціночних понять, які використовуються під час вирішення питання про застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, залишається недостатньо конкретизованою. Це розширює межі суддівського розсуду та може призводити до ситуацій, коли за подібних фактичних обставин ухвалюються різні за змістом процесуальні рішення. Вирішення зазначеної проблеми має

здійснюватися шляхом поєднання законодавчого уточнення відповідних критеріїв, формування сталої судової практики та врахування сучасних стандартів захисту прав людини у кримінальному процесі.

Істотним чинником, який ускладнює встановлення підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, є динамічність фактичної ситуації. Обставини, що існували на момент ухвалення первинного процесуального рішення, надалі можуть змінитися, втратити своє значення або доповнитися новими даними. Отже, фактична основа застосування процесуального примусу не є незмінною: вона потребує постійної перевірки протягом усього періоду дії відповідного заходу.

Зміни можуть стосуватися всіх рівнів фактичних підстав. Зокрема, окремі ризики протидії кримінальному провадженню з часом можуть зменшитися або повністю втратити актуальність; підозрюваний чи обвинувачений може порушити покладені на нього процесуальні обов’язки або, навпаки, тривалий час належно їх виконувати; особа може добровільно відшкодувати завдану потерпілому шкоду; стан її здоров’я, сімейні обставини, місце проживання чи інші соціальні зв’язки можуть істотно змінитися. Кожна із цих обставин здатна впливати на висновок про подальшу необхідність, доцільність і пропорційність застосованого заходу.

В умовах воєнного стану динамічність фактичних обставин виявляється ще виразніше. Евакуація населення, вимушене переміщення осіб, виїзд за межі України, перебування на тимчасово окупованих територіях, проходження військової служби, руйнування житла, зміна засобів зв’язку, неможливість безпечного прибуття до органу досудового розслідування або суду можуть істотно впливати на оцінку поведінки учасника кримінального провадження. У таких випадках неприбуття за викликом або зміна місця перебування не повинні автоматично розцінюватися як свідоме ухилення від участі у провадженні. На нашу думку, правозастосувач має відмежовувати умисну процесуальну протидію від об’єктивної неможливості виконати відповідний обов’язок, підтвердженої безпековими, гуманітарними або іншими обставинами.

Динамічний характер фактичних підстав зумовлює необхідність існування ефективного механізму перегляду раніше прийнятих рішень. Кримінальне процесуальне законодавство має не лише визначати порядок первинного застосування заходу, а й забезпечувати своєчасне реагування на зміну обставин, що обґрунтовували його обрання. Ідеться про можливість зміни, продовження або скасування відповідного заходу з урахуванням актуальних даних, а не формального відтворення висновків, зроблених на попередньому етапі кримінального провадження.

Чинна редакція ч. 3 ст. 315 КПК України передбачає, що під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити, продовжити або скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжний захід, застосований до обвинуваченого [173]. Під час розгляду таких клопотань суд повинен керуватися правилами Розділу II КПК України. Такий підхід, на відміну від раніше передбаченої моделі фактичного автоматичного продовження заходу за відсутності клопотань про його зміну чи скасування, більше відповідає вимогам індивідуалізації та періодичної перевірки підстав процесуального примусу.

Водночас сама наявність процедури перегляду ще не гарантує її ефективності. Важливо, щоб під час вирішення питання про продовження заходу суд не обмежувався посиланням на обставини, встановлені на стадії досудового розслідування, а перевіряв, чи збереглися вони на момент розгляду клопотання. На нашу думку, саме сторона, яка наполягає на подальшому застосуванні обмеження, повинна обґрунтувати актуальність відповідних ризиків, а суд - надати їм самостійну оцінку. Інший підхід перетворює судовий контроль на формальну процедуру та суперечить самій природі заходів забезпечення як тимчасових і ситуаційно зумовлених засобів процесуального впливу.

Наступним елементом правозастосовного процесу є встановлення юридичної основи рішення. Діяльність слідчого судді або суду на цьому етапі полягає у пошуку, системному аналізі та співвіднесенні правових норм, які

регламентують підстави, умови й порядок застосування конкретного заходу. До змісту такої діяльності належить також виявлення і подолання суперечностей, розбіжностей або неузгодженостей між нормативними положеннями [318, с. 566].

Нормативне регулювання заходів забезпечення кримінального провадження не вичерпується положеннями КПК України. Під час вирішення відповідних питань мають ураховуватися Конституція України, міжнародні договори, практика Конституційного Суду України, правові позиції Верховного Суду, а також практика Європейського суду з прав людини. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [260] суди застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права.

Водночас велика кількість нормативних і правотлумачних орієнтирів може створювати труднощі під час визначення належної юридичної основи рішення. Вони виникають, зокрема, через різний час прийняття відповідних актів, зміну редакцій КПК України, розвиток практики ЄСПЛ та поступове формування нових позицій Верховного Суду. Тому роз’яснення вищих судових органів, ухвалені на початковому етапі дії КПК України 2012 року, можуть використовуватися насамперед для дослідження історії становлення правозастосовних підходів, але їх положення повинні оцінюватися з урахуванням подальших законодавчих змін і сучасної судової практики.

Показовим у цьому контексті є положення п. 9 листа ВССУ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до КПК України» [265]. У ньому зазначалося, що перелік ризиків, передбачених п. 1-5 ч. 1 ст. 177 КПК України, не підлягає розширеному тлумаченню [173]. Водночас зміст п. 4 ч. 1 ст. 177 КПК України, у якому йдеться про можливість перешкоджання кримінальному провадженню іншим чином, характеризується значним рівнем оціночності [173].

На нашу думку, ця законодавча конструкція не означає існування необмеженого переліку самостійних ризиків. Вона охоплює різні способи поведінки особи, спрямовані на створення перешкод кримінальному провадженню, які не зводяться до переховування, впливу на учасників, знищення доказів або вчинення іншого кримінального правопорушення. Водночас для недопущення довільного використання цієї норми доцільно сформувати орієнтовні критерії віднесення певної поведінки до «перешкоджання іншим чином». Такими критеріями можуть бути умисний характер дій, їх спрямованість на ускладнення або блокування процесуальної діяльності, реальна здатність негативно вплинути на перебіг провадження та підтвердження відповідного ризику конкретними фактичними даними.

Складна багаторівнева система підстав і умов застосування заходів забезпечення зумовлює підвищену складність розгляду відповідних клопотань по суті. Правозастосовна діяльність у цій сфері пов’язана із реалізацією значного обсягу дискреційних повноважень, однак суддівський розсуд не може бути необмеженим. Він повинен ґрунтуватися на законі, установлених фактах, стандартах доказування, принципі пропорційності та належній мотивації прийнятого рішення.

Відповідно до ч. 3 ст. 176 КПК України застосування запобіжного заходу можливе лише за умови доведення того, що жоден із більш м’яких заходів не здатний запобігти встановленому ризику або сукупності ризиків [173]. Ця законодавча вимога відображає принцип поступового посилення процесуального примусу: більш суворий захід може застосовуватися лише тоді, коли менш обмежувальні засоби є недостатніми.

Разом із тим на практиці можуть виникати ситуації, коли певний більш м’який запобіжний захід теоретично здатний нейтралізувати відповідні ризики, проте його застосування ускладнюється конкретними життєвими обставинами. Наприклад, особа може не мати житла, придатного для виконання домашнього арешту, не володіти достатніми коштами для внесення застави, а потенційні поручителі можуть відмовитися від прийняття відповідних обов’язків. Окремі

слідчі судді враховували такі обставини під час обґрунтування необхідності застосування більш суворого запобіжного заходу [358].

Проте, на нашу думку, матеріальна незабезпеченість, втрата житла внаслідок воєнних дій, вимушене переміщення або відсутність осіб, готових виступити поручителями, самі по собі не повинні бути фактичними підставами для застосування суворішого обмеження. Інакше інтенсивність процесуального примусу залежатиме не лише від поведінки особи та доведених ризиків, а й від її соціального або майнового становища. Це здатне породжувати непряму дискримінацію та порушувати принцип рівності учасників кримінального провадження. У таких випадках суд має дослідити можливість індивідуального поєднання процесуальних обов'язків, застосування електронного контролю, дистанційної комунікації або інших законних засобів, які дозволять забезпечити участь особи без надмірного обмеження її прав.

У вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині звертається увага на те, що прийняття кримінального процесуального рішення не завершує механізм його реалізації, оскільки важливого значення набуває забезпечення фактичного виконання такого рішення та перевірка досягнення його процесуальної мети. Зокрема, Н.В. Глинська наголошує, що якість кримінального процесуального рішення визначається не лише його законністю, обґрунтованістю та вмотивованістю на момент ухвалення, а й здатністю забезпечити належний правовий результат у процесі реалізації [102, с. 287]. Саме тому виконання рішення та контроль за ефективністю його впливу можуть розглядатися як самостійні складові механізму кримінальної процесуальної діяльності.

У контексті застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження такий підхід набуває особливого значення. Ухвалення рішення про застосування відповідного заходу саме по собі не гарантує досягнення поставленої мети - забезпечення належної процесуальної поведінки особи та її участі у провадженні. Лише подальший контроль за виконанням покладених процесуальних обов'язків, оцінка зміни фактичних обставин та своєчасне реагування на них шляхом зміни або скасування заходу

забезпечують реальну ефективність такого процесуального механізму.

Наприклад, після застосування домашнього арешту працівники органу Національної поліції відповідно до ч. 5 ст. 181 КПК України мають право з метою контролю за поведінкою підозрюваного чи обвинуваченого з'являтися в його житло, вимагати усні або письмові пояснення щодо виконання покладених зобов'язань, а також використовувати електронні засоби контролю [173]. Активних дій уповноважених суб'єктів потребує і перевірка виконання обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України [173].

У сучасних умовах виконання відповідних рішень може ускладнюватися бойовими діями, руйнуванням житла, зміною територіальної підсудності, перебоями в роботі засобів зв'язку та електронних систем, а також неможливістю працівників поліції здійснювати контроль на територіях, де ведуться активні бойові дії або які тимчасово не контролюються Україною. Такі обставини повинні враховуватися ще під час обрання заходу, оскільки застосування процесуального обмеження, яке фактично неможливо виконати або належно проконтролювати, не забезпечує досягнення його мети.

Виконання заходу та контроль за дотриманням установлених обов'язків можуть спричинити появу нових фактичних даних, що надалі становитимуть підставу для зміни або скасування попереднього рішення чи застосування інших процесуальних засобів. Зокрема, ч. 1 ст. 166 КПК України передбачає, що в разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя або суд за відповідним клопотанням має право надати дозвіл на проведення обшуку з метою відшукання та вилучення зазначених речей і документів [173].

Отже, контроль за виконанням заходу не є суто технічною діяльністю. Його результати становлять джерело відомостей про актуальну поведінку особи та ефективність обраного засобу процесуального впливу. Виявлені під час контролю обставини можуть підтвердити необхідність подальшого застосування заходу, обумовити його посилення або, навпаки, засвідчити відсутність потреби у продовженні встановлених обмежень.

Таким чином, застосування заходів забезпечення участі осіб під час

кримінального провадження є складною правозастосовною діяльністю, особливості якої визначаються:

– багаторівневою системою фактичних обставин, що мають бути встановлені та доведені перед застосуванням відповідного заходу;

– використанням у кримінальному процесуальному законодавстві оціночних категорій, зміст яких повинен конкретизуватися за допомогою зрозумілих і передбачуваних критеріїв;

– постійною зміною фактичних обставин кримінального провадження, що потребує дієвих процедур перегляду раніше прийнятих рішень;

– необхідністю відмежування умисного ухилення або протидії кримінальному провадженню від об’єктивної неможливості участі особи, зокрема внаслідок бойових дій, окупації, евакуації чи вимушеного переміщення;

– наявністю суперечностей і неузгодженостей між окремими нормативними та правотлумачними положеннями, які мають долатися з урахуванням верховенства права, практики ЄСПЛ і сучасних позицій Верховного Суду [135, с. 168];

– потребою забезпечення реального виконання прийнятого рішення та належного контролю за дотриманням покладених на особу процесуальних обов’язків;

– обов’язковістю дотримання принципів необхідності, індивідуалізації та пропорційності, відповідно до яких обсяг процесуального примусу не повинен перевищувати меж, об’єктивно необхідних для забезпечення участі особи та досягнення завдань конкретного кримінального провадження.

Становлення сучасної нормативної моделі застосування заходів забезпечення кримінального провадження відбувалося під істотним впливом загальновизнаних міжнародно-правових стандартів захисту прав людини, практики Європейського суду з прав людини та результатів багаторічних наукових досліджень, спрямованих на пошук оптимального співвідношення між дієвістю кримінального судочинства і недоторканністю прав особи. Унаслідок цього застосування заходів процесуального примусу вже не може розглядатися

лише як інструмент забезпечення інтересів досудового розслідування або судового розгляду. Воно одночасно становить сферу підвищеного ризику неправомірного втручання у права людини, що зумовлює необхідність установлення спеціальних процесуальних гарантій.

Особливого значення наведений підхід набуває під час застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Виклик, привід, накладення грошового стягнення, запобіжні заходи та інші передбачені законом засоби процесуального впливу мають спільну спрямованість - забезпечити належну участь особи, виконання нею процесуальних обов'язків і безперешкодний рух кримінального провадження. Водночас мета забезпечення участі не виправдовує автоматичного або надмірного застосування примусу. Кожне відповідне рішення має спиратися на належні правові та фактичні підстави, а інтенсивність обмежень повинна відповідати поведінці особи, характеру встановлених ризиків і конкретним потребам провадження.

КПК України визначає порядок ініціювання питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, регламентує процесуальну форму розгляду відповідних клопотань, установлює коло обставин, які мають бути доведені, а також закріплює вимоги до змісту судового рішення [173]. Дотримання нормативно визначеної процедури, поєднане з обґрунтованим і пропорційним використанням дискреційних повноважень, має забезпечувати ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого рішення.

У сучасних умовах до цього переліку вимог необхідно додати також актуальність фактичної основи рішення. Застосовуючи захід забезпечення участі особи під час воєнного стану, слідчий суддя або суд повинен перевірити, чи не обумовлене невиконання нею процесуального обов'язку об'єктивними обставинами: перебуванням у районі бойових дій або на тимчасово окупованій території, евакуацією, проходженням військової служби, лікуванням, втратою житла, відсутністю стабільного транспортного сполучення чи зв'язку. На нашу думку, нездатність особи прибути за викликом за таких умов не можна прирівнювати до умисного ухилення без перевірки причин її поведінки та

реальної можливості взяти участь у провадженні дистанційно.

У кримінальній процесуальній літературі законність та обґрунтованість традиційно визнаються основними якісними характеристиками судового рішення. Відповідний підхід дістав і безпосереднє нормативне закріплення у ст. 370 КПК України, відповідно до якої судове рішення має бути законним, обґрунтованим і вмотивованим [46]. Водночас слушною залишається позиція В.С. Зеленецького та Н.В. Глинської, які звертають увагу на те, що навіть незаконний, недостатньо обґрунтований, невмотивований або несправедливий процесуальний акт формально не втрачає ознак кримінального процесуального рішення [138, с. 11].

Наведена теза дає підстави стверджувати, що сама по собі нормативна вимога щодо законності й обґрунтованості не здатна унеможливити ухвалення неякісних рішень. Для цього кримінальний процесуальний закон має передбачати цілісну систему превентивних, контрольних і відновлювальних гарантій. Їх реалізація повинна, по-перше, запобігати застосуванню примусу без достатніх підстав; по-друге, забезпечувати перевірку доводів його ініціатора; по-третє, надавати особі реальну можливість висловити заперечення; по-четверте, створювати умови для своєчасного перегляду або припинення необґрунтованих обмежень.

Єдиного підходу до визначення кримінальних процесуальних гарантій та їх внутрішньої системи в юридичній науці не сформовано. Узагальнення наукових позицій дає змогу виокремити два основні напрями розуміння цього поняття. У межах першого процесуальні гарантії розглядаються як цілісна система правових засобів, тоді як другий підхід передбачає розмежування окремих груп, видів або елементів таких гарантій залежно від їх функціонального призначення.

В.М. Тертишник обстоює комплексне розуміння процесуальних гарантій, визначаючи їх як утілену у процесуальній формі систему принципів, правових приписів, заборон, вимог, санкцій та інших юридичних засобів. Науковець пов’язує їх призначення зі встановленням об’єктивної істини, забезпеченням

можливості реалізації прав і свобод усіма суб'єктами кримінального процесу та досягненням справедливості правосуддя [342, с. 31].

У підручнику за редакцією М.М. Михеєнка кримінально-процесуальні гарантії характеризуються як передбачені кримінальним процесуальним законом засоби, покликані забезпечувати як виконання завдань кримінального судочинства, так і охорону прав та законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь [208, с. 32]. У цьому визначенні простежуються два взаємопов'язані функціональні напрями: гарантування ефективності кримінального провадження та гарантування прав його учасників.

На перший погляд, заходи забезпечення кримінального провадження належать передусім до першої групи, оскільки у ч. 1 ст. 131 КПК України їх метою визначено досягнення дієвості кримінального провадження. Проте таке розуміння було б неповним [173]. Сучасна модель цих заходів поєднує примусову та гарантійну складові: вони, з одного боку, забезпечують виконання процесуальних обов'язків, а з іншого - можуть застосовуватися лише в межах процедури, покликаної захистити особу від свавільного, надмірного або необґрунтованого втручання.

З огляду на тему цього дослідження заходи забезпечення участі осіб доцільно розглядати як функціональні кримінальні процесуальні гарантії. Їх застосування забезпечує можливість проведення процесуальних дій, реалізацію права потерпілого на доступ до правосуддя, здійснення сторонами доказування та розгляд провадження у розумний строк. Водночас правомірність самих заходів забезпечується іншою системою гарантій - визначеністю підстав і мети, судовим контролем у передбачених законом випадках, змагальністю розгляду, вимогами щодо доведення необхідності примусу, мотивуванням рішення, можливістю його перегляду та припиненням обмеження після відпадіння відповідних підстав.

Отже, між заходами забезпечення кримінального провадження та процесуальними гарантіями існує подвійний функціональний зв'язок. Перші самі виконують гарантійну функцію щодо досягнення завдань кримінального

судочинства, проте законність їх застосування забезпечується сукупністю нормативних і процедурних запобіжників. На нашу думку, саме це положення має бути вихідним під час удосконалення доктринальної та нормативної моделі застосування заходів забезпечення участі осіб на засадах правової визначеності, необхідності й пропорційності.

В умовах воєнного стану зазначений взаємозв'язок набуває додаткового змісту. Забезпечення участі особи може бути необхідним для оперативного розслідування тяжких кримінальних правопорушень, зокрема вчинених в умовах збройної агресії. Проте воєнний стан не скасовує обов'язку держави дотримуватися засад кримінального провадження та не створює презумпції правомірності будь-якого примусу. Навпаки, істотне ускладнення життєвих обставин учасників вимагає більш ретельної індивідуалізації процесуальних рішень і перевірки того, чи не може участь особи бути забезпечена менш обмежувальним способом, зокрема шляхом відеоконференції або застосування належних електронних засобів комунікації.

Аналіз положень Розділу II КПК України дає підстави віднести до основних гарантій законності, обґрунтованості та вмотивованості рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження такі [173]: закріплення загальних правил застосування заходів забезпечення кримінального провадження у ст. 132 КПК України; нормативне визначення загальних і спеціальних підстав та умов застосування відповідного заходу; установлення обов'язку ініціатора клопотання довести обставини, які виправдовують необхідність застосування процесуального примусу; погодження прокурором клопотання слідчого у випадках, прямо передбачених кримінальним процесуальним законом; можливість слідчого в установленому КПК України порядку порушити питання перед керівником органу досудового розслідування у разі відмови прокурора погодити клопотання; здійснення судового контролю за застосуванням тих заходів, щодо яких закон вимагає постановлення ухвали слідчого судді або суду; розгляд клопотання з дотриманням засад змагальності, рівності сторін і права особи бути вислуханою, крім винятків, безпосередньо

визначених законом; обов'язок слідчого судді або суду викласти у рішенні встановлені обставини, оцінити докази та навести мотиви застосування заходу або відмови в його застосуванні; можливість апеляційного оскарження окремих ухвал слідчого судді у випадках, передбачених ст. 309 та іншими положеннями КПК України; можливість зміни або скасування застосованого заходу в разі зміни чи відпадіння фактичних підстав його подальшого використання.

При цьому теза про можливість застосування всіх заходів забезпечення виключно за рішенням слідчого судді або суду потребує уточнення. Чинний КПК України передбачає винятки із загального правила судового контролю. Зокрема, виклик особи слідчим, дізнавачем чи прокурором здійснюється без попереднього отримання судового рішення, а тимчасове вилучення майна за визначених законом умов також може відбуватися до постановлення відповідної ухвали. Тому судовий контроль доцільно характеризувати не як універсальну попередню умову застосування кожного заходу, а як провідну гарантію законності найбільш інтенсивних форм процесуального примусу.

Уточнення потребує і положення про можливість оскарження рішень щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Стаття 309 КПК України встановлює конкретний перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування [173]. Інші ухвали окремому апеляційному оскарженню переважно не підлягають, а заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження. Отже, гарантія перегляду судового рішення у цій сфері має диференційований характер і залежить від виду застосованого заходу, ступеня втручання у права особи та прямої вказівки закону.

Системність інституту заходів забезпечення кримінального провадження повинна забезпечуватися загальними правилами, закріпленими у ст. 132 КПК України [173]. Водночас аналіз процедур застосування окремих заходів свідчить, що законодавець передбачив значну кількість спеціальних правил і винятків із загальної нормативної моделі. На наявності таких відступів звертається увага і в науковій літературі [110, с. 177-178].

Сам факт існування спеціальних правил не слід оцінювати виключно негативно, адже різні заходи мають неоднакові мету, підстави, суб'єктний склад і ступінь втручання у права людини. Однак надмірна кількість винятків може послаблювати системоутворювальне значення ст. 132 КПК України та ускладнювати прогнозування результатів правозастосування [173]. У зв'язку із цим актуальним є не питання про відмову від загальних правил, а необхідність чіткого визначення співвідношення між ними та спеціальними нормами.

На нашу думку, загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження повинні виконувати щонайменше три взаємопов'язані функції. По-перше, вони мають закріплювати єдині стандарти допустимості процесуального примусу. По-друге, бути орієнтиром для подолання прогалин і неоднозначності спеціального регулювання. По-третє, безпосередньо використовуватися у доказуванні під час розгляду відповідного клопотання.

У доказовому аспекті положення ст. 132 КПК України вимагають від ініціатора застосування заходу не обмежуватися формальним посиланням на норму закону або загальні потреби розслідування [173]. Він повинен надати конкретні дані, які підтверджують існування передбачених законом підстав, необхідність втручання та неможливість досягти процесуальної мети менш обтяжливим способом. Слідчий суддя або суд, зі свого боку, має перевірити належність, допустимість і достатність таких відомостей, а також співвіднести очікуваний результат із характером обмеження прав особи.

Таким чином, загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження мають не декларативне, а безпосереднє правозастосовне значення. Саме через них правова підстава застосування заходу поєднується з його фактичною основою, а вимога забезпечення участі особи - з обов'язком держави не допускати непропорційного процесуального примусу. Такий підхід найбільшою мірою відповідає сучасній людиноцентричній моделі кримінального судочинства, європейським стандартам захисту прав людини та потребам здійснення кримінального провадження в особливих умовах воєнного

стану.

Щодо кожного окремого виду заходів забезпечення кримінального провадження законодавцем передбачено спеціальні умови та перелік обставин, які мають бути встановлені під час вирішення питання про можливість їх застосування. Водночас системоутворююче значення для всього інституту заходів забезпечення кримінального провадження мають загальні положення ст. 132 КПК України, які формують універсальні критерії допустимості процесуального примусу [173].

Зокрема, ч. 3 ст. 132 КПК України визначає обставини, без встановлення яких застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження є неможливим [173]. До них належать: 1) наявність обґрунтованої підозри щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, який може бути підставою для застосування заходу забезпечення кримінального провадження; 2) відповідність обраного рівня втручання у права і свободи особи потребам кримінального провадження; 3) можливість досягнення того завдання, для виконання якого ініціатор клопотання звертається із проханням застосувати відповідний захід.

У контексті дослідження підстав застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження зазначені положення мають особливе значення, оскільки саме вони формують загальний алгоритм оцінки необхідності процесуального впливу на особу. Ідеться не лише про формальну перевірку наявності передбачених законом умов, а про комплексну оцінку фактичної ситуації: чи існує реальна потреба у застосуванні заходу, чи здатний він забезпечити участь особи у кримінальному провадженні та чи неможливо досягти відповідної мети менш обмежувальними засобами.

На нашу думку, положення ч. 3 ст. 132 КПК України повинні використовуватися також як універсальний орієнтир у випадках, коли спеціальні норми Розділу ІІ КПК України допускають неоднозначне тлумачення щодо обсягу обставин, які необхідно встановити перед застосуванням конкретного заходу. Саме загальні правила мають забезпечувати єдність правозастосування

та недопущення формального підходу до обмеження прав учасників кримінального провадження.

Особливої актуальності це набуває в умовах воєнного стану, коли об'єктивні обставини можуть істотно впливати на можливість особи виконувати процесуальні обов'язки. Перебування на тимчасово окупованій території, евакуація, мобілізація, проходження військової служби, втрата житла чи неможливість прибуття через безпекові ризики повинні враховуватися під час встановлення фактичних підстав застосування заходів забезпечення участі особи. У таких випадках завданням правозастосувача є встановлення не лише факту невиконання процесуального обов'язку, а й причин такої поведінки.

Як слушно зазначає О.Г. Шило, ефективність кримінальної процесуальної діяльності та реальне забезпечення прав особи під час досудового провадження значною мірою залежать від чіткого нормативного визначення підстав і меж застосування заходів, пов'язаних з обмеженням прав і свобод людини. У цьому аспекті законність та обґрунтованість застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження повинні оцінюватися не лише через формальне дотримання процесуальної процедури, а й через встановлення реальної необхідності такого втручання, його відповідність меті кримінального провадження та принципу пропорційності. Саме правильне розуміння фактичних і правових підстав застосування відповідних заходів виступає однією з основних гарантій недопущення необґрунтованого процесуального примусу щодо учасників кримінального провадження. [380, с. 28].

У цьому аспекті позитивною рисою чинного КПК України є не лише нормативне закріплення підстав застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, а й відмова від надмірно формалізованого підходу, за якого певна життєва обставина автоматично зумовлює застосування конкретного заходу примусу.

Так, аналіз кримінального процесуального законодавства окремих держав - членів Європейського Союзу свідчить про те, що обставини, пов'язані з відсутністю сталих соціальних зв'язків особи, невизначеністю її місця

перебування або порушенням раніше покладених процесуальних обов'язків, можуть враховуватися під час вирішення питання про застосування найбільш суворих заходів процесуального примусу. Водночас такі обставини, як правило, не розглядаються як самостійні та безумовні підстави для обмеження свободи особи, а оцінюються у взаємозв'язку з іншими факторами, що підтверджують існування реальних процесуальних ризиків. Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство Федеративної Республіки Німеччина передбачає можливість застосування тримання під вартою за наявності ризику переховування особи або небезпеки перешкоджання кримінальному провадженню, однак такі висновки повинні ґрунтуватися на оцінці конкретних фактичних обставин. Подібний підхід застосовується і у кримінальному процесі Французької Республіки, де під час вирішення питання про застосування попереднього ув'язнення враховуються ризики ухилення від правосуддя, впливу на учасників провадження або перешкоджання встановленню істини, але з обов'язковим дотриманням принципів необхідності та пропорційності.

На відміну від такого підходу, українська модель кримінального процесу орієнтована на індивідуалізацію рішення. Сам факт існування певної обставини не повинен автоматично призводити до застосування примусу. Вирішальним є встановлення того, чи створює ця обставина реальний ризик для кримінального провадження та чи є застосування відповідного заходу необхідним і пропорційним.

Саме гнучкість сформульованих у КПК України підстав дозволяє враховувати особливості кожного кримінального провадження, залишаючи слідчому судді та суду необхідний простір для дискреції. Водночас така дискреція не може розглядатися як необмежена свобода вибору, оскільки вона повинна ґрунтуватися на встановлених фактах, доказах та належному мотивуванні прийнятого рішення.

Окреме значення в системі гарантій законності застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні має діяльність прокурора як процесуального керівника. Відповідно до ч. 2 ст. 36 КПК України прокурор

уповноважений погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у випадках, визначених КПК України, а також самостійно звертатися з відповідними клопотаннями [173].

При цьому зазначена норма встановлює загальну модель реалізації прокурором своїх процесуальних повноважень, однак зміст його діяльності щодо забезпечення законності застосування заходів забезпечення кримінального провадження є значно ширшим. Він не обмежується формальним погодженням клопотання слідчого, а передбачає перевірку наявності фактичних і правових підстав, достатності доказів, відповідності запропонованого заходу принципу пропорційності та можливості досягнення мети кримінального провадження менш обмежувальним способом.

Сучасна організація діяльності прокурорів у кримінальному провадженні визначається наказом Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [278]. У ньому акцент зроблено на необхідності забезпечення ефективного процесуального керівництва, додержання прав учасників кримінального провадження, контролю за законністю процесуальних рішень та реагування на порушення вимог кримінального процесуального закону.

В умовах воєнного стану роль прокурора у цьому механізмі набуває додаткового значення. З одного боку, існує потреба забезпечити оперативність кримінального провадження, особливо щодо кримінальних правопорушень, пов’язаних зі збройною агресією, колабораційною діяльністю, воєнними злочинами та іншими суспільно небезпечними діяннями. З іншого боку, саме прокурор повинен виступати одним із процесуальних запобіжників від необґрунтованого застосування примусу, коли складність забезпечення участі особи обумовлена об’єктивними воєнними факторами, а не її протиправною поведінкою.

Варто зазначити, що окремі положення попередніх відомчих актів, які регулювали діяльність прокуратури, мали переважно декларативний характер та

не завжди узгоджувалися з реальною процесуальною моделлю КПК України. Наприклад, покладення на прокурора обов'язків щодо припинення певних обмежень, яких особа зазнала у зв'язку із застосуванням запобіжного заходу, потребувало співвіднесення із повноваженнями слідчого судді щодо захисту прав людини, передбаченими, зокрема, ст. 206 КПК України [173].

Водночас незалежно від зміни підзаконного регулювання можна зробити висновок, що процесуальне керівництво під час застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є комплексною діяльністю, яка має не лише організаційний, а й правозахисний характер. Його зміст полягає у забезпеченні того, щоб кожне звернення про застосування процесуального примусу ґрунтувалося на реальних фактичних підставах, відповідало вимогам закону та забезпечувало справедливий баланс між інтересами кримінального провадження і правами людини.

Однією з ключових процесуальних гарантій законності та обґрунтованості застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження є інститут судового контролю, який справедливо розглядається як одне із найбільш вагомих досягнень сучасної моделі кримінального процесу України. Його запровадження стало результатом поступової трансформації кримінальної юстиції у напрямі посилення судового захисту прав людини та приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів.

У кримінальній процесуальній доктрині протягом тривалого часу існували різні підходи щодо визначення правової природи діяльності суду під час вирішення питань про застосування процесуального примусу. Зокрема, відповідну діяльність розглядали як складову функції здійснення правосуддя [229, с. 104-105], прояв судового контролю [317, с. 5-7; 347, с. 4; 251, с. 43], а також як окремий самостійний напрям реалізації судової влади [111, с. 190–191; 240]. Прийняття КПК України 2012 року значною мірою сформувало нормативну визначеність у цьому питанні, оскільки відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України слідчий суддя визначається як суддя, до повноважень якого

належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [173].

Водночас саме нормативне закріплення судового контролю ще не гарантує автоматичного забезпечення прав людини. Його ефективність залежить від реального змісту діяльності слідчого судді та суду, рівня перевірки наведених сторонами аргументів, якості оцінки доказів і здатності забезпечити баланс між інтересами кримінального провадження та правами його учасників.

Значна кількість наукових пропозицій щодо вдосконалення судового контролю під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження свідчить про необхідність визначення тих ознак, які дозволяють розглядати його як дієвий механізм гарантування законності, а не лише як формальну процедуру погодження процесуального примусу. У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція В.Я. Марчака, який зазначає, що сам факт існування судового контролю позитивно впливає на діяльність правоохоронних органів [201, с. 145].

Разом із тим погодитися з абсолютністю такого твердження можна лише частково. Наявність судового контролю має превентивний вплив лише за умови належного рівня правової культури та добросовісного виконання процесуальних функцій усіма суб’єктами кримінального провадження. В іншому випадку судовий контроль може перетворитися на формальне підтвердження позиції сторони обвинувачення. Саме тому актуальним залишається формування такої моделі судового контролю, яка забезпечуватиме реальну перевірку підстав застосування заходів забезпечення участі осіб та запобігатиме необґрунтованому втручанню у права людини.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах правового режиму воєнного стану, коли необхідність оперативного здійснення кримінального провадження поєднується зі складними обставинами забезпечення участі його суб’єктів. Перебування особи на тимчасово окупованій території, евакуація, проходження військової служби, безпекові обмеження або неможливість фізичного прибуття до суду потребують не механічного застосування примусу,

а ретельної перевірки причин відповідної поведінки особи та можливості використання альтернативних способів забезпечення її участі, зокрема дистанційних процесуальних механізмів.

Характерною ознакою судового контролю за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження є його поширення на найбільш істотні форми процесуального примусу. При цьому сучасна модель кримінального процесу виходить із того, що слідчий суддя не виконує функцію простого підтвердження клопотання сторони обвинувачення, а здійснює самостійну оцінку наявності правових і фактичних підстав застосування відповідного заходу.

У науковій літературі висловлювалися позиції щодо недоцільності судового порядку застосування окремих менш суворих запобіжних заходів, зокрема особистого зобов’язання та особистої поруки, оскільки така процедура може впливати на оперативність кримінального провадження [86, с. 123–124; 322, с. 115; 345, с. 117; 155, с. 74; 221, с. 98; 339, с. 119–120; 365, с. 155].

Проте така позиція не повною мірою відповідає концепції чинного кримінального процесуального законодавства. Слідчий суддя або суд вирішує не питання механічного застосування саме того заходу, про який просить сторона обвинувачення, а питання вибору найбільш доцільного та пропорційного способу забезпечення належної поведінки особи. Тобто предметом судової оцінки є не лише формальна наявність підстав для примусу, а й визначення мінімально необхідного рівня втручання у права людини.

Такий підхід безпосередньо випливає із положень ч. 4 ст. 194 КПК України, відповідно до яких слідчий суддя або суд має право застосувати більш м’який запобіжний захід, ніж той, що зазначений у клопотанні, якщо прокурор не доведе необхідності застосування більш суворого заходу для запобігання встановленим ризикам [173].

Отже, судовий контроль виступає не лише механізмом перевірки законності ініційованого заходу, а й способом індивідуалізації процесуального впливу на особу. Саме завдяки йому забезпечується реалізація принципу

пропорційності, відповідно до якого держава повинна застосовувати найменш обмежувальний захід, достатній для досягнення завдань кримінального провадження.

Важливою характеристикою судового контролю у сфері застосування заходів забезпечення участі осіб є його оперативність. КПК України встановлює чіткі процесуальні строки розгляду відповідних клопотань, що спрямовано на недопущення тривалого перебування особи у стані правової невизначеності. На відміну від попередньої моделі кримінального процесуального законодавства, законодавець відмовився від можливості продовження затримання особи на тривалий строк лише з метою додаткового збирання відомостей про її особу або встановлення інших обставин.

В умовах воєнного стану оперативність судового контролю отримала новий зміст. Використання відеоконференцзв'язку, електронних засобів комунікації та цифрових інструментів кримінального провадження дозволяє забезпечувати своєчасний розгляд відповідних питань навіть у випадках, коли безпосередня фізична участь особи є ускладненою. Водночас цифровізація не повинна знижувати стандарти судової перевірки та обсяг процесуальних гарантій.

Судовий контроль за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження має міжстадійний характер. Він реалізується не лише під час досудового розслідування слідчим суддею, а й під час судового провадження безпосередньо судом. При цьому форма реалізації відповідних повноважень на різних стадіях кримінального процесу має певні особливості.

З цього приводу слушною є позиція С.М. Смокова, який зазначає, що інститут запобіжних заходів функціонує на всіх стадіях кримінального процесу, а тому його положення мають загальне значення для всієї кримінальної процесуальної форми. Відповідно, процесуальні гарантії, закладені у механізмі його застосування, повинні забезпечувати захист прав особи незалежно від конкретної стадії провадження [321, с. 72].

Аналіз положень КПК України свідчить, що судові рішення щодо

застосування заходів забезпечення кримінального провадження можуть мати різні процесуальні форми: ухвали слідчого судді про застосування відповідного заходу, ухвали суду під час підготовчого провадження, рішення щодо забезпечення цивільного позову, вироки або рішення суду апеляційної інстанції. Конкретна форма такого рішення залежить від стадії кримінального провадження, виду заходу забезпечення та того, чи вирішується це питання самостійно або одночасно з іншими процесуальними питаннями.

Разом із тим аналіз практики застосування заходів забезпечення кримінального провадження свідчить, що форма процесуального рішення може впливати на рівень його мотивування та повноту викладення підстав застосування відповідного заходу. Зокрема, у підготовчому судовому провадженні трапляються випадки, коли суди недостатньо аргументують рішення щодо подальшого застосування раніше обраного запобіжного заходу, навіть за наявності клопотань сторони захисту про його зміну [359], обмежуються загальними формулюваннями щодо необхідності збереження попереднього заходу [357] або посилаються на обставини, які не мають самостійного правового значення для оцінки необхідності подальшого процесуального примусу, наприклад відсутність попереднього оскарження рішення про застосування запобіжного заходу [355].

На нашу думку, такий підхід не повністю відповідає сучасному розумінню судового контролю як активного механізму захисту прав людини. Незалежно від того, чи вирішується питання про застосування заходу забезпечення окремою ухвалою, чи в межах іншого процесуального рішення, суд повинен встановити актуальність відповідних підстав на момент його ухвалення, перевірити наявність фактичних даних, оцінити пропорційність втручання та мотивувати неможливість застосування менш обмежувального способу забезпечення участі особи.

Отже, в сучасних умовах судовий контроль за застосуванням заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження має розглядатися не лише як процесуальна форма погодження примусу, а як комплексний

гарантійний механізм, спрямований на перевірку законності, необхідності та пропорційності втручання у права людини. Його ефективність визначається не кількістю прийнятих судових рішень, а якістю їх мотивування, індивідуальністю підходу та здатністю забезпечити справедливий баланс між завданнями кримінального провадження і правами його учасників.

Одним із важливих елементів системи гарантій законності та обґрунтованості застосування заходів забезпечення участі осіб під час кримінального провадження є можливість перевірки відповідних процесуальних рішень. Саме інститут перегляду судових рішень виступає додатковим механізмом запобігання необґрунтованому застосуванню процесуального примусу та забезпечує баланс між потребами кримінального провадження і захистом прав людини.

Водночас питання співвідношення оперативності кримінального провадження та можливості оскарження рішень щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження тривалий час залишалося одним із найбільш дискусійних у кримінальній процесуальній науці. Особливо це стосувалося визначення меж судового контролю та можливості перевірки рішень самого слідчого судді.

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція А.Р. Туманянц, яка ще на етапі формування сучасної моделі кримінального процесу зазначала, що забезпечення автономності діяльності слідчого судді та його процесуальної незалежності повинно поєднуватися із запровадженням ефективного механізму перевірки законності та обґрунтованості ухвалених ним рішень [346, с. 899].

Чинний КПК України реалізує відповідний підхід шляхом визначення системи судового контролю та встановлення можливості перегляду окремих рішень. Зокрема, ст. 309 КПК України передбачає перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування [173]. Водночас у кримінальній процесуальній доктрині після прийняття КПК України 2012 року неодноразово висловлювалися пропозиції щодо необхідності розширення цього переліку з урахуванням характеру відповідного процесуального рішення та

ступеня його впливу на права людини [105, с. 617–618; 144, с. 137].

На нашу думку, під час вирішення питання щодо можливості апеляційного перегляду рішень про застосування заходів забезпечення участі осіб визначальним критерієм має бути не лише формальна належність такого рішення до певної групи процесуальних актів, а насамперед інтенсивність втручання у права і свободи особи. Чим більш істотним є обмеження, тим вищим повинен бути рівень процесуальних гарантій його перевірки.

Особливої актуальності це набуває щодо заходів, які безпосередньо пов’язані з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність. Саме тому підходи до оскарження рішень щодо тримання під вартою зазнали істотної трансформації порівняно з початковою редакцією КПК України 2012 року.

У попередній моделі кримінального процесуального регулювання рішення про застосування чи продовження окремих заходів забезпечення кримінального провадження під час судового розгляду не завжди підлягали самостійному апеляційному перегляду. Це породжувало наукові дискусії щодо достатності існуючих гарантій та відповідності такого підходу міжнародним стандартам захисту прав людини.

У зв’язку з цим у літературі пропонувалися різні шляхи вирішення зазначеної проблеми. Зокрема, Т.В. Круценко висловлювала позицію щодо можливості поширення інституту слідчого судді також на стадію судового провадження. За такої моделі питання зміни, продовження або скасування заходів забезпечення кримінального провадження під час судового розгляду мав би вирішувати інший суддя відповідного суду з можливістю подальшого апеляційного перегляду такого рішення [181, с. 299]. Подібні підходи зустрічаються також у зарубіжних кримінальних процесуальних дослідженнях.

Разом із тим реалізація такої концепції потребує обережного підходу, оскільки вона певною мірою змінює закладену у КПК України модель розмежування повноважень слідчого судді та суду, який здійснює розгляд кримінального провадження по суті. Водночас сама ідея відмежування функції контролю за обмеженням прав особи від функції вирішення питання про

винуватість має важливе теоретичне значення і відповідає загальній тенденції посилення незалежності судового контролю.

Інший підхід свого часу був сформований у практичних рекомендаціях вищих судових органів. Зокрема, у листі «Про судову практику застосування судами першої та апеляційної інстанції процесуального законодавства щодо обрання, продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою» від 01.02.2015 р. зазначалося, що періодичний судовий перегляд питання щодо подальшого тримання особи під вартою у порядку ст. 331 КПК України сам по собі виступає засобом забезпечення вимог ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо контролю за законністю обмеження свободи [285].

Однак подальший розвиток національної судової практики та вплив стандартів ЄСПЛ продемонстрували необхідність більш широкого розуміння права особи на ефективний перегляд рішень, які стосуються обмеження свободи. Формальний періодичний контроль не завжди може замінити можливість перевірки рішення іншим судовим органом, особливо у випадках, коли йдеться про тривале застосування найбільш суворих заходів процесуального примусу.

В умовах воєнного стану проблема ефективності перегляду таких рішень отримує додатковий вимір. З одного боку, кримінальне провадження повинно здійснюватися оперативно, а надмірне ускладнення процедур може негативно впливати на строки судового розгляду. З іншого боку, складність безпекової ситуації, обмеження пересування, проведення судових засідань у дистанційному форматі та інші об’єктивні фактори підвищують значення процесуальних гарантій, які дозволяють перевірити обґрунтованість застосування примусу.

Отже, під час визначення оптимальної моделі оскарження рішень про застосування заходів забезпечення участі осіб необхідно враховувати два взаємопов’язані завдання: забезпечення ефективного судового контролю за втручанням у права людини та недопущення штучного затягування кримінального провадження.

На нашу думку, удосконалення гарантій у цій сфері має здійснюватися не

лише шляхом механічного розширення переліку рішень, що можуть бути оскаржені, а передусім через підвищення якості первинного судового контролю. Йдеться про необхідність детального мотивування кожного рішення щодо застосування, зміни або продовження заходів забезпечення участі особи, перевірку актуальності відповідних підстав та обов'язкову оцінку можливості застосування менш обмежувальних альтернатив.

Таким чином, кримінальні процесуальні гарантії застосування заходів забезпечення участі осіб повинні діяти однаково ефективно як на стадії досудового розслідування, так і під час судового провадження. Для цього необхідним є подальше вдосконалення нормативної регламентації порядку встановлення фактичних підстав застосування відповідних заходів, критеріїв їх продовження або зміни, а також стандартів мотивування судових рішень.

Такий підхід дозволить підвищити ефективність судового контролю, передбаченого, зокрема, положеннями ст. 315 та 331 КПК України [173], без створення надмірних процесуальних механізмів, які можуть перешкоджати своєчасному здійсненню кримінального провадження. У сучасних умовах розвитку України, зокрема під час воєнного стану, саме поєднання оперативності, правової визначеності та реального захисту прав людини має стати основою застосування заходів забезпечення участі осіб у кримінальному процесі.

4.2. Обмеження права на свободу та особисту недоторканість при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження

Свобода та особиста недоторканість належать до фундаментальних природних прав людини, які визнаються найвищими соціальними цінностями у демократичній правовій державі та перебувають під особливою охороною як національного законодавства, так і міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини. Конституція України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

та практика Європейського суду з прав людини виходять із презумпції неприпустимості свавільного втручання держави у сферу особистої свободи, допускаючи її обмеження виключно за наявності законних, необхідних та пропорційних підстав.

У кримінальному провадженні забезпечення ефективності досудового розслідування та судового розгляду нерідко потребує застосування заходів процесуального примусу, значна частина яких безпосередньо пов'язана з тимчасовим обмеженням права особи на свободу та особисту недоторканість. Такі заходи мають винятковий характер, оскільки вони істотно впливають на реалізацію конституційних прав людини, а тому повинні застосовуватися лише за умови суворого дотримання принципів законності, обґрунтованості, необхідності, пропорційності та судового контролю.

Особливої актуальності зазначене питання набуває в сучасних умовах функціонування системи кримінальної юстиції України, коли здійснення кримінального провадження відбувається в умовах дії правового режиму воєнного стану, а законодавство зазнає постійних змін, спрямованих на забезпечення належного балансу між інтересами кримінального судочинства, потребами національної безпеки та гарантіями дотримання прав і свобод людини. Незважаючи на об'єктивну необхідність підвищення ефективності кримінального переслідування, держава не звільняється від обов'язку забезпечити належні процесуальні гарантії захисту особи від необґрунтованого чи непропорційного обмеження її свободи.

Право на свободу та особисту недоторканість у кримінальному процесі має комплексний характер, оскільки охоплює не лише фізичне позбавлення або обмеження свободи пересування особи, а й будь-які форми державного примусу, які істотно впливають на можливість вільно реалізовувати свої права та законні інтереси. Саме тому дослідження правової природи таких обмежень потребує аналізу не лише положень кримінального процесуального законодавства, а й конституційних засад, міжнародних стандартів захисту прав людини та правових позицій Європейського суду з прав людини, які визначають критерії

допустимості втручання держави у право на свободу.

У цьому контексті особливого значення набуває визначення меж допустимого обмеження права на свободу та особисту недоторканість під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, встановлення процесуальних гарантій їх законності, а також оцінка відповідності національного механізму застосування таких заходів сучасним міжнародним стандартам захисту прав людини. Саме ці питання становлять предмет дослідження цього підрозділу.

Одним із ключових завдань кримінального провадження, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством, є не лише забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень і притягнення винних осіб до відповідальності, а й гарантований захист прав, свобод та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження. У цьому контексті законодавець окремо наголошує на неприпустимості необґрунтованого процесуального примусу, що є однією з основних гарантій дотримання конституційного права людини на свободу та особисту недоторканість.

Нормативне закріплення зазначеної гарантії знаходить своє відображення у ст. 12 КПК України, відповідно до якої жодна особа не може бути затримана, взята під варту або зазнати іншого обмеження права на вільне пересування без наявності передбачених законом підстав та без дотримання встановленої кримінальним процесуальним законодавством процедури [173]. Таким чином, право на свободу та особисту недоторканість виступає не лише конституційною цінністю, а й одним із визначальних орієнтирів при застосуванні будь-яких заходів забезпечення кримінального провадження.

На наше переконання, сучасне розуміння змісту зазначеної засади не може обмежуватися виключно випадками затримання чи застосування запобіжних заходів, пов'язаних із позбавленням свободи. Аналіз положень КПК України, наукових підходів до визначення поняття, правової природи та класифікації заходів забезпечення кримінального провадження свідчить, що більшість із них характеризуються наявністю елементів державного примусу. Саме примусовий

характер таких процесуальних заходів обумовлює необхідність поширення гарантій права на свободу та особисту недоторканість не лише на запобіжні заходи, прямо згадані у ст. 12 КПК України, а й на інші заходи забезпечення кримінального провадження, які тією чи іншою мірою обмежують свободу поведінки особи або впливають на реалізацію її конституційних прав.

Особливої актуальності така позиція набуває в сучасних умовах функціонування кримінальної юстиції України, коли здійснення кримінального провадження відбувається в умовах правового режиму воєнного стану. Об'єктивна потреба держави у швидкому та ефективному розслідуванні кримінальних правопорушень, у тому числі злочинів проти основ національної безпеки, воєнних злочинів та інших суспільно небезпечних діянь, не може розглядатися як підстава для необґрунтованого розширення меж процесуального примусу. Навпаки, саме за умов підвищених безпекових викликів особливого значення набуває забезпечення ефективного судового контролю за законністю будь-якого втручання у право людини на свободу та особисту недоторканість, що повністю відповідає стандартам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини.

Заслуговує на підтримку наукова позиція О.П. Кучинської, яка обґрунтовує, що закріплення свободи та особистої недоторканості не лише як загальної засади кримінального провадження, а й через конкретизацію процесуальних прав особи, щодо якої застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, а також відповідних обов'язків держави в особі уповноважених органів, забезпечує реальне функціонування цієї засади у практичній площині [184]. Такий підхід сприяє трансформації загальної конституційної гарантії у систему чітко визначених процесуальних механізмів її реалізації, що забезпечує перехід від декларативного закріплення права до його ефективного практичного захисту.

Водночас саме по собі нормативне закріплення певного принципу в тексті кримінального процесуального закону не гарантує його повноцінної реалізації. Лише перший етап нормативного оформлення відповідної засади полягає у її

формальному проголошенні, тоді як вирішальне значення має її подальша імплементація у зміст конкретних процесуальних норм, які визначають порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Якщо законодавче регулювання звужує зміст конституційної гарантії або не охоплює всіх форм можливого втручання у права людини, суттєво зменшується регулятивний потенціал відповідного принципу та знижується ефективність механізмів судового контролю за діяльністю органів кримінальної юстиції.

Поділяємо висловлену в науковій літературі думку про те, що чинне нормативне закріплення змісту права на свободу та особисту недоторканість у ст. 12 КПК України не повною мірою відображає багатогранність зазначеної засади. Зосередження законодавця переважно на регламентації найбільш інтенсивних форм обмеження свободи - затримання та тримання під вартою - фактично залишає поза межами спеціального нормативного акценту інші заходи забезпечення кримінального провадження, які також можуть істотно впливати на реалізацію особою права на свободу та особисту недоторканість. У результаті законодавча конструкція цієї засади здебільшого зводиться до гарантії недопущення незаконного арешту або тримання під вартою за відсутності вмотивованого судового рішення, хоча її зміст є значно ширшим і охоплює будь-яке процесуальне втручання держави у сферу особистої свободи людини [186, с. 26].

На нашу думку, сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства України та практика його застосування свідчать про необхідність розширеного тлумачення права на свободу та особисту недоторканість саме крізь призму всього комплексу заходів забезпечення кримінального провадження. При цьому оцінка правомірності будь-якого процесуального обмеження повинна здійснюватися не лише з позиції його формальної відповідності вимогам КПК України, а й з урахуванням принципів необхідності, пропорційності, розумності та мінімального втручання у права людини, які сьогодні є невід'ємними складовими як національної, так і європейської моделі кримінального судочинства.

Аналізуючи співвідношення права на свободу та особисту недоторканість із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, Л.М. Лобойко зазначає, що процесуальний примус у кримінальному провадженні не обмежується лише застосуванням запобіжних заходів, пов'язаних із позбавленням або обмеженням фізичної свободи особи. Різні заходи забезпечення кримінального провадження мають неоднаковий ступінь інтенсивності втручання у права людини, однак кожен із них передбачає певне обмеження свободи поведінки учасника кримінального провадження та покладає на нього визначені законом процесуальні обов'язки. Водночас саме затримання та тримання під вартою становлять найбільш істотне втручання у право на свободу та особисту недоторканість, тому законодавець установлює щодо їх застосування найбільш жорсткі процесуальні гарантії, тоді як порядок застосування інших заходів забезпечення кримінального провадження деталізується у спеціальних положеннях КПК України, що регулюють підстави, умови та процедуру їх реалізації [190, с. 54].

Вважаємо, що зазначений підхід не втратив своєї актуальності й після численних змін кримінального процесуального законодавства України, однак сьогодні він потребує більш широкого осмислення. У сучасних умовах право на свободу та особисту недоторканість повинно оцінюватися не лише через призму застосування найбільш суворих запобіжних заходів, а й крізь оцінку будь-якого процесуального примусу, який здатний вплинути на фактичну можливість особи вільно розпоряджатися своєю поведінкою. Такий підхід повністю узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини, який виходить із необхідності оцінювати не лише формальне найменування процесуального заходу, а й реальний ступінь втручання держави у сферу особистої свободи.

Особливої ваги зазначене питання набуло в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли законодавець був змушений адаптувати окремі кримінальні процесуальні механізми до викликів збройної агресії. Разом із тим навіть за наявності об'єктивної потреби забезпечити оперативність кримінального провадження держава зобов'язана гарантувати, щоб будь-яке обмеження свободи

особи залишалося законним, обґрунтованим, необхідним та пропорційним поставленій процесуальній меті.

Розкриваючи зміст особистої недоторканості, Д.А. Бялковський звертає увагу, що цей правовий інститут охоплює не лише фізичний аспект, пов'язаний із недопущенням незаконного позбавлення волі, а й духовну та психічну недоторканість людини, її свободу самостійно визначати власну поведінку та не перебувати під неправомірним контролем. Важливим у цьому контексті є підхід Комітету ООН з прав людини, відповідно до якого порушення ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права може мати місце не лише у випадку фактичного позбавлення свободи, а й тоді, коли держава не забезпечує належного захисту особистої недоторканості від загрози її порушення, зокрема за наявності реальної небезпеки втрати свободи, погроз життю чи здоров'ю або переслідування з боку державних органів чи приватних осіб. Отже, навіть реальна загроза обмеження свободи або психологічний тиск можуть становити посягання на особисту недоторканість людини [93, с. 125].

На нашу думку, наведене положення має особливе значення для сучасної української практики кримінального судочинства. Під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження втручання держави може проявлятися не лише у фізичному обмеженні свободи пересування, а й у створенні ситуації постійного процесуального контролю, що впливає на психоемоційний стан особи та її можливість вільно реалізовувати свої права. Саме тому оцінка законності таких заходів повинна здійснюватися з урахуванням не лише формальних процесуальних критеріїв, а й фактичних наслідків їх застосування для забезпечення права людини на свободу та особисту недоторканість.

Водночас у науці кримінального процесуального права й досі відсутня єдність щодо визначення переліку заходів забезпечення кримінального провадження та критеріїв їх відмежування від інших процесуальних інститутів. Вирішення цієї проблеми має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки від правильного розуміння правової природи відповідних заходів залежить визначення меж допустимого обмеження конституційних прав особи

та обсягу процесуальних гарантій їх захисту.

Одним із найбільш дискусійних питань залишається правова природа виклику. Так, Г. К. Кожевніков заперечує можливість віднесення виклику до заходів забезпечення кримінального провадження, аргументуючи це тим, що класичне розуміння процесуального примусу передбачає наявність санкції за невиконання встановленого законом обов'язку. Науковець звертає увагу, що переважна більшість заходів, передбачених ст. 131 КПК України, вже у своїй назві відображають примусовий характер, тоді як виклик передбачає добровільне виконання обов'язку з'явитися до слідчого, прокурора або суду. Лише у разі безпідставної неявки особи виникають підстави для застосування власне примусових заходів, насамперед приводу [158, с. 69]. Аналогічної позиції дотримується і В.І. Фаринник [366, с. 141].

Разом із тим заслуговує на увагу й протилежний науковий підхід. Зокрема, науковці обґрунтовують, що виклик також має примусову природу, оскільки вже сама вимога компетентного органу зобов'язує особу підкоритися встановленому законом порядку та прибути за викликом. Крім того, невиконання цього обов'язку без поважних причин тягне застосування негативних процесуальних наслідків у вигляді грошового стягнення або приводу, що свідчить про наявність елементів державного примусу ще на стадії реалізації самого виклику.

На наш погляд, остання позиція більшою мірою відповідає сучасному розумінню заходів забезпечення кримінального провадження. Незважаючи на різний ступінь інтенсивності процесуального впливу, кожен із таких заходів передбачає певний рівень обмеження свободи розсуду особи та покладає на неї юридичний обов'язок діяти відповідно до вимог кримінального процесуального закону. Саме тому при визначенні меж втручання у право на свободу та особисту недоторканість доцільно враховувати не лише випадки фактичного позбавлення свободи, а й будь-які процесуальні механізми, які обмежують автономію поведінки особи або створюють для неї юридично обов'язковий порядок дій.

Отже, незалежно від виду заходу забезпечення кримінального провадження кожен із них тією чи іншою мірою ґрунтується на застосуванні

державного примусу, а відтак об'єктивно пов'язаний із певним рівнем обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість. Відмінність полягає лише у характері, ступені та інтенсивності такого втручання. Саме з огляду на це подальший аналіз потребує детального дослідження особливостей обмеження права на свободу та особисту недоторканість при застосуванні окремих заходів забезпечення кримінального провадження, а також оцінки відповідності таких обмежень принципам законності, необхідності та пропорційності.

Аналізуючи правову природу виклику у кримінальному провадженні, О.Д. Білоус визначає його як передбачений кримінальним процесуальним законодавством захід забезпечення кримінального провадження, основним призначенням якого є забезпечення своєчасної явки учасників кримінального провадження до уповноваженої службової особи для участі у відповідній процесуальній дії. При цьому виконання такого обов'язку забезпечується можливістю застосування до особи, яка без поважних причин не виконала вимогу про явку, передбачених законом негативних правових наслідків, зокрема приводу, грошового стягнення, а за наявності відповідних підстав - і застосування запобіжного заходу [88, с. 19].

Наведене визначення свідчить про те, що виклик не є виключно інформаційним повідомленням або процесуальною формальністю. Його застосування здійснюється за ініціативою слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді чи суду залежно від потреб конкретного кримінального провадження та спрямоване на забезпечення належного перебігу процесуальних дій. Фактично уповноважений суб'єкт владних повноважень встановлює для особи обов'язок прибути у визначений час і до визначеного місця незалежно від її особистих планів, професійної діяльності чи інших життєвих обставин. Таким чином, хоча виклик сам по собі не передбачає фізичного позбавлення свободи, він істотно впливає на можливість особи самостійно розпоряджатися своїм часом та свободою поведінки.

На нашу думку, саме ця особливість дозволяє розглядати виклик як одну з початкових форм процесуального обмеження права на свободу та особисту

недоторканість. Особа фактично позбавлена можливості ігнорувати законну вимогу органу досудового розслідування чи суду без ризику застосування більш суворих заходів процесуального примусу. Відповідно, добровільність виконання такого процесуального обов'язку має відносний характер, оскільки забезпечується авторитетом державної влади та загрозою настання юридичної відповідальності у разі його невиконання.

Особливого значення ця проблема набуває в сучасних умовах функціонування кримінальної юстиції України, коли значна кількість кримінальних проваджень здійснюється в умовах воєнного стану. З одного боку, своєчасна участь учасників кримінального провадження у проведенні процесуальних дій є необхідною умовою оперативності розслідування, особливо щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних зі збройною агресією, національною безпекою чи воєнними злочинами. З іншого боку, навіть за таких умов застосування виклику повинно здійснюватися з дотриманням принципів пропорційності, розумності та поваги до основоположних прав людини, враховуючи об'єктивні труднощі, які можуть виникати у зв'язку з бойовими діями, евакуацією населення, обмеженням транспортного сполучення чи іншими наслідками воєнного стану.

Чинний КПК України досить детально регламентує порядок здійснення виклику, визначаючи способи його вручення, правила підтвердження отримання повістки або ознайомлення з її змістом, вимоги до оформлення повістки, перелік поважних причин неприбуття, а також правові наслідки невиконання відповідного процесуального обов'язку. Така деталізація законодавчого регулювання покликана забезпечити баланс між ефективністю кримінального провадження та гарантіями дотримання прав особи. Водночас саме сукупність процесуальних обов'язків, які виникають у особи після отримання виклику, свідчить про наявність певного рівня втручання у сферу її особистої свободи.

Неприбуття за викликом без поважних причин може спричинити застосування до відповідної особи заходів процесуального реагування, передбачених КПК України, зокрема грошового стягнення або приводу. Якщо

привід безпосередньо пов'язаний із примусовим обмеженням свободи пересування особи, то грошове стягнення традиційно розглядається в теорії кримінального процесу як захід, що насамперед обмежує майнові права особи.

Разом із тим такий підхід, на нашу думку, не повною мірою відображає комплексний характер права на свободу та особисту недоторканість. Це право належить до фундаментальних природних прав людини та є необхідною передумовою реалізації більшості інших конституційних прав і свобод. Будь-яке процесуальне обмеження, навіть якщо його безпосереднім об'єктом є майнова сфера, здатне впливати на можливість особи вільно визначати власну поведінку, реалізовувати свої життєві плани та користуватися іншими гарантованими правами.

Саме тому видається обґрунтованим розглядати окремі заходи забезпечення кримінального провадження, які традиційно відносять до таких, що обмежують виключно право власності, також крізь призму їх впливу на право особи на свободу та особисту недоторканість. Йдеться не про ототожнення різних конституційних прав, а про визнання їх взаємозв'язку. Особиста недоторканість охоплює не лише фізичну свободу людини, а й можливість вільно здійснювати власний розсуд без необґрунтованого державного втручання. Якщо процесуальний примус істотно обмежує таку автономію шляхом накладення додаткових майнових обов'язків чи примусового позбавлення особи можливості користуватися належним їй майном, він одночасно впливає і на ступінь реалізації права на особисту свободу.

Наведені міркування, на наш погляд, є справедливими й щодо інших заходів забезпечення кримінального провадження, які в юридичній літературі традиційно відносять до групи заходів, спрямованих переважно на обмеження майнових прав особи, зокрема тимчасового вилучення майна та арешту майна. Незважаючи на їх безпосередній вплив на право власності, застосування таких заходів нерідко супроводжується істотним звуженням можливостей особи вільно здійснювати свою діяльність, приймати рішення щодо використання належного їй майна, забезпечувати власні життєві потреби або здійснювати підприємницьку

діяльність. У сукупності це свідчить про необхідність комплексної оцінки їх впливу не лише на майнові права, а й на право людини на свободу та особисту недоторканість як одну з базових конституційних гарантій.

Одним із заходів забезпечення кримінального провадження, який хоча і не пов'язаний із безпосереднім позбавленням особи фізичної свободи, однак істотно впливає на реалізацію її конституційних прав, є тимчасове обмеження підозрюваного у користуванні спеціальним правом. Відповідно до положень чинного КПК України такий захід застосовується за наявності достатніх підстав вважати, що він є необхідним для припинення кримінального правопорушення або запобігання вчиненню нового кримінального правопорушення, недопущення протиправної поведінки підозрюваного, спрямованої на перешкоджання кримінальному провадженню, а також для забезпечення можливості відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Частина перша ст. 148 КПК України визначає перелік документів, які можуть бути тимчасово вилучені у зв'язку із застосуванням цього заходу забезпечення кримінального провадження. До них належать документи, що посвідчують право керування транспортними засобами або суднами, право полювання, право на здійснення підприємницької діяльності, а також право на володіння і носіння зброї [173].

Наведений законодавчий перелік свідчить про те, що переважна більшість спеціальних прав безпосередньо пов'язана із повсякденним життям людини, виконанням нею професійних обов'язків, здійсненням підприємницької діяльності або реалізацією інших законних інтересів. Тому їх тимчасове обмеження не можна розглядати виключно як технічне процесуальне рішення. На нашу думку, воно істотно впливає на можливість особи самостійно визначати спосіб свого життя, здійснювати професійну діяльність, забезпечувати матеріальні потреби власної сім'ї та реалізовувати інші конституційні права. Саме тому дослідження цього заходу крізь призму права на свободу та особисту недоторканість є цілком виправданим.

Особливої актуальності зазначене питання набуває в сучасних умовах,

коли внаслідок дії правового режиму воєнного стану окремі спеціальні права набули додаткового суспільного значення. Наприклад, право на керування транспортними засобами може бути безпосередньо пов'язане із виконанням волонтерської діяльності, евакуацією цивільного населення, перевезенням гуманітарної допомоги або забезпеченням функціонування об'єктів критичної інфраструктури. Аналогічно право на здійснення підприємницької діяльності нерідко забезпечує безперервність роботи підприємств, що виконують оборонні замовлення чи підтримують економічну стійкість держави. У зв'язку з цим під час вирішення питання про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом особливого значення набуває оцінка принципу пропорційності між інтересами кримінального провадження та можливими негативними наслідками для особи, суспільства і держави.

Положення ч. 1 ст. 149 КПК України встановлюють, що у випадку затримання особи в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України, суб'єкт, який здійснив затримання, одночасно з доставленням затриманого до уповноваженої службової особи зобов'язаний передати тимчасово вилучені документи, що посвідчують користування спеціальним правом, якщо такі документи були вилучені [173].

Очевидно, що у разі фактичного затримання особи основне обмеження права на свободу та особисту недоторканість виникає саме внаслідок позбавлення її можливості вільно пересуватися. Водночас тимчасове вилучення документів, які посвідчують спеціальне право, посилює обсяг такого втручання, оскільки навіть після припинення фактичного затримання особа може залишатися позбавленою можливості реалізовувати окремі види своєї професійної чи іншої законної діяльності.

Суттєве значення для забезпечення процесуальних гарантій має також законодавче визначення порядку застосування цього заходу. Так, слідчий або прокурор, звертаючись із відповідним клопотанням, зобов'язані належним чином обґрунтувати необхідність тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом, зазначити конкретні обставини, які свідчать про досягнення цілей такого

заходу, а також підтвердити вручення підозрюваному копії клопотання та матеріалів, що його обґрунтовують. У свою чергу слідчий суддя під час вирішення цього питання повинен оцінити не лише наявність правових підстав для застосування відповідного заходу, а й можливі наслідки його застосування для інших осіб. Такий підхід повною мірою відповідає сучасним вимогам щодо забезпечення балансу між інтересами кримінального правосуддя та захистом прав людини.

На нашу думку, врахування інтересів третіх осіб має особливе практичне значення. У багатьох випадках тимчасове обмеження права підозрюваного здійснювати певний вид діяльності або користуватися спеціальним правом може істотно впливати на матеріальне забезпечення членів його сім'ї, виконання трудових обов'язків перед роботодавцем, функціонування підприємства чи інших суб'єктів господарювання. Саме тому принцип індивідуалізації процесуального примусу повинен передбачати оцінку не лише процесуальної необхідності, а й можливих соціальних наслідків застосування такого заходу.

Подібний характер впливу на право особи на свободу та особисту недоторканість має і відсторонення від посади, а також тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що зазначені заходи традиційно не пов'язують із фізичним обмеженням свободи пересування, їх застосування істотно звужує можливість особи самостійно визначати спосіб реалізації своєї професійної діяльності, приймати рішення щодо власної трудової активності та розпоряджатися своїм часом.

Крім того, застосування таких заходів нерідко має виражений психологічний та соціальний вплив. Тимчасове усунення від професійної діяльності може позбавити особу основного джерела доходу, негативно вплинути на матеріальне становище її сім'ї, обмежити професійні та соціальні контакти, завдати шкоди діловій репутації, викликати моральні переживання, пов'язані із суспільною оцінкою кримінального переслідування. За сучасних умов, коли інформація про кримінальні провадження швидко поширюється у

засобах масової інформації та цифровому просторі, такі наслідки можуть виявитися значно більш відчутними, ніж це було раніше. Саме тому при вирішенні питання про застосування відсторонення від посади чи тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом суд повинен ретельно перевіряти не лише формальну наявність передбачених законом підстав, а й відповідність такого втручання принципам необхідності, співмірності та мінімального обмеження права особи на свободу і особисту недоторканість.

Показовим прикладом практичного значення права на свободу та особисту недоторканість при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження є судова практика щодо відшкодування шкоди, завданої незаконним кримінальним переслідуванням. Аналіз таких справ дає можливість простежити, що негативні наслідки необґрунтованого застосування процесуального примусу не обмежуються лише фактом незаконного позбавлення свободи, а охоплюють значно ширший комплекс порушень особистих немайнових прав людини, її соціальних зв'язків, професійної діяльності та психоемоційного стану.

У цьому контексті заслуговує на увагу справа, у якій особа звернулася до суду з позовом до Державної казначейської служби України та органів прокуратури про відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів, що здійснювали оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування та процесуальне керівництво.

За результатами розгляду справи суд першої інстанції частково задовольнив позов, присудивши на користь позивача за рахунок коштів Державного бюджету України компенсацію втраченого заробітку, вартість неповернутого майна, а також моральну шкоду в розмірі 500 тис. грн.

Переглянувши справу в апеляційному порядку, суд дійшов висновку про необхідність збільшення розміру компенсації моральної шкоди до 3 млн грн. Не погодившись із таким рішенням, Державна казначейська служба України подала касаційну скаргу до Верховного Суду, зазначаючи, що апеляційний суд, визначаючи суму відшкодування, фактично поклався лише на висновок експерта

та, на думку заявника, не навів належного мотивування з урахуванням вимог ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [280].

Верховний Суд залишив висновки суду апеляційної інстанції без змін, погодившись із тим, що визначений розмір компенсації відповідає характеру та інтенсивності заподіяної особі моральної шкоди.

Відповідно до положень зазначеного Закону моральна шкода підлягає відшкодуванню у випадках, коли незаконні дії органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури або суду спричинили моральні втрати, порушили звичний спосіб життя особи чи вимагали від неї додаткових зусиль для відновлення попереднього життєвого укладу. При визначенні розміру такого відшкодування суд повинен оцінити характер фізичних і психічних страждань, негативний вплив на можливість реалізації особою своїх життєвих потреб, зміну взаємовідносин із близькими та оточенням, а також інші несприятливі наслідки морального характеру. Водночас ч. 3 ст. 13 Закону встановлює, що мінімальний розмір компенсації визначається з розрахунку не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожний місяць незаконного перебування особи під слідством чи судом [280].

Суд першої інстанції, визначаючи суму моральної шкоди у розмірі 500 тис. грн, виходив із того, що така компенсація є достатньою для розумного відновлення порушених прав позивача. Проте апеляційний суд, комплексно оцінивши фактичні обставини справи, дійшов протилежного висновку.

З матеріалів справи було встановлено, що особа понад 60 місяців без належних правових підстав перебувала під кримінальним переслідуванням. Із цього строку майже два роки і вісім місяців позивач утримувався під вартою, будучи повністю ізольованим від суспільства. Після звільнення щодо нього продовжували застосовуватися інші заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема домашній арешт та особисте зобов'язання, які також

суттєво обмежували свободу пересування, можливість самостійно визначати місце свого перебування та спосіб життя. Водночас подальше закриття кримінальних проваджень підтвердило відсутність належних правових підстав не лише для тримання особи під вартою, а й для самого кримінального переслідування.

На нашу думку, наведена справа є показовою саме з позиції дослідження права на свободу та особисту недоторканість. Вона демонструє, що інтенсивність втручання держави повинна оцінюватися не ізольовано щодо кожного окремого заходу забезпечення кримінального провадження, а з урахуванням їх сукупного впливу на особу. Незаконне тримання під вартою, подальше застосування домашнього арешту, особистого зобов'язання, відсторонення від посади та тривале перебування у статусі обвинуваченого фактично створили безперервний режим обмеження особистої свободи, який кардинально змінив спосіб життя позивача. Необхідність оцінювання не лише ізольованого, а й сукупного впливу одночасно або послідовно застосованих процесуальних обмежень підтримали 249 респондентів, або 83,0 %. Ще 42 опитані, або 14,0 %, вважають, що така оцінка є обов’язковою принаймні щодо найбільш інтенсивних обмежень. Не погодилися з необхідністю врахування сукупного впливу лише 9 практичних працівників, або 3,0 % (додаток А).

Апеляційний суд обґрунтовано встановив, що внаслідок безпідставного кримінального переслідування позивач зазнав значних душевних страждань, втратив ділову репутацію та авторитет серед колег і знайомих, був відсторонений від виконання службових обов'язків, пережив істотні зміни звичного способу життя, а негативні наслідки такого переслідування виходили далеко за межі власне процесуальних обмежень. Водночас сам факт заподіяння моральної шкоди відповідачами не заперечувався, предметом спору залишався лише її розмір.

Оцінюючи всі встановлені обставини, суд виходив із того, що тривале незаконне кримінальне переслідування, безпідставне утримання під вартою, подальше застосування інших заходів забезпечення кримінального

провадження, істотне порушення звичного життєвого укладу та неможливість протягом тривалого часу повністю відновити свої права обумовили необхідність визначення моральної шкоди у розмірі 3 000 000 грн. На переконання суду, саме така сума відповідала принципам розумності, справедливості та співмірності характеру допущених порушень [337].

Поділяємо такий підхід Верховного Суду, оскільки він узгоджується як із положеннями національного законодавства, так і з практикою Європейського суду з прав людини щодо ефективного відновлення порушених прав особи. У сучасних умовах, коли кримінальне провадження нерідко здійснюється щодо особливо тяжких злочинів, пов'язаних із воєнною агресією, національною безпекою чи іншими суспільно небезпечними діяннями, особливо важливим є дотримання принципу законності під час застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження. Воєнний стан не звільняє державу від обов'язку забезпечити ефективний судовий контроль за обмеженням права на свободу та особисту недоторканість, а також гарантувати особі справедливу компенсацію у разі незаконного кримінального переслідування або необґрунтованого застосування процесуального примусу. Саме тому наведена справа має важливе значення для розуміння того, що будь-яке безпідставне втручання у право на свободу та особисту недоторканість породжує не лише процесуальні, а й довготривалі соціальні, професійні та психологічні наслідки, які повинні враховуватися судами при визначенні способу та розміру відновлення порушених прав.

Отже, аналіз наведеного судового рішення дає підстави стверджувати, що під час оцінки наслідків застосування заходів забезпечення кримінального провадження суд фактично розкрив реальний зміст і межі обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість. Особливу увагу було приділено не лише фізичному аспекту обмеження свободи, а й його довготривалим психологічним, соціальним та професійним наслідкам, які виникають у зв'язку із застосуванням таких заходів, зокрема відсторонення від посади.

Як убачається із правової позиції суду, застосування заходів забезпечення

кримінального провадження може призводити до істотної трансформації звичного способу життя особи, викликати моральні переживання, негативно впливати на її психоемоційний стан, соціальні зв'язки та професійну діяльність. Наслідками такого втручання можуть бути порушення усталеного життєвого укладу, неможливість реалізації звичних потреб, планів та особистих інтересів, погіршення взаємовідносин із членами сім'ї, колегами чи іншими особами, а також необхідність докладати додаткових зусиль для відновлення нормального способу життя. Саме такі наслідки характеризують фактичний зміст обмеження права на свободу та особисту недоторканість незалежно від того, чи пов'язане воно із фізичним позбавленням свободи.

Водночас необхідно розмежовувати поняття правомірного обмеження права та порушення права на свободу і особисту недоторканість. У наведеному судовому рішенні предметом розгляду були незаконні дії органів державної влади, що обумовило виникнення у особи права на відшкодування моральної шкоди. Разом із тим наведені судом висновки щодо характеру моральних, психологічних та соціальних наслідків процесуального примусу, на нашу думку, є універсальними та можуть бути використані при дослідженні будь-яких заходів забезпечення кримінального провадження. Різниця полягає лише в юридичній оцінці таких наслідків: якщо відповідне втручання здійснюється на законних підставах, із дотриманням принципів необхідності, пропорційності та судового контролю, воно становить допустиме обмеження конституційного права, а не його порушення. Саме правомірні випадки обмеження права на свободу та особисту недоторканість і становлять предмет цього дисертаційного дослідження.

Подальшого аналізу потребує ще один захід забезпечення кримінального провадження - тимчасовий доступ до речей і документів. Незважаючи на те, що він традиційно не пов'язується з безпосереднім обмеженням фізичної свободи особи, його застосування також супроводжується певним рівнем процесуального примусу та втручання у сферу особистої автономії.

Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК України особа, у володінні якої

перебувають речі або документи, зобов'язана забезпечити стороні кримінального провадження можливість ознайомитися з ними, виготовити їх копії, а у випадках, визначених законом або ухвалою слідчого судді чи суду, - здійснити їх виїмку [173]. Крім того, ч. 3 ст. 163 КПК України передбачає, що у повістці про судовий виклик особі, у володінні якої знаходяться відповідні речі чи документи, зазначається обов'язок забезпечити їх збереження у тому стані, в якому вони перебували на момент отримання такого виклику [173]. Водночас ухвала про надання тимчасового доступу до речей і документів повинна містити розпорядження про обов'язок надати визначеній особі можливість доступу до них, а також, за наявності відповідного рішення, забезпечити вилучення речей, оригіналів чи копій документів, із зазначенням правових наслідків невиконання такої ухвали (п. 6, 8 ч. 1 ст. 164 КПК України) [173].

Таким чином, чинне кримінальне процесуальне законодавство покладає на володільця речей і документів низку обов'язкових процесуальних дій, виконання яких не залежить від його власного бажання. Фактично особа повинна підкоритися законним вимогам органів кримінальної юстиції, а у разі їх невиконання закон передбачає можливість застосування більш інтенсивного заходу процесуального примусу - проведення обшуку.

На нашу думку, саме ця особливість свідчить про те, що тимчасовий доступ до речей і документів також певною мірою обмежує право особи на свободу та особисту недоторканість. Хоча втручання не проявляється у фізичному позбавленні свободи, особа втрачає можливість самостійно визначати спосіб розпорядження відповідними речами чи документами, а також змушена діяти відповідно до приписів органів досудового розслідування та суду. Отже, відбувається звуження автономії поведінки особи, що є однією із складових змісту права на особисту свободу.

Крім того, застосування тимчасового доступу до речей і документів може спричиняти для їх володільця низку несприятливих наслідків, які виходять за межі суто процесуальної сфери. Зокрема, необхідність виконання вимог ухвали суду, вилучення документів або іншого майна, проведення відповідних

процесуальних дій можуть негативно впливати на ділову репутацію особи, викликати сумніви з боку контрагентів, роботодавців чи інших осіб щодо законності її діяльності, а також створювати додатковий психологічний тиск.

Особливої актуальності зазначені ризики набувають в умовах воєнного стану, коли значна кількість підприємств, державних органів, установ та волонтерських організацій функціонують у режимі підвищеного навантаження. У таких умовах тимчасове вилучення документів або створення обмежень у доступі до них може впливати не лише на права конкретної особи, а й на безперервність виконання службових, підприємницьких чи суспільно важливих функцій. Саме тому під час вирішення питання про надання тимчасового доступу до речей і документів слідчий суддя повинен оцінювати не лише доказове значення відповідних об'єктів, а й можливі наслідки такого втручання для реалізації права особи на свободу та особисту недоторканість, дотримуючись принципів пропорційності, необхідності та мінімального процесуального примусу.

Проведений аналіз окремих заходів забезпечення кримінального провадження дає підстави для висновку, що втручання у право на свободу та особисту недоторканість не обмежується лише випадками фактичного позбавлення особи фізичної свободи, як це має місце при застосуванні окремих запобіжних заходів. Значна частина інших заходів забезпечення кримінального провадження також впливає на зміст зазначеного права, хоча таке втручання проявляється переважно у його соціальному, психологічному та поведінковому вимірах.

Застосування таких заходів об'єктивно пов'язане із державним примусом, який може проявлятися як у формі безпосереднього процесуального впливу, так і через психологічний або моральний тиск, обумовлений необхідністю виконання обов'язкових вимог кримінального процесуального закону. Крім того, більшість із них супроводжується реальною можливістю застосування більш суворого заходу забезпечення кримінального провадження у випадку невиконання покладених на особу процесуальних обов'язків. Унаслідок цього

особа вимушена узгоджувати свою поведінку не лише з власною волею, а й із вимогами уповноважених органів, які здійснюють процесуальне керівництво чи судовий контроль. Одночасно застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження передбачає встановлення відповідного процесуального контролю за поведінкою особи, що також впливає на її автономію, свободу прийняття рішень та можливість самостійно визначати власний спосіб життя.

На нашу думку, саме в цьому полягає одна з найважливіших особливостей сучасного розуміння права на свободу та особисту недоторканість. Його зміст не може зводитися виключно до фізичної свободи пересування. Свобода особи включає також можливість самостійно приймати рішення щодо власної поведінки, професійної діяльності, особистого часу, соціальних контактів та інших аспектів приватного життя без невиправданого втручання держави. Саме тому будь-який захід забезпечення кримінального провадження, який встановлює обов'язкову модель поведінки, обмежує вибір особи або створює для неї стан постійного процесуального контролю, певною мірою впливає на реалізацію права на свободу та особисту недоторканість.

У зв'язку із цим обмеження права на свободу та особисту недоторканість слід розглядати як передбачене законом звуження обсягу можливостей особи самостійно реалізовувати власну свободу, яке здійснюється уповноваженими суб'єктами відповідно до визначеної кримінальним процесуальним законом процедури. При цьому у випадку більшості заходів забезпечення кримінального провадження таке втручання стосується передусім нефізичної складової досліджуваного права - психологічної, соціальної, професійної та поведінкової автономії особи.

Водночас слід враховувати, що вплив процесуального примусу на право людини виникає не лише в момент безпосереднього застосування відповідного заходу. Сам факт існування законодавчо визначеної можливості застосування державного примусу вже виконує превентивну функцію та впливає на поведінку учасників кримінального провадження. Усвідомлення особою можливості

застосування приводу, грошового стягнення, більш суворого запобіжного заходу чи інших процесуальних наслідків закономірно формує її поведінку та спонукає до виконання вимог кримінального процесуального закону. Таким чином, певний рівень обмеження свободи проявляється вже через саму нормативну конструкцію процесуального примусу, навіть якщо відповідний захід фактично ще не був застосований до конкретної особи.

Особливої актуальності наведені положення набувають в умовах воєнного стану, коли потреба у забезпеченні ефективності кримінального провадження об'єктивно зростає. Разом із тим навіть за таких умов держава не звільняється від обов'язку забезпечити дотримання принципу верховенства права, а кожне втручання у право на свободу та особисту недоторканість повинно залишатися законним, необхідним, пропорційним та обґрунтованим. В іншому випадку існує ризик необґрунтованого розширення сфери процесуального примусу, що суперечитиме як Конституції України, так і міжнародним стандартам захисту прав людини.

На нашу думку, правомірне обмеження права на свободу та особисту недоторканість при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слід розуміти як передбачене законом, об'єктивно необхідне та процесуально обґрунтоване звуження можливості особи самостійно визначати свою поведінку, приймати рішення або реалізовувати окремі права у зв'язку з досягненням легітимної мети кримінального провадження. Таке втручання повинно бути спрямоване виключно на виконання завдань кримінального провадження, відповідати принципам необхідності, співмірності та мінімального обмеження прав людини і не може мати ознак свавілля чи надмірності.

Вирішальне значення при цьому має правильна оцінка потреб досудового розслідування, які виправдовують відповідний ступінь втручання у право на свободу та особисту недоторканість. Йдеться насамперед про встановлення конкретних ризиків або обставин, здатних перешкодити досягненню завдань кримінального провадження, та визначення того, чи є обраний захід дійсно необхідним саме за конкретних фактичних обставин. Лише за наявності такої

оцінки можна говорити про відповідність процесуального примусу принципу пропорційності.

Гарантія права на свободу та особисту недоторканість, на наше переконання, полягає саме у недопущенні переоцінки потреб кримінального провадження. Якщо ризики необґрунтовано перебільшуються, виникає небезпека застосування більш суворого заходу забезпечення кримінального провадження, ніж цього реально потребують інтереси правосуддя. Таке втручання вже не відповідатиме вимогам необхідності та пропорційності й фактично створюватиме передумови для надмірного обмеження конституційних прав людини.

Водночас не менш небезпечним є і протилежний підхід - недооцінка існуючих ризиків. У такому разі застосування надто м'якого або неефективного заходу забезпечення кримінального провадження, а інколи й необґрунтована відмова від його застосування, можуть у подальшому призвести до неможливості виконання завдань кримінального провадження, порушення прав інших його учасників або необхідності застосування вже значно більш суворих процесуальних заходів. Фактично така ситуація виникає через помилкову первинну оцінку ризиків і, як наслідок, порушення балансу між приватними та публічними інтересами.

Саме тому законність застосування заходів забезпечення кримінального провадження передбачає не лише формальне дотримання процесуальної процедури, а й належне мотивування рішення уповноваженого суб'єкта щодо необхідності відповідного втручання у право особи на свободу та особисту недоторканість. Слідчий, прокурор або слідчий суддя зобов'язані керуватися встановленими законом критеріями оцінки ризиків та потреб кримінального провадження, а свої висновки підтверджувати конкретними фактичними обставинами. Посилання лише на загальні припущення або формальне наведення законодавчих підстав без належного обґрунтування потреби застосування відповідного заходу фактично створює передумови для надмірної дискреції органів кримінальної юстиції та може свідчити про ризик зловживання

процесуальними повноваженнями. Як слушно зазначається у науковій літературі, правомірність обмеження права на свободу та особисту недоторканість виключає будь-які прояви свавільного застосування процесуального примусу, тобто використання заходів забезпечення кримінального провадження за відсутності їх реальної необхідності.

4.3. Особливості обрання, скасування або зміни заходів забезпечення кримінального провадження

Застосування заходів забезпечення кримінального провадження не є одноразовим процесуальним рішенням, яке зберігає свою актуальність протягом усього кримінального провадження. Навпаки, динамічний характер кримінального процесу, зміна фактичних обставин, поява нових доказів, трансформація процесуальних ризиків та зміна процесуального статусу учасників обумовлюють необхідність постійної перевірки доцільності подальшого застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження. Саме тому поряд із правовими підставами його обрання важливого значення набувають процесуальні механізми скасування, зміни або продовження такого заходу, які забезпечують реалізацію принципів законності, пропорційності та мінімального втручання у права і свободи людини. Необхідність запровадження періодичної обов’язкової судової перевірки актуальності підстав тривалого застосування запобіжних та інших істотних правообмежувальних заходів підтримали 252 респонденти, або 84,0 %. Перегляд лише за клопотанням сторони визнали достатнім 36 осіб, або 12,0 %, а чинний механізм таким, що не потребує змін, - лише 12 респондентів, або 4,0 % (додаток А).

Особливості прийняття рішень щодо обрання, зміни чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження безпосередньо пов'язані із необхідністю забезпечення балансу між приватними інтересами особи та публічним інтересом держави у здійсненні ефективного кримінального

провадження. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити належне виконання завдань кримінального провадження, не допустити ухилення особи від органів досудового розслідування чи суду, перешкоджання встановленню обставин кримінального правопорушення або вчинення нових кримінальних правопорушень. З іншого боку, будь-яке втручання у сферу конституційних прав людини має залишатися виключенням із загального правила свободи особи та застосовуватися лише за наявності достатніх правових і фактичних підстав.

У сучасних умовах розвитку кримінального процесуального законодавства України особливого значення набуває індивідуалізація процесуального примусу. Застосування однакових підходів до різних категорій кримінальних проваджень або автоматичне продовження дії вже застосованих заходів забезпечення кримінального провадження без належної оцінки актуальних ризиків суперечить як положенням КПК України, так і практиці Європейського суду з прав людини. Саме тому кожне рішення щодо обрання, зміни або скасування відповідного заходу повинно ґрунтуватися на оцінці конкретних фактичних обставин, характеру процесуальних ризиків, поведінки учасника кримінального провадження, ступеня втручання у його права та можливості досягнення цілей кримінального провадження менш обмежувальними засобами.

Додаткової актуальності зазначені питання набули в умовах дії правового режиму воєнного стану. Збройна агресія проти України, необхідність розслідування воєнних злочинів, злочинів проти основ національної безпеки, колабораційної діяльності та інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави, обумовили появу окремих процесуальних особливостей здійснення кримінального провадження. Водночас навіть за наявності підвищених безпекових ризиків законодавець не відмовився від фундаментального принципу, відповідно до якого будь-яке обмеження прав і свобод людини повинно бути законним, необхідним, пропорційним та належним чином мотивованим. Це означає, що воєнний стан не може розглядатися як самостійна підстава для автоматичного застосування чи продовження заходів забезпечення кримінального провадження без перевірки їх

фактичної необхідності.

Важливою гарантією захисту прав людини є також можливість перегляду раніше прийнятого процесуального рішення. Зміна або скасування заходу забезпечення кримінального провадження є проявом динамічного характеру судового контролю, оскільки дозволяє своєчасно реагувати на зміну обставин кримінального провадження, усувати надмірні обмеження прав особи або, навпаки, забезпечувати належний рівень процесуального примусу у разі виникнення нових ризиків. Таким чином, інститут зміни та скасування заходів забезпечення кримінального провадження виступає важливим елементом механізму реалізації принципу верховенства права та гарантією недопущення свавільного втручання держави у сферу прав і свобод людини.

З огляду на викладене, дослідження особливостей обрання, скасування або зміни заходів забезпечення кримінального провадження має не лише теоретичне, а й значне практичне значення. Воно дозволяє визначити критерії правомірності застосування процесуального примусу, окреслити межі дискреційних повноважень уповноважених суб'єктів, а також сформулювати підходи до забезпечення оптимального балансу між ефективністю кримінального провадження та належним захистом права особи на свободу, особисту недоторканість та інших конституційних прав. Саме ці питання становлять предмет дослідження цього підрозділу.

Обрання, скасування та зміна заходів забезпечення кримінального провадження здійснюються виключно уповноваженими суб'єктами та в порядку, на підставах і за умов, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством України. Вказані процесуальні рішення є важливою складовою механізму забезпечення ефективності кримінального провадження, оскільки саме через них забезпечується баланс між необхідністю досягнення його завдань і гарантуванням конституційних прав та свобод учасників кримінального провадження. Зважаючи на те, що у попередньому підрозділі було досліджено матеріально-правові та процесуальні підстави застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у цьому підрозділі основна увага буде приділена

особливостям процесуального порядку їх обрання, зміни та скасування.

На нашу думку, процесуальний порядок прийняття рішення щодо обрання, зміни або скасування заходів забезпечення кримінального провадження доцільно розглядати як нормативно визначений алгоритм діяльності уповноважених суб'єктів кримінального провадження, спрямований на встановлення, перевірку та оцінку фактичних обставин, які обґрунтовують необхідність застосування, продовження, зміни чи припинення відповідного заходу процесуального примусу. При цьому йдеться не лише про формальне дотримання процесуальної процедури, а й про здійснення комплексної оцінки ризиків, потреб кримінального провадження, ступеня можливого втручання у права особи та відповідності такого втручання принципам законності, необхідності й пропорційності.

Обрання, зміна та скасування заходів забезпечення кримінального провадження є різними стадіями єдиного процесу застосування кримінального процесуального примусу, який характеризується динамічністю та безпосередньо залежить від розвитку кримінального провадження. Застосування відповідного заходу не є незмінним процесуальним рішенням, а потребує постійної перевірки його актуальності з урахуванням зміни фактичних обставин, появи нових доказів, трансформації процесуальних ризиків, поведінки учасників кримінального провадження та інших обставин, що можуть впливати на досягнення його завдань. Саме тому процесуальна діяльність щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження має чітко визначений початковий момент, пов'язаний із прийняттям відповідного рішення уповноваженим суб'єктом, та завершується його скасуванням, припиненням дії або заміною іншим заходом, якщо цього потребують обставини конкретного кримінального провадження [372, с. 210].

Водночас процесуальний порядок прийняття зазначених рішень передбачає дотримання як загальних, так і спеціальних вимог кримінального процесуального законодавства. До загальних належать правила щодо суб'єктів ініціювання питання про застосування, зміну чи скасування заходів забезпечення

кримінального провадження, вимоги до форми та змісту відповідних клопотань, строки їх подання і розгляду, а також порядок ухвалення судового рішення. Спеціальні вимоги, своєю чергою, обумовлені особливостями окремих заходів забезпечення кримінального провадження, процесуальним статусом певних категорій осіб, а також специфікою здійснення кримінального провадження в окремих процесуальних режимах, зокрема за умов дії правового режиму воєнного стану.

Після початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації кримінальне процесуальне законодавство України зазнало істотних змін, спрямованих на забезпечення безперервності здійснення кримінального провадження та належного функціонування системи правосуддя в умовах воєнного стану. Це зумовило появу окремих процесуальних особливостей прийняття рішень щодо застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, насамперед у випадках об'єктивної неможливості здійснення окремих процесуальних дій у звичайному порядку. Разом із тим навіть за таких умов законодавець зберіг вимогу щодо обов'язковості судового контролю, належного обґрунтування необхідності процесуального примусу та дотримання принципу пропорційності обмеження прав людини, що повністю відповідає конституційним гарантіям і міжнародним стандартам захисту прав людини.

На наше переконання, саме процесуальна форма обрання, зміни або скасування заходів забезпечення кримінального провадження виступає однією з найважливіших гарантій недопущення необґрунтованого втручання держави у права і свободи людини. Чітка регламентація відповідних процедур мінімізує ризик свавільного застосування процесуального примусу, забезпечує реалізацію права особи на справедливий судовий розгляд, ефективний судовий контроль та можливість своєчасного перегляду прийнятого рішення у разі зміни обставин кримінального провадження.

З метою більш повного розкриття змісту зазначених процесуальних механізмів доцільно систематизувати основні етапи процесуального порядку

обрання, зміни та скасування заходів забезпечення кримінального провадження, що дозволить комплексно дослідити особливості діяльності уповноважених суб'єктів на кожному з них.

*1. Ініціювання питання про обрання, скасування або зміну заходів забезпечення кримінального провадження***.** Першим етапом застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження є ініціювання питання про його обрання, зміну або скасування. Відповідне процесуальне рішення приймається слідчим, дізнавачем, прокурором чи іншими уповноваженими суб'єктами після аналізу матеріалів кримінального провадження та оцінки наявності передбачених законом підстав і умов для застосування відповідного заходу процесуального примусу. Саме на цьому етапі здійснюється оцінка фактичних обставин кримінального провадження, характеру та ступеня процесуальних ризиків, а також визначається, чи є необхідним застосування нового заходу забезпечення кримінального провадження, його зміна або припинення.

На нашу думку, стадія ініціювання має самостійне значення, оскільки саме вона визначає подальший напрям процесуальної діяльності та створює передумови для судового контролю за обґрунтованістю втручання у права і свободи людини. Формальне посилання на наявність ризиків без їх належної перевірки або мотивування не відповідає вимогам принципів верховенства права та пропорційності, а відтак не може бути достатньою підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Окрему увагу слід звернути на положення ст. 616 КПК України, яка після внесення змін у зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану передбачає можливість звернення прокурора з клопотанням про скасування окремих запобіжних заходів щодо підозрюваних або обвинувачених для проходження військової служби за призовом під час мобілізації чи за контрактом у випадках та порядку, визначених законом. Запровадження зазначеної процедури є проявом адаптації кримінального процесуального законодавства до сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави.

Водночас застосування цих положень не звільняє суд від обов'язку перевірити наявність усіх передбачених законом умов та оцінити можливі ризики для досягнення завдань кримінального провадження.

Після прийняття рішення про необхідність застосування або зміни відповідного заходу забезпечення кримінального провадження слідчий за погодженням із прокурором або прокурор самостійно складає відповідне клопотання та звертається до слідчого судді. Загальне правило територіальної підсудності передбачає, що таке клопотання подається до місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування. Водночас у випадках, прямо визначених кримінальним процесуальним законодавством, питання застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження розглядаються слідчими суддями спеціалізованих судів, зокрема Вищий антикорупційний суд, якщо кримінальне провадження належить до його предметної підсудності [173]. Таким чином, процесуальна форма звернення до суду визначається не видом кримінального правопорушення як таким, а правилами предметної та територіальної підсудності, встановленими КПК України.

Вимоги до змісту клопотання про застосування запобіжного заходу визначені чч. 1, 3 ст. 184 КПК України. Законодавець вимагає, щоб у ньому були не лише наведені фактичні обставини кримінального провадження та правова кваліфікація інкримінованого діяння, а й належним чином обґрунтовано наявність обґрунтованої підозри із посиланням на конкретні матеріали кримінального провадження, зазначено процесуальні ризики, передбачені ст. 177 КПК України, наведено фактичні обставини, які підтверджують існування кожного із цих ризиків, а також мотивовано неможливість їх усунення шляхом застосування менш обмежувального запобіжного заходу. Крім цього, у відповідних випадках необхідно обґрунтувати доцільність покладення на підозрюваного конкретних процесуальних обов'язків, визначених ч. 5 ст. 194 КПК України. Всі матеріали, на які посилається слідчий або прокурор, повинні бути долучені до клопотання як його додатки, що забезпечує можливість

повноцінної перевірки обґрунтованості заявлених вимог судом і стороною захисту [173].

На наше переконання, наведені законодавчі вимоги є не лише формальними елементами процесуальної форми, а й важливими гарантіями захисту права особи на свободу та особисту недоторканість. Саме належне мотивування клопотання унеможливлює застосування запобіжного заходу виключно на підставі припущень чи загальних тверджень про існування процесуальних ризиків.

Особливості зміни запобіжного заходу врегульовані ст. 200 КПК України. Закон прямо передбачає, що зміна запобіжного заходу може полягати не лише у його заміні іншим заходом, а й у скасуванні, зміні або покладенні додаткових процесуальних обов'язків, визначених ч. 5 ст. 194 КПК України, а також у зміні способу їх виконання. Водночас обов'язковою умовою звернення з відповідним клопотанням є наведення нових обставин, які виникли після прийняття попереднього судового рішення, або існували на той момент, однак не були і не могли бути відомими слідчому чи прокурору під час попереднього звернення до суду (чч. 2, 3 ст. 200 КПК України) [173].

На нашу думку, зазначене нормативне положення є проявом принципу динамічності судового контролю. Судове рішення щодо застосування запобіжного заходу не має незмінного характеру, а підлягає перегляду залежно від розвитку кримінального провадження, зміни процесуальних ризиків, поведінки підозрюваного чи інших істотних обставин. Саме тому законодавець обмежує можливість повторного звернення із тотожними клопотаннями без наведення нових юридично значущих фактів.

Показовою у цьому аспекті є практика Верховного Суду. Так, у кримінальному провадженні № 42020160000000028 ухвалою слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 20 вересня 2022 року було задоволено клопотання слідчого, погоджене прокурором, та покладено на підозрюваного, щодо якого вже було застосовано запобіжний захід у вигляді застави, додаткові процесуальні обов'язки, передбачені пунктами 1–4, 8 ч. 5 ст. 194 КПК України,

строк дії яких визначено у межах строку досудового розслідування [243].

У подальшому сторона захисту оскаржила зазначене рішення, стверджуючи, що після обрання запобіжного заходу процесуальне законодавство не передбачає можливості окремого покладення додаткових процесуальних обов'язків. На думку захисника, такі обов'язки можуть визначатися виключно одночасно з вирішенням питання про застосування запобіжного заходу.

Верховний Суд не погодився з наведеною позицією та залишив касаційну скаргу без задоволення. Суд зазначив, що ухвала слідчого судді була постановлена відповідно до вимог ст. 200 КПК України та в межах наданих законом повноважень. Зміст цієї норми свідчить, що слідчий суддя має право не лише змінити чи залишити без змін раніше обраний запобіжний захід, а й приймати рішення про скасування, зміну або покладення додаткових процесуальних обов'язків щодо особи, стосовно якої застосовано запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою [243].

На нашу думку, наведена правова позиція Верховного Суду має важливе практичне значення, оскільки підтверджує, що процесуальні обов'язки є самостійним елементом механізму забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного. Їх зміна не завжди потребує заміни самого запобіжного заходу, якщо досягнення цілей кримінального провадження можливе шляхом коригування лише змісту покладених обмежень. Такий підхід відповідає принципу пропорційності, дозволяючи забезпечити ефективність кримінального провадження без застосування більш суворого процесуального примусу, ніж цього реально потребують встановлені обставини.

Окремої уваги потребує питання визначення кола суб’єктів, які мають право ініціювати зміну запобіжного заходу. Чинне кримінальне процесуальне законодавство виходить із принципу змагальності та забезпечення права на захист, у зв’язку з чим відповідне право надано не лише стороні обвинувачення, а й стороні захисту. Так, поряд зі слідчим (за погодженням із прокурором) та прокурором, суб’єктом ініціювання зміни запобіжного заходу може бути

підозрюваний, щодо якого застосовано відповідний запобіжний захід, а також його захисник. Таке право прямо передбачене ст. 201 КПК України [173].

На нашу думку, надання підозрюваному та його захиснику можливості ініціювати перегляд запобіжного заходу є важливою процесуальною гарантією забезпечення права на свободу та особисту недоторканість. Реалізація цього права дозволяє своєчасно реагувати на зміну фактичних обставин кримінального провадження, зменшення або відсутність процесуальних ризиків, а також забезпечує дотримання принципу пропорційності під час застосування процесуального примусу. Фактично йдеться про механізм, який унеможливлює необґрунтоване продовження дії обмежень лише з формальних підстав.

Особливості правового регулювання зміни запобіжних заходів в умовах воєнного стану знайшли своє відображення у положеннях ст. 616 КПК України. Зокрема, відповідно до чч. 5, 6 зазначеної статті підозрюваний має право звернутися до суду з клопотанням про зміну запобіжного заходу у вигляді застави на особисте зобов'язання, якщо обґрунтовує таке прохання наміром використати кошти, внесені як застава (повністю або частково), для перерахування на спеціальні рахунки Національний банк України з метою фінансування потреб оборони держави. Крім того, законодавець передбачив можливість зміни домашнього арешту на особисте зобов'язання у разі, якщо підозрюваний перебуває на території, де ведуться активні бойові дії [173].

Запровадження зазначених положень є закономірною реакцією законодавця на умови широкомасштабної збройної агресії проти України. Водночас, на наше переконання, навіть за наявності спеціальних правил, пов'язаних із правовим режимом воєнного стану, суд не звільняється від обов'язку перевірити, чи не створить зміна запобіжного заходу загрозу досягненню завдань кримінального провадження. Отже, спеціальні положення ст. 616 КПК України не скасовують необхідності оцінки ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, а лише враховують додаткові суспільно значущі обставини, що виникли в умовах воєнного часу.

Практика Верховного Суду також свідчить про те, що під час вирішення

питання про зміну запобіжного заходу визначальне значення має не формальний перебіг часу, а зміна обставин, які стали підставою для його застосування. Так, у кримінальному провадженні № 62020150000000166 сторона захисту звернулася до суду з клопотанням про зміну раніше обраного запобіжного заходу на особисте зобов'язання. На обґрунтування своєї позиції захисник зазначив, що протягом усього часу застосування запобіжного заходу підозрюваний належним чином виконував покладені на нього процесуальні обов'язки, що свідчить про можливість забезпечення його належної процесуальної поведінки шляхом застосування менш обмежувального заходу. Крім того, сторона захисту наголошувала, що ризики, які стали підставою для застосування більш суворого запобіжного заходу, з часом істотно зменшилися або взагалі перестали існувати [360].

На нашу думку, наведена справа наочно демонструє практичну реалізацію принципу пропорційності. Запобіжний захід не повинен зберігатися лише з огляду на те, що він був застосований раніше. Якщо належна процесуальна поведінка особи підтверджується протягом тривалого часу, а ризики, передбачені ст. 177 КПК України, істотно зменшилися або відпали, суд повинен оцінити можливість застосування менш суворого процесуального примусу. Саме такий підхід відповідає як вимогам КПК України, так і практиці Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував на необхідності періодичного перегляду обґрунтованості будь-якого обмеження права на свободу.

Особливе місце у процедурі ініціювання застосування запобіжних заходів займає порядок звернення до суду з клопотанням про надання дозволу на затримання особи з метою її приводу для участі у розгляді питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Відповідно до ст. 188 КПК України прокурор або слідчий за погодженням із прокурором мають право звернутися до слідчого судді з таким клопотанням одночасно з поданням клопотання про застосування тримання під вартою чи про зміну іншого запобіжного заходу на тримання під вартою. Крім того, відповідне клопотання

може бути подане і після звернення до суду із клопотанням про застосування тримання під вартою, але до моменту прибуття підозрюваного за судовим викликом або після його неприбуття без поважних причин, якщо на початок судового засідання слідчий суддя не володіє інформацією про обставини, що об’єктивно перешкоджали своєчасній явці особи [173].

На наше переконання, зазначений процесуальний механізм має винятковий характер, оскільки безпосередньо пов’язаний із можливістю тимчасового обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість ще до вирішення питання про застосування тримання під вартою. Саме тому звернення з відповідним клопотанням повинно бути належним чином мотивованим, а судовий контроль - максимально ефективним. Особливо це актуально в сучасних умовах воєнного стану, коли окремі труднощі, пов’язані з переміщенням осіб, обмеженням транспортного сполучення чи перебуванням на територіях, де ведуться бойові дії, не можуть автоматично розцінюватися як ухилення від явки до суду. За таких обставин слідчий суддя зобов’язаний ретельно перевіряти наявність реальних підстав для застосування примусового приводу, забезпечуючи належний баланс між інтересами кримінального провадження та гарантіями права людини на свободу й особисту недоторканість.

Скасування запобіжного заходу на стадії досудового розслідування здійснюється виключно у випадках і в порядку, визначених кримінальним процесуальним законодавством. Однією зі спеціальних підстав, запроваджених законодавцем після введення в Україні правового режиму воєнного стану, є положення ст. 616 КПК України. Відповідно до цієї норми підозрюваний має право звернутися до прокурора з клопотанням про ініціювання перед слідчим суддею або судом питання щодо скасування запобіжного заходу для продовження або проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, чи за контрактом у Збройних Силах України та інших військових формуваннях у випадках і за умов, прямо передбачених законом [173].

Частина перша ст. 616 КПК України встановлює, що така процедура

можлива, зокрема, у випадках, коли щодо підозрюваного застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, за умови дії правового режиму воєнного стану, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії проти України, а також за відсутності законодавчо визначених обмежень щодо категорії кримінальних правопорушень або особи підозрюваного. Крім того, наведена норма поширюється і на випадки, коли до особи застосовано інший запобіжний захід, ніж тримання під вартою [173].

На нашу думку, зазначені положення є прикладом гнучкої адаптації кримінального процесуального законодавства до умов воєнного стану. Водночас їх застосування не повинно сприйматися як безумовна підстава для скасування запобіжного заходу. Прокурор і слідчий суддя зобов'язані перевірити наявність усіх передбачених законом умов, а також оцінити, чи не створить таке рішення ризиків для досягнення завдань кримінального провадження. Таким чином, навіть у період дії воєнного стану законодавець зберігає баланс між потребами оборони держави та необхідністю забезпечення належного здійснення кримінального провадження.

2. Вирішення питання про обрання, зміну або скасування заходів забезпечення кримінального провадження. Наступним етапом є безпосередній судовий розгляд клопотання та ухвалення відповідного процесуального рішення. Саме на цій стадії реалізується одна з найважливіших гарантій захисту прав людини - судовий контроль за законністю, обґрунтованістю та пропорційністю застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Процедуру вирішення питання щодо обрання, зміни або скасування запобіжного заходу умовно можна поділити на два взаємопов'язані етапи:

1. розгляд слідчим суддею відповідного клопотання;
2. постановлення судового рішення за результатами його розгляду.

Такий поділ, на нашу думку, має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє розмежувати процес дослідження матеріалів кримінального провадження та процес формування остаточного висновку щодо

необхідності застосування процесуального примусу.

На стадії судового розгляду слідчий суддя перевіряє законність та обґрунтованість доводів сторони, яка звернулася із відповідним клопотанням. Залежно від характеру процесуального питання предметом судового розгляду можуть бути: клопотання слідчого, погоджене прокурором, або прокурора про застосування запобіжного заходу; клопотання прокурора чи слідчого про його зміну; клопотання підозрюваного або його захисника про зміну запобіжного заходу; а у випадках, прямо передбачених законом, - клопотання прокурора щодо його скасування. Таким чином, чинний КПК України забезпечує процесуальну рівновагу між сторонами кримінального провадження, надаючи кожній із них можливість ініціювати перегляд запобіжного заходу за наявності відповідних правових підстав.

Важливою процесуальною гарантією є встановлення законодавцем чітких строків розгляду відповідних клопотань. Дотримання розумних строків судового контролю має особливе значення з огляду на те, що застосування або продовження запобіжного заходу без своєчасної судової перевірки може призвести до необґрунтованого обмеження права людини на свободу та особисту недоторканість.

Положення ст. 186 КПК України визначають загальні строки розгляду клопотань про застосування або зміну запобіжного заходу. Ці правила є універсальними та застосовуються незалежно від категорії кримінального провадження. Зокрема, якщо особу було фактично затримано, відповідне клопотання підлягає невідкладному розгляду, але не пізніше сімдесяти двох годин із моменту фактичного затримання. Якщо ж підозрюваний перебуває на свободі, клопотання розглядається невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин із часу його надходження до суду. Аналогічний строк встановлено і для розгляду клопотань про зміну запобіжного заходу, поданих підозрюваним або його захисником [173].

Окремі особливості передбачені для випадків застосування положень ст. 616 КПК України. Так, клопотання про скасування запобіжного заходу з метою

проходження військової служби в умовах мобілізації чи воєнного стану підлягає невідкладному розгляду слідчим суддею (ч. 2 ст. 616 КПК України) [173]. Такий підхід законодавця обумовлений необхідністю оперативного вирішення питання щодо можливості залучення особи до виконання конституційного обов'язку із захисту держави.

На наше переконання, встановлення скорочених строків судового розгляду у таких випадках є виправданим з огляду на особливі умови воєнного стану. Разом із тим оперативність судового розгляду не повинна досягатися за рахунок повноти дослідження матеріалів кримінального провадження або обмеження процесуальних прав його учасників. Навпаки, в умовах підвищеного навантаження на систему правосуддя особливої ваги набуває обов'язок слідчого судді забезпечити належний баланс між публічними інтересами держави, потребами кримінального провадження та конституційними гарантіями права особи на свободу і особисту недоторканість.

Важливою процесуальною гарантією законності застосування заходів забезпечення кримінального провадження є належне інформування особи, стосовно якої порушується питання про їх обрання, зміну чи скасування. Такий підхід забезпечує реалізацію принципів змагальності, рівності сторін та права на захист, оскільки дозволяє учаснику кримінального провадження своєчасно ознайомитися з підставами звернення до суду, підготувати свої заперечення та належним чином реалізувати процесуальні права.

З цією метою уповноважені суб'єкти кримінального провадження зобов'язані повідомити підозрюваного чи обвинуваченого про ініціювання питання щодо застосування, зміни або скасування запобіжного заходу, а також про дату, час і місце судового розгляду відповідного клопотання. Одночасно особі роз'яснюються процесуальні права, передбачені ч. 2 ст. 193 КПК України, а також забезпечується участь захисника у випадках, визначених кримінальним процесуальним законом. Відповідно до ч. 1 ст. 193 КПК України розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за обов'язкової участі прокурора, підозрюваного (обвинуваченого) та його захисника. Виняток

із цього правила допускається лише у випадках, прямо передбачених законом, коли прокурор доведе не лише існування ризиків, визначених ст. 177 КПК України, а й наявність достатніх підстав вважати, що підозрюваний виїхав або перебуває на тимчасово окупованій території України, на території держави-агресора чи оголошений у міжнародний розшук [173].

На нашу думку, така законодавча конструкція повною мірою відповідає сучасним стандартам справедливого судочинства. Навіть за умов воєнного стану, коли кримінальне процесуальне законодавство передбачає окремі особливості здійснення кримінального провадження, участь особи у вирішенні питання щодо обмеження її права на свободу та особисту недоторканість повинна залишатися загальним правилом. Розгляд відповідного клопотання за відсутності підозрюваного може мати місце лише як виняток, за наявності достатнього нормативного та доказового обґрунтування, оскільки саме такий підхід забезпечує належний баланс між інтересами кримінального правосуддя та гарантіями захисту прав людини.

Під час судового розгляду клопотання про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу слідчий суддя здійснює комплексну перевірку всіх юридично значущих обставин, які можуть впливати на законність та обґрунтованість застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження. Насамперед перевіряється наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення, існування хоча б одного із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, а також достатність чи недостатність застосування менш обмежувальних заходів для їх нейтралізації, що прямо передбачено ч. 1 ст. 194 КПК України [173].

Разом із цим під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя зобов'язаний враховувати обставини, визначені ч. 1 ст. 178 КПК України. До них належать, зокрема, вагомість доказів, які підтверджують обґрунтованість підозри, характер і ступінь тяжкості інкримінованого кримінального правопорушення, особа підозрюваного, його поведінка до та після повідомлення про підозру, розмір завданої шкоди, а також тяжкість

покарання, яке може бути призначене у разі постановлення обвинувального вироку [173]. На наше переконання, саме комплексне дослідження цих обставин дозволяє забезпечити індивідуалізацію процесуального примусу та виключити формальний підхід до вирішення питання про обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість.

Практика Верховного Суду підтверджує необхідність такої комплексної оцінки. Так, у кримінальному провадженні № 62020150000000166 під час судового розгляду було встановлено, що на початковому етапі досудового розслідування щодо підозрюваного було застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Одночасно слідчим суддею було визначено альтернативний запобіжний захід у вигляді застави, після внесення якої особа була звільнена з-під варти [360].

Як убачається з матеріалів справи, приймаючи рішення про застосування найбільш суворого запобіжного заходу, слідчий суддя виходив із наявності обґрунтованої підозри та встановлених процесуальних ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, зокрема можливості переховування від органів досудового розслідування і суду, незаконного впливу на учасників кримінального провадження, перешкоджання кримінальному провадженню або вчинення інших кримінальних правопорушень. Водночас визначення застави як альтернативного запобіжного заходу свідчило про те, що навіть за наявності відповідних ризиків суд визнав можливим забезпечити належну процесуальну поведінку особи шляхом застосування менш інтенсивного обмеження права на свободу [360].

Подальший розвиток кримінального провадження також мав істотне значення для оцінки необхідності продовження дії запобіжного заходу. Під час відкритого судового розгляду було встановлено, що після внесення застави підозрюваний належним чином виконував усі покладені на нього процесуальні обов'язки, не допускав їх порушення, а прокурор протягом усього часу не звертався із клопотанням про звернення суми застави в дохід держави. Крім того, суд повторно дослідив матеріали кримінального провадження щодо наявності обґрунтованої підозри та існування ризиків, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК

України, що мало вирішальне значення під час розгляду питання про зміну запобіжного заходу із застави на особисте зобов'язання [360].

На нашу думку, наведена справа є показовою з точки зору практичної реалізації принципу динамічності судового контролю за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження. Суд не обмежився формальною перевіркою наявності попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, а повторно оцінив актуальність процесуальних ризиків, поведінку підозрюваного після застосування застави та можливість забезпечення цілей кримінального провадження менш обмежувальним заходом. Саме такий підхід, на наше переконання, відповідає вимогам принципів пропорційності, необхідності та мінімального втручання у права людини, які набувають особливого значення в сучасних умовах функціонування системи кримінальної юстиції України, у тому числі в період дії правового режиму воєнного стану.

Прийняття рішення за результатами розгляду клопотання про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу

Завершальним етапом судового розгляду є ухвалення слідчим суддею рішення за результатами дослідження матеріалів кримінального провадження та оцінки доводів сторін. Саме на цьому етапі реалізується судовий контроль за законністю, обґрунтованістю та пропорційністю застосування процесуального примусу, а також забезпечується дотримання конституційних гарантій права особи на свободу та особисту недоторканість.

За результатами розгляду відповідного клопотання слідчий суддя може дійти одного з двох основних висновків: про наявність достатніх правових і фактичних підстав для обрання, зміни або скасування запобіжного заходу із задоволенням поданого клопотання або про відсутність таких підстав, що обумовлює відмову у його задоволенні.

Особливий порядок законодавець передбачив для розгляду повторних клопотань про зміну запобіжного заходу. Так, відповідно до ч. 5 ст. 201 КПК України слідчий суддя вправі залишити таке клопотання без розгляду, якщо воно подано раніше ніж через тридцять днів після постановлення попередньої ухвали

про застосування, зміну чи відмову у зміні запобіжного заходу та при цьому не містить нових обставин, які не були предметом оцінки під час попереднього судового розгляду [173].

На нашу думку, наведене положення є важливою процесуальною гарантією стабільності судових рішень і водночас запобіжником від зловживання процесуальними правами. Водночас така законодавча конструкція не обмежує право сторони кримінального провадження повторно звернутися до суду у разі виникнення нових юридично значущих обставин, що свідчить про динамічний характер інституту запобіжних заходів. Саме зміна фактичної ситуації, а не формальний перебіг часу, повинна бути визначальним критерієм для перегляду вже прийнятого судового рішення.

Отже, наслідком розгляду клопотання є постановлення слідчим суддею відповідної ухвали: про застосування, зміну або скасування запобіжного заходу чи про відмову у задоволенні відповідного клопотання. Таке судове рішення повинно бути законним, обґрунтованим, мотивованим і ґрунтуватися на належній оцінці всіх фактичних обставин кримінального провадження.

Показовою щодо практичної реалізації зазначених положень є справа, розглянута у кримінальному провадженні № 62020150000000166. Вирішуючи питання про зміну раніше застосованого запобіжного заходу, суд насамперед звернув увагу на межі судового контролю на відповідній стадії кримінального провадження. Зокрема, суд зазначив, що на етапі, коли судовий розгляд лише розпочався, питання доведеності вини особи не є предметом перевірки, оскільки остаточна оцінка доказів можлива лише під час постановлення вироку. Метою ж застосування запобіжного заходу на цій стадії є забезпечення належного перебігу кримінального провадження, а тому для вирішення відповідного клопотання достатньо існування обґрунтованої підозри, яка виправдовує застосування процесуального примусу [360].

Оцінюючи ризик можливого переховування особи від органів досудового розслідування чи суду, суд дійшов висновку, що хоча повністю він не зник, однак його інтенсивність істотно зменшилася. При цьому було враховано поведінку

підозрюваного після застосування запобіжного заходу. Суд звернув увагу, що навіть за умов дії правового режиму воєнного стану, коли існували об'єктивні можливості залишити місце проживання або змінити місце перебування під приводом небезпеки для життя, особа не вчинила жодних дій, спрямованих на ухилення від кримінального провадження. На думку суду, така поведінка свідчила про суттєве зниження ризику втечі [360].

Не менш детально суд дослідив і ризик незаконного впливу на свідків. Було зазначено, що протягом тривалого часу дії попереднього запобіжного заходу підозрюваний мав реальну можливість здійснювати відповідний вплив, однак жодних відомостей про такі дії матеріали кримінального провадження не містили. Крім того, суд врахував специфічні умови воєнного стану, за яких встановлення фактичного місця перебування окремих свідків істотно ускладнене, а будь-які докази, що підтверджували б можливість здійснення незаконного впливу на них, були відсутні [360].

Аналогічний висновок було зроблено і щодо ризику продовження кримінально протиправної діяльності. Суд зазначив, що протягом значного періоду після застосування запобіжного заходу особа не вчиняла будь-яких нових протиправних дій, що свідчило про відсутність реальної небезпеки повторної кримінально караної поведінки [360].

Узагальнивши результати оцінки всіх процесуальних ризиків, суд дійшов висновку, що обставини, які стали підставою для первинного застосування запобіжного заходу, істотно змінилися. Більшість ризиків повністю втратили актуальність, а ті, що залишилися, мали значно нижчий ступінь ймовірності. За таких умов суд визнав обґрунтованим клопотання сторони захисту та змінив запобіжний захід на особисте зобов'язання [360].

На нашу думку, наведена правова позиція є показовою для розуміння сучасного підходу до застосування запобіжних заходів. Вона підтверджує, що рішення про їх обрання чи продовження не може ґрунтуватися виключно на тих обставинах, які існували на початковому етапі кримінального провадження. Суд зобов'язаний щоразу здійснювати актуальну оцінку реальності процесуальних

ризиків, поведінки особи після застосування запобіжного заходу, змін фактичної ситуації та інших обставин, які можуть впливати на необхідність подальшого обмеження права на свободу та особисту недоторканість. Особливої ваги такий підхід набуває в умовах воєнного стану, коли об'єктивні умови здійснення кримінального провадження можуть змінюватися досить швидко, а тому процесуальний примус повинен залишатися гнучким, індивідуалізованим і відповідати принципам необхідності, пропорційності та верховенства права.

3. Виконання ухвали про застосування, зміну або скасування запобіжного заходу

Завершальним етапом процедури обрання, зміни або скасування запобіжного заходу є виконання відповідної ухвали слідчого судді чи суду. Саме на цій стадії процесуальне рішення набуває практичної реалізації, а визначені судом права, обов'язки та обмеження стають обов'язковими для виконання всіма учасниками кримінального провадження. Ефективність цього етапу безпосередньо впливає як на досягнення завдань кримінального провадження, так і на забезпечення реального судового захисту прав людини.

Відповідно до ст. 205 КПК України ухвала слідчого судді або суду про застосування запобіжного заходу підлягає негайному виконанню після її оголошення [173]. Такий законодавчий підхід обумовлений необхідністю невідкладного забезпечення тих процесуальних цілей, для досягнення яких відповідний запобіжний захід було застосовано. Водночас у випадку постановлення ухвали про скасування запобіжного заходу дія попереднього судового рішення припиняється з моменту набрання законної сили відповідною ухвалою, що узгоджується з положеннями ст. 203 КПК України [173].

Особливості виконання судового рішення в умовах правового режиму воєнного стану визначені положеннями ст. 616 КПК України. Так, якщо запобіжний захід у вигляді тримання під вартою скасовано у порядку ч. 1 зазначеної статті з метою проходження військової служби, особа зобов'язана невідкладно, але не пізніше сорока восьми годин після оголошення відповідної ухвали, прибути до відповідного територіального центру комплектування та

соціальної підтримки за місцем своєї реєстрації [173].

На нашу думку, наведені положення свідчать про прагнення законодавця поєднати інтереси кримінального правосуддя із потребами забезпечення обороноздатності держави. Водночас покладення на особу такого обов'язку є виправданим лише за умови суворого дотримання всіх процесуальних гарантій під час ухвалення рішення про скасування запобіжного заходу, оскільки будь-яке відступлення від вимог закону може призвести до порушення балансу між публічними інтересами та правами людини.

Підсумовуючи проведений аналіз, слід зазначити, що обрання, зміна та скасування запобіжних заходів здійснюються відповідно до загальних засад кримінального процесуального законодавства та спеціальних процесуальних правил, які регламентують порядок прийняття відповідних судових рішень. Водночас сучасний стан розвитку кримінального процесуального законодавства України, зокрема його адаптація до умов воєнного стану, зумовив появу окремих спеціальних процедур, спрямованих на забезпечення безперервності здійснення кримінального провадження та одночасне врахування потреб національної безпеки.

На наше переконання, процесуальний порядок обрання, зміни чи скасування запобіжного заходу доцільно розглядати як цілісну систему взаємопов'язаних процесуальних дій уповноважених суб'єктів, спрямованих на встановлення, перевірку та оцінку фактичних і правових обставин, що обумовлюють необхідність застосування або припинення відповідного заходу процесуального примусу. Саме така процедура забезпечує реалізацію принципів законності, верховенства права, пропорційності та судового контролю за втручанням у права і свободи людини.

З урахуванням положень чинного КПК України можна дійти висновку, що процесуальний механізм обрання, зміни або скасування запобіжних заходів охоплює декілька взаємопов'язаних етапів:

1. ініціювання питання про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу;

2. вирішення цього питання слідчим суддею чи судом, що включає: розгляд відповідного клопотання; постановлення мотивованої ухвали за результатами його розгляду;

3. виконання ухвали про застосування, зміну або скасування запобіжного заходу.

На нашу думку, саме така поетапна побудова процесуальної процедури забезпечує ефективний судовий контроль за застосуванням процесуального примусу, мінімізує ризик необґрунтованого обмеження права на свободу та особисту недоторканість і створює необхідні передумови для дотримання балансу між інтересами кримінального провадження та гарантіями захисту прав людини. Особливого значення зазначені гарантії набувають в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли ефективність кримінальної юстиції повинна поєднуватися з безумовним дотриманням конституційних прав і свобод особи.

Як свідчить аналіз практики застосування кримінального процесуального законодавства, окремі категорії осіб у зв'язку з особливостями їхнього конституційно-правового статусу підлягають спеціальному порядку здійснення кримінального провадження. Йдеться не про надання таким особам процесуальних привілеїв чи створення перешкод для притягнення їх до кримінальної відповідальності, а про встановлення додаткових процесуальних гарантій, покликаних забезпечити незалежність виконання ними публічних функцій, убезпечити від незаконного впливу та запобігти використанню кримінального провадження як засобу політичного, адміністративного чи іншого неправомірного тиску.

Особливості правового статусу окремих суб'єктів безпосередньо впливають і на порядок застосування до них заходів забезпечення кримінального провадження. Це зумовлено тим, що здійснення окремих процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень щодо таких осіб регламентуються не лише загальними положеннями КПК України, а й спеціальними нормами глави 37 цього Кодексу. Саме тому під час вирішення питання про обрання, зміну або

скасування заходів забезпечення кримінального провадження стосовно осіб, які користуються спеціальним процесуальним статусом, виникає необхідність одночасного застосування як загальних, так і спеціальних процесуальних правил.

Особливої актуальності зазначене питання набуває в сучасних умовах функціонування державних інститутів України. В умовах воєнного стану ефективність діяльності органів державної влади, судової системи та інших інституцій, що забезпечують реалізацію конституційних функцій держави, має надзвичайно важливе значення. Водночас необхідність забезпечення їх належного функціонування не може бути підставою для звуження принципу рівності всіх перед законом або створення необґрунтованих процесуальних переваг. Саме тому спеціальний порядок кримінального провадження щодо окремих категорій осіб повинен розглядатися виключно як система додаткових процесуальних гарантій законності та незалежності виконання ними своїх повноважень.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Є.В. Кузьмічової, яка зазначає, що одним із ключових завдань демократичної правової держави є реальне забезпечення прав і свобод людини, формування громадянського суспільства та утвердження принципу верховенства права. Конституція України гарантує рівність усіх громадян перед законом і забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними чи іншими ознаками. Разом із тим окремі категорії осіб, діяльність яких пов'язана із забезпеченням функціонування основних державних інститутів, потребують додаткових правових гарантій, що спрямовані на безперешкодне та незалежне здійснення ними своїх повноважень [183, с. 107].

Погоджуючись із наведеною позицією, вважаємо, що зміст спеціального порядку кримінального провадження не повинен ототожнюватися з процесуальним імунітетом від кримінального переслідування. Його основною метою є забезпечення незалежності виконання конституційних функцій відповідними посадовими особами, а також недопущення використання

кримінального процесу як інструменту неправомірного впливу на їх службову чи політичну діяльність. Водночас після внесення змін до законодавства упродовж останніх років інститут процесуальних гарантій окремих категорій осіб був істотно трансформований відповідно до сучасних конституційних стандартів та практики Європейського суду з прав людини, що також необхідно враховувати під час наукового аналізу.

Відповідно до абзацу другого ч. 1 ст. 6 КПК України особливості кримінального провадження щодо окремої категорії осіб визначаються положеннями глави 37 КПК України [84]. Це означає, що під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження стосовно таких осіб уповноважені суб'єкти зобов'язані враховувати не лише загальні вимоги, передбачені главою 18 КПК України, а й спеціальні процесуальні правила, встановлені главою 37 цього Кодексу.

Таким чином, під час ініціювання, розгляду та вирішення питання про обрання, зміну чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження щодо осіб, стосовно яких кримінальний процесуальний закон передбачає спеціальний порядок кримінального провадження, необхідно забезпечити комплексне застосування загальних і спеціальних норм КПК України. На нашу думку, саме така модель правового регулювання забезпечує належний баланс між принципом рівності всіх перед законом, ефективністю кримінального провадження та гарантіями незалежного здійснення окремими посадовими особами покладених на них конституційних повноважень.

Зважаючи на те, що загальні процесуальні особливості обрання, зміни та скасування заходів забезпечення кримінального провадження були проаналізовані у попередньому підрозділі, подальше дослідження доцільно зосередити саме на спеціальних правилах, передбачених главою 37 КПК України, які визначають особливості застосування відповідних заходів до осіб зі спеціальним процесуальним статусом.

Особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо суддів обумовлені їхнім конституційним статусом та

необхідністю гарантування незалежності судової влади. Відповідно до ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддя під час здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, втручання чи тиску, а однією з гарантій такої незалежності виступає встановлення спеціального порядку притягнення його до юридичної відповідальності [286; 48]. Водночас зазначені гарантії не створюють для судді імунітету від кримінального переслідування, а покликані забезпечити виключно незалежне здійснення ним правосуддя та запобігти використанню кримінального процесу як інструменту впливу на судову владу.

Однією з таких гарантій є спеціальний порядок застосування найбільш суворих заходів забезпечення кримінального провадження. Так, відповідно до ст. 482 КПК України затримання судді, а також застосування щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи арешту здійснюються за згодою Вища рада правосуддя. Законодавець прямо визначає, що без надання такої згоди суддя не може бути затриманий, утримуватися під вартою чи перебувати під арештом до ухвалення обвинувального вироку суду [173]. Зазначені положення узгоджуються із ч. 1 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка закріплює гарантії суддівської недоторканності [286].

Особливості процесуального порядку передбачені також для випадків здійснення кримінального провадження щодо суддів Вищий антикорупційний суд. Відповідно до ст. 482-1 КПК України під час досудового розслідування клопотання учасників кримінального провадження, у тому числі щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, розглядаються слідчим суддею у порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом [173]. Водночас зазначені положення мають спеціальний характер і застосовуються лише у випадках, прямо передбачених КПК України.

Додатковою гарантією неупередженості судового контролю є положення ч. 10 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого не допускається вирішення питання про застосування запобіжного заходу судом, у якому особа обіймає або раніше обіймала посаду судді. У такому випадку

відповідне клопотання підлягає розгляду судом, який є найбільш територіально наближеним до відповідного суду, але розташований в іншій адміністративно-територіальній одиниці, якщо інше не встановлено процесуальним законом [286]. На нашу думку, таке правило спрямоване насамперед на усунення будь-яких сумнівів щодо неупередженості судового розгляду та забезпечення довіри суспільства до судових рішень.

Разом із тим аналіз положень глави 37 КПК України дає підстави стверджувати, що процесуальні особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо суддів урегульовані лише фрагментарно. Фактично законодавець акцентує увагу на необхідності отримання згоди Вищої ради правосуддя, однак не визначає безпосередньо у КПК України порядок звернення із відповідним поданням, строки його розгляду, вимоги до його змісту та перелік матеріалів, які повинні його супроводжувати. На наше переконання, така законодавча конструкція не є достатньо вдалою, оскільки створює необхідність звернення до інших нормативно-правових актів для з'ясування порядку реалізації положень ст. 482 КПК України.

Із системного аналізу законодавства випливає, що наведена норма має відсильний характер, а порядок отримання відповідної згоди визначається Законом України «Про Вищу раду правосуддя». Саме цей Закон регламентує організацію діяльності Вищої ради правосуддя як незалежного конституційного органу державної влади та суддівського врядування, основним призначенням якого є забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, доброчесності та підзвітності суспільству, а також дотримання Конституції України, законів України і професійної етики суддями та прокурорами [261].

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» одним із повноважень цього органу є надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом [261]. Процедурні питання реалізації зазначеного повноваження врегульовані главою 7 цього Закону.

Так, ст. 58 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» передбачає, що

для отримання відповідної згоди до Вищої ради правосуддя подається спеціальне подання. Водночас аналіз цієї норми свідчить, що законодавець не встановив самостійних вимог до форми та змісту такого подання, обмежившись вказівкою про необхідність його відповідності вимогам КПК України. Разом із тим чинний КПК України не містить окремої процесуальної норми, яка б визначала форму, структуру чи обов'язкові реквізити такого документа. Таким чином, у законодавчому регулюванні фактично існує певна нормативна невизначеність.

На нашу думку, така прогалина не сприяє однаковому застосуванню відповідних процесуальних норм на практиці. Виходячи із загальних засад кримінального процесуального законодавства, можна дійти висновку, що подання про надання згоди на затримання судді або застосування щодо нього запобіжного заходу повинно містити належне обґрунтування існування передбачених законом підстав для відповідного обмеження права на свободу та особисту недоторканість, посилання на докази, що підтверджують обґрунтованість підозри, наявність процесуальних ризиків, визначених ст. 177 КПК України, а також мотиви, з яких застосування менш обмежувальних заходів не забезпечить досягнення завдань кримінального провадження. Саме такий підхід, на наше переконання, відповідав би принципам верховенства права, юридичної визначеності та належної правової процедури, особливо в сучасних умовах функціонування системи кримінальної юстиції України під час дії правового режиму воєнного стану.

Проведений аналіз чинного кримінального процесуального законодавства дає підстави стверджувати, що окремі питання застосування запобіжних заходів щодо суддів залишаються недостатньо врегульованими. Насамперед це стосується відсутності у КПК України чітких вимог до порядку внесення подання про надання згоди на затримання судді, застосування щодо нього тримання під вартою чи арешту, а також вимог до його форми та змісту. Така законодавча невизначеність може негативно впливати на єдність правозастосовної практики та створювати передумови для неоднакового тлумачення процесуальних норм.

На нашу думку, з метою усунення зазначеної прогалини доцільно вдосконалити положення ст. 482 КПК України, передбачивши безпосередньо у кримінальному процесуальному законі вимоги до подання про надання згоди на затримання судді, застосування щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи арешту. Такий підхід відповідатиме принципу юридичної визначеності, сприятиме уніфікації процесуальної практики та забезпечить більш високий рівень гарантій незалежності судової влади.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне доповнити ст. 482 КПК України новою частиною такого змісту:

«2. Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом подається до Вищої ради правосуддя Генеральним прокурором або його заступником, а щодо судді Вищого антикорупційного суду – Генеральним прокурором (виконувачем обов'язків Генерального прокурора). Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом повинно відповідати вимогам, передбаченим статтею 184 цього Кодексу.

Подання, яке не відповідає вимогам статті 184 цього Кодексу, Вища рада правосуддя вмотивованим рішенням повертає Генеральному прокурору або його заступнику, а щодо судді Вищого антикорупційного суду – Генеральному прокурору (виконувачу обов'язків Генерального прокурора).»

Запропоновані зміни, на наше переконання, дозволили б усунути існуючу прогалину у правовому регулюванні та забезпечили б однаковий підхід до підготовки процесуальних документів, що є підставою для вирішення питання про застосування найбільш суворих заходів забезпечення кримінального провадження щодо суддів.

Відповідно до положень Закону України «Про Вищу раду правосуддя» подання про надання згоди на затримання судді, застосування щодо нього тримання під вартою чи арешту розглядається Вищою радою правосуддя протягом п'яти днів із дня його надходження [261]. При цьому законодавець передбачає окремі процедурні особливості залежно від того, чи стосується

відповідне подання судді суду загальної юрисдикції, чи судді Вищого антикорупційного суду.

Так, якщо вирішується питання щодо судді суду загальної юрисдикції, його особиста участь у засіданні Вищої ради правосуддя не є обов'язковою. Виклик судді здійснюється лише за необхідності отримання від нього пояснень. У такому випадку саме Вища рада правосуддя забезпечує його повідомлення про дату, час і місце засідання. Одночасно про розгляд відповідного подання обов'язково повідомляються Генеральний прокурор або його заступник шляхом невідкладного направлення відповідного повідомлення [261].

Інший порядок передбачений для розгляду подань щодо суддів Вищого антикорупційного суду. Закон України «Про Вищу раду правосуддя» встановлює обов'язковість участі такого судді або його представника під час розгляду питання про надання відповідної згоди. Повідомлення про дату, час і місце проведення засідання невідкладно направляється Генеральному прокурору (або особі, яка виконує його обов'язки), а також самому судді Вищого антикорупційного суду чи його представнику [261].

Разом із тим законодавець визначає, що неприбуття Генерального прокурора, його заступника чи особи, яка виконує обов'язки Генерального прокурора, а також судді або його представника незалежно від причин не перешкоджає розгляду відповідного подання [261]. На нашу думку, така законодавча модель спрямована на забезпечення оперативності прийняття рішень та недопущення штучного затягування процедури, однак її застосування повинно поєднуватися з безумовним дотриманням права відповідної особи бути належним чином повідомленою про розгляд питання та реалізувати своє право на надання пояснень.

Відповідно до положень ст.ст. 34, 59–60 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» розгляд подання здійснюється у визначеній законом процесуальній послідовності. Спочатку головуючий на засіданні Вищої ради правосуддя коротко викладає зміст подання та обґрунтування необхідності надання згоди на затримання судді або застосування щодо нього тримання під вартою чи арешту.

Після цього слово надається Генеральному прокурору, його заступнику або уповноваженому прокурору, а у випадку розгляду питання щодо судді Вищого антикорупційного суду - Генеральному прокурору чи особі, яка виконує його обов'язки [261].

У разі участі судді або його представника їм також надається можливість висловити свою позицію та надати відповідні пояснення. Якщо ж суддя відмовляється від надання пояснень, це не перешкоджає подальшому розгляду подання, який продовжується на підставі наявних матеріалів [261]. На нашу думку, така процедура узгоджується із принципами змагальності та забезпечення права на захист, оскільки гарантує можливість бути вислуханим, однак не ставить можливість прийняття рішення у залежність від реалізації особою цього права.

За результатами розгляду подання Вища рада правосуддя ухвалює рішення більшістю голосів її членів, які беруть участь у засіданні, шляхом відкритого поіменного голосування. Після оголошення рішення воно негайно вручається Генеральному прокурору, його заступнику або уповноваженому прокурору, а якщо питання стосується судді Вищого антикорупційного суду - Генеральному прокурору чи особі, яка виконує його обов'язки [261].

На наше переконання, чинний порядок розгляду таких подань загалом забезпечує необхідний рівень процесуальних гарантій незалежності судової влади. Разом із тим удосконалення положень КПК України шляхом деталізації вимог до подання про надання відповідної згоди дозволило б забезпечити більш високий рівень юридичної визначеності, єдності правозастосовної практики та ефективності судового контролю, що набуває особливої ваги в умовах функціонування системи правосуддя України під час дії правового режиму воєнного стану.

Відповідно до ст. 61 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» рішення Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, застосування щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи арешту може бути оскаржене у порядку, визначеному кримінальним процесуальним

законодавством України. При цьому законодавець передбачив, що таке оскарження здійснюється не як самостійний спосіб судового захисту, а як складова апеляційної скарги на відповідну ухвалу слідчого судді про затримання судді, застосування щодо нього тримання під вартою чи арешту [261].

Разом із тим аналіз чинного законодавства свідчить про певну неузгодженість між положеннями КПК України та Закону України «Про Вищу раду правосуддя». Зокрема, порядок діяльності Вищої ради правосуддя достатньо детально регламентований спеціальним законом, однак відповідні положення не знайшли належного відображення у кримінальному процесуальному законодавстві. На нашу думку, така ситуація не повною мірою відповідає принципу юридичної визначеності, оскільки ключові процесуальні питання, безпосередньо пов'язані із застосуванням найбільш суворих заходів забезпечення кримінального провадження, повинні бути врегульовані саме нормами КПК України.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним удосконалити ст. 482 КПК України, закріпивши безпосередньо в її положеннях строки розгляду Вищою радою правосуддя подання про надання згоди на затримання судді, застосування щодо нього тримання під вартою чи арешту, а також процесуальний порядок вручення й оскарження відповідного рішення. Це сприятиме узгодженню положень спеціального законодавства із кримінальним процесуальним законом та забезпечить більш високий рівень процесуальної визначеності.

З огляду на викладене пропонуємо доповнити ст. 482 КПК України новими частинами такого змісту:

«3. Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом розглядається Вищою радою правосуддя протягом п'яти днів після його отримання.

4. Рішення Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом негайно вручається Генеральному прокурору, його заступнику або уповноваженому прокурору, а щодо судді Вищого антикорупційного суду - Генеральному прокурору (виконувачу обов'язків

Генерального прокурора). Таке рішення може бути оскаржене в порядку, визначеному цим Кодексом, як складова частина скарги на відповідну ухвалу слідчого судді про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом».

На наше переконання, реалізація зазначених пропозицій дозволить підвищити рівень нормативної визначеності процедури застосування запобіжних заходів щодо суддів, сприятиме однаковому застосуванню процесуальних норм та посиленню гарантій незалежності судової влади, що є особливо актуальним в умовах функціонування системи правосуддя під час правового режиму воєнного стану.

Особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо народних депутатів України визначаються положеннями ст. 482-2 КПК України. При цьому чинне законодавство після конституційної реформи щодо депутатської недоторканності виходить із необхідності забезпечення балансу між принципом рівності всіх перед законом та гарантіями незалежного здійснення народним депутатом своїх представницьких повноважень.

Водночас ч. 2 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» прямо передбачає, що особливості застосування до народного депутата України запобіжних заходів визначаються саме положеннями КПК України [284]. Таким чином, кримінальний процесуальний закон є спеціальним нормативним актом, який регламентує процедуру застосування відповідних заходів забезпечення кримінального провадження щодо цієї категорії осіб.

Відповідно до ст. 482-2 КПК України клопотання про застосування запобіжного заходу стосовно народного депутата України підлягає обов'язковому погодженню Генеральним прокурором або особою, яка виконує його обов'язки [173]. На нашу думку, така законодавча вимога обумовлена особливим конституційним статусом народного депутата та необхідністю забезпечення додаткового процесуального контролю за законністю ініціювання відповідного клопотання.

Загальним правилом є те, що таке клопотання розглядається слідчим

суддею суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування. Водночас якщо кримінальне провадження належить до підсудності Вищого антикорупційного суду, питання про застосування запобіжного заходу вирішує слідчий суддя цього суду [173]. Оскільки наведені правила визначають виключно компетенцію відповідного суду, вони застосовуються незалежно від категорії кримінального правопорушення, якщо це прямо передбачено положеннями кримінального процесуального законодавства.

Однією із важливих процесуальних гарантій є встановлена законом обов'язкова участь народного депутата України під час розгляду клопотання про застосування щодо нього запобіжного заходу. Разом із тим законодавець передбачає і виняток із цього правила: якщо народний депутат був належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання, однак без поважних причин не прибув до суду або не повідомив про причини своєї неявки, слідчий суддя вправі розглянути відповідне клопотання за його відсутності [173].

На нашу думку, така конструкція процесуальної норми є виправданою, оскільки, з одного боку, гарантує особі можливість особисто реалізувати своє право на захист, а з іншого - виключає можливість використання процесуальних прав для безпідставного затягування судового розгляду. Особливого значення зазначені положення набувають у сучасних умовах, коли ефективність кримінального провадження повинна поєднуватися із безумовним дотриманням принципів справедливого судового розгляду та верховенства права навіть за умов дії правового режиму воєнного стану.

Показовим прикладом практичної реалізації положень ст. 482-2 КПК України є судова практика щодо застосування запобіжних заходів стосовно народних депутатів України. Так, у кримінальному провадженні за підозрою народного депутата України у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 369 КК України, слідчий суддя Вищого антикорупційного суду ухвалою від 28 листопада 2023 року застосував до підозрюваного запобіжний захід у вигляді тримання під вартою із визначенням альтернативи у

вигляді застави в сумі 40 260 000 грн. Підозрюваного було взято під варту безпосередньо в залі судового засідання, а строк дії запобіжного заходу визначено до 21 січня 2024 року. Одночасно суд визначив перелік процесуальних обов'язків, які підлягали виконанню у разі внесення застави, а саме: прибувати за кожним викликом детектива, прокурора, слідчого судді або суду; не залишати без відповідного дозволу визначені адміністративно-територіальні одиниці; повідомляти про зміну місця проживання чи роботи; утримуватися від спілкування з особами, визначеними в ухвалі; передати на зберігання документи для виїзду за кордон; носити електронний засіб контролю [387].

Наведений приклад, на нашу думку, переконливо демонструє, що спеціальний процесуальний статус народного депутата України не виключає можливості застосування до нього найсуворіших заходів забезпечення кримінального провадження. Особливості правового регулювання стосуються насамперед процесуального порядку їх ініціювання та розгляду, тоді як критерії оцінки обґрунтованості підозри, існування ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, а також принцип пропорційності обмеження прав особи залишаються однаковими для всіх учасників кримінального провадження.

Водночас ст. 482-2 КПК України встановлює ще одну спеціальну процесуальну гарантію - обов'язок інформування про застосування запобіжного заходу щодо народного депутата України. Так, про постановлення відповідної ухвали невідкладно, але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її прийняття, повідомляється Голова Верховної Ради України, а якщо запобіжний захід застосовано щодо Голови Верховної Ради України - Перший заступник Голови Верховної Ради України [173].

Крім того, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 483 КПК України обов'язок щодо інформування поширюється також на випадки застосування заходів забезпечення кримінального провадження стосовно суддів та інших осіб, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження. У таких випадках повідомляються органи або посадові особи, які обрали, призначили відповідну особу чи забезпечують заміщення відповідної посади [84].

Як слушно зазначає авторський колектив науково-методичних рекомендацій «Особливості досудового розслідування щодо окремої категорії осіб», таке інформування здійснюється шляхом направлення офіційного письмового повідомлення на адресу відповідного органу або посадової особи поштовим, електронним, факсимільним чи іншим способом зв'язку. При цьому зазначене повідомлення не слід ототожнювати з процесуальною дією повідомлення у кримінальному провадженні, передбаченою ст. 111 КПК України. Фактично йдеться про службовий лист, оформлений на офіційному бланку, який містить інформацію про застосований щодо особи запобіжний захід або про ухвалення вироку. Доцільним також є зазначення у такому листі виду запобіжного заходу та строку його дії [222, с. 47].

На наше переконання, законодавче регулювання цієї процедури потребує подальшого вдосконалення. Чинна редакція ст. 483 КПК України не містить чітко визначеного строку направлення відповідного повідомлення, що на практиці може породжувати різні підходи до виконання цього процесуального обов'язку та створювати підстави для спорів щодо своєчасності інформування. Особливої актуальності це питання набуває в умовах воєнного стану, коли оперативність процесуальних рішень повинна поєднуватися з безумовним дотриманням вимог кримінального процесуального закону.

З огляду на викладене вважаємо доцільним уточнити положення ч. 1 ст. 483 КПК України, виклавши її початок у такій редакції:

«Про застосування запобіжного заходу, ухвалення вироку протягом 24 годин з моменту прийняття відповідного процесуального рішення повідомляються:».

Запропонована редакція, на нашу думку, сприятиме однаковому застосуванню відповідної процесуальної норми, мінімізує можливість виникнення спорів щодо своєчасності виконання обов'язку з інформування та забезпечить належний рівень правової визначеності.

Отже, здійснення кримінального провадження щодо осіб, стосовно яких КПК України передбачає спеціальний процесуальний порядок, обумовлює

наявність особливостей під час обрання, зміни та скасування заходів забезпечення кримінального провадження. Ці особливості стосуються насамперед процедури погодження відповідних клопотань, визначення компетентного суб'єкта їх розгляду, участі окремих учасників провадження, а також виконання додаткових процесуальних обов'язків щодо інформування визначених законом органів і посадових осіб. Водночас такі спеціальні правила не змінюють загальних підстав застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а лише конкретизують процесуальний механізм їх реалізації щодо окремих категорій осіб, забезпечуючи баланс між принципом рівності всіх перед законом, гарантіями незалежності виконання публічних функцій та ефективністю кримінального провадження.

Висновки до розділу 4

1. Ппідстави застосування правообмежувального заходу визначено як передбачене кримінальним процесуальним законом поєднання нормативно встановленої можливості його застосування та конкретних фактичних обставин, достатніх для висновку про необхідність відповідного процесуального втручання. Юридичну складову становлять норми КПК України, які визначають мету, суб’єктів, підстави та порядок застосування конкретного заходу, а фактичну – відомості про поведінку особи й інші обставини кримінального провадження, з якими закон пов’язує можливість його застосування. До умов правомірності віднесено належну компетенцію суб’єкта, відповідність заходу встановленій законом меті, додержання процесуальної форми і строків, обґрунтованість та вмотивованість рішення, необхідність і співмірність обмеження прав, а також судовий контроль та оскарження у випадках і порядку, передбачених КПК України.

2. Розмежовано загальний і спеціальний рівні правового регулювання підстав застосування заходів, зокрема положення ч. 3 ст. 132 КПК України утворюють загальний рівень лише для заходів забезпечення кримінального

провадження, передбачених розділом ІІ КПК України, та не можуть поширюватися на всі засоби процесуального забезпечення участі осіб. Спеціальний рівень визначається нормами, які регламентують конкретний захід з урахуванням його мети, характеру впливу, суб'єкта застосування та правових наслідків. Під час застосування запобіжного заходу встановленню підлягають обґрунтована підозра, наявність хоча б одного з ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, обставини, визначені ст. 178 КПК України, та недостатність застосування більш м'якого запобіжного заходу. Для приводу і накладення грошового стягнення визначальними є належне здійснення виклику, неприбуття особи та відсутність поважних причин, тоді як підстави й порядок реалізації непримусових засобів встановлюються відповідними спеціальними нормами КПК України.

3. Сформовано процесуальний механізм застосування правообмежувальних засобів: установлення та перевірка фактичних обставин; визначення належної правової основи; з'ясування компетенції уповноваженого суб'єкта; оцінювання необхідності процесуального втручання; перевірка можливості досягнення встановленої мети менш обтяжливим засобом, якщо КПК України передбачає відповідні альтернативи; прийняття й належне оформлення процесуального рішення; його виконання; перевірка збереження підстав подальшого застосування заходу; зміна або припинення обмеження після відпадіння відповідних підстав.

4. Доведено, що в умовах воєнного стану неприбуття особи, зміна місця її перебування або невиконання процесуального обов'язку не можуть визнаватися ухиленням без з'ясування впливу бойових дій, тимчасової окупації, евакуації, проходження військової служби, перебування за межами України, порушення транспортного сполучення чи відсутності стабільного зв'язку. Встановлення об'єктивної неможливості виконання процесуального обов'язку виключає застосування заходу, юридичною передумовою якого є неприбуття без поважних причин або невиконання обов'язку за відсутності обставин, що об'єктивно перешкоджали його виконанню.

5. Встановлено, що не кожен захід забезпечення кримінального провадження обмежує право на свободу та особисту недоторканність. Накладення грошового стягнення, тимчасове вилучення й арешт майна безпосередньо втручаються у майнову сферу; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади – у можливість здійснювати відповідну діяльність; тимчасовий доступ до речей і документів може зачіпати право власності, приватність та охоронювану законом таємницю. Вплив таких заходів на поведінку особи не є достатнім для їх автоматичного визнання обмеженням права, гарантованого ст. 5 Конвенції, однак потребує самостійної перевірки законності, необхідності та співмірності втручання у відповідне право.

6. Визначено, що рішення про застосування або продовження правообмежувального заходу має містити конкретні фактичні дані, які підтверджують передбачені законом підстави втручання; оцінку індивідуальних обставин; мотиви вибору виду, змісту та строку обмеження; а у випадках, установлених КПК України, – обґрунтування недостатності менш обтяжливого засобу. Збереження підстав тривалого застосування запобіжних та інших істотних правообмежувальних заходів потребує періодичної перевірки, необхідність запровадження якої підтримали 84 % респондентів. Тяжкість кримінального правопорушення, посилання на потреби досудового розслідування або сам факт дії воєнного стану не можуть самі собою виправдовувати обмеження права на свободу та особисту недоторканність.

7. Визначено особливості обрання та перегляду запобіжного заходу. Клопотання сторони обвинувачення має містити конкретні обставини, що підтверджують обґрунтованість підозри, наявність кожного заявленого ризику, передбаченого ст. 177 КПК України, та недостатність застосування більш м’якого запобіжного заходу. Під час вирішення питання про зміну або скасування запобіжного заходу оцінюванню підлягають зміна чи зникнення ризиків, нові обставини кримінального провадження, виконання особою покладених процесуальних обов’язків, тривалість установлених обмежень та

можливість досягнення визначеної законом мети менш обтяжливим засобом. Належна процесуальна поведінка особи не є автоматичною підставою для скасування запобіжного заходу, однак має враховуватися під час перевірки збереження ризиків і необхідності подальшого застосування відповідного обмеження.

8. Розкрито особливості застосування запобіжних та інших правообмежувальних заходів щодо осіб, стосовно яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження відповідно до глави 37 КПК України. Встановлені законом процедури визначено додатковими гарантіями, зумовленими конституційним або професійним статусом відповідних осіб та необхідністю запобігти неправомірному втручанню в здійснення ними визначених законом функцій, а не привілеями чи звільненням від кримінальної процесуальної відповідальності. Застосування таких гарантій не усуває необхідності доведення загальних і спеціальних підстав відповідного заходу, а передбачає поєднання вимог розділу II та глави 37 КПК України.

За результатами аналізу ст. 482 КПК України та ст. ст. 58–61 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» обґрунтовано необхідність їх узгодження в частині вимог до подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом, послідовності одержання згоди Вищої ради правосуддя та постановлення ухвали слідчим суддею, а також передбачених законом винятків із загального порядку. Водночас строк розгляду подання, порядок участі визначених законом осіб, прийняття, вручення й оскарження рішення Вищої ради правосуддя вже врегульовані спеціальним законом і не потребують дублювання в КПК України.

Запропоновано конкретизувати ч. 1 ст. 483 КПК України, передбачивши, що визначені законом органи та службові особи повідомляються про застосування запобіжного заходу або ухвалення вироку невідкладно, але не пізніше двадцяти чотирьох годин із моменту прийняття відповідного рішення, а також установити суб’єкта, спосіб надсилання і порядок підтвердження одержання такого повідомлення. Відповідна пропозиція забезпечує уніфікацію

строків інформування та належну реалізацію додаткових процесуальних гарантій осіб, визначених главою 37 КПК України.

РОЗДІЛ 5
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ОСІБ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

5.1. Зарубіжний досвід забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Особливості функціонування системи кримінальної юстиції України в умовах воєнного стану та інших особливих правових режимів зумовили необхідність суттєвого оновлення кримінального процесуального законодавства. Однією з найбільш динамічних сфер реформування стало правове регулювання заходів забезпечення кримінального провадження, застосування яких безпосередньо пов'язане з обмеженням конституційних прав і свобод людини. Водночас чинне законодавство у цій сфері не позбавлене прогалин і суперечностей, що свідчить про потребу його подальшого вдосконалення.

Кримінальне процесуальне законодавство України розвивається у тісному взаємозв'язку з міжнародними правовими стандартами. Саме тому дослідження зарубіжних моделей регулювання заходів забезпечення кримінального провадження має не лише теоретичне, а й прикладне значення. Аналіз іноземного досвіду дозволяє визначити найбільш ефективні правові механізми, які забезпечують належний баланс між інтересами кримінального правосуддя, суспільною безпекою та необхідністю дотримання основоположних прав людини.

Поряд із тим імплементація зарубіжного досвіду не повинна здійснюватися шляхом механічного перенесення окремих законодавчих моделей до національної правової системи. Формування інституту заходів забезпечення кримінального провадження в кожній державі відбувалося під впливом історичних традицій, особливостей правової системи, політичного устрою та соціально-економічних умов. Саме тому запозичення окремих процесуальних

механізмів має ґрунтуватися на їх науковій оцінці, адаптації до українських реалій та відповідності положенням Конституції України, міжнародним договорам і практиці Європейського суду з прав людини.

На сьогодні значний науковий інтерес становить досвід держав англо-американської правової сім'ї, насамперед Сполучених Штатів Америки та Великої Британії, де сформовано ефективні механізми судового контролю за застосуванням заходів процесуального забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. Водночас не менш цінним є досвід держав континентальної правової системи - Німеччини, Франції та Італії, законодавство яких характеризується високим рівнем гарантій дотримання прав людини при застосуванні вищевказаних заходів.

Крім того, особливої уваги заслуговують результати реформ кримінального процесуального законодавства держав Центральної та Східної Європи, а також країн Балтії. Важливими для України є й напрацювання держав, які після розпаду СРСР здійснили комплексну модернізацію кримінального процесуального законодавства та адаптували його до європейських стандартів. Аналіз такого досвіду дозволяє визначити найбільш ефективні механізми вдосконалення національного законодавства щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження в умовах сучасних безпекових викликів.

Аналіз кримінального процесуального законодавства зарубіжних держав свідчить, що, незважаючи на відмінності у побудові національних правових систем, найбільш поширеними механізмами забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні є заходи забезпечення особистої свободи та належної процесуальної поведінки (затримання і запобіжні заходи), заходи забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, а також процесуальні гарантії реалізації права на захист та інших процесуальних прав учасників кримінального провадження. Саме ці інститути найбільш активно розвиваються у законодавстві іноземних держав, зазнають постійного вдосконалення під впливом практики Європейського суду з прав людини та

міжнародних стандартів захисту прав людини, а тому становлять найбільший науковий і практичний інтерес для України. Їх визначальною особливістю є комплексний характер правового регулювання, оскільки вони одночасно виконують гарантійну, охоронну, превентивну та забезпечувальну функції. З одного боку, ці заходи покликані забезпечити досягнення завдань кримінального провадження, належну процесуальну поведінку його учасників і ефективність кримінального судочинства, а з іншого - мінімізувати втручання у права і свободи людини шляхом запровадження процесуальних гарантій, судового контролю, альтернативних запобіжних механізмів, програм захисту учасників кримінального провадження та ефективних засобів реалізації права на захист. Саме тому вони набули найбільшого розвитку в законодавстві зарубіжних держав і становлять особливий інтерес у контексті вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

З огляду на це доцільно детально розглянути особливості їх нормативного регулювання та практики застосування в окремих зарубіжних країнах з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використаний під час удосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Дослідження зарубіжних моделей застосування заходів доцільно процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні розпочати з правової системи Великої Британії, яка справила визначальний вплив на формування сучасних механізмів судового контролю за обмеженням права людини на свободу. Важливим етапом становлення таких гарантій стало прийняття у 1679 році Habeas Corpus Act, який заклав фундаментальні засади захисту особи від свавільного затримання. Як зазначає О. В. Сокальська, цим нормативним актом було запроваджено обов'язок компетентних органів невідкладно доставляти затриману особу до суду для перевірки законності її затримання та вирішення питання про подальше обмеження свободи. Надалі інститут habeas corpus став одним із ключових елементів демократичних правових систем та був імплементований у законодавство багатьох держав, у тому числі України [324, с. 107].

Сучасне кримінальне процесуальне законодавство Великої Британії передбачає можливість застосування такого заходу процесуального примусу, як поліцейський арешт. Особливістю цього інституту є те, що в окремих випадках він може застосовуватися без попереднього судового дозволу. Підстави та порядок його застосування визначені Законом про поліцію та кримінальні докази 1984 року (Police and Criminal Evidence Act 1984).

Відповідно до положень зазначеного Закону поліцейський арешт допускається лише за наявності визначених законом підстав, які свідчать про його необхідність. Зокрема, такий захід може бути застосований, якщо неможливо достовірно встановити особу підозрюваного або його місце проживання; існує ризик заподіяння ним шкоди іншим особам чи їхньому майну; є необхідність захистити самого підозрюваного від можливого насильства; існують обґрунтовані підстави вважати, що без застосування арешту особа може повторно вчинити кримінальне правопорушення; або якщо виникає необхідність захистити дитину чи іншу вразливу особу від потенційно небезпечних дій підозрюваного.

Варто зазначити, що у правовій системі Великої Британії поліцейський арешт має характер короткострокового заходу процесуального примусу. Загальне правило передбачає можливість утримання затриманої особи без судового рішення протягом 24 годин. У разі необхідності цей строк може бути продовжений уповноваженим старшим поліцейським до 36 годин. Подальше тримання особи під вартою допускається виключно на підставі рішення магістратського суду, який може санкціонувати продовження строку затримання, однак загальний строк не може перевищувати 96 годин.

Важливою гарантією захисту прав затриманих у Великій Британії є інститут «офіцера з нагляду» (або «офіцера із забезпечення тримання під вартою»). Саме ця посадова особа здійснює постійний контроль за законністю застосування поліцейського арешту та дотриманням процесуальних прав затриманого. Кожна особа після фактичного затримання підлягає обов'язковому доставленню до такого офіцера, який перевіряє наявність законних підстав для

подальшого тримання її під вартою без судової санкції. Крім того, до компетенції офіцера з нагляду належить контроль за додержанням установлених законом строків затримання, забезпечення права особи на професійну правничу допомогу, медичну допомогу, повідомлення родичів про затримання та інших процесуальних гарантій.

Законодавством Великої Британії передбачено обов'язковий періодичний перегляд законності подальшого тримання особи під вартою. Перша перевірка здійснюється через шість годин після затримання, а всі наступні - з інтервалом не більше дев'яти годин. Такий механізм покликаний забезпечити постійний контроль за необхідністю застосування поліцейського арешту та запобігти необґрунтованому обмеженню права особи на свободу.

Досвід Великої Британії був частково врахований під час реформування кримінального процесуального законодавства України. З прийняттям КПК України у 2012 році було запроваджено інститут службових осіб, відповідальних за перебування затриманих осіб, функціональне призначення яких значною мірою відповідає британському інституту «офіцера з нагляду». Правовий статус таких службових осіб визначено статтями 212 та 213 КПК України, а також деталізовано підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема Інструкцією про заходи щодо дотримання вимог законодавства під час затримання осіб без ухвали слідчого судді чи суду та Положенням про слідчі підрозділи Національної поліції України [173; 142].

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України та підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують діяльність службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, свідчить про наявність низки нормативних і організаційних проблем, які негативно впливають на ефективність реалізації цього інституту. Насамперед законодавство не містить чітких вимог до кандидатів на такі посади, не визначає критерії їх професійної підготовки, компетентності та порядку призначення, що призводить до неоднакового застосування відповідних положень на практиці.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати про необхідність

комплексного вдосконалення правового регулювання діяльності службових осіб, відповідальних за перебування затриманих. Насамперед доцільним видається внесення змін до статей 212–213 КПК України з метою більш чіткого визначення їх процесуального статусу, компетенції, гарантій незалежності та меж юридичної відповідальності. Одночасно потребують нормативного закріплення кваліфікаційні вимоги до осіб, які призначаються на відповідні посади, порядок їх добору, професійної підготовки та підвищення кваліфікації, що сприятиме уніфікації правозастосовної практики та підвищенню професійного рівня виконання покладених на них функцій.

Не менш важливим напрямом реформування є усунення дублювання контрольних повноважень між службовими особами, відповідальними за перебування затриманих, слідчими, оперативними черговими, керівниками органів досудового розслідування та іншими суб'єктами, на яких покладається забезпечення прав затриманих. Законодавче розмежування їх компетенції дозволить уникнути розпорошення відповідальності та забезпечить персоніфікований контроль за дотриманням процесуальних гарантій затриманої особи.

Перспективним напрямом удосконалення також є цифровізація діяльності зазначеного інституту шляхом запровадження єдиної електронної системи фіксації процесуальних дій щодо затриманої особи. Така система повинна забезпечувати автоматичний облік часу фактичного затримання, повідомлення центрів з надання безоплатної правничої допомоги, проведення медичного огляду, реалізації права на захисника, повідомлення родичів та інших процесуально значущих дій, що сприятиме підвищенню рівня прозорості діяльності правоохоронних органів та ефективності прокурорського, судового і громадського контролю.

Значний вплив на формування сучасної системи запобіжних заходів Сполучених Штатів Америки справила саме британська правова традиція. Після здобуття незалежності США успадкували основні інститути англійського кримінального процесу, адаптувавши їх до власної конституційної моделі.

Особливого розвитку набули конституційні гарантії захисту права людини на свободу та особисту недоторканність.

Основні засади застосування заходів процесуального примусу у США закріплено безпосередньо в Конституції США, а їх подальший розвиток забезпечили конституційні поправки, насамперед Білль про права 1791 року. Саме ці положення сформували сучасну систему процесуальних гарантій, серед яких особливе значення мають заборона необґрунтованих арештів і обшуків, право на судовий контроль за законністю затримання, право на справедливий судовий розгляд, право на професійну правничу допомогу, а також заборона встановлення надмірної застави чи застосування жорстоких і незвичайних покарань. У сукупності ці гарантії стали основою сучасної американської моделі застосування запобіжних заходів, яка значною мірою вплинула на розвиток кримінального процесуального законодавства багатьох демократичних держав [151, с.19-21; 205, с. 238].

Конституційно-правова модель застосування запобіжних заходів у Сполучених Штатах Америки ґрунтується на презумпції судового контролю за будь-яким обмеженням права особи на свободу. Загальним правилом є здійснення арешту лише на підставі судового ордера, виданого за наявності достатніх підстав. Водночас американське законодавство допускає винятки із цього правила. У невідкладних випадках, коли існують обґрунтовані підстави вважати, що затримка із затриманням може призвести до втечі особи, знищення доказів або створення загрози суспільній безпеці, правоохоронні органи мають право здійснити арешт без попереднього судового дозволу. У такому разі діє конституційна вимога про якнайшвидше доставлення затриманої особи до суду для перевірки законності затримання та вирішення питання щодо подальшого застосування запобіжного заходу.

Під час здійснення арешту правоохоронні органи зобов'язані суворо дотримуватися встановлених законом процесуальних гарантій. Поліцейські мають право провести особистий обшук затриманого з метою вилучення зброї, небезпечних предметів, а також речей і документів, які можуть мати доказове

значення у кримінальному провадженні. Після доставлення особи до місця тримання під вартою здійснюється її офіційна реєстрація: фіксуються персональні дані, час затримання, підстави арешту, проводяться фотографування, дактилоскопіювання та інші ідентифікаційні процедури.

Однією з обов'язкових процесуальних гарантій є негайне повідомлення затриманому суті підозри, а також роз'яснення його процесуальних прав. Особі надається можливість повідомити про затримання членів сім'ї чи інших близьких осіб, а також скористатися правом на правничу допомогу адвоката. У провадженнях щодо кримінальних правопорушень невеликої тяжкості законодавство допускає звільнення особи без застосування тримання під вартою за умови прийняття нею письмового зобов'язання з'являтися за викликом органу досудового розслідування чи суду або після внесення застави.

Таким чином, американська система запобіжних заходів передбачає декілька альтернативних механізмів забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного. Залежно від обставин кримінального провадження та відомостей про особу суд може застосувати тримання під вартою, заставу або особисте поручительство.

Найсуворіший запобіжний захід - тримання під вартою - застосовується переважно тоді, коли існують достатні підстави вважати, що підозрюваний може переховуватися від правосуддя, перешкоджати кримінальному провадженню, незаконно впливати на потерпілих чи свідків або становити небезпеку для суспільства. Водночас одним із найбільш поширених запобіжних заходів у США є застава, яка широко використовується як у федеральній системі, так і на рівні окремих штатів.

Починаючи з другої половини XX століття, американське законодавство істотно розширило можливості застосування альтернативних запобіжних заходів. Зокрема, федеральне законодавство, а згодом і законодавство більшості штатів, запровадило інститут звільнення під особисте зобов'язання, який не потребує внесення грошової застави. Особа письмово бере на себе обов'язок виконувати визначені судом процесуальні вимоги та з'являтися за кожним

викликом органів кримінальної юстиції.

Поряд із тим суд може покласти на підозрюваного низку додаткових процесуальних обмежень, необхідних для забезпечення належної поведінки під час кримінального провадження. До таких умов належать заборона залишати місце проживання у визначений час доби, обов'язок періодично з'являтися до правоохоронних органів для реєстрації, заборона контактувати з потерпілими чи свідками, обмеження щодо вживання алкогольних напоїв або наркотичних засобів та інші обов'язки. Законодавство США не встановлює вичерпного переліку таких обмежень, залишаючи суду значну дискрецію у визначенні їх змісту. Вирішуючи це питання, суддя виходить із необхідності забезпечити явку підозрюваного до суду, запобігти його незаконному впливу на учасників кримінального провадження, а також гарантувати безпеку суспільства та належне здійснення правосуддя.

Запровадження у Сполучених Штатах Америки запобіжних заходів, альтернативних триманню під вартою та заставі, зумовило необхідність істотного організаційного реформування системи досудового супроводу підозрюваних. Важливим етапом у цьому напрямі стало прийняття Закону про досудові послуги 1982 року, яким було передбачено створення спеціалізованих служб досудового нагляду [71].

На такі служби покладено дві основні групи повноважень. По-перше, вони здійснюють збирання та перевірку інформації про особу підозрюваного, його соціальні зв’язки, місце проживання, зайнятість, попередню поведінку та інші обставини, що мають значення для вирішення судом питання про застосування, зміну або скасування запобіжного заходу. По-друге, ці служби забезпечують нагляд за поведінкою осіб, яких залишено на свободі під заставу, особисте зобов’язання або з покладенням інших визначених судом обов’язків.

Функціонування служб досудового супроводу дозволяє суду приймати більш обґрунтовані та індивідуалізовані рішення щодо необхідності застосування тримання під вартою. Крім того, вони сприяють контролю за виконанням підозрюваним процесуальних обов’язків, його своєчасною явкою до

суду, дотриманням установлених обмежень та недопущенням незаконного впливу на інших учасників кримінального провадження.

Водночас практика застосування запобіжних заходів в Україні свідчить про іншу тенденцію. Аналіз судових рішень щодо обрання, зміни та скасування запобіжних заходів показує, що тримання під вартою залишається одним із найбільш поширених заходів процесуального примусу, незважаючи на його винятковий характер. Натомість менш суворі запобіжні заходи, зокрема особиста порука та застава, застосовуються значно рідше.

Зазначене дає підстави стверджувати, що українська практика потребує подальшого переорієнтування на пріоритет застосування альтернатив триманню під вартою. У цьому контексті корисним може бути досвід США щодо створення спеціалізованої системи досудової оцінки ризиків і контролю за поведінкою підозрюваних, яка забезпечувала б суд об’єктивною інформацією для вибору пропорційного запобіжного заходу та сприяла ефективному виконанню покладених на особу процесуальних обов’язків [332, с. 31].

Особливістю кримінального процесуального законодавства Федеративної Республіки Німеччина є відсутність самостійного структурного інституту запобіжних заходів. У німецькій правовій доктрині вони розглядаються як складова загальної системи заходів процесуального примусу, що застосовуються для забезпечення належного перебігу кримінального провадження. Відповідно, тримання під вартою відноситься до заходів, спрямованих на забезпечення явки підозрюваного чи обвинуваченого до органів досудового розслідування або суду, тоді як окремі форми затримання, пов'язані зі встановленням особи, розглядаються як засоби забезпечення належного збирання та збереження доказів.

Застосування будь-якого заходу процесуального примусу у ФРН ґрунтується на трьох фундаментальних принципах, які традиційно визнаються основою німецької кримінальної процесуальної доктрини.

Першим із них є принцип законності, відповідно до якого будь-яке обмеження прав людини допускається виключно на підставі закону та у суворій

відповідності до встановленої ним процедури. Органи кримінальної юстиції не можуть застосовувати заходи примусу за аналогією або виходити за межі прямо визначених законом повноважень.

Другим принципом є принцип пропорційності, який вимагає, щоб кожен захід процесуального примусу був необхідним, адекватним поставленій меті та найменш обтяжливим для особи серед усіх можливих засобів її досягнення. Навіть у тих випадках, коли закон прямо не містить відповідної вказівки, суд зобов'язаний оцінювати співмірність втручання у права людини із завданнями кримінального провадження.

Третім фундаментальним принципом виступає принцип судового контролю, відповідно до якого рішення про застосування найбільш інтенсивних заходів процесуального примусу, насамперед тих, що пов'язані з обмеженням права на свободу чи недоторканність житла, належить до виключної компетенції суду. Такий підхід забезпечує незалежний контроль за діяльністю органів кримінального переслідування та є однією з найважливіших гарантій захисту прав людини.

Вказані принципи мають конституційне підґрунтя. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина закріплює систему гарантій, що визначають допустимі межі втручання держави у права особи під час кримінального провадження. Зокрема, стаття 2 Основного Закону гарантує кожному право на життя, фізичну недоторканність і свободу особи, встановлюючи, що будь-яке обмеження цих прав можливе лише на підставі закону та з дотриманням передбаченої ним процедури.

Особливе значення для регулювання заходів процесуального примусу має стаття 104 Основного Закону, яка встановлює конституційні гарантії законності обмеження свободи особи. Відповідно до її положень, будь-яке позбавлення чи обмеження свободи можливе виключно на підставі спеціального закону та з неухильним дотриманням визначеної ним процесуальної форми. При цьому Конституція категорично забороняє застосування до затриманої особи фізичного або психологічного примусу, що забезпечує додатковий захист людської гідності

під час кримінального провадження.

Однією з ключових гарантій є виключна компетенція суду щодо вирішення питання про законність і тривалість тримання особи під вартою. Якщо затримання здійснено без попереднього судового рішення, компетентний суддя повинен невідкладно перевірити його законність. При цьому поліція не наділена правом самостійно утримувати особу під вартою понад строк, встановлений Конституцією, - не довше закінчення дня, наступного за днем затримання.

Кожна особа, затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, повинна бути не пізніше наступного дня доставлена до судді. Під час судового розгляду їй повідомляються підстави затримання, роз'яснюються процесуальні права, забезпечується можливість висловити свої заперечення та надати пояснення щодо обставин справи. За результатами такого розгляду суддя зобов'язаний ухвалити мотивоване письмове рішення - або про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, або про негайне звільнення затриманої особи.

Додатковою процесуальною гарантією виступає обов'язок невідкладного повідомлення родичів або іншої довіреної особи про кожен випадок застосування арешту чи продовження строку тримання під вартою. Така вимога забезпечує прозорість діяльності правоохоронних органів, мінімізує ризик свавільного позбавлення волі та відповідає міжнародним стандартам захисту права людини, закріпленим у статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [115, с. 137].

Загалом німецька модель регулювання заходів процесуального примусу характеризується високим рівнем конституційного захисту права на свободу. Поєднання законодавчо визначених процедур, обов'язкового судового контролю, жорстких часових обмежень щодо затримання без судового рішення та процесуальних гарантій для затриманої особи створює ефективний механізм запобігання свавільному обмеженню особистої свободи та забезпечує дотримання принципу верховенства права у кримінальному провадженні.

Загалом система запобіжних заходів Федеративної Республіки Німеччина

має багато спільних рис із сучасною українською моделлю кримінального процесу. Водночас німецьке законодавство характеризується більш детальною та послідовною регламентацією процесуальних гарантій як на конституційному рівні, так і на рівні кримінального процесуального закону. Саме чіткість нормативного визначення підстав застосування заходів процесуального примусу, розвинена система судового контролю та безумовний пріоритет принципу пропорційності становлять основні переваги німецької моделі.

Порівняльний аналіз доцільно продовжити на прикладі Французької Республіки, кримінальний процес якої зазнав численних реформ і сьогодні характеризується власною, досить специфічною системою заходів процесуального примусу. Особливістю французького законодавства є тісний зв'язок між застосуванням запобіжних заходів і формою досудового розслідування.

Так, відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу Франції затримання може застосовуватися під час розслідування очевидних злочинів, коли особу затримано безпосередньо під час вчинення кримінального правопорушення або відразу після нього, зокрема за вказівкою очевидців чи у разі виявлення при ній предметів або слідів, що обґрунтовано свідчать про її причетність до злочину. Крім того, законодавство передбачає можливість короткострокового затримання особи під час процедури встановлення її особи, якщо вона відмовляється повідомити свої анкетні дані або не може належним чином підтвердити їх достовірність.

У зазначених випадках затримання здійснюється органами судової поліції та, як загальне правило, не може перевищувати 24 години. Такий строк відповідає європейським стандартам оперативного судового контролю за обмеженням права на свободу та забезпечує баланс між інтересами кримінального переслідування і гарантіями прав людини.

На стадії попереднього слідства французьке кримінальне процесуальне законодавство передбачає дві основні форми обмеження свободи особи. Перша полягає у застосуванні тимчасового тримання під вартою, яке ініціюється

слідчим суддею за наявності визначених законом підстав. Друга форма полягає у застосуванні судового контролю, який передбачає залишення особи на свободі із покладенням на неї комплексу процесуальних обов'язків та обмежень. Саме інститут судового контролю є одним із найбільш характерних елементів французької системи запобіжних заходів і спрямований на мінімізацію випадків застосування тримання під вартою, що повністю відповідає сучасним міжнародним стандартам захисту права людини на свободу та особисту недоторканність.

Отже, проаналізований зарубіжний досвід переконливо демонструє, що ефективність застосування запобіжних заходів визначається не суворістю процесуального примусу, а наявністю дієвих правових механізмів контролю за його законністю, обґрунтованістю та пропорційністю. Саме розвиток процесуальних гарантій, розширення можливостей застосування альтернативних запобіжних заходів і вдосконалення інститутів судового та відомчого контролю мають стати пріоритетними напрямами подальшого реформування кримінального процесуального законодавства України.

Особливої актуальності дослідження заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні набуває в умовах дії правового режиму воєнного стану. Збройна агресія проти України істотно ускладнила здійснення кримінального провадження, спричинила появу нових ризиків для життя, здоров'я та безпеки його учасників, а також обумовила необхідність пошуку додаткових процесуальних механізмів, здатних забезпечити належну реалізацію їхніх прав і законних інтересів. За таких умов особливого значення набуває вивчення досвіду зарубіжних держав, у законодавстві яких сформовано ефективні механізми забезпечення процесуальної участі осіб, їх захисту, охорони та процесуального супроводу в умовах підвищених безпекових ризиків. Аналіз таких моделей дає можливість оцінити ефективність існуючих правових інструментів, визначити перспективні напрями вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства та адаптувати найбільш успішні міжнародні практики до сучасних потреб кримінального судочинства України.

Насамперед хочемо відмітити, що одним із найбільш дискусійних питань сучасної кримінальної процесуальної науки залишається застосування затримання та тримання під вартою в умовах воєнного чи іншого особливого правового режиму.

Показовим у цьому контексті є законодавство Литовської Республіки. Відповідно до частини шостої статті 25 Закону Литовської Республіки «Про воєнний стан» працівники спеціальних служб уповноважені затримувати осіб на строк до 48 годин, якщо наявна інформація, що їхні дії становлять загрозу національній безпеці держави. Таким чином, законодавець надає компетентним органам можливість оперативно реагувати на потенційні загрози в умовах воєнного стану, однак одночасно встановлює чітке часове обмеження такого затримання.

Особливий порядок передбачений щодо іноземців, затриманих на зазначених підставах. Якщо для вирішення питання про їхній подальший правовий статус необхідний додатковий час, орган досудового розслідування має право звернутися до районного суду за місцем перебування особи із клопотанням про продовження строку затримання понад 48 годин. При цьому таке продовження допускається лише на період, об'єктивно необхідний для ухвалення рішення відповідно до законодавства, яке регулює правовий статус іноземців. Отже, навіть за умов воєнного стану подальше обмеження права на свободу здійснюється виключно на підставі судового рішення, що свідчить про збереження судового контролю як однієї з фундаментальних гарантій захисту прав людини [37].

Литовський підхід демонструє прагнення законодавця поєднати інтереси забезпечення державної безпеки з дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини. Незважаючи на розширення повноважень спеціальних служб у період дії воєнного стану, остаточне вирішення питання про подальше обмеження свободи особи залишається у виключній компетенції суду, що відповідає вимогам статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини [39].

Окремої уваги заслуговують повноваження військовослужбовців щодо застосування заходів процесуального примусу під час дії воєнного стану в Литовській Республіці. Закон Литовської Республіки «Про воєнний стан» наділяє військовослужбовців Збройних сил Литви правом здійснювати затримання осіб у випадках, коли вони не виконують законні вимоги військових або обґрунтовано підозрюються у вчиненні кримінального чи адміністративного правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 13 Закону) [38].

Водночас реалізація таких повноважень супроводжується низкою процесуальних гарантій, покликаних запобігти свавільному обмеженню права на свободу. Насамперед військовослужбовці не здійснюють самостійного досудового розслідування та не уповноважені тривалий час утримувати затриманих осіб. Відповідно до частини четвертої статті 13 зазначеного Закону всі затримані повинні бути невідкладно, але не пізніше ніж протягом 48 годин, передані до компетентних органів, уповноважених здійснювати перевірку законності затримання, досудове розслідування та приймати подальші процесуальні рішення [38].

Цікавим прикладом спеціального правового регулювання заходів забезпечення кримінального провадження в умовах особливого правового режиму є законодавство Естонської Республіки. Закон Естонії «Про надзвичайний стан» встановлює особливий порядок затримання осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень, який певною мірою відрізняється від загальної кримінальної процесуальної процедури [30].

Відповідно до статті 29 зазначеного Закону під час дії надзвичайного стану особа, підозрювана у вчиненні злочину, може бути затримана без попереднього дозволу суду. При цьому строк такого затримання є істотно довшим, ніж за звичайних умов, і може тривати до складання обвинувального акта або початку процедури укладення мирової угоди, однак не більше семи діб. Таким чином, естонський законодавець, враховуючи особливості функціонування правоохоронної системи в кризових умовах, допускає тимчасове розширення повноважень органів досудового розслідування щодо застосування такого

заходу процесуального примусу [30].

Поряд із тим закон передбачає низку процесуальних гарантій, покликаних мінімізувати ризики свавільного позбавлення особи свободи. Зокрема, кожен випадок затримання підлягає обов'язковому процесуальному оформленню шляхом винесення мотивованої постанови органу досудового розслідування. Про прийняте рішення слідчий орган зобов'язаний повідомити прокурора не пізніше ніж протягом 48 годин, що забезпечує здійснення прокурорського нагляду за законністю застосування цього заходу. Крім того, зміст постанови про затримання обов'язково доводиться до відома підозрюваного під підпис, що гарантує реалізацію його права бути поінформованим про підстави обмеження свободи [17].

Додатковою процесуальною гарантією є законодавчо визначений строк проведення першого допиту підозрюваного. Відповідно до частини третьої статті 29 Закону Естонії «Про надзвичайний стан» така слідча дія повинна бути проведена не пізніше трьох діб із моменту затримання. Встановлення конкретного строку для допиту спрямоване на недопущення необґрунтованого затягування процесуальних дій та забезпечення оперативної реалізації права підозрюваного на захист [30].

Аналіз естонської моделі свідчить, що навіть в умовах надзвичайного стану законодавець прагне зберегти баланс між потребами забезпечення громадської безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини. Хоча строки затримання без судового дозволу є більш тривалими, ніж у звичайному кримінальному провадженні, вони компенсуються обов'язковим процесуальним оформленням затримання, прокурорським контролем, своєчасним інформуванням підозрюваного про підстави обмеження його свободи та законодавчим визначенням строків проведення основних процесуальних дій. Такий підхід відповідає принципу правової визначеності та свідчить про прагнення законодавця забезпечити ефективність кримінального переслідування без невиправданого звуження процесуальних гарантій особи навіть в умовах особливого правового режиму.

Особливості застосування заходів примусу в умовах надзвичайного стану простежуються також у законодавстві Республіки Вірменія. Відповідно до статті 13 Закону Республіки Вірменія «Про правовий режим надзвичайного стану» встановлено спеціальний порядок затримання осіб, які порушують вимоги правового режиму надзвичайного стану, насамперед правила комендантської години [282].

Закон передбачає, що особи, які порушили встановлену комендантську годину, можуть бути затримані силами, уповноваженими забезпечувати режим надзвичайного стану, до моменту його закінчення. Якщо ж затримана особа не має документів, що посвідчують особу, її затримання допускається до встановлення особи, однак не більше ніж на 48 годин за рішенням керівника відповідного органу поліції. Таким чином, законодавець встановлює чіткі часові межі адміністративного затримання навіть за умов дії особливого правового режиму.

Крім тимчасового обмеження свободи, компетентні органи наділені правом проводити особистий огляд затриманих осіб, огляд їхніх речей і транспортних засобів. Такі повноваження спрямовані на забезпечення громадської безпеки, виявлення предметів, використання яких може становити загрозу громадському порядку, а також припинення можливих правопорушень в умовах надзвичайного стану.

Водночас аналіз положень вірменського законодавства свідчить про наявність норми, яка допускає можливість утримання окремих осіб до закінчення строку дії надзвичайного стану. З огляду на потенційно тривалий характер такого правового режиму, подібне положення істотно розширює дискреційні повноваження державних органів щодо обмеження права на свободу та потребує особливої уваги з позицій міжнародних стандартів захисту прав людини. Саме тому надзвичайно важливим елементом законодавчого механізму виступає право затриманої особи оскаржити рішення про арешт чи затримання як у судовому, так і в адміністративному порядку [282].

Окремої уваги потребує питання визначення місць тримання затриманих

осіб в умовах особливих правових режимів. Воєнні дії, руйнування об'єктів пенітенціарної та правоохоронної інфраструктури, тимчасова окупація окремих територій або проведення бойових дій можуть істотно ускладнювати функціонування ізоляторів тимчасового тримання та інших спеціалізованих установ. Саме тому законодавство окремих держав передбачає спеціальні механізми вирішення цієї проблеми.

Показовим у цьому аспекті є законодавство Республіки Казахстан. Відповідно до статті 134 КПК Республіки Казахстан, за загальним правилом особи, затримані за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, утримуються в ізоляторах тимчасового тримання. Однак у разі запровадження режиму надзвичайного стану закон допускає можливість утримання таких осіб у спеціально пристосованих приміщеннях, які визначаються комендантом відповідної місцевості [188].

Для України зазначений досвід має практичне значення, оскільки в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації окремі установи попереднього ув'язнення та ізолятори тимчасового тримання можуть бути зруйновані, евакуйовані або перебувати на тимчасово окупованих територіях. За таких обставин доцільним видається законодавче врегулювання порядку визначення альтернативних місць тримання затриманих осіб із одночасним встановленням чітких вимог до таких приміщень, механізмів їх контролю та гарантій дотримання основоположних прав людини.

Не менш важливим елементом функціонування системи заходів забезпечення кримінального провадження в умовах особливих правових режимів є забезпечення безперервної діяльності судової влади. Переважна більшість заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема застосування запобіжних заходів, проведення окремих слідчих (розшукових) дій та вирішення питань щодо тимчасового обмеження конституційних прав особи, здійснюються виключно на підставі ухвали слідчого судді або суду. Відтак ефективне функціонування судової системи є однією з ключових передумов дотримання процесуальних гарантій прав людини навіть за умов воєнного чи надзвичайного

стану.

Досвід інших держав також свідчить про те, що забезпечення безперервності здійснення правосуддя в умовах воєнного чи надзвичайного стану є одним із ключових напрямів правового регулювання. Законодавці передбачають спеціальні механізми адаптації судової системи до функціонування в умовах кризових ситуацій, що дозволяє не лише підтримувати ефективність кримінального судочинства, а й гарантувати реалізацію права особи на справедливий суд.

Так, відповідно до частини шостої статті 162 Кодексу оборони Грузії Парламент Грузії уповноважений змінювати встановлений законом територіальний розподіл цивільних і кримінальних справ на період дії воєнного стану. Аналогічні повноваження щодо зміни територіальної підсудності передбачені і статтею 12 Закону Грузії «Про надзвичайний стан» на випадок запровадження відповідного особливого правового режиму [274].

Українське законодавство вже містить правовий механізм забезпечення безперервності здійснення правосуддя в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Зокрема, частина сьома статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає можливість зміни територіальної підсудності судових справ у разі неможливості здійснення правосуддя відповідним судом з об'єктивних причин. Такими причинами можуть бути воєнні дії, запровадження воєнного або надзвичайного стану, стихійне лихо, проведення антитерористичних заходів чи інші надзвичайні обставини, що унеможливлюють роботу суду.

Зазначений механізм фактично відповідає підходам, які застосовуються в окремих європейських державах, зокрема Естонії та Грузії, де під час особливих правових режимів також передбачено зміну територіальної юрисдикції судів для забезпечення безперервності здійснення правосуддя. На відміну від Франції та Латвії, які передбачають створення військових судів, український законодавець обрав модель перерозподілу судових справ між судами, що вже функціонують, без утворення спеціалізованих надзвичайних судових органів [378, с. 145].

Такий підхід узгоджується з положеннями статті 125 Конституції України, яка забороняє створення надзвичайних та особливих судів, забезпечуючи водночас безперервність здійснення правосуддя навіть за умов збройної агресії чи інших кризових ситуацій. Практика застосування частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» після початку повномасштабної агресії російської федерації підтвердила ефективність цього механізму, оскільки дала можливість своєчасно змінювати територіальну підсудність справ із судів, що опинилися в зоні активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, до інших судів України без припинення доступу осіб до правосуддя [286]. Схожа норма міститься також в ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [281].

Окремої уваги заслуговує зарубіжний досвід забезпечення участі учасників кримінального провадження, які перебувають за межами держави, а також порядок залучення перекладачів і спеціалістів. Аналіз кримінального процесуального законодавства держав – членів Європейського Союзу свідчить про поступовий перехід від традиційної моделі особистої присутності до гнучких процесуальних механізмів, що базуються на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, міжнародного співробітництва та принципу процесуальної економії.

Так, у кримінальному процесі Німеччини, Естонії, Латвії та Литви законодавство передбачає можливість проведення окремих процесуальних дій із використанням відеоконференції у випадках, коли особиста участь особи є неможливою або пов'язана зі значними труднощами. Особливо активно такі механізми застосовуються під час допиту свідків, потерпілих, експертів та перекладачів, які перебувають в іншій державі. При цьому обов'язковою умовою є належна ідентифікація учасника процесу, забезпечення конфіденційності зв'язку, безперервна технічна фіксація процесуальної дії та дотримання права сторін на безпосереднє дослідження доказів і постановку запитань.

У більшості держав Європейського Союзу виклик особи, яка перебуває за кордоном, здійснюється не лише через дипломатичні або консульські установи,

а й із використанням механізмів міжнародної правової допомоги, передбачених міжнародними договорами, Регламентами Європейського Союзу та Європейською конвенцією про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року. Поряд із традиційним врученням процесуальних документів дедалі ширше використовуються офіційні електронні засоби комунікації, що дозволяє суттєво скоротити строки повідомлення учасників кримінального провадження та мінімізувати випадки безпідставного відкладення процесуальних дій.

Не менш важливим напрямом розвитку є нормативне врегулювання участі перекладача у кримінальному провадженні. Законодавство більшості європейських держав приділяє особливу увагу не лише праву особи користуватися послугами перекладача, а й встановлює вимоги до його професійної компетентності, незалежності та неупередженості. У багатьох країнах використовуються офіційні реєстри судових перекладачів, а залучення до кримінального провадження осіб, які не мають відповідної кваліфікації, допускається лише як виняток. Крім того, сучасне законодавство допускає дистанційну участь перекладача із застосуванням захищених засобів відеозв'язку, що особливо актуально у кримінальних провадженнях з іноземним елементом або за умов неможливості його особистої присутності.

Подібні тенденції простежуються й щодо процесуального статусу спеціаліста. У кримінальному процесі Німеччини, Франції, Нідерландів та інших європейських держав спеціаліст дедалі частіше залучається не лише для безпосередньої участі у проведенні окремих процесуальних дій, а й для дистанційного консультування, технічного супроводу використання цифрових доказів, роботи з електронними інформаційними системами та застосування спеціалізованого програмного забезпечення. Такий підхід забезпечує оперативність кримінального провадження, скорочує процесуальні витрати та водночас не знижує рівня процесуальних гарантій учасників.

Водночас аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що законодавство окремих держав містить й інші цікаві підходи до врегулювання кримінального процесу в умовах особливих правових режимів. Зокрема, окремої уваги заслуговують

нормативні рішення, закріплені у законодавстві Латвії, Литви та Естонії, які визначають особливості реалізації окремих процесуальних повноважень, організації діяльності правоохоронних органів і забезпечення кримінального провадження під час воєнного або надзвичайного стану.

На підставі проведеного порівняльно-правового дослідження можна сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

По-перше, доцільно вдосконалити механізм застосування заходів безпеки до учасників кримінального провадження шляхом запровадження єдиних критеріїв оцінювання ризиків. Під час прийняття рішення про застосування заходів безпеки мають враховуватися характер і рівень загрози, категорія кримінального правопорушення, значення процесуальної інформації, якою володіє особа, ризик незаконного впливу, а також наявність воєнного стану чи інших надзвичайних обставин. Це сприятиме уніфікації практики прийняття відповідних рішень та забезпечить їх належне обґрунтування.

По-друге, з урахуванням досвіду держав Європейського Союзу доцільно розширити використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій під час забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні. Йдеться не про створення нових процесуальних механізмів, а про ширше застосування вже передбачених КПК України можливостей проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції, електронного вручення процесуальних документів та інших цифрових засобів комунікації, насамперед у випадках, коли особиста участь пов'язана з ризиками для життя чи безпеки учасників кримінального провадження.

По-третє, потребує вдосконалення порядок забезпечення конфіденційності персональних даних учасників кримінального провадження. Доцільним є розширення можливостей використання процесуальних механізмів, спрямованих на нерозголошення відомостей про місце проживання, перебування чи інші персональні дані осіб, щодо яких існує реальна загроза незаконного впливу. При цьому необхідно забезпечити баланс між захистом таких осіб та

дотриманням права сторони захисту на змагальність і справедливий судовий розгляд.

По-четверте, з урахуванням позитивного досвіду Латвійської Республіки доцільно внести зміни до статті 615 КПК України, передбачивши, що під час здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану процесуальні рішення та процесуальні дії повинні відповідати принципам необхідності, пропорційності та мінімального втручання у права людини. Доцільно встановити, що уповноважені суб'єкти кримінального провадження зобов'язані застосовувати найменш обмежувальний процесуальний засіб, достатній для досягнення завдань кримінального провадження, з урахуванням конкретної безпекової ситуації (додаток Б). Водночас застосування особливого порядку кримінального провадження не може бути підставою для обмеження права на захист, права на справедливий суд, права на оскарження процесуальних рішень та інших процесуальних гарантій, які відповідно до Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не підлягають обмеженню.

Враховуючи досвід держав Європейського Союзу, доцільно вдосконалити положення глави 11 КПК України щодо порядку виклику учасників кримінального провадження, які перебувають за межами України. Зокрема, доцільно передбачити можливість направлення процесуальних викликів через офіційні електронні засоби комунікації, дипломатичні установи України, компетентні органи іноземних держав, а також із використанням механізмів міжнародної правової допомоги та інформаційних систем, визначених міжнародними договорами України. Одночасно доцільно конкретизувати момент належного повідомлення особи та порядок підтвердження отримання нею процесуальних документів, що сприятиме уникненню неоднакової судової практики.

Запропоновані зміни не потребують докорінного реформування кримінального процесуального законодавства, однак дозволять підвищити ефективність механізму процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, забезпечити більш повну імплементацію

міжнародних стандартів захисту прав людини та адаптувати окремі положення кримінального процесуального законодавства України до сучасних викликів, пов'язаних із здійсненням кримінального провадження в умовах воєнного стану.

5.2. Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування заходів процесуального забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні

Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме забезпечення та захист прав і свобод людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави, у тому числі у сфері кримінальної юстиції. Конституційний принцип верховенства права зумовлює необхідність здійснення кримінального провадження з неухильним дотриманням фундаментальних процесуальних гарантій незалежно від складності безпекової ситуації [163].

Однією з основоположних конституційних гарантій є презумпція невинуватості, закріплена статтею 62 Конституції України. Відповідно до цієї норми особа не зобов'язана доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, або на припущеннях, а всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [163]. Вказані положення визначають межі допустимого втручання держави у сферу прав людини та встановлюють обов'язок органів кримінальної юстиції забезпечувати законність кожного процесуального рішення.

Важливе значення мають також положення статей 63 та 64 Конституції України. Так, підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному гарантується право на захист, яке належить до кола невідчужуваних конституційних прав. Навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану право на захист, як і права,

передбачені статтями 55–63 Конституції України, не підлягає обмеженню. Хоча частина друга статті 64 Конституції України допускає можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод під час дії особливих правових режимів, такі обмеження не можуть стосуватися фундаментальних процесуальних гарантій, що забезпечують справедливість кримінального провадження [163].

Поряд із тим повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України зумовила виникнення нових викликів для функціонування системи кримінальної юстиції. Необхідність оперативного реагування на воєнні злочини, диверсії, колабораційну діяльність, злочини проти основ національної безпеки, а також здійснення кримінального провадження в районах ведення бойових дій потребують адаптації кримінального процесуального законодавства до умов воєнного стану. Водночас така адаптація не повинна призводити до нівелювання фундаментальних гарантій прав людини, а навпаки - має забезпечувати належний баланс між інтересами національної безпеки та конституційними правами учасників кримінального провадження.

У цьому контексті особливого значення набуває дослідження міжнародних стандартів захисту прав людини та практики їх застосування в діяльності органів кримінальної юстиції. Інтеграція України до європейського правового простору зумовлює необхідність гармонізації кримінального процесуального законодавства із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини. Відповідно до частини першої статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» національні суди застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [260]. Це означає, що стандарти, сформульовані Європейським судом щодо права на свободу та особисту недоторканність, права на справедливий суд, ефективний захист, допустимості доказів і пропорційності втручання у права людини, є обов'язковими під час здійснення кримінального провадження, у тому числі в умовах воєнного стану [162].

Звісно, судова практика ЄСПЛ – це джерело права, яка складається на

основі рішень цього органу, спрямованих захищати права і свободи людини та громадянина [260].

Практика Європейського суду з прав людини має особливе значення для формування сучасних стандартів захисту прав людини у кримінальному провадженні. Розглядаючи конкретні справи, ЄСПЛ формує правові позиції, які набувають прецедентного значення та застосовуються під час вирішення аналогічних спорів незалежно від держави-відповідача. Якщо Суд у подальшому встановлює подібні обставини, він, як правило, дотримується раніше сформульованих підходів, забезпечуючи єдність і передбачуваність своєї практики.

Для значної кількості заявників звернення до Європейського суду з прав людини стало єдиним ефективним способом поновлення порушених прав після вичерпання національних засобів юридичного захисту. Водночас для національної системи кримінальної юстиції практика Суду є не лише механізмом міжнародного контролю, а й джерелом сучасних стандартів правозастосування, які повинні визначати напрями розвитку кримінального процесуального законодавства та судової практики [185, с. 115].

Саме завдяки такому підходу практика ЄСПЛ не лише забезпечує однакове застосування положень Конвенції, а й визначає основні напрями розвитку національних правових систем у сфері захисту прав людини. Для держав-учасниць Конвенції вона є орієнтиром під час удосконалення законодавства та правозастосовної практики, насамперед у сфері кримінального судочинства.

Поділяємо позицію В. А. Завгороднього, який визначає Європейський суд з прав людини як міжнародну судову установу, покликану забезпечувати верховенство права та захист прав і свобод людини шляхом розгляду індивідуальних і міждержавних заяв, рішення якої мають прецедентний характер і є обов'язковими не лише для держави-відповідача у конкретній справі, а й для всіх держав, що ратифікували Конвенцію. Саме тому практика ЄСПЛ повинна розглядатися як один із ключових орієнтирів при вдосконаленні кримінального процесуального законодавства України, особливо в частині застосування заходів

забезпечення кримінального провадження та гарантування прав людини в умовах воєнного стану [134, с. 57].

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що держави-учасниці Конвенції мають право застосовувати передбачені законом заходи кримінального процесуального примусу, спрямовані на запобігання та розкриття кримінальних правопорушень, зокрема проводити обшуки, огляди та інші слідчі (розшукові) дії, а за необхідності залучати спеціальні підрозділи правоохоронних органів. Водночас реалізація таких повноважень неминуче пов'язана з втручанням у приватне життя особи, а тому повинна здійснюватися виключно за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності.

З цього приводу варто додати, що ЄСПЛ неодноразово наголошував, що будь-яке втручання держави у права, гарантовані статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має супроводжуватися ефективними процесуальними гарантіями, які унеможливлюють свавільні дії органів державної влади. До таких гарантій належать належний судовий контроль, чітке нормативне регулювання підстав і порядку проведення процесуальних дій, ефективні засоби юридичного захисту та можливість оскарження процесуальних рішень.

Особливого значення практика ЄСПЛ набуває у тих кримінальних провадженнях, у яких під час досудового розслідування чи судового розгляду було допущено порушення положень Конвенції, Конституції України або Кримінального процесуального кодексу України. Аналіз відповідних рішень Суду дозволяє виявити системні недоліки національного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики, а також визначити напрями їх подальшого вдосконалення.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить про наявність системних проблем у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження в Україні, насамперед тих, що пов'язані з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність, гарантованого статтею 5 Конвенції про

захист прав людини і основоположних свобод. Аналіз рішень ЄСПЛ щодо України дозволяє виокремити низку типових порушень, які мають повторюваний характер і свідчать про недоліки як кримінального процесуального законодавства, так і практики його застосування.

До найбільш поширених порушень, встановлених Судом, належать:

1. надмірна тривалість тримання особи під вартою без належного обґрунтування необхідності продовження такого запобіжного заходу (рішення у справі «Левченко та інші проти України» від 11 квітня 2019 року, заява № 46993/13);

2. незадокументоване фактичне позбавлення свободи, коли особа утримувалася правоохоронними органами без належного процесуального оформлення затримання, що визнавалося Судом свавільним позбавленням свободи (рішення у справі «Макаренко проти України» від 30 січня 2018 року, заява № 622/11);

3. формальне продовження строків тримання під вартою шляхом багаторазового використання судами однакових шаблонних мотивів без оцінки конкретних обставин справи та без перевірки можливості застосування альтернативних запобіжних заходів (справи «Макаренко проти України», «Штепа проти України»);

4. утримання особи під вартою без чинного судового рішення, коли між закінченням строку попередньої ухвали та постановленням нового рішення виникав період фактичного позбавлення свободи без належної процесуальної підстави (рішення у справі «Сінькова проти України» від 27 лютого 2018 року, заява № 39496/11);

5. продовження тримання під вартою без належної мотивації та без визначення конкретного строку, що суперечить вимогам правової визначеності (рішення у справі «Капштан проти України» від 16 травня 2019 року, заява № 56224/10);

6. незаконне затримання без ухвали слідчого судді за відсутності передбачених законом підстав, а також повторне затримання особи одразу після

її звільнення на підставі тих самих обставин (рішення у справі «Корбан проти України» від 4 липня 2019 року, заява № 26744/16);

7. застосування менш суворого запобіжного заходу без належного обґрунтування, коли домашній арешт фактично використовувався за відсутності будь-яких законних підстав для обмеження свободи особи (рішення у справі «Корбан проти України»);

8. багаторазове продовження запобіжного заходу із використанням однакових мотивів, без аналізу зміни процесуальної ситуації чи оцінки актуальності існуючих ризиків (рішення у справі «Штепа проти України» від 24 жовтня 2019 року, заява № 16349/17).

Наведені рішення свідчать, що основними причинами констатації порушень статті 5 Конвенції залишаються формальний підхід до обґрунтування необхідності застосування тримання під вартою, недостатній судовий контроль за законністю обмеження свободи, відсутність належної оцінки можливості застосування альтернативних запобіжних заходів, а також недотримання процесуальних гарантій під час затримання особи.

Варто також додати, що показовими у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини, ухвалені щодо України, зокрема у справах «Антонюк та інші проти України», «Андрощук та інші проти України», «Мельник проти України», «Подолич та інші проти України», «Малєєв проти України», «Сайгозиєв та Голощапов проти України», «Сириця та інші проти України», «Спариш та Куцманд проти України» та інших. Аналіз зазначених рішень свідчить, що найбільш поширеними підставами для констатації порушень Конвенції залишаються незаконне або непропорційне втручання у права людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, надмірна тривалість тримання під вартою, недотримання права на свободу та особисту недоторканність, порушення права на справедливий судовий розгляд, а також відсутність ефективних національних засобів юридичного захисту та ін. [293] У зазначених справах заявники стверджували про порушення пунктів 1, 3 та 4 статті 5 Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод, посилаючись на незаконність затримання, надмірну тривалість тримання під вартою, відсутність належного судового контролю за законністю позбавлення свободи, а також на неналежні умови тримання та відсутність ефективних засобів юридичного захисту, гарантованих статтями 3 і 13 Конвенції.

Розглядаючи ці заяви, Європейський суд з прав людини вкотре наголосив, що відповідність позбавлення особи свободи лише вимогам національного законодавства сама по собі не є достатньою для визнання такого втручання правомірним. Будь-яке затримання чи тримання під вартою повинно відповідати не лише внутрішньому законодавству, а й меті статті 5 Конвенції, яка полягає у забезпеченні ефективного захисту особи від свавільного або необґрунтованого позбавлення свободи [79, с. 48].

Суд підкреслив, що національні суди зобов'язані наводити належні та достатні мотиви необхідності подальшого тримання особи під вартою, оцінювати існування реальних процесуальних ризиків, а також перевіряти можливість застосування менш обмежувальних заходів забезпечення кримінального провадження. Формальне посилання на тяжкість обвинувачення або шаблонне відтворення положень національного законодавства без індивідуальної оцінки конкретних обставин справи не відповідає стандартам статті 5 Конвенції.

Проаналізувавши матеріали справ та врахувавши свою усталену практику, ЄСПЛ дійшов висновку, що тримання заявників під вартою не відповідало вимогам пунктів 1, 3 та 4 статті 5 Конвенції, оскільки не було належним чином обґрунтоване, не супроводжувалося ефективним судовим контролем та не забезпечувало заявникам реальної можливості оскаржити законність позбавлення свободи. У зв'язку з цим Суд констатував порушення Україною права на свободу та особисту недоторканність, гарантованого статтею 5 Конвенції [174].

Не менш показовою є практика Європейського суду з прав людини щодо дотримання вимоги розумного строку кримінального провадження та

забезпечення ефективності досудового розслідування. Так, у справах «Гаврилюк проти України», «Нечай проти України», «Шпитальний та інші проти України», «Благовещенська та Борисенко проти України», «Михайлик та інші проти України» та низці інших заявники скаржилися на надмірну тривалість досудового розслідування, його неефективність, відсутність належної процесуальної активності органів досудового розслідування, а також на відсутність ефективного національного засобу юридичного захисту щодо таких порушень.

Предметом розгляду Суду стали питання дотримання гарантій, передбачених пунктом 1 статті 6 та статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які кореспондують із вимогами пунктів 1 та 3 частини третьої статті 28 КПК України щодо здійснення кримінального провадження у розумні строки. Аналізуючи обставини зазначених справ, ЄСПЛ вкотре підкреслив, що обов'язок держави полягає не лише у формальному здійсненні кримінального переслідування, а й у проведенні розслідування з належною оперативністю, ретельністю та процесуальною активністю.

Оцінюючи матеріали справ, Суд не встановив жодних виняткових обставин, які могли б виправдати тривале провадження або бездіяльність компетентних органів. ЄСПЛ дійшов висновку, що кримінальні провадження тривали надмірно довго, а органи державної влади не забезпечили належної швидкості та ефективності розслідування. Крім того, заявники не мали у своєму розпорядженні ефективного національного засобу юридичного захисту, який дозволив би оскаржити надмірну тривалість провадження або отримати належне відшкодування за таке порушення.

Таким чином, Суд констатував порушення Україною пункту 1 статті 6 та статті 13 Конвенції, зазначивши, що надмірна тривалість кримінального провадження є самостійним порушенням права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку [99, с. 59].

Отже, Європейський суд з прав людини визнав зазначені заяви прийнятними та встановив порушення Україною пункту 1 статті 6 і статті 13

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з надмірною тривалістю кримінального провадження та відсутністю ефективних засобів юридичного захисту.

Водночас особливу увагу заслуговує практика ЄСПЛ щодо процесуального обов'язку держави забезпечити ефективне розслідування випадків жорстокого поводження. Так, у справах «Павлишин проти України», «Гайбадулова проти України», «Л. С. проти України», «Орлов проти України», «Гавриляк проти України» та інших заявники скаржилися на неефективність досудового розслідування фактів жорстокого поводження з боку приватних осіб, унаслідок якого їм було завдано фізичних ушкоджень та моральних страждань, що, на їхню думку, становило порушення статті 3 Конвенції [79, с. 51].

Дослідивши матеріали справ, Суд звернув увагу на істотні недоліки діяльності органів досудового розслідування. Зокрема, незважаючи на надану заявниками інформацію про можливе місцезнаходження осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень, правоохоронні органи не вжили належних заходів для їх встановлення та допиту. Крім того, ЄСПЛ критично оцінив неодноразове припинення та поновлення досудового розслідування, безпідставні відмови у проведенні необхідних слідчих (розшукових) дій та відсутність належної процесуальної активності. У результаті, попри значну тривалість розслідування, кримінальні провадження були закриті без встановлення осіб, які вчинили протиправні дії [165, с. 43].

За таких обставин ЄСПЛ дійшов висновку, що компетентні органи України не виконали позитивного процесуального обов'язку щодо проведення ефективного, незалежного, ретельного та своєчасного розслідування. Суд констатував порушення процесуального аспекту статті 3 Конвенції, а в окремих справах також статті 8 Конвенції, наголосивши, що держава зобов'язана забезпечити реальне, а не формальне розслідування кожного повідомлення про жорстоке поводження чи інше серйозне порушення прав людини [146, с. 90-99].

Важливе значення для формування єдиної практики застосування заходів забезпечення кримінального провадження має також практика Верховного Суду.

Аналіз рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду свідчить про поступове формування правових підходів щодо застосування запобіжних заходів, насамперед тримання під вартою, а також наслідків скасування судових рішень, на підставі яких особу було позбавлено свободи.

Зокрема, в ухвалі Касаційного кримінального суду від 24 липня 2019 року у справі № 394/791/17 Суд звернув увагу на правові наслідки визнання окремих положень кримінального процесуального законодавства неконституційними. Посилаючись на статтю 152 Конституції України та статтю 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», Верховний Суд зазначив, що нормативні положення, визнані неконституційними, втрачають чинність лише з дня ухвалення відповідного рішення Конституційним Судом України, якщо інше не визначено самим рішенням. Відтак судові рішення, постановлені до моменту втрати чинності відповідною нормою, не можуть автоматично визнаватися незаконними виключно з підстав її подальшого визнання неконституційною. Такий підхід відповідає принципу правової визначеності та забезпечує стабільність судових рішень [356].

Водночас практика Верховного Суду виробила певні підходи до застосування тримання під вартою після скасування судових рішень. Так, у постановах від 23 квітня 2019 року (справа № 541/571/17), від 30 травня 2019 року (справа № 754/672/18) та від 20 листопада 2019 року (справа № 539/546/18) Касаційний кримінальний суд, скасовуючи рішення апеляційних судів та призначаючи новий апеляційний розгляд, залишав чинним запобіжний захід у вигляді тримання під вартою у випадках, коли він був законно обраний або продовжений судом першої інстанції, рішення якого не було скасоване [245; 246; 249].

Разом із тим Верховний Суд неодноразово наголошував, що у випадку скасування вироку, який був єдиною правовою підставою для перебування особи під вартою, таке позбавлення свободи втрачає законні підстави. Зокрема, у постановах від 10 грудня 2019 року (справа № 735/867/18) та від 17 грудня 2019 року (справа № 235/6337/18) Суд дійшов висновку, що якщо запобіжний захід у

вигляді тримання під вартою у кримінальному провадженні не застосовувався, а особу було взято під варту виключно у зв'язку з набранням вироком законної сили, то після скасування такого вироку особа підлягає негайному звільненню з місця відбування покарання [247; 248].

Аналогічний підхід відображено й у практиці Великої Палати Верховного Суду. У постанові від 21 серпня 2019 року у справі № 682/956/17 сформульовано правову позицію, відповідно до якої скасування вироку, який був підставою для позбавлення особи свободи, обумовлює необхідність її негайного звільнення, якщо відсутнє інше належне процесуальне рішення, яке легітимізує подальше тримання під вартою [242].

Підтримуємо думки науковців, що наведена практика Верховного Суду має важливе значення для забезпечення гарантій права на свободу та особисту недоторканність, передбачених статтею 29 Конституції України та статтею 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вона узгоджується з підходами Європейського суду з прав людини щодо необхідності існування чіткої, законної та безперервної правової підстави для будь-якого позбавлення особи свободи [391]. Водночас аналіз зазначених рішень свідчить про подальше формування національної практики, спрямованої на забезпечення балансу між інтересами кримінального правосуддя та ефективним захистом фундаментальних прав людини.

Варто зазначити, що застосування практики ЄСПЛ у таких справах характерна не лише для України. Показовим у цьому контексті є комплекс справ «Serrano Contreras v. Spain». У першій справі Європейський суд констатував порушення права заявника на справедливий судовий розгляд, зокрема у зв’язку з надмірною тривалістю кримінального провадження та зміною фактичних висновків щодо одного з епізодів обвинувачення. Посилаючись на це рішення, заявник звернувся до Верховного суду Іспанії з вимогою переглянути все кримінальне провадження.

Однак національний суд задовольнив його вимоги лише частково та здійснив перегляд справи щодо одного з трьох обвинувачень. Верховний суд

Іспанії виходив із того, що встановлене ЄСПЛ порушення було безпосередньо пов’язане лише з конкретним епізодом, у межах якого відбулася зміна фактичних висновків. Тому поширення наслідків рішення Суду на всі обвинувальні вироки не відповідало б змісту його правової позиції [55].

Таким чином, Верховний суд Іспанії фактично самостійно визначив межі застосування рішення ЄСПЛ, надавши його висновкам власне, більш вузьке тлумачення. Вважаючи такий підхід неправильним, заявник повторно звернувся до Європейського суду з прав людини, який у 2021 році ухвалив рішення у справі «Serrano Contreras v. Spain (№ 2)».

У цьому рішенні ЄСПЛ погодився, що саме по собі встановлення порушення Конвенції не породжує автоматичного права на перегляд остаточного судового рішення. Разом із тим Суд підкреслив, що в попередньому рішенні він не обмежував встановлені порушення лише одним із висунутих заявнику обвинувачень і не надавав національному суду підстав для такого звужувального тлумачення. На думку ЄСПЛ, Верховний суд Іспанії, фактично інтерпретувавши зміст рішення Суду замість його виконання, вийшов за межі наданої державам свободи розсуду та спотворив правову позицію, викладену в попередньому рішенні. Саме з цих підстав Суд повторно констатував порушення статті 6 Конвенції [79, с. 54].

Наведений приклад має принципове значення для розуміння механізму застосування практики ЄСПЛ. Він свідчить про те, що неправильне використання прецедентної практики може проявлятися не лише у механічному перенесенні окремих висновків Суду на нерелевантні правовідносини, а й у протилежній ситуації - необґрунтованому звуженні змісту правових позицій ЄСПЛ шляхом їх самостійного переосмислення національними судами. В обох випадках фактично відбувається спотворення змісту рішення Суду, що суперечить принципу належного виконання зобов'язань держави за Конвенцією.

Не менш показовим прикладом взаємодії між національними судами та ЄСПЛ є рішення Верховного Суду Великої Британії у справі «R v. Horncastle and Others», яке стало своєрідною відповіддю на рішення ЄСПЛ у справі «Al-

Khawaja and Tahery v. the United Kingdom» щодо допустимості використання у кримінальному провадженні показань «з чужих слів». Ця справа наочно демонструє, що навіть за наявності поваги до авторитету ЄСПЛ національні суди можуть вступати у правовий діалог із Судом, аргументовано обґрунтовуючи особливості власної правової системи та необхідність іншого підходу до вирішення окремих процесуальних питань [1].

У справі «R v. Horncastle and Others» Верховний Суд Великої Британії сформулював принципову позицію щодо співвідношення національного правосуддя та практики ЄСПЛ. Суд зазначив, що обов'язок національних судів «враховувати» практику Європейського суду з прав людини у переважній більшості випадків означає необхідність застосування сформульованих ним правових принципів. Водночас така вимога не позбавляє національні суди можливості критично оцінювати окремі висновки ЄСПЛ у тих виняткових випадках, коли існують обґрунтовані сумніви щодо того, що Суд повною мірою врахував особливості відповідної національної правової системи або окремих інститутів кримінального процесу.

На нашу думку, ця справа має особливе значення для розуміння природи практики ЄСПЛ. Вона демонструє, що прецеденти Суду не повинні застосовуватися механічно або формально. Їх використання потребує ретельного аналізу фактичних обставин справи, правового контексту та особливостей національного законодавства. Водночас можливість мотивованого відступу від окремих правових позицій ЄСПЛ не означає права національних судів довільно тлумачити чи спотворювати зміст рішень Суду. Такий відступ є допустимим лише за наявності переконливих правових аргументів і повинен бути спрямований не на звуження гарантій прав людини, а на розвиток змістовного діалогу між національними судами та Європейським судом з прав людини [50].

Наведені приклади переконливо свідчать про те, що проблема правильного застосування практики ЄСПЛ не є характерною виключно для України. Аналогічні труднощі виникають і в інших європейських державах, включаючи країни зі сталими демократичними традиціями та високим рівнем розвитку

правової системи [326, с. 359]. Сам по собі цей висновок не є несподіваним, адже рішення ЄСПЛ не можуть розглядатися як універсальні алгоритми або математично точні інструкції для вирішення будь-якої правової ситуації. Кожне рішення потребує інтерпретації з урахуванням його фактичних обставин, предмета спору, відповідних положень Конвенції та сформованої практики Суду.

Водночас неправильне застосування практики ЄСПЛ далеко не завжди є наслідком свідомого прагнення звузити права людини. У багатьох випадках воно обумовлене недостатнім розумінням змісту окремих рішень Суду, їх фактичного контексту або принципів прецедентного тлумачення Конвенції. Саме тому поряд із прикладами свідомого нерелевантного використання практики ЄСПЛ існують випадки її помилкового застосування, які хоча й не мають ознак умисного зловживання, однак також негативно впливають на забезпечення права на справедливий суд.

У цьому контексті заслуговує на підтримку позиція, відповідно до якої практика Європейського суду з прав людини має визначальне значення для правильного розуміння положень Конвенції, встановлення змісту гарантованих нею прав і свобод, а також тлумачення відповідних правових категорій. Правові стандарти, сформульовані ЄСПЛ у своїх рішеннях, повинні враховуватися під час тлумачення та застосування норм національного законодавства. Водночас таке врахування має бути змістовним, системним і релевантним конкретним правовідносинам, а не зводитися до формального цитування окремих фрагментів рішень або механічного перенесення висновків Суду на принципово відмінні за своїми обставинами справи [148, с. 137].

Додатковим підтвердженням значення належного тлумачення міжнародних правових норм є положення статті 21 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, відповідно до якої застосування та тлумачення права повинні здійснюватися відповідно до міжнародно визнаних прав людини [290]. Таким чином, навіть на рівні міжнародного кримінального правосуддя визнається, що забезпечення прав людини залежить не лише від існування відповідних правових норм, а й від правильності їх тлумачення та

практичного застосування.

У цьому контексті особливого значення набуває практика Європейського суду з прав людини. Якщо первинним призначенням ЄСПЛ було офіційне тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, то сьогодні дедалі актуальнішим стає питання правильного розуміння вже самих рішень Суду. Прецедентна практика ЄСПЛ є складною системою взаємопов'язаних правових позицій, зміст яких неможливо звести до окремих цитат чи загальних висновків. Її застосування вимагає аналізу фактичних обставин конкретної справи, встановлення правової проблеми, яку вирішував Суд, а також оцінки того, наскільки відповідні обставини є співставними із ситуацією, що розглядається національним судом.

Саме такий підхід, на нашу думку, і повинен охоплюватися вимогою частини п'ятої статті 9 КПК України щодо здійснення кримінального провадження «з урахуванням практики Європейського суду з прав людини». Водночас наведені вище приклади свідчать, що зазначена законодавча конструкція встановлює лише загальний обов'язок враховувати практику ЄСПЛ, але не визначає методології її застосування, критеріїв релевантності, меж допустимого використання та правил тлумачення правових позицій Суду.

Очевидно, що врегулювати всі ці питання безпосередньо у положеннях КПК України практично неможливо. Проте не менш очевидною є необхідність вироблення єдиних методичних підходів до застосування практики ЄСПЛ. Такі підходи можуть бути сформовані у правових позиціях Верховного Суду, узагальненнях судової практики, рекомендаціях Національної школи суддів України, Офісу Генерального прокурора, Національної асоціації адвокатів України та інших суб'єктів правозастосування. Це сприятиме однаковому розумінню прецедентної практики ЄСПЛ, мінімізує випадки її нерелевантного або формального використання та забезпечить більш ефективну імплементацію європейських стандартів захисту прав людини у кримінальному провадженні.

На підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини вважаємо за доцільне сформулювати такі рекомендації щодо вдосконалення застосування

заходів забезпечення кримінального провадження в Україні.

По-перше, необхідно конкретизувати вимоги до обґрунтування ризиків, які є підставою для застосування запобіжного заходу. У рішеннях у справах «Buzadji v. the Republic of Moldova», «Kharchenko v. Ukraine», «Makarenko v. Ukraine» та «Shtepa v. Ukraine» ЄСПЛ наголосив, що сама обґрунтована підозра не може протягом тривалого часу бути достатньою підставою для тримання особи під вартою. Національні суди повинні наводити актуальні, конкретні та достатні мотиви, а не повторювати стандартні формулювання про тяжкість обвинувачення, можливість переховування чи впливу на свідків.

З огляду на це доцільно доповнити статті 194 та 199 КПК України положенням, відповідно до якого в ухвалі про застосування або продовження запобіжного заходу слідчий суддя чи суд зобов'язаний:

- зазначити конкретні фактичні дані, якими підтверджується кожен ризик, передбачений статтею 177 КПК України;
- оцінити актуальність такого ризику на момент ухвалення рішення;
- врахувати поведінку особи після повідомлення про підозру;
- пояснити, чому обставини, на які суд посилався раніше, продовжують виправдовувати подальше обмеження свободи.

По-друге, необхідно забезпечити реальне, а не формальне застосування принципу винятковості тримання під вартою. У справах «Buzadji v. the Republic of Moldova», «Ignatov v. Ukraine» та «Grubnyk v. Ukraine» ЄСПЛ звертав увагу на обов'язок державних органів розглядати можливість застосування альтернативних заходів і не обмежуватися автоматичним продовженням тримання під вартою.

У зв'язку із цим до статей 183, 194 та 199 КПК України доцільно внести зміни, якими передбачити, що відмова від застосування більш м'якого запобіжного заходу повинна містити окреме обґрунтування щодо кожної реально можливої альтернативи. Недостатньо лише зазначити, що інші заходи «не забезпечать належної процесуальної поведінки». Суд має пояснити, чому конкретний ризик неможливо нейтралізувати заставою, домашнім арештом,

особистим зобов’язанням, електронним контролем або покладенням додаткових процесуальних обов’язків.

По-третє, потребує вдосконалення порядок визначення розміру застави. У справі «Mangouras v. Spain» ЄСПЛ допустив урахування не лише майнового стану особи, а й виняткових обставин справи, масштабу заподіяної шкоди та професійного середовища заявника. Водночас такий підхід був обумовлений специфічними фактичними обставинами справи і не є універсальним правилом для ототожнення застави з розміром шкоди. У справі «Gafà v. Malta» Суд окремо наголосив, що розмір застави має бути належно мотивований і визначений з урахуванням реальних фінансових можливостей обвинуваченого.

Тому статтю 182 КПК України доцільно доповнити вимогою про зазначення в судовій ухвалі:

- відомостей про доходи, майно та фінансові зобов’язання підозрюваного;
- наявності в нього утриманців;
- можливості внесення застави самим підозрюваним або іншою особою;
- зв’язку між визначеним розміром застави та необхідністю забезпечити виконання процесуальних обов’язків;
- виняткових обставин, якщо застава перевищує загальні межі, встановлені КПК України.

Посилання на рішення у справі «Mangouras v. Spain» має допускатися лише після встановлення співмірності фактичних обставин відповідного кримінального провадження з обставинами, які досліджував ЄСПЛ.

По-четверте, необхідно забезпечити безперервне документування всього періоду фактичного позбавлення особи свободи. У справі «Makarenko v. Ukraine» Суд визнав проблемним незадокументоване перебування особи під контролем правоохоронного органу до офіційного оформлення затримання. Аналогічні проблеми незареєстрованого затримання розглядалися ЄСПЛ і в інших справах щодо України.

У зв’язку із цим доцільно конкретизувати статті 209, 212 і 213 КПК України, встановивши, що момент фактичного затримання автоматично фіксується в електронній системі обліку затриманих. Фіксації повинні підлягати час і місце обмеження свободи пересування, доставлення до правоохоронного органу, складання протоколу, повідомлення захисника і близьких осіб, проведення медичного огляду та кожне переміщення затриманого. Відсутність такого запису має спричиняти обов’язкову перевірку законності відповідного періоду перебування особи під контролем державних органів.

По-п’яте, продовження строку тримання під вартою не повинно ґрунтуватися на механічному відтворенні попередньої ухвали. У справі «Shtepa v. Ukraine» ЄСПЛ розглядав тривале продовження запобіжного заходу на підставі повторюваних і недостатньо індивідуалізованих мотивів. У справі «Kharchenko v. Ukraine» Суд також констатував системні недоліки національної практики обґрунтування тривалого досудового тримання під вартою.

Тому до статті 199 КПК України доцільно внести положення, за яким прокурор у клопотанні про продовження строку тримання під вартою повинен наводити нові або актуалізовані обставини, які виникли після постановлення попередньої ухвали. Відсутність таких обставин має розглядатися як підстава для відмови у продовженні тримання під вартою або для заміни його більш м’яким запобіжним заходом.

Також необхідно встановити заборону використання запобіжних заходів для досягнення цілей, не передбачених кримінальним процесуальним законом. У справі «Tymoshenko v. Ukraine» ЄСПЛ установив, що позбавлення свободи застосовувалося не виключно для законної мети, передбаченої статтею 5 Конвенції, а як реакція на поведінку заявниці під час судового розгляду. Суд констатував порушення у зв’язку з використанням тримання під вартою для неналежної мети.

З огляду на це у статті 176 або 177 КПК України доцільно прямо встановити, що запобіжний захід не може застосовуватися з метою покарання особи до ухвалення обвинувального вироку, примушування до надання

показань, визнання вини, укладення угоди, припинення критики органів влади або реагування на неналежну поведінку в судовому засіданні. Для підтримання порядку мають використовуватися виключно спеціально передбачені КПК України процесуальні заходи.

Реалізація запропонованих рекомендацій дозволить перейти від формального цитування практики ЄСПЛ до фактичного впровадження сформульованих Судом стандартів. Основними критеріями правомірності застосування заходів забезпечення кримінального провадження мають стати індивідуалізоване обґрунтування, актуальність процесуальних ризиків, обов'язкове дослідження альтернатив, пропорційність втручання, належне документування обмеження свободи та використання кожного заходу виключно для передбаченої законом мети.

Висновки до розділу 5

1. Встановлено, що відмінності між романо-германською та англо-саксонською правовими системами не виключають наявності спільних напрямів розвитку процесуального забезпечення участі осіб, зокрема: розмежування факту надсилання і факту одержання електронного повідомлення; використання захищених каналів комунікації та засобів електронної ідентифікації; застосування резервного способу виклику за відсутності підтвердження одержання; періодичну перевірку законності подальшого тримання особи; використання досудового нагляду й альтернатив триманню під вартою; проведення окремих процесуальних дій у режимі відеоконференції; встановлення вимог до компетентності й неупередженості перекладача; диференціацію заходів безпеки залежно від характеру та рівня загрози.

2. На підставі узагальнення зарубіжного досвіду запропоновано конкретизувати положення: 1) глав 6 та 11 КПК України щодо електронного виклику і повідомлення, передбачивши верифікацію електронної адреси або електронного кабінету особи, належну ідентифікацію адресата, автоматичне

фіксування дати й часу надсилання та одержання, збереження технічних даних у матеріалах кримінального провадження і застосування резервного способу виклику за відсутності підтвердження. Виклик особи, яка перебуває за межами України, має здійснюватися з дотриманням міжнародного договору України про правову допомогу, а за його відсутності – у порядку, встановленому КПК України; електронна комунікація може використовуватися за умови її допустимості відповідно до застосовного міжнародно-правового механізму та належного підтвердження одержання повідомлення; 2) ст. 68 КПК України в частині перевірки компетентності перекладача, підтвердження знання ним відповідної мови та юридичної термінології, а також застосування передбачених ст. 79 КПК України обставин, що виключають його участь; 3) ст. 71 КПК України щодо критеріїв компетентності спеціаліста; ст. ст. 232, 336 КПК України щодо порядку проведення допиту і впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування та дистанційного судового провадження; законодавства щодо встановлення єдиних критеріїв оцінювання характеру, реальності та рівня загрози під час вирішення питання про застосування заходів безпеки; 4) ст. 615 КПК України щодо належного мотивування необхідності застосування особливого порядку, меж відступу від загальної процесуальної форми та неможливості забезпечити виконання відповідного процесуального завдання менш обтяжливим засобом.

3. Систематизовано правові позиції Європейського суду з прав людини щодо законності затримання, обґрунтованості й тривалості тримання під вартою та ефективності судового контролю («Бузаджі проти Республіки Молдова», «Харченко проти України», «Макаренко проти України», «Штепа проти України»); своєчасного доступу до захисника та участі обвинуваченого в судовому розгляді («Сальдуз проти Туреччини», «Сейдовіч проти Італії», «Колоцца проти Італії»); реалізації права на допомогу перекладача й участі обвинуваченого в судовому провадженні в режимі відеоконференції («Камасінскі проти Австрії», «Марчелло Віола проти Італії»). Встановлено, що така участь відповідає вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод за умови належного обґрунтування мети її застосування, належної якості технічного зв'язку, можливості обвинуваченого бачити й чути перебіг судового розгляду, реалізовувати процесуальні права та конфіденційно спілкуватися із захисником.

4. Обґрунтовано вимоги до мотивування ухвали про застосування запобіжного заходу або продовження строку його дії. Відповідне рішення має містити окремі висновки щодо обґрунтованості підозри; наявності кожного заявленого ризику з посиланням на конкретні фактичні дані; обставин, передбачених ст. 178 КПК України; недостатності застосування більш м'яких запобіжних заходів; відповідності покладених процесуальних обов'язків установленим ризикам; строку дії та співмірності обмежень. Під час вирішення питання про продовження строку тримання під вартою має бути перевірено, чи не зменшився заявлений ризик або чи не з'явилися нові ризики, а також установлено обставини, які перешкоджали завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали, належну ретельність здійснення кримінального провадження та можливість застосування більш м'якого запобіжного заходу. Єдині вимоги до мотивування не повинні перетворюватися на шаблон судового рішення, а мають забезпечувати окрему оцінку кожного юридично значущого питання.

5. Сформульовано положення щодо повної та послідовної фіксації відомостей про затримання особи з моменту, визначеного ст. 209 КПК України. Фіксації підлягають відомості про час і місце фактичного обмеження свободи пересування, доставлення особи, складання протоколу затримання, роз'яснення процесуальних прав, повідомлення захисника, інших осіб та органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, у порядку ст. 213 КПК України, надання медичної допомоги за необхідності, переміщення затриманої особи і виконання службовою особою, відповідальною за перебування затриманих, обов'язків, передбачених ст. 212 КПК України. Запровадження електронного обліку зазначених відомостей запропоновано як спосіб забезпечення їх достовірності й доступності для перевірки, який не

замінює протоколу затримання та не передбачає обов’язкового безперервного відеозапису. Відсутність відомостей про будь-який період фактичного затримання особи має зумовлювати перевірку його законності та дотримання вимог щодо процесуального оформлення.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено найбільш суттєві результати дисертаційного дослідження, наведено теоретичне розв'язання комплексної наукової проблеми формування процесуальних основ забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, а також сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування:

1. Встановлено закономірну трансформацію правового регулювання забезпечення участі осіб – від звичаєвих способів виклику, примусового доставлення, поруки та майнового забезпечення явки до системи процесуальних засобів і кримінальних процесуальних гарантій. Розроблено періодизацію цього процесу, що охоплює: становлення звичаєвих форм забезпечення участі осіб у судочинстві (IX – перша половина XVI ст.); формування нормативних засад такого забезпечення (друга половина XVI ст. – 1864 р.); інституціоналізацію процесуальних засобів забезпечення участі осіб (1864–1991 рр.); їх гуманізацію та європеїзацію (1991–2012 рр.); комплексний розвиток відповідних процесуальних засобів і гарантій після прийняття КПК України 2012 року під впливом цифровізації кримінального провадження та правового режиму воєнного стану (з 2012 р. дотепер).

2. Сформовано концептуальне розуміння процесуального забезпечення участі осіб як самостійного комплексного інституту кримінального процесуального права, функціональним призначенням якого є створення передбачених законом умов для здійснення процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків та участі в проведенні процесуальних дій і судовому провадженні. Процесуальне забезпечення участі осіб визначено як передбачену кримінальним процесуальним законодавством систему взаємопов'язаних процесуальних засобів, процедур і гарантій, які реалізуються уповноваженими суб'єктами в порядку, встановленому КПК України, для своєчасного інформування особи, забезпечення її прибуття та участі, реалізації

процесуальних прав, виконання процесуальних обов'язків, застосування за наявності відповідних підстав заходів безпеки й захисту від незаконного або необґрунтованого процесуального примусу. Зазначений інститут відмежовано від заходів забезпечення кримінального провадження, кримінального процесуального примусу, кримінальних процесуальних гарантій і процесуального статусу за предметом регулювання, процесуальною метою та функціональним призначенням.

3. Розроблено методологічні засади дослідження процесуального забезпечення участі осіб, побудовані на поєднанні системного, інституційного, функціонального, діяльнісного, аксіологічного та антропоцентричного підходів. Використання історико-правового, логіко-семантичного, системно-структурного, формально-юридичного, порівняльно-правового, соціологічного, статистичного методів, методів документального аналізу, правового моделювання й аналізу судової практики забезпечило дослідження відповідного інституту в єдності його генезису, доктринального змісту, нормативної побудови, функціонального призначення та практики застосування.

4. Доведено, що процесуальне забезпечення участі осіб і кримінальний процесуальний примус є взаємопов'язаними, але нетотожними правовими категоріями. Примус становить лише один зі способів забезпечення виконання процесуальних обов'язків і може застосовуватися у зв'язку з невиконанням особою процесуального обов'язку, а у випадках, передбачених КПК України, – для запобігання ризикам, визначеним ст. 177 КПК України. Непримусова складова: складник охоплює інформування, виклик, створення умов для прибуття та участі, залучення захисника, законного представника, перекладача й спеціаліста, застосування заходів безпеки та використання відеоконференції. Правомірність примусового впливу визначається наявністю передбачених законом підстав, належною компетенцією суб'єкта, дотриманням процесуальної форми, потребою, пропорційністю та можливістю судового контролю й оскарження у випадках, установлених КПК України.

5. Сформовано систему засобів процесуального забезпечення участі осіб,

до якої за функціональним призначенням віднесено: інформаційно-комунікаційні засоби; засоби створення умов для реалізації процесуальних прав; засоби забезпечення виконання процесуальних обов'язків; засоби участі в проведенні процесуальних дій у режимі відеоконференції та дистанційному судовому провадженні; заходи безпеки; додаткові гарантії участі неповнолітніх та інших осіб, які їх потребують. Судовий контроль та оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності в передбачених КПК України випадках визначено гарантійним рівнем функціонування такої системи. Повідомлення про підозру не належить до засобів забезпечення участі, оскільки його безпосереднім призначенням є офіційне повідомлення особі про підозру, а вручення такого повідомлення становить одну із передбачених ч. 1 ст. 42 КПК України підстав набуття процесуального статусу підозрюваного.

6. Розвинуто систему кримінальних процесуальних гарантій забезпечення участі осіб, яка охоплює законність і належну процесуальну форму; своєчасне роз'яснення прав та обов'язків; підтвердження одержання виклику або повідомлення; право на захист і конфіденційне спілкування із захисником; участь перекладача, законного представника, спеціаліста, а у випадках, передбачених КПК України, – педагога, психолога чи лікаря; застосування заходів безпеки; належне встановлення особи учасника та фіксування процесуальної дії під час відеоконференції; судовий контроль і право на оскарження у встановлених законом випадках. Запропоновано передбачити в ч. 1 ст. 303 КПК України можливість оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки, їх зміну чи припинення та конкретизувати гарантії дистанційної участі осіб, до яких такі заходи застосовано.

7. Встановлено, що на стадії досудового розслідування вирішальне значення мають належне повідомлення особи, підтвердження одержання нею повістки та наявність реальної можливості прибути або взяти участь у процесуальній дії в режимі відеоконференції у випадках і порядку, передбачених КПК України. Запропоновано проводити під час першої процесуальної дії за участю відповідної особи оцінювання індивідуальних потреб неповнолітніх,

осіб, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, осіб, які за станом здоров'я потребують додаткових процесуальних гарантій, потерпілих від насильницьких і воєнних кримінальних правопорушень, а також учасників, які перебувають за кордоном, на тимчасово окупованій території України чи території, на якій ведуться бойові дії. Для допиту та пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції обґрунтовано єдині вимоги щодо встановлення особи учасника, технічної якості зв'язку, відеозапису, участі перекладача, конфіденційного спілкування із захисником і фіксування технічних перерв.

8. Визначено, що запобіжні заходи входять до системи заходів забезпечення кримінального провадження, а до процесуального забезпечення участі осіб належать у тій частині, в якій забезпечують виконання підозрюваним чи обвинуваченим процесуальних обов'язків і запобігають ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України. Застосування запобіжного заходу не може мати карального характеру, ґрунтуватися лише на тяжкості кримінального правопорушення або передбачати формальну послідовність від менш суворого заходу до тримання під вартою. Кожен заявлений ризик має підтверджуватися конкретними фактичними даними й оцінюватися окремо, процесуальні обов'язки мають відповідати характеру встановленого ризику, а недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів має бути окремо обґрунтована в ухвалі слідчого судді, суду.

9. Обґрунтовано, що процесуальне забезпечення участі під час судового розгляду має гарантувати не формальну присутність учасника, а його можливість знати зміст обвинувачення, користуватися правничою допомогою, подавати клопотання, висловлювати позицію, брати участь у дослідженні доказів і реалізовувати інші права, передбачені КПК України. Особиста участь обвинуваченого залишається загальним правилом, тоді як дистанційне судове провадження, відповідно до ст. 336 КПК України, допускається за встановлених законом підстав і потребує постановлення вмотивованої ухвали суду. Визначено обов'язкові гарантії відеоконференції: належне встановлення особи учасника, відсутність стороннього впливу, можливість бачити й чути перебіг судового

розгляду, подавати матеріали, користуватися допомогою перекладача та конфіденційно спілкуватися із захисником, повне фіксування судового засідання технічними засобами й процесуальне реагування на переривання зв'язку чи виникнення загрози безпеці учасників судового провадження.

10. Розмежовано підстави, умови та механізм застосування засобів забезпечення участі осіб. Підстави утворюють відповідні норми кримінального процесуального законодавства й конкретні фактичні обставини, що зумовлюють потребу в застосуванні відповідного засобу; умовами правомірності є ухвалення рішення уповноваженим суб'єктом, законна процесуальна мета, дотримання процесуальної форми та встановлених строків, обґрунтованість рішення, потреба та пропорційність у втручанні. Положення ч. 3 ст. 132 КПК України застосовуються до заходів забезпечення кримінального провадження, передбачених розділом II КПК України, тоді як спеціальні підстави визначаються нормами, що регулюють конкретний захід. Запропонований механізм охоплює встановлення фактичних обставин, визначення належної правової норми й компетентного суб'єкта, перевірку потреби у втручанні, вибір найменш обтяжливого з достатніх засобів, ухвалення та виконання процесуального рішення, а також його перегляд, зміну або припинення після відпадіння відповідних підстав. Підтверджена об'єктивна неможливість прибути внаслідок бойових дій, тимчасової окупації, евакуації, проходження військової служби, перебування за кордоном чи відсутності сполучення вилучає оцінювання такої поведінки як невиконання обов'язку прибути за викликом без поважних причин.

11. Визначено зміст правомірного обмеження права на свободу та особисту недоторканність як передбаченого законом, фактично обґрунтованого й мінімально потрібного позбавлення чи обмеження фізичної свободи особи для досягнення визначеної КПК України мети, застосованого компетентним суб'єктом у належній процесуальній формі та без ознак свавілля. Затримання й тримання під вартою безпосередньо обмежують фізичну свободу, тоді як характер домашнього арешту, приводу та покладених на особу обов'язків

оцінюється з урахуванням їх змісту, тривалості й інтенсивності. Грошове стягнення, арешт майна, тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом і відсторонення від посади обмежують інші права та не можуть лише із цієї причини ототожнюватися з обмеженням права, гарантованого ст. 29 Конституції України і ст. 5 Конвенції. Під час оцінювання пропорційності належить ураховувати сукупну тривалість та інтенсивність установлених щодо особи обмежень прав і забезпечувати періодичну перевірку збереження підстав для їхнього застосування.

12. Систематизовано процесуальний порядок застосування, продовження й припинення заходів забезпечення кримінального провадження, а щодо запобіжних заходів – їх обрання, зміни та скасування. Клопотання й судове рішення повинні містити не відтворення законодавчих формулювань, а фактичні дані, які підтверджують установлені законом підстави; під час вирішення питання про запобіжний захід – обґрунтованість підозри, наявність кожного ризику, передбаченого ст. 177 КПК України, обставини, визначені ст. 178 КПК України, та недостатність застосування більш м’яких запобіжних заходів. Розмір застави має визначатися, відповідно до ст. 182 КПК України, з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного чи обвинуваченого, інших даних про його особу й встановлених ризиків і не бути завідомо непомірним. Додаткові процесуальні гарантії, встановлені щодо осіб, зазначених у главі 37 КПК України, обґрунтовано їхнім конституційним або професійним статусом, і вони не є привілеями, що звільняють таких осіб від кримінальної відповідальності; запропоновано узгодити ст. 482 КПК України із законодавством про Вищу раду правосуддя та передбачити в ст. 483 КПК України повідомлення державних та інших органів чи службових осіб, визначених цією статтею, невідкладно, але не пізніше 24 годин із моменту ухвалення відповідного процесуального рішення.

13. Узагальнення зарубіжного законодавства дало змогу виокремити апробовані практики для кримінального процесуального законодавства України: використання захищених електронних каналів виклику й повідомлення з

належним встановленням особи адресата та підтвердженням факту одержання відповідної інформації; застосування іншого передбаченого законом способу виклику або повідомлення за відсутності підтвердження одержання; дистанційну участь за умови належного встановлення особи учасника та дотримання права на захист; установлення вимог до компетентності й неупередженості перекладача та спеціаліста; періодичну перевірку збереження підстав для подальшого застосування заходів, пов'язаних з обмеженням прав особи. Імплементація повинна здійснюватися з урахуванням Конституції України, системи й термінології КПК України, міжнародних договорів, інституційних та технічних можливостей і недопустимості зниження наявного рівня процесуальних гарантій. На цій основі запропоновано конкретизувати положення глав 6, 11, ст. 68, 71, 79, 232, 336 і 615 КПК України щодо електронної комунікації, участі осіб, які перебувають за кордоном, компетентності перекладача й спеціаліста, відеоконференції та мотивування потреби в застосуванні особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану.

14. Сформульовано підхід до застосування практики ЄСПЛ через встановлення змісту відповідної правової позиції, визначення конвенційного права, якого вона стосується, та зіставлення юридично значущих обставин справи ЄСПЛ з обставинами конкретного кримінального провадження. Формальне цитування рішення Суду або механічне перенесення його висновків без такого зіставлення не забезпечує належного мотивування процесуального рішення. Під час застосування запобіжного заходу чи продовження строку його дії судове рішення має містити окремі висновки щодо обґрунтованості підозри, підтвердження кожного ризику конкретними фактичними даними, недостатності застосування більш м'яких запобіжних заходів, відповідності покладених обов'язків установленим ризикам, співмірності розміру застави та строку дії процесуальних обмежень; під час продовження строку тримання під вартою – також щодо того, що заявлений ризик не зменшився або виникли нові ризики, та наявності обставин, які перешкоджають завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою.

Розвинуто положення щодо повної та послідовної фіксації відомостей про затримання особи з моменту, визначеного ст. 209 КПК України, зокрема про час і місце фактичного обмеження свободи пересування, доставлення, складання протоколу, роз’яснення прав, забезпечення права на захист, повідомлення інших осіб та органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, у порядку ст. 213 КПК України, надання за потреби медичної допомоги, переміщення затриманої особи та виконання обов’язків, передбачених ст. 212 КПК України. Електронний облік відповідних відомостей запропоновано як додатковий засіб забезпечення їх достовірності й доступності для перевірки, що не замінює протоколу затримання та не передбачає обов’язкового безперервного відеозапису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Al-Khawaja and Tahery v The United Kingdom. Apps 26766/05, 22228/06. ECtHR. Judgment. 15 December 2011 https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108072

2. Amelung K. Rechtsschutz gegen strafprozessuale Grundrechtseingriffe. Berlin, 1976, S. 14-20.

3. Amelung K. Zur dogmatischen Einordnung strafprozessualen Grundrechtseingriffe. *Juristenzeitung*, 1987, S. 757.

4. Ažubalytė R., Titko I. Remote criminal trial–fair trial? *International Comparative Jurisprudence*. 2022. T. 8. №. 2. URL: https://ojs.mruni.eu/ojs/international-comparative-jurisprudence/article/view/7416/5635

5. Babikov O., Svintsytskyi A., Nazarov V., Kosilova O., Bozhyk V. Rights and freedoms during covert investigations: Balance between security and personal freedoms. *International Journal of Police Science & Management*. 2025. Vol. 27, Issue 1. P. 43-55. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85199779450?origin=resultslist

6. Bryan Wagner. Historical Method In The Study of Law And Culture. The Oxford Handbook of Legal History. Edited by Mar- kus D. Dubber and Christopher Tomlins. URL: https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198794356.001.0001/oxfordhb-9780198794356

7. Code of Criminal Procedure in the version published on 7 April 1987 (Federal Law Gazette [Bundesgesetzblatt] Part I p. 1074, 1319), as most recently amended by Article 3 of the Act of 23 April 2014 (Federal Law Gazette Part I p. 410)., c. 1074, 1319.

8. Code of Criminal Procedure of the Republic of Estonia : passed 12 February 2003, RT I 2003, 27, 166, § 165, consolidated version as of 25 June 2026. Official publication: Riigi Teataja.

9. Convention of 29 May 2000 on Mutual Assistance in Criminal Matters between the Member States of the European Union. URL: https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libdocumentproperties/EN/16

10. Council of the European Union. EU opens accession negotiations with Ukraine. Press release, 25 June 2024; Council of the European Union. EU and Ukraine open first accession negotiations cluster. Press release, 15 June 2026.

11. Criminality and Criminal Justice in Contemporary Poland: Sociopolitical Perspectives Dr Dagmara Woźniakowska-Fajst, Professor Anna Kossowska, Professor Beata Czarnecka-Dzialuk, Professor Dobrochna Wójcik, Professor Irena Rzeplińska, Professor Konrad Buczkowski, Professor Paulina Wiktorska, Professor Witold Klaus Ashgate Publishing, Ltd., 2015. 272 p.

12. Directive (EU) 2016/343 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at the trial in criminal proceedings. Official Journal of the European Union. 2016. L 65.

13. Directive 2012/13/EU of the European Parliament and of the Council of 22 May 2012 on the right to information in criminal proceedings. Official Journal of the European Union. 2012. L 142.

14. Directive 2013/48/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 on the right of access to a lawyer in criminal proceedings. Official Journal of the European Union. 2013. L 294.

15. Dubber, Markus D., Legal History As Legal Scholarship: Doctrinalism, Interdisciplinarity, and Critical Analysis of Law (July 13, 2017). Oxford Handbook of Historical Legal Research, 2016. Available at SSRN. URL: https://ssrn.com/abstract=3002587

16. Duttge G. Der Begriff der Zwangsmaßnahme im Strafprozeßrecht: unter besonderer Berücksichtigung der allgemeinen Handlungsfreiheit, des allgemeinen Persönlichkeitsrechts sowie des Rechts auf informationelle Selbstbestimmung. 1. Aufl. Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft, 1995. 305 S. (Nomos-Universitätsschriften. Recht: Strafrecht in Deutschland und Europa; Bd. 4).

17. Erakorralise seisukorra seadus. Vastu võetud 10.01.1996. Avaldamismärge RT I 1996, 8, 165. Hetkel kehtiv. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/ErSS

18. Eser A. Entwicklung des Strafverfahrensrechts in Europa//Zeitschrift for die gesamte Strafrechtswissenschaft 108, 1996, Nrr.1.-S.101-102.

19. European Court of Human Rights. Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom [GC], applications nos. 26766/05 and 22228/06, judgment of 15 December 2011

20. European Court of Human Rights. *Case of Cuscani v. the United Kingdom* (Application no. 32771/96), Judgment of 24 September 2002. HUDOC. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60643

21. European Court of Human Rights. *Case of Kamasinski v. Austria* (Application no. 9783/82), Judgment of 19 December 1989. HUDOC. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57614

22. European Court of Human Rights. *Case of Mantovanelli v. France* (Application no. 21497/93): Judgment of 18 March 1997. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58097

23. European Court of Human Rights. *Case of Stoimenov v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia* (Application no. 17995/02): Judgment of 5 April 2007. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80165

24. European Court of Human Rights. *Case of Vizgirda v. Slovenia* (Application no. 59868/08), Judgment of 28 August 2018. HUDOC

25. Falcon G. Inside the witness protection program // CNN : сайт. 16.02.2013. URL: https://edition.cnn.com/2013/02/16/justice/witness-protection-program/

26. Gafà v. Malta, заява № 54335/14, рішення від 22 травня 2018 року, §§ 70–73.

27. Gavrylenko V., Kulyk S., Svintsytskyi A., Govorun D., Gumeniuk Iu. Synergy of international standards of law enforcement and justice: challenges of integration into the legal order of Ukraine. *Archivio Giuridico Filippo Serafini*. 2025.

Vol. 157. Issue 3. P. 663-686. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105027898189?origin=resultslist

28. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 22. März 2025 (BGBl. 2025 I Nr. 94). *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/

29. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a fair trial (criminal limb). European Court of Human Rights. Strasbourg, 2025.

30. Hädaolukorra seadus : vastu võetud 08.02.2017. RT I, 03.03.2017, 1; jõustunud 01.07.2017. *Riigi Teataja*. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/akt/511122019004?leiaKehtiv

31. Istomina v. Ukraine, заява № 23312/15, рішення від 13 січня 2022 року, §§ 25–26.

32. Karatiesu likums: Latvijas Republikas likumi. Likums Saeimā pieņemts 2005.gada 17.martā. Publicēts: Latvijas Vēstnesis, 52, 01.04.2005. Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 8, 28.04.2005. URL: https://m.likumi.lv/ta/id/104829-karatiesu-likums

33. Knyzhenko O., Knyzhenko S., Krainyk H., Sharandak A., Svintsytskyi A. Legal and Cultural Foundations for Improving Criminal Liability for Wartime Collaboration in Ukraine. *Udayana Journal of Law and Culture.* 2025. Vol. 9, Issue 2. P. 260-266. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105012949682?origin=resultslist

34. Kodeks postępowania karnego. Komentarz Tom 1.(red.Hofmanski P.).- Warszawa, 1999. S.871-1075.

35. Kong C., Jacobson J., Cooper P. The Humanising Imperative for Effective Participation: Humean Virtues and the Limits of Procedural Justice. *International Journal of Law in Context.* 2025. Vol. 21. Issue 3. P. 453–472. DOI: 10.1017/S1744552325000060

36. Legal research. Prof. dr. (Dr.) Ranbir Singh. Prof. dr. (Dr.) G.S. Bajpai. URL:

http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/law/09._research_methodology/02._legal_research/et/8149_et_et.pdf

37. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas : patvirtintas Lietuvos Respublikos 2002 m. kovo 14 d. įstatymu Nr. IX-785. *Teisės aktų registras*. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EC588C321777

38. Lietuvos Respublikos karo padėties įstatymas : 2000 m. birželio 8 d. Nr. VIII-1721, 2020 m. birželio 30 d. įstatymo Nr. XIII-3229 redakcija. *Valstybės žinios*. 2000. Nr. 52-1482. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/6ba742c0c0ec11eaae0db016672cba9c?jfwid=3d1764jzd

39. Lietuvos Respublikos karo padėties įstatymas. Įstatymas Nr. 1001010ISTAIII-1721. Lietuvos Respublikos Seimas. Įstatymas paskelbtas: Žin. 2000, Nr. 52-1482, i. k. 1001010ISTAIII-1721. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.C70309CDEB7B/asr

40. Lykhova S., Svintsytskyi A., Padalka A. Nizovtsev Yu., Lyseiuk A. Image-Based Digital Face Identification Technologies: Criminal Law Aspect. *Revista de Direito, Estado e Telecomunicacoes*. 2023. Vol. 15. Issue 2. P. 81-98. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85174898903?origin=resultslist.

41. Mangouras v. Spain [GC], заява № 12050/04, рішення від 28 вересня 2010 року, §§ 78, 81, 92.

42. Olağanüstü Hal Kapsaminda Alinan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek. Kanun TÜRKİYE CUMHURİYETİ. Numarası 6749. Kabul Tarihi 18.10.2016. Yayımlandığı Resmî Gazete : Tarih 29.10.2016, Sayı 29872, Tertip 5 Cilt 58. URL: https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/kanunlar/olaganustu-hal-kapsaminda-alinan-tedbirlere-iliskin-kanun-hukmunde-kararnamenin-degistirilerek-kabul

43. Olağanüstü Hal Kanunu. Kanun TÜRKİYE CUMHURİYETİ. Numarası 2935, Kabul Tarihi 25.10.1983. Yayımlandığı Resmî Gazete : Tarih 27.10.1983, Sayı 18204, Tertip 5, Cilt 22, Sayfa 815. URL:

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2935&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

44. Olağanüstü Hâlde Gözaltı Süresinin Yedi Gün Olarak Uygulanmasının ve Zorunlu Hallerde Bu Sürenin Yedi Gün Daha Uzatılmasının Anayasa'ya Aykırı Olmadığı. 31.10.2019. Norm Denetimi Basın Duyuruları. TÜRKİYE CUMHURİYETİ Anayasa Mahkemesi. URL: https://www.anayasa.gov.tr/tr/haberler/norm-denetimi-basin-duyurulari/olaganustu-h%C3%A2lde-gozalti-suresinin-yedi-gun-olarak-uygulanmasinin-ve-zorunlu-hallerde-bu-surenin-yedi-gun-daha-uzatilmasinin-anayasa-ya-aykiri-olmadigi/

45. Orlandi R. Rechtsstaatliche Strafverfolgung und organisierte Kriminalitot: Die italienische Strafjustiz im Umbruch//Ueitschrift for die gesamte Strafrechtswissenschaft 108, 1996, Nrr.2.-S.432.

46. Owusu-Bempah A. The Interpretation and Application of the Right to Effective Participation. *The International Journal of Evidence & Proof*. 2018. Vol. 22. Issue 4. P. 321–341. DOI: 10.1177/1365712718780800

47. Owusu-Bempah A. Understanding the Barriers to Defendant Participation in Criminal Proceedings in England and Wales. *Legal Studies*. 2020. Vol. 40. Issue 4. P. 609–629. DOI: 10.1017/lst.2020.25

48. Pchelina O. V., Inshyn M. I., Yamnenko T. M., Tatarenko H. V. Experience of Foreign Countries on Exercising Departmental Control over the Activities of Judges and the Possibility of Its Application in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 29. Pp. 243–249.

49. Penelope Gibbs Defendants on video – conveyor belt justice or a revolution in access? URL: http://www.transformjustice.org.uk/wp-content/uploads/2017/10/Disconnected-Thumbnail-2.pdf

50. R v Horncastle and others (Appellants) (on appeal from the Court of Appeal Criminal Division). Judgment given on 9 December 2009 <https://supremecourt.uk/uploads/uksc_2009_0073_judgment_c91d6c65ba.pdf

51. Rabindra Kr. Pathak. Historical Approach to Legal Research. URL: https://www.researchgate.net/publication/336676844_Historical_Approach_to_Legal_Research

52. Recommendation Rec(2006)8 of the Committee of Ministers to member states on assistance to crime victims; European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings. Strasbourg, 2021.

53. Schatschaschwili v. Germany [GC], application no. 9154/10, judgment of 15 December 2015.

54. Schroder F.Chr. Eine funktionale Analyse des strafprozessualen Zwangsmittel. *Juristenzeitung*, 1985, S. 1028-1030.

55. Serrano Contreras v Spain (No 2). App 2236/19. ECtHR. Judgment. 26 October 2021 https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-212691

56. Shatilo V., Kharytonov S., Kovbasa, V., Svintsytskyi A., Lyseiuk A., Prospects for State and Individual Responsibility in Cases of Aggression in the Context of Russia's Armed Aggression Against Ukraine. *International Criminal Law Review*. 2023. Vol. 23. Issue 4. P. 626-641. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85166135224?origin=resultslist

57. Shchyrska V., Aristova I. Ovcharenko R., Grytsyshen D. Svintsytskyi A. Legal aspects and state regulation of the use of artificial intelligence. *Journal of Sustainable Competitive Intelligence*. 2025. Vol. 15. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105024190869?origin=resultslist#tab=impact

58. Sobko G., Loza D., Svintsytskyi A., Firman V., Shchokin R. Criminological and Criminal Signs of Mental Violence in Crimes against Public Security under the Criminal Law of Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2022. Vol. 14. Issue 4. P. 69 – 88. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85160234962?origin=resultslist

59. Sobko G., Reznichenko H., Mukoida R., Svintsytskyi A. Padalka A. Persons Who Commit Military Property Theft: The Case of Ukraine. International

Journal of Legal Information. 2024. Vol. 52. Issue 1. P. 39-54. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85214095965?origin=resultslist

60. Sobko G., Shchyrska V., Izotenko K., Svintsytskyi A., Ponomarenko Yu. Challenges in classifying violent military offenses. *Nuova Antologia Militare*. 2025. Vol. 6. P.43-66. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105019798718?origin=resultslist

61. Sobko G., Svintsytskyi A., Pushkar O., Butynskyi V., Shvets Yu. Reforming Ukraine's Pre-Trial Custody Measures: An International Law Perspective. *Khazanah Hukum.* 2025. Vol. 7, № 1. P. 17-37. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105003174358?origin=resultslist#tab=impact

62. Sopilko I., Svintsytskyi A., Krasovska Ye., Padalka, A., Lyseiuk, A. Information wars as a threat to the information security of Ukraine. *Conflict Resolution Quarterly*. 2022. Vol. 39. Issue 3. P.333-347. https://www.scopus.com/pages/publications/85119839846?origin=resultslist

63. Strafprozeßordnung (StPO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), zuletzt geändert durch Artikel 4 des Gesetzes vom 23. Februar 2026 (BGBl. 2026 I Nr. 46). *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/

64. Strafprozessordnung der Bundesrepublik Deutschland : German Code of Criminal Procedure, §§ 32a–32d, 37, official consolidated text / Federal Ministry of Justice.

65. Svintsytskiy A., Topchiy V., Oderii O., Topchiy N., Zadereiko S., Bershov H., Koniushenko Ya. Procedural provision of witness participation in criminal proceedings of Ukraine: *Challenges of the present. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* 2022 Vol: 25 Issue: 4S. URL: https://www.abacademies.org/articles/procedural-provision-of-witness-participation-in-criminal-proceedings-of-ukraine-challenges-of-the-present-14197.html

66. Svintsytskyi A. The system of cybersecurity bodies in Ukraine. *Revista Cientifica General Jose Maria Cordova*. 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 287 – 305. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85134239382?origin=resultslist

67. Svintsytskyi A. V. European standards of the institute of safety of participants in criminal proceedings. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, Том 2.С. 142-147. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/407/361

68. Svintsytskyi A. V. Institute for the safety of participants in criminal proceedings in international law. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3 (12). С. 276-283. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/129/128.

69. Svintsytskyi A., Fernandez-Osorio, Andres Eduardo. Editorial. Protection of national security in information and cyberspace. *Revista Cientifica General Jose Maria Cordova*. 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 243-244. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85134390979?origin=resultslist

70. Svintsytskyi, A., Semeniuk O., Ufimtseva O., Irkha Yu., Suslin S. Countering fake information as a guarantee of state information security. *Security Journal*. 2023. Vol. 36. Issue 3. P. 427-442. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85135018302?origin=resultslist

71. The Pretrial Services Act of 1982, Serial № 150 Printed for the use of the Committee on the Judiciary U.S. GOVERNMENT PRINTING OFFICE 46-216 O WASHINGTON : 1985. URL : http://www.archive.org/stream/implementationofpreunit/implementationofpreunit_djvu.txt

72. The Value of Systematic Content Analysis in Legal Research. Maryam Salehijam. International Journal of Law. Volume 3; Issue 5; September 2017. P. 128–130.

73. TÜRKİYE CUMHURİYETİ Anayasa Mahkemesi. Karar Sayısı 2019/67, Tarihi 25.07.2019. Esas Sayısı : 2018/92. Resmî Gazete. 31 Ekim 2019, Sayı 30934. URL: https://www.anayasa.gov.tr/media/6283/e2018-92.pdf

74. U.S. Code: Table Of Contents // Cornell Law School : сайт. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text

75. Vasyl Topchiy, Andriy Svintsytskiy. Historical and Legal Formation of Coersive Measures in the Criminal Proceedings in Ukraine. *Journal of International Legal Communication.* 2022. № 5(2). P. 95-107. URL: https://jilc.e-science.space/wp-content/uploads/2022/09/JILC-2022-5-2-095-107-Topchiy.pdf

76. Vijay M Gawas. Doctrinal legal research method a guiding principle in reforming the law and legal system towards the research development.

77. Villinger M. E. Handbuch der Europoischen Menschenrechtskonvention (EMRK). Zarich, 1993. S. 324–326.

78. Агакерімов О. Н. Домашній арешт в системі запобіжних заходів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 226 с.

79. Аленін Ю., Торбас О., Стоянов М. Хибні практики застосування рішень єспл при здійсненні кримінального провадження. *Право України*. 2025. № 9. С. 44-59.

80. Бабіч Л. М. Застава як вид запобіжного заходу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 235 с.

81. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

82. Басиста І. В., Благута Р. І., Хитра А. Я. Заходи забезпечення кримінального провадження : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 200 с.

83. Беднарська В. С. Генеза інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 394–397.

84. Беспалько І. Л. Особливості застосування заходів забезпечення кримінального провадження у процесі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75, ч. 2. С. 217–222.

85. Биркович О. І. Принципи організації системи судоустрою в умовах національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. *Науково-інформаційний вісник*

Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2020. № 10 (22). С. 8–15.

86. Білецька К.К. Особиста порука як запобіжний захід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 240 с.

87. Білокінь Р. М. Кримінально-процесуальна відповідальність : монографія. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2017. 430 с.

88. Білоус О. Д. Здійснення виклику слідчим, прокурором, судового виклику у досудовому розслідуванні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 280 с.

89. Бобечко Н. Р. Заходи забезпечення кримінального провадження: процесуальна природа, зміст та обсяг. *Право України*. 2017. № 12. С. 27–38.

90. Богдан О. В. Методологічні виміри Law&Economics. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 5. Ч. 1. С. 11–15.

91. Бондаренко О.М. Процесуальне забезпечення участі осіб у досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Держ. фіскал. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2015. 17 с.

92. Булгакова Ю. М. Використання Порталу Дія у досудовому розслідуванні: між інновацією та процесуальними гарантіями. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Т. 36 (75). № 6. С. 171–176.

93. Бялковський Д.А. Судовий контроль забезпечення права на свободу й особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. Том 2. С. 124–128.

94. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

95. Верховний Суд. Підвищення уваги до практики ЄСПЛ свідчить про розвиток правової системи України. Офіційний вебсайт Верховного Суду. 23 липня 2024 року.

96. Верховний Суд. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2024 році : статистична інформація.

97. Вечеря М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки свідка в кримінальному процесі. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 325–330. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.57

98. Вільна енциклопедія – Вікіпедія URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/

99. Власова Г., Сафроняк Р. Допустимість і належність доказів за Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 26-32.

100. Галаган В.І. Застосування деяких заходів процесуального примусу у світлі додержання конституційних прав і свобод людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 1. С. 59 - 63.

101. Галака О. Участь перекладача у кримінальному процесі України / О. Галака. URL: http://law.univ.kiev.ua/images/abook_file/conf2010_kpp_halaka.pdf

102. Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : монографія. Київ : Істина, 2014. 588 с.

103. Глинська Н.В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 470 с.

104. Глинська Н.В. Правова технологія прийняття кримінальних процесуальних рішень *Правова доктрина основа формування правової системи держави*: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України та обговор. п’ятитомної моногр. «Правова доктрина України». Харків: Право, 2013. С. 648-652.

105. Головюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с.

106. Головюк І. В. Деякі питання забезпечення права на справедливий суд у особливих порядках кримінального провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1. Ч. 3. С. 50-56. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.01.3.8

107. Головюк І. В. Кримінальне процесуальне право України : навч. посіб. Одеса : Юридична література, 2021. 660 с.

108. Головюк І. В., Дроздов О. М. Проведення судового засідання у режимі відеоконференції у кримінальному провадженні: доктринальні та практичні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 438–443. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-1/104

109. Головюк І. В., Завтур В. А., Зіньковський І., Павлик Л. Доказування правомірності обмеження прав людини в Україні у досудовому розслідуванні. *Social and Legal Studios*. 2024. Т. 7. № 2. С. 130–139. DOI: 10.32518/sals2.2024.130

110. Головюк І.В. Актуальні питання вдосконалення статті 132 КПК України. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального процесуального законодавства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конфер., присвяч. до 70-річчя д.ю.н., професора Ю.П. Аленіна (21 квітня 2017 р., м. Одеса). Одеса: Юрид. л-ра, 2017. С. 176-180.

111. Головюк І.В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика: моногр. Одеса: Фенікс, 2010. 230 с.

112. Глушко І. Моісєєва А. Дистанційне кримінальне провадження під час воєнного стану. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/distanczijne-kriminalne-provadzhennya-pid-chas-voyennogo-stanu

113. Гнатюк М.Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. Київ, 2007. 19 с.

114. Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й. Історія держави і права України : академічний курс : у 2 т. Київ : Ін Юре, 2003. Т. 1. 656 с.

115. Горелкіна К.Г. Зарубіжний досвід застосування запобіжних заходів. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2020 / №2(12). С. 134-144. https://visnykpau.com/index.php/journal/article/view/420/322

116. Горішня А. М. Електронне судочинство України: сучасний стан та тенденції розвитку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.06.1.45

117. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія. Тернопіль : Астон, 2012. 260 с.

118. Грошевий Ю. М. Кримінальний процес : підручник; [за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної]. Х. : Право, 2010. 608 с. URL: http://library.nulau.edu.ua/REPOZITORII/KRIM

119. Грошовий Ю.М. Сутність судових рішень у радянському кримінальному процесі: моногр. Харків: Вища шк., 1979. 144 с.

120. Гузела М. В. Запобіжні заходи як самостійний різновид заходів забезпечення кримінального провадження: підстави та мета застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2020. Т. 7. № 3(27). С.194–198.

121. Гузела М. В. Становлення та сутність запобіжних заходів як виду заходів процесуального примусу в кримінальному процесуальному законодавстві та у теорії кримінального процесу України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7. № 2(26). С. 223–230.

122. Гумін О. М. Система заходів забезпечення кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 226–231.

123. Гусаров В. М. Проблеми застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2014. Т. 4. Вип. 6-2. С. 76–80.

124. Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. № 3 (36), 2015. С. 139-143 .

125. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах : міжнародний

документ від 24 травня 1993 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174

126. Договір між Україною та Сполученими Штатами Америки про взаємну правову допомогу у кримінальних справах : міжнародний документ від 22 липня 1998 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_019

127. Додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : міжнародний документ Ради Європи від 17 березня 1978 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_037

128. Дослідження державних політик: методологія, процедури та європейські практики: монографія / авт. кол.: [Л. В. Гонюкова, В. М. Козаков, В. А. Ребкало та ін.]; за заг. ред. Л. В. Гонюкової, В. М. Козакова. Київ: НАДУ, 2018. 400 с.

129. Дроздов О. М., Басиста І. В., Глинська Н. В. Колегіальний розгляд кримінального провадження за процедурою in absentia в суді першої інстанції на підставі клопотання захисника. *Правові новели*. 2025. № 26. С. 205–219. DOI: 10.32782/ln.2025.26.24

130. Дроздов О. М., Дроздова О. В. Судові засідання у цифровому форматі: перспективи, ризики та стандарти ЄСПЛ. *Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи : матеріали науково-практичного круглого столу*, м. Харків, 19 вересня 2024 р. Харків : Право, 2024. С. 58–72.

131. Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : Протокол Ради Європи від 8 листопада 2001 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518

132. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах : міжнародний документ Ради Європи від 20 квітня 1959 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036

133. Ємельянов Р. О. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної процесуальної діяльності адвоката-представника потерпілого. *Наше право*. 2020. № 3. С. 119–127. DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.2020.3.19

134. Завгородній В. А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 57-64.

135. Завтур В.А. Прийняття рішень про застосування заходів забезпечення кримінального провадження: проблемні питання. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2016. №6. С. 163-169.

136. Заморська Л.І. Системний підхід у дослідженні правової реальності. *Вісник північного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2016. № 7. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_7_6

137. Застосування судами Кримінального процесуального кодексу. Резюме результатів моніторингу URL: http://issuu.com/dhrpraxis/docs/cpc_monitoring_ua

138. Зеленецький В.С., Глинська Н.В. Теорія та практика обґрунтування рішень у кримінальному процесі України Харків: «Страйд», 2006. 336 с.

139. Зелькіна Т. Є. Зарубіжний досвід правового регулювання обмеження майнових прав осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 4 (109). С. 385-392.

140. Зіньковський І. П. Трансформація отримання вербальної інформації від особи у кримінальному провадженні під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 513–518. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.01.89

141. Ільченко О. В. Застава як запобіжний захід у кримінальному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81. Ч. 2. С. 81–86.

142. Інструкція про заходи щодо дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та об-ранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу - тримання під вартою під час досудового розслідування : Наказ МВС України та МЮУ від 01.10.2018 № 806/3105/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1190-18#Text

143. Інструкція про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження) затверджена Наказом Державної судової адміністрації України від 15 листопада 2012 року № 155.

144. Інформаційний лист «Щодо вжиття заходів загального характеру, зумовлених порушенням ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які встановлені у рішенні Європейського суду з прав людини від 09 жовтня 2014 року у справі «Чанєв проти України»« URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html

145. Каліновська М. О. Особливості кримінального процесуального доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування : дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 Право. Львів, 2021. 251 с.

146. Капліна О. В. Доктрина неминучого виявлення: витоки та практика ЄСПЛ. *Кримінальний процес і криміналістика: виклики часу : зб. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя кафедри кримінального процесу і криміналістики Львів. нац. ун-ту ім.І. Франка*(м. Львів, 24 січ. 2020 р.) / орг. ком. В. Т. Нор, Н. Р. Бобечко, І. І. Когутич та ін. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2020. С. 90–99.

147. Капліна О. В. Кримінальний процес : підручник. Харків : Право, 2023. 608 с.

148. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.

149. Капліна О. В., Шило О. Г. Проблеми забезпечення права на судовий захист особи щодо якої порушено кримінальну справу. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права* . 2003. № 3-4. С. 236-241.

150. Карпенко М.І., Самойлов М.В. Кримінально-процесуальна правова характеристика запобіжних заходів в аспекті прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України. Юридична *наука.* № 3/2013 с. 100-110.

151. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки : посібник для всіх : пер. з англ. О. М. Мокровольського. Київ : Веселка, 1993. 192 с.

152. Карташов М. Кримінальна процесуальна відповідальність. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 318–321.

153. Кваснєвський В. Зарубіжні програми захисту учасників судового процесу: досвід для України. *Напрями стійкого зростання у світовій економіці : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. студ. та молодих вчених* (м. Тернопіль, 20–21 квіт. 2017 р.) / редкол.: С. В. Гродський, І. Я. Зварич, О. С. Карась та ін. ; відп. за вип. В. Є. Куриляк. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. С. 151-155.

154. Кисляк Н.С. Правове регулювання дій суду з перевірки явки учасників судового провадження: питання теорії та практики. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 3 (6), 2014. С. 234-246.

155. Кіпер О. Процесуальна самостійність слідчого в умовах реформування кримінального процесуального законодавства України. *Вісник прокуратури*. 2015. №5. С. 68-77.

156. Коваленко Е. Д. Використання оперативної інформації як підстави для застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 20 с.

157. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10

158. Кожевніков Г. Заходи забезпечення кримінального провадження. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 68–70.

159. Козич І. В. Кримінально-правова політика в сфері протидії злочинам, що вчиняються із застосуванням насильства: дис. канд.юрид.наук. 12.00.08. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 214 с.

160. Козловський В. П. Чи потрібний нам Геґель? (Нотатки читача до українського перекладу «Феноменології духу»). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2020. Т. 5. С. 90–102.

161. Колич О. І. Соціологія права : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. і перероб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. 236 с.

162. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

163. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

164. Копча В.В. Методологія дослідження правового явища: поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. №1. 2020. С. 54-58.

165. Короткевич М.Є., Пушкар П. В. Зміст обов'язку суду забезпечити дотримання права на свободу та особисту недоторканність у світлі практики Європейського суду з прав людини. Вісник Верховного Суду України. 2015. № 7. С. 40–48.

166. Кравець Н.В., Бегма А.П., Ховпун О.С. Особливості призначення та проведення експертизи у кримінальному провадженні: новели законодавства. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. Вип. 15. 2019. С. 167-173.

167. Крайнюк В. Г. Застава в порядку запобіжного заходу в кримінальному судочинстві. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2013. Т. 265 (65). № 1. С. 401-407.

168. Красько С., Слотвінська Н. Поручитель як особа, що заслуговує на довіру. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 4 (28). С. 246–250. DOI: 10.23939/law2020.28.246

169. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

170. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 544 с.

171. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. Х. : Право, 2010. 608 с.

172. Кримінальний процес : підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. Ч. 1. 532 с.

173. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI (зі змінами та доповненнями). URL: https://zak.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

174. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Європейського суду з прав людини / А. В. Столітній, Ю. Г. Севрук, О. В. Сапін та ін. Вісник ХНУВС - Bulletin of KhNUIA. 2025. № 1 (108) 363ін. ; за ред. А. В. Столітнього. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2019. 952 с.

175. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. Т. 1. 768 с. ; Т. 2. 664 с.

176. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / За загальною редакцією Ю.П. Аленіна. Х.: ТОВ «Одіссей», 2009. 816 с.

177. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан : Кодекс Республіки Казахстан від 4 липня 2014 р. № 231-V ЗРК. Інформаційно-правова система «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231

178. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1961. № 2. Ст. 15.

179. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР : затверджений постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 13 вересня 1922 р. Харків : [б. в.], 1922.

180. Крицька І. Окремі аспекти зловживання процесуальними повноваженнями стороною обвинувачення під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 646-649.

181. Круценко Т.В. Проблема реалізації права на оскарження запобіжного заходу обраного, зміненого, продовженого або скасованого в стадії судового розгляду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №6. С. 297- 299.

182. Кузик Т. М. Теоретико-правові та процесуальні аспекти участі перекладача у кримінальному провадженні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2014. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/6f91b1cb-55a5-4201-98b2-88aa00970e88

183. Кузьмічова Є. В. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 107–116.

184. Кучинська О. П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: дис. … доктора юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 460 с.

185. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 228 с.

186. Кучинська О.П. Деякі аспекти втілення принципу свободи та особистої недоторканності у новому КПК України. *Адвокат*. 2013. № 5 (152). С. 25–28.

187. Кучинська О.П., Кучинська О.А. Кримінальний процес України: навч. посібник. К.: Прецедент, 2005. 202 с.

188. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі No 231-V ҚРЗ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231

189. Левендаренко О.О. Застосування домашнього арешту за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Правничий часопис Донецького університету*. 2(28). 2012. С. 91-96.

190. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2023. 392 с.

191. Логін Р. І. Теоретичні основи застосування заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 180–188.

192. Логінов О. А. Еволюція електронного судочинства до цифрового правосуддя: український досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 2. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.02.3.31

193. Лоскутов Т. О. Правова регламентація допиту в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 71. С. 315-320.

194. Лугіна Н.А., Щербаченко С.Я. Міжнародні стандарти та національні механізми забезпечення безпеки свідка в кримінальному провадженні. *Європейський правничий часопис*. 2026. Вип. 13. С. 149-154.

195. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2011. №4. С. 33-43. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2119/1/4-2011lgyusyun.pdf

196. Лук'янчиков Є. Д. Виклик на допит: правові, організаційні, тактичні аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2003. № 2. С. 228–232.

197. Лукашкіна Т.В. Доказування як етап правозастосовного процесу. *Актуальні проблеми доказування в кримінальному провадженні*: матер. Всеукр.

наук.-практ. Інтернет-конф. (27 лист. 2013 р., м. Одеса). Одеса: Юрид. л-ра, 2013. С. 30-36.

198. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : теорія, історія і практика : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Х., 2004. 449 с.

199. Маринич О.Ю. Поняття забезпечення прав і законних інтересів людини в досудовому кримінальному провадженні. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. *Серія «Юридичні науки».* 2024. Т. 35 (74). № 1. С. 171–176.

200. Мартинців А. М. Поняття грошового стягнення як заходу забезпечення кримінального провадження. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2014. Вип. 2 (5). С. 269–277.

201. Марчак В.Я. Судовий контроль за дотриманням прав людини згідно з кримінальним процесуальним законодавством України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 141-146.

202. Марченко В. Еволюція запобіжних заходів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 200–203.

203. Мельник Н. В. Теоретичні підходи до сутності поняття «методологія» у сучасному правознавстві. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4 (75–76). С. 117–124.

204. Миколенко О. М. Критерії класифікації заходів забезпечення кримінального провадження та їх співвідношення з заходами кримінального процесуального примусу. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 81–84.

205. Мироненко О. М. Білль про права 1789. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. Енцикл., 1998-2004. т. 1 : А-Г. 672 с.

206. Мирошниченко Ю. М. Заходи кримінально-процесуального примусу: сутнісна характеристика, умови та підстави застосування. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т. 2. С. 148–150. (Серія «Юридичні науки»)

207. Михеєнко М. М. Історія кримінального процесу України : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 240 с.

208. Михеєнко М.М., Нор В.Т, Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підруч. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. 536 с.

209. Мовчан А. В., Благута Р. І., Захарова О. В. та ін. Заходи забезпечення кримінального провадження : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 200 с.

210. Молдаван А.В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція,Англія, США: [навчальний посібник]. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 352 с.

211. Мора О. М. Процесуальні функції перекладача та його роль як суб'єкта кримінального провадження : дис. … д-ра філософії : 081 «Право». Університет ДФС України, 2021. URL: https://uacademic.info/ua/document/0422U100143

212. Муравин А. Б. Уголовный процесс Украины: учеб. пособ. / [за ред. А. Б. Муравина]. О. ОЮИ ХНУВД, 2007. 235 с.

213. Назаров В. В. Примус у кримінальному провадженні: національні та міжнародні аспекти. *Форум права*. 2010. № 4. С. 660–666. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10nvvtma.pdf

214. Назаров В. В., Лахманик Ю. Р. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Європейські перспективи*. 2013. № 3. С. 102–106.

215. Назаров В.В. Вдосконалення правового регулювання допустимості обмеження конституційних прав людини у кримінальному провадженні. *Наше право.* № 1 ч.1, 2011. С. 136-140.

216. Назаров В.В. Взяття під варту: теоретичні та практичні аспекти. *Європейські перспективи*. № 4. 2010. С. 30-35.

217. Наливайко Є. О. Проблемні питання повідомлення особі про підозру та зупинення досудового розслідування. *Публічне право.* № 1 (9) (2013) с. 375-380.

218. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квіт.2001 р. / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. К. : Каннон, А. С. К., 2002. 1104 с.

219. Огородник Д. М. Становлення правового регулювання здійснення кримінального провадження в Україні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 133–138.

220. Онопенко В. Взяття під варту – необхідність чи виняток? *Юридичний журнал.* 2003. № 1. С. 28-30 .

221. Осадча О.С. Процесуальна діяльність прокурора при застосуванні особистого зобов'язання у кримінальному провадженні. *Європейські перспективи.* 2015. №1. С. 94-99.

222. Особливості досудового розслідування щодо окремої категорії осіб : наук.-метод. рек. / О. О. Юхно, С. Є. Абламський, Т. Г. Фоміна та ін. Харків : ХНУВС, 2017. 60 с.

223. Офіційний сайт Центру політико – правових реформ. URL: http://www.pravo.org.ua/

224. Оцінка ефективності функціонування інституту службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, як механізму попередження належного поводження в діяльності поліції : аналітичний звіт / Рада Європи. ПП «Видавництво «ФЕНІКС», 2017. 66 с.

225. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2(9). С. 1-41.

226. Пархоменко Я. О. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 194–196.

227. Перепелюк А.М. Природа правозастосування як елемента правової системи. *Держава і право*. 2011. Вип. 53. С. 59-64.

228. Пехник А. В. Теоретико-методологічні основи дослідження політичного управління як системи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22 (82). С. 423-430.

229. Півненко В.П. Судовий контроль. Чи може він бути самостійною функцією органів судової влади у кримінальному судочинстві. *Прокуратура. Людина. Держава.* 2004. №3. С. 104-108.

230. Підддубна А.В. Досвід зарубіжних країн у забезпеченні процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження. *Вісник ХНУВС.* 2024. № 2 (105). С. 204-217. https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65d88081-f1bb-4b57-81e0-6ea6aa55a42f/content

231. Пліщук Л.І. Проблемні питання застосування та здійснення примусового приводу в кримінальному процесі. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. № 22'2009. С. 175-184.

232. Погорецький М. А. Актуальні проблеми кримінального процесу в умовах воєнного стану : монографія. Київ : Алерта, 2024. 412 с.

233. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

234. Погорецький М. М., Сергєєва Д. Б. Верховенство права у практиці застосування запобіжних заходів: між ефективністю кримінального переслідування та захистом свободи особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. Т. 3. № 1. С. 136-151. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.01.3.21

235. Подорожна Т., Худик А. Судове провадження в режимі відеоконференції із застосуванням власних технічних засобів та сервісу EASYCON: судова практика в кримінальному процесі в умовах воєнного стану. *Право України*. 2022. № 11. С. 148–161.

236. Пожар В.Г. Суб'єктивні та об'єктивні фактори в механізмі прийняття рішень у кримінальному судочинстві. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №14. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2012- 1/12pvguks.pdf

237. Поколодна М. М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки учасників оперативної розробки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76) С. 241–251.

238. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : затверджене рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21, у редакції зі змінами, внесеними рішенням Вищої ради правосуддя від 13 січня 2026 року № 26/0/15-26.

239. Попелюшко В. О. Кримінальний процес України : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 496 с.

240. Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. Часопис Національного університету «Острозька академія». Сер.: Право. 2014. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_1_15

241. Посібник зі статті 6 Конвенції – Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_6_criminal_UKR

242. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 серпня 2019 р. у справі № 682/956/17, провадження № 13-31кс19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84153042

243. Постанова Верховного Суду від 28.02.2023 : справа № 947/5562/21, провадження № 51-3110км22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364530.

244. Постанова Верховного Суду від 5 листопада 2019 року у справі № 461/6141/18, провадження № 51-10296км18.

245. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 квітня 2019 р. у справі № 541/571/17, провадження № 51-4136км18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81426122

246. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 травня 2019 р. у справі № 754/672/18, провадження № 51-9214км18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82188511

247. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 10 грудня 2019 р. у справі № 735/867/18, провадження № 51-2413км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86333732

248. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 грудня 2019 р. у справі № 235/6337/18, провадження № 51-2641км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86468617

249. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 20 листопада 2019 р. у справі № 539/546/18, провадження № 51-3726км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85903592

250. Постанова ККС ВС у справі № 415/1698/12-к від 21 листопада 2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533687

251. Пошва Б.М. Судовий контроль за дотриманням конституційних прав особи під час досудового розслідування кримінальної справи: практика та проблеми вдосконалення. *Адвокат*. 2005. №6. С. 37-43.

252. Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства : кол. моногр. / [Д. В. Луценко, О. В. Капліна, В. Я. Настюк та ін.] ; за ред. Д. В. Луценка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 272 с.

253. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.

254. Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України : затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 25 вересня 2023 року № 777, у чинній редакції.

255. Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : затверджені наказом Міністерства юстиції України від 14 червня 2019 року № 1769/5.

256. Приймак І. В. Повідомлення у кримінальному провадженні під час досудового розслідування : дис. … д-ра філософії : 081 «Право». Львів, 2022. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4760

257. Приймак І. В. Теорія та практика здійснення повідомлення у кримінальному провадженні в ході досудового розслідування : монографія / за наук. ред. І. І. Татарина. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 228 с.

258. Приміч І. Г.Запобіжний захід – взяття під варту. *Прокуратура. Людина. Держава.* 2004. № 6. С. 66–70.

259. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

260. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006, № 30, ст. 260.

261. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19.

262. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України від 4 жовтня 2019 р. № 187-IX. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 50. Ст. 352. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20

263. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи : Закон України від 23 лютого 2024 року № 3604-IX.

264. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2533-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 34–35. Ст. 187.

265. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до КПК України: лист ВССУ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13#Text

266. Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.10.2012 р. № 223-1446/0/4-12. URL:: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1446740- 12/print1389890081540993

267. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12

268. Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 травня 2022 року № 311, у редакції від 12 липня 2024 року.

269. Про затвердження Інструкції про порядок виконання органами Національної поліції ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 13 липня 2016 року № 654.

270. Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР : Закон Української РСР від 28 грудня 1960 р. № 1000-05. Відомості Верховної Ради УРСР. 1961. № 2. Ст. 15.

271. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 року № 1363.

272. Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правничої допомоги у кримінальному процесі : наказ Міністерства юстиції України від 25 лютого 2014 року № 386/5.

273. Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2783-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 53. Ст. 155.

274. Про надзвичайний стан : Закон Грузії від 17 жовтня 1997 р. № 972-Ⅱს. *Відомості Парламенту Грузії*. 1997. № 44. С. 75. *Законодавчий вісник Грузії (Matsne)*. URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/33472

275. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII; Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII.

276. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. №19/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text

277. Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25 вересня 2023 року № 777, у чинній редакції.

278. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: Наказ Генерального прокурора № 309 від 30.09.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21#Text

279. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30 червня 1993 р. № 3352-XII : у редакції від 1 січня 2025 р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12

280. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР*), 1995, № 1, ст. 1.

281. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII (зі змін. і доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

282. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон Республіки Вірменія від 21 березня 2012 р. № НО-106-N. *Інформаційна система правових актів Вірменії (ARLIS)*. URL: https://www.arlis.am/hy/acts/75358

283. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

284. Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 18.

285. Про судову практику застосування судами першої та апеляційної інстанції процесуального законодавства щодо обрання, продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: лист ВССУ від 01.02.2015 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00153.html

286. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402- VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.

287. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 20 березня 1952 р. / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_535

288. Пчеліна О. В., Фоміна Т. Г., Романюк В. В., Глобенко Г. І. Основи кримінального процесу : навч. посіб. / за заг. ред. Т. Г. Фоміної. Харків : ХНУВС, 2023. 132 с.

289. Римарчук Г., Сорока С. Регламентація заходів забезпечення кримінального провадження в системі процесуального права іноземних держав. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 865. С. 483–488.

290. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Статут, міжнародний документ, поправки від 17 липня 1998 р. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_588

291. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Червінського Романа Григоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п’ятої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026

292. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Гнезділова Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини восьмої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України від 24 червня 2026 року № 4-р(II)/2026.

293. Рішення Європейського суду з прав людини // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: https://mvs.gov.ua/activity/right/risennya-jevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudini

294. Рішення ЄСПЛ у справах «Plakhteyev and Plakhteyeva проти України» від 12 березня 2009 року, заява № 20347/03

295. Рішення ЄСПЛ у справах «Treyd 2008, TOV проти України» від 15 квітня 2021 року, заява № 34000/06

296. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2026 року № 3-р(II)/2026 у справі щодо конституційності частини п’ятої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України.

297. Рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 у справі про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою.

298. Рогальська В. В. Регламентація та реалізація права на переклад у контексті забезпечення справедливого судочинства. *Науковий вісник*

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2019. № 2 (99). С. 150–157. DOI: 10.31733/2078-3566-2019-2-150-157

299. Рябчинська О. П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і Безпека*. 2013. № 1. С. 157-163.

300. Свінцицький А. В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 94–97. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.52.21

301. Свінцицький А.В. Вплив євроінтеграційних процесів на інститут примусових заходів у кримінальному провадженні. *Ампаро: спецвипуск, присвячений євроінтеграційній тематиці*. 2022. Том 2. С. 88-93.

302. Свінцицький А.В. Гарантії правового захисту викривачів корупції: досвід США та Канади. *Науковий вісник Національної академії СБ України*. 2021. № 79. С.167-175.

303. Свінцицький А.В. Генеза законодавства щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 545-547. URL: https://www.lsej.org.ua/10_2021/144.pdf

304. Свінцицький А.В. До питання визначення дефініції «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні». *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. № 7(43), vol. 2. С. 134-139. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7597.

305. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: прикладні аспекти. *Ірпінський юридичний часопис*. Вип. 2(11). С. 141-149. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/104/103.

306. Свінцицький А.В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2024. Вип. 4(17). С. 260-267. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/287/298.

307. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжний країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2021. Випуск 52. С. 94-97. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc52/23.pdf

308. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз правового статусу експерта, спеціаліста та фахівця в галузі права, як суб'єктів кримінального процесу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки».* 2023. Том 34 (73) № 5. С. 80-86. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/14.pdf

309. Свінцицький А.В. Удосконалення законодавчої бази у сфері забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні: міжнародний досвід. *Юридичний вісник.* 2023. Вип. № 1. С. 124–134. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v1_2023/16.pdf.

310. Свінцицький А.В., Біла В.Р. Можливості «forensic accounting» у протидії фінансуванню дій, що посягають на основи національної безпеки. *Economic, social And legal aspects of enterprise management context of the political and economic crisis.* 2022, p. 243-283. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b2a271e8-0366-4e8b-b22c-5e14564bfda9/content

311. Свінцицький А.В., Падалка А.М., Леонов Б.Д. Правове забезпечення протидії економічному тероризму. *Ірпінський юридичний часопис*. 2021. № 2(6). С. 153-162. URL: https://drive.google.com/file/d/13FsddN87FWp3dvWLyd_uj8lmAI1FMBhs/view.

312. Свінцицький А.В., Топчій В.В. Методологічні засади забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип 2(9). С. 204-213. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/75/74

313. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. *Право України*. 2006. № 4. С. 21-28.

314. Ситник Г. П., Комаха Л. Г., Рудик А. О. Основи теорії систем та системного аналізу : навч. посіб. / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : ТОВ «Академпрес», 2024. 160 с.

315. Сіверський О. М. Історія розвитку запобіжних заходів у кримінальному процесі України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 167–176.

316. Сіверський О. М. Розвиток заходів процесуального примусу на території України в історичному аспекті. *Вісник Академії адвокатури України.* 2015. Т. 12. № 2 (33). С. 269–276.

317. Сірий М.І. Українська модель здійснення судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу. *Вісник Центру суддівських студій.* 2005. №4-5. С. 5-7.

318. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. Харків: Еспада, 2006. 752 с.

319. Скрекля Л. І., Богонюк Г. І., Сосніна О. В. Затримання уповноваженою службовою особою (стаття 208 Кримінального процесуального кодексу України): проблеми теорії і практики. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки.* 2024. № 16. С. 25-30. DOI: 10.32782/2616-7611-2024-16-04

320. Слободян О. М. Становлення та розвиток інституту запобіжних заходів, не пов’язаних із взяттям під варту в кримінальному процесі України. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 1. С. 152-160.*

321. Смоков С.М. Запобіжні заходи та кримінально-процесуальні гарантії їх застосування: навч. посіб. Одеса: ОДУВС. 134 с.

322. Смоков С.М. Окремі проблемні питання що виникають при застосуванні норм нового КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 110-115.

323. Смоков С. М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Форум права*. 2012. № 2. С. 628–632.

324. Сокальська О. В. Історичний розвиток гарантій особистої недоторканності на етапі досудового слідства: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Публічне право*. 2014. № 4. С. 104-111.

325. Соловйова О. Є. Проблемні питання щодо застосування практики рішень Європейського Суду з прав людини у кримінальному провадженні України // Modern vision of implementing innovations in scientific studies: Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (Marseille, French Republic, 14 February 2025) / International Center of Scientific Research. Marseille, French Republic, 2025. Pp. 58-61.DOI: https://doi.org/10.36074/scientia-14.02.2025

326. Соловйова О.Є. Застосування практики рішень європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні України. *Вісник ХНУВС* - Bulletin of KhNUIA. 2025. № 1 (108). С. 354-364. https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/848/784

327. Сорока С. Затримання особи уповноваженою службовою особою без ухвали суду в умовах воєнного стану: аналіз суб'єктного складу та ефективності механізмів контролю. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2025. № 48. С. 430–443. DOI: 10.23939/law2025.48.430

328. Сотник Н. А. Кримінально-процесуальний примус через призму нового КПК України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 3. С. 254–258.

329. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового

Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва. Київ: «АртДизайн», 2015. 132 с.

330. Спора Г.І. Судовий розгляд кримінального провадження за відсутності обвинуваченого: визначення поняття інституту, його особливості та мета функціонування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 196-201.

331. Справа «Marcello Viola v. Italy» (заява № 45106/04): рішення Європейського суду з прав людини від 5 жовтня 2006 року. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?filename=001-77246.pdf&id=001-77246&library=ECHR

332. Статистичний аналіз застосування судами запобіжних заходів, 2014-2018. Український центр суспільних даних, 2019. 36 с.

333. Статут кримінального судочинства. Судові статути 20 листопада 1864 року, з викладенням міркувань, на яких вони ґрунтуються / видано Державною канцелярією. 2-ге вид., допов.: Друкарня Другого відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 1867. Ч. 2. 523 с.

334. Статути Великого Князівства Литовського : [у 3 т.] / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2002. Т. 1. 2002. 464 с. Т. 2. 2003. 560 с.Т. 3. Кн. 2. 2004. 568 с.

335. Стахура Б.І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 180 с.

336. Степанюк А.Ф. Рівні безпеки виправних колоній. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації: матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 15 трав. 2020 р./ [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.), А. П. Гетьман та ін.]. Харків: Право, 2020. С. 358.

337. Судова практика. 3 млн гривень моральної шкоди за порушення з боку держорганів – реальність. 18 лют. 2019 р. URL:

https://jurliga.ligazakon.net/ua/news/190998_3-mln-griven-moralno-shkodi-zaporushennya-z-boku-derzhorganv---realnst

338. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / [укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. К.: Довіра, 2006. 789 с.

339. Татаров О.Ю. Заходи забезпечення кримінального провадження: перший досвід застосування. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. №7. С. 113-122.

340. Тертична А. А. Відповідальність за невиконання судового рішення в окремих джерелах (пам'ятках) кримінального права на теренах України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). С. 198–202.

341. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Київ : Алерта, 2023. 640 с.

342. Тертишник В.М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: автореф. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ: Акад. адвокатури України, 2009. 40 с.

343. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.

344. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

345. Тракало Р.І. Роль слідчого судді у досудовому розслідуванні. *Вісник академії адвокатури України*. 2014. Т.11. С. 109-119.

346. Туманянц А.Р. Слідчий суддя як суб'єкт реалізації судових функції у досудовому провадженні. *Форум права*. 2011. №2. С. 896-901.

347. Туманянц А.Р. Судовий контроль за законністю і обгрунтованістю процесуальних рішень органів досудового слідства: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 1998. 16 с.

348. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Офиц. изд. в ред. 1927 г. – [2-е изд.]. Х. Юрид вид. Наркомюста УССР, 1928. 196 с.

349. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Сб. узаконений УССР. Утв. ВУЦИК 13 сент. 1922 г. Офиц. изд. Харьков : Изд-во Наркомюста УССР, 1922. № 41. 598 с.

350. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України. Особлива частина : підручник. Київ : Кондор, 2005. 280 с.

351. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. 324 с.

352. Удалова Л. Д., Панчук О. В. Надання свідку правової допомоги у кримінальному процесі : монографія. Київ : КНТ, 2014. 160 с.

353. Удалова Л. Д., Хабло О. Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу : монографія. Київ : Дакор, 2010. 176 с.

354. Удалова Л.Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Лариса Давидівна Удалова; Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2007. 29 с.

355. Ухвала Горохівського районного суду Волинської області від 13 березня 2015 р., судова справа №155/206/2015-к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54663610

356. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24 липня 2019 р. у справі № 394/791/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

357. Ухвала Мелітопольського міськрайонного суду м. Запоріжжя від 1 квітня 2015 р., судова справа №320/12335/14-к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43400571

358. Ухвала слідчого судді Вільнянського районного суду м. Запоріжжя від 05.03.2014 р., судова справа №314/1223/14-к URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37488087

359. Ухвала Суворовського районного суду м. Одеса від 19 червня 2014 р., судова справа №523/8797/14-к URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40163671

360. Ухвала Центрального районного суду міста Миколаєва від 02.03.2023 : справа № 489/2390/20, провадження № 1-кп/490/259/2021 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109990573.

361. Фаринник В. І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика : монографія / В. І. Фаринник. Київ : Алерта, 2017. 548 с. https://elar.navs.edu.ua/items/c5bb27f6-24dd-4294-b589-4f4688a92552

362. Фаринник В. І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві: сутність і класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 133–142.

363. Фаринник В. І. Сутність та особливості застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 16–32.

364. Фаринник В.І. Домашній арешт – альтернатива тримання під вартою. 2012. № 25. URL: http://www.yurincom.com/ua/analytical_

365. Фаринник В.І. Поняття та підстави застосування запобіжних заходів, не пов'язаних з тимчасовою ізоляцією особи. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2015. №5. С. 146-156.

366. Фаринник В.І. Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в 205 кримінальному процесі України: дис. … доктора юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2017. 565 с.

367. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К. Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

368. Філософія: навч. посібник / [Л.Б. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного; [5-те вид., стер.]. К. Вікар, 2005. 516 с.

369. Філософський енциклопедичний словник / [під гол. ред. В.І. Шинкарука]. К.: Абрис, 2002. 742 с.

370. Фірман О. В. Заходи забезпечення кримінального провадження та їх класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 231–234.

371. Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Панов, 2020. 576 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17069

372. Фоміна Т. Г. Сутність процесуального порядку застосування запобіжного заходу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 207–211.

373. Фріс П. Л. Вибрані праці. Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. 651 с.

374. Худоба Н. В. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 року та його застосування на території Галичини. *Форум права*. 2009. № 2. С. 417–422.

375. Цигікало Г. Д., Юр'єв Д. С. Типові помилки при складанні процесуальних документів під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. Т. 3. № 1. С. 162-166. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.01.3.24

376. Цилюрик І.І. Гарантії прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження під час проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2020. 256 с.

377. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Ін Юре, 2021. 560 с.

378. Шевчук П.В. Міжнародно-правовий досвід реалізації заходів забезпечення кримінального провадження в умовах особливих періодів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 4. С. 144-150.

379. Шейко В.М., Кушнаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / [5-те вид., стер.]. К. Знання, 2006. 307 с.

380. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Право, 2011. 472 с.

381. Шило О.Г. Особливості обґрунтування обрання запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. Вип. 25. С. 269–273.

382. Шишко В. В. Культурологічні аспекти правотворчості (спроба філософського осмислення) : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. 233 с.

383. Шульга А. О. Моральні засади залучення перекладача у кримінально-процесуальну діяльність. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2012. № 2. С. 133–138.

384. Щербак С., Лукашенко С. Історія становлення та розвитку запобіжного заходу у виді тримання під вартою на українських землях (XIII – початок XX ст.). *Консенсус*. 2024. № 1. С. 7–15.

385. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 560 с.

386. Щиголь О.В. Гарантії прав потерпілого на досудовому розслідуванні : дис. ... докт. філософ. Київ, 2024. 358 с.

387. Щодо народного депутата України застосовано запобіжний захід та взято під варту в залі суду // Вищий антикорупційний суд : сайт. 28.11.2023. URL: https://first.vaks.gov.ua/publications/shchodo-narodnoho-deputata-ukrainyzastosovano-zapobizhnyy-zakhid-ta-vziato-pid-vartu-v-zali-sudu/.

388. Щур Б. В., Басиста І. В. Судове провадження у режимі відеоконференції та трансляція з іншого приміщення, у тому числі яке знаходиться поза межами приміщення суду: окремі підходи до розуміння та проблеми реалізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 242–267.

389. Ювшин В. В. Затримання уповноваженою службовою особою в умовах воєнного стану: огляд судової практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 621–625. DOI: 10.32782/2524-0374/2025-2/150

390. Якових Є.В. Конвенційні гарантії захисту права власності у кримінальному провадженні України : дис. ... докт. філософ. Одеса, 2025. 281 с.

391. Яновська О. Захист конвенційних прав у кримінальному провадженні. *Юридична газета.* Опубліковано в №8 (714). https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/zahist-konvenciynih-prav-u-kriminalnomu-provadzhenni.html

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА ТА УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ АНОНІМНОГО ОПИТУВАННЯ 300 ПРАКТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

щодо процесуальних основ забезпечення участі осіб під час кримінального провадження

Мета опитування - з’ясування позицій практичних працівників щодо стану нормативного регулювання і практичного забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні, ефективності способів виклику та повідомлення, дистанційної участі, оцінки поважності причин неприбуття, застосування приводу, грошового стягнення і запобіжних заходів, а також додержання вимог законності, необхідності та пропорційності процесуального примусу.

Вибірка респондентів

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Слідчі Національної поліції України	80	26.7
Дізнавачі Національної поліції України	30	10.0
Слідчі та детективи ДБР, СБУ, НАБУ і БЕБ	40	13.3
Прокурори	50	16.7
Судді, які розглядають кримінальні провадження	40	13.3
Адвокати, які здійснюють захист і представництво у кримінальному провадженні	50	16.7
Працівники апаратів судів, які організовують виклик, повідомлення та відеоконференції	10	3.3

Розподіл респондентів за стажем професійної діяльності

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
До 5 років	51	17.0
Від 5 до 10 років	87	29.0
Від 10 до 15 років	90	30.0
Понад 15 років	72	24.0

ПИТАННЯ АНКЕТИ РЕЗУЛЬТАТИ ВІДПОВІДЕЙ

1. Чи підтримуєте Ви підхід, відповідно до якого процесуальне забезпечення участі осіб слід розглядати як самостійний функціональний напрям кримінальної процесуальної діяльності?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	216	72.0
Частково	66	22.0
Ні	18	6.0

2. Як Ви оцінюєте системність чинного нормативного регулювання забезпечення участі осіб у КПК України?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Регулювання є достатньо системним	36	12.0
Регулювання є частково системним, але містить прогалини	126	42.0
Регулювання є фрагментарним і потребує комплексного вдосконалення	138	46.0

3. Які складники, на Вашу думку, повинні охоплюватися системою процесуального забезпечення участі осіб?

(Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді.)

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Виклик, судовий виклик і процесуальне повідомлення	273	91.0
Привід та інші засоби забезпечення прибуття	228	76.0
Особиста і дистанційна участь у процесуальних діях	255	85.0
Участь захисника, перекладача, законного представника та спеціаліста	237	79.0
Заходи безпеки щодо свідків, потерпілих та інших осіб	225	75.0
Заходи реагування на невиконання процесуальних обов’язків	207	69.0

4. Який спосіб повідомлення особи про виклик у сучасних умовах Ви вважаєте найбільш надійним?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Повідомлення через офіційну електронну адресу або електронний кабінет	96	32.0
Поштове відправлення з підтвердженням вручення	63	21.0
Телефонний зв’язок, SMS або повідомлення в месенджері з фіксацією доставки	72	24.0
Особисте вручення повістки	54	18.0
Оприлюднення повідомлення у передбачених законом випадках	15	5.0

5. Чи доцільно прямо передбачити у КПК України можливість направлення повістки електронною поштою та через месенджери за умови належної фіксації її доставки й отримання?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	258	86.0
Лише для окремих категорій учасників або за їх попередньою згодою	33	11.0
Ні	9	3.0

6. Як часто у Вашій практиці виникають труднощі з належним викликом або повідомленням учасників кримінального провадження в умовах воєнного стану?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Постійно	60	20.0
Часто	126	42.0
Іноді	96	32.0
Практично не виникають	18	6.0

7. Які обставини найчастіше унеможливлюють або істотно ускладнюють прибуття особи за викликом?

(Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді.)

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Перебування в районі бойових дій або небезпека для життя і здоров’я	228	76.0
Перебування на тимчасово окупованій території	171	57.0
Перебування за межами України	159	53.0
Відсутність або порушення транспортного сполучення	144	48.0
Проходження військової служби або виконання завдань оборони	126	42.0
Відсутність стабільного зв’язку чи зміна контактних даних	183	61.0
Госпіталізація або інший стан здоров’я, що перешкоджає прибуттю	93	31.0

8. Чи потрібно доповнити статтю 138 КПК України орієнтовним переліком поважних причин неприбуття, пов’язаних із воєнним станом?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	243	81.0
Доцільно закріпити лише загальні критерії без детального переліку	42	14.0
Ні, чинного регулювання достатньо	15	5.0

9. Чи є дистанційна участь у режимі відеоконференції ефективною альтернативою особистому прибуттю учасника кримінального провадження?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так, у більшості випадків	213	71.0
Частково, залежно від процесуальної дії та статусу особи	69	23.0
Ні	18	6.0

10. Які основні проблеми виникають під час дистанційної участі?

(Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді.)

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Перебої електропостачання та нестабільний інтернет	225	75.0
Недостатнє технічне оснащення органів і учасників	210	70.0
Складність надійної ідентифікації особи	117	39.0
Неможливість забезпечити конфіденційне спілкування із захисником	144	48.0
Невизначеність процедури фіксації та долучення електронних матеріалів	108	36.0
Недостатня цифрова компетентність окремих учасників	99	33.0

11. Чи потрібен єдиний нормативно визначений протокол електронного виклику, ідентифікації особи та проведення дистанційної процесуальної дії?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	273	91.0
Ні	12	4.0
Важко відповісти	15	5.0

12. Як Ви оцінюєте практичну ефективність приводу як засобу забезпечення прибуття особи?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Висока	57	19.0
Середня	159	53.0
Низька	72	24.0
Привід практично неефективний	12	4.0

13. Чи повинен привід виключатися, якщо неприбуття особи зумовлено об’єктивною неможливістю прибути або підтвердженими безпековими обставинами?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	276	92.0

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Залежно від статусу особи та обставин провадження	18	6.0
Ні	6	2.0

14. Як Ви оцінюєте ефективність грошового стягнення за невиконання процесуального обов'язку?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Висока	36	12.0
Середня	120	40.0
Низька	114	38.0
Практично неефективне	30	10.0

15. Чи доцільно під час визначення розміру грошового стягнення враховувати майновий стан особи, характер порушення, його повторність і причини невиконання обов'язку?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	231	77.0
Частково, лише окремі з наведених обставин	51	17.0
Ні	18	6.0

16. Чи достатньо чітко КПК України визначає фактичні підстави та критерії застосування запобіжних заходів?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	42	14.0
Частково	135	45.0
Ні, положення потребують конкретизації	123	41.0

17. Наскільки повно, за Вашими спостереженнями, у практиці оцінюються конкретність та актуальність кожного ризику, передбаченого статтею 177 КПК України?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Завжди повно	18	6.0
Переважно повно	78	26.0
Лише в окремих випадках	153	51.0
Переважно формально	51	17.0

18. Чи повинен слідчий суддя або суд окремо мотивувати наявність кожного заявленого процесуального ризику?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	282	94.0
Ні	9	3.0
Важко відповісти	9	3.0

19. Чи повинно судове рішення містити окреме пояснення, чому жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може нейтралізувати встановлені ризики?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	288	96.0
Ні	6	2.0
Важко відповісти	6	2.0

20. Наскільки часто, на Вашу думку, розмір застави у практиці відповідає майновому стану особи та принципу пропорційності?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
У більшості випадків	39	13.0
Досить часто	96	32.0
Лише іноді	123	41.0
Рідко	42	14.0

21. Чи необхідно під час оцінки пропорційності враховувати сукупний вплив одночасно або послідовно застосованих процесуальних обмежень на особу?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	249	83.0
Лише щодо найбільш інтенсивних обмежень	42	14.0
Ні	9	3.0

22. Який механізм перегляду тривалого застосування запобіжних та інших істотних правообмежувальних заходів є найбільш доцільним?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Періодична обов'язкова судова перевірка актуальності підстав	252	84.0
Перегляд лише за клопотанням сторони	36	12.0
Чинний механізм не потребує змін	12	4.0

23. Як Ви оцінюєте наявні процесуальні гарантії участі неповнолітніх, осіб з інвалідністю та інших вразливих учасників кримінального провадження?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Переважно достатні	39	13.0
Частково достатні, але потребують уточнення	129	43.0
Недостатні	132	44.0

24. Чи потрібно встановити єдині кваліфікаційні вимоги, механізм перевірки компетентності та реєстр перекладачів для кримінального провадження?

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Так	258	86.0
Доцільно лише для рідкісних мов і складних проваджень	30	10.0
Ні	12	4.0

25. Які напрями вдосконалення законодавства Ви вважаєте першочерговими?

(Респондент міг обрати декілька варіантів відповіді.)

Варіант відповіді	Кількість осіб	%
Уніфікація електронного виклику та процесуального повідомлення	264	88.0
Розширення і деталізація процедур дистанційної участі	243	81.0
Конкретизація критеріїв поважності причин неприбуття	237	79.0
Посилення вимог до мотивування запобіжних заходів і оцінки ризиків	267	89.0
Удосконалення гарантій участі вразливих осіб, перекладача і захисника	225	75.0
Посилення безпеки свідків, потерпілих та інших учасників	252	84.0
Установлення дієвого механізму періодичного перегляду процесуальних обмежень	246	82.0

УЗАГАЛЬНЕННЯ МОДЕЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Результати засвідчують переважну підтримку практичними працівниками комплексного розуміння процесуального забезпечення участі осіб як самостійного функціонального напряму кримінальної процесуальної діяльності. Більшість респондентів вважає чинне регулювання фрагментарним або лише частково системним.

Найбільшу практичну підтримку отримали пропозиції щодо уніфікації електронного виклику і повідомлення, нормативної деталізації дистанційної участі, закріплення поважних причин неприбуття, пов’язаних із воєнним станом,

а також розроблення єдиного протоколу ідентифікації особи та проведення процесуальної дії в режимі відеоконференції.

Результати також демонструють потребу в посиленні судового контролю за застосуванням запобіжних заходів: окремому мотивуванні кожного ризику, обов’язковому аналізі можливості застосування більш м’якого заходу, урахуванні майнового та безпекового становища особи, сукупної інтенсивності обмежень і періодичній перевірці актуальності підстав їх подальшого застосування.

Окремим напрямом удосконалення визначено підвищення гарантій участі неповнолітніх і вразливих осіб, запровадження єдиних кваліфікаційних вимог до перекладачів, посилення безпеки свідків і потерпілих та забезпечення конфіденційної взаємодії обвинуваченого із захисником під час дистанційного провадження.

Додаток Б

Проєкт

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення процесуальних основ забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести до Кримінального процесуального кодексу України такі зміни:

1. Статтю 111 КПК України «Поняття повідомлення у кримінальному провадженні» доповнити новою частиною четвертою такого змісту:

«4. Повідомлення учасника кримінального провадження здійснюється способом, який забезпечує своєчасне отримання інформації, достовірне підтвердження її вручення або ознайомлення зі змістом повідомлення та не створює необґрунтованих перешкод для реалізації процесуальних прав особи.

У разі використання офіційних електронних засобів комунікації повідомлення вважається врученим з моменту отримання підтвердження його доставки або ознайомлення особи зі змістом повідомлення в порядку, визначеному цим Кодексом».

2. Статтю 135 КПК України доповнити новими частинами такого змісту:

«У разі перебування особи за межами України, на тимчасово окупованій території України або в районі ведення бойових дій виклик може здійснюватися з використанням офіційних електронних засобів комунікації, дипломатичних установ України, компетентних органів іноземної держави, механізмів міжнародної правової допомоги або інших способів, що забезпечують підтвердження отримання повідомлення.

Якщо особа повідомила орган досудового розслідування чи суд про офіційну адресу електронної пошти або інший офіційний електронний засіб зв'язку, процесуальні документи можуть надсилатися в електронній формі із застосуванням кваліфікованих електронних довірчих послуг або інших засобів електронної ідентифікації, визначених законом.»

3. Статтю 136 КПК України викласти в новій редакції:

«Підтвердженням отримання повістки можуть бути:

1. власноручний підпис особи;
2. кваліфікований електронний підпис;
3. підтвердження доставки через офіційну електронну адресу;
4. підтвердження електронної ідентифікації особи;
5. підтвердження вручення компетентним органом іноземної держави;
6. інші достовірні електронні докази ознайомлення особи зі змістом повідомлення».

4. Статтю 177 КПК України доповнити частинами четвертою та п’ятою такого змісту:

«4. Запобіжний захід застосовується виключно з метою, визначеною частиною першою цієї статті. Не допускається застосування запобіжного заходу з метою:

1) покарання особи до набрання законної сили обвинувальним вироком суду;

2) примушування особи до визнання вини, надання показань, укладення угоди про визнання винуватості або відмови від реалізації процесуальних прав;

3) реагування на критику органів державної влади, поведінку особи в судовому засіданні або інші дії, для реагування на які цим Кодексом передбачено спеціальні процесуальні заходи;

4) досягнення іншої мети, не пов’язаної із забезпеченням виконання процесуальних обов’язків та запобіганням ризикам, передбаченим частиною першою цієї статті.

5. Кожен ризик, на який посилається сторона обвинувачення, повинен підтверджуватися конкретними фактичними даними, що характеризують поведінку підозрюваного, обвинуваченого, його зв'язки, дії після вчинення кримінального правопорушення або інші індивідуальні обставини. Тяжкість кримінального правопорушення, суворість можливого покарання або суспільний резонанс самі по собі не можуть бути достатньою підставою для висновку про існування відповідного ризику».

5. Статтю 182 КПК України доповнити новою частиною такого змісту:

«Під час визначення розміру застави слідчий суддя, суд зобов'язаний урахувати та відобразити в ухвалі:

1) підтверджені відомості про доходи, майно, грошові активи та фінансові зобов'язання підозрюваного, обвинуваченого;

2) наявність осіб, які перебувають на його утриманні, витрат на лікування та інших істотних сімейних обставин;

3) можливість внесення застави підозрюваним, обвинуваченим або заставодавцем без створення для них явно надмірного фінансового тягаря;

4) характер та ступінь установлених ризиків;

5) зв'язок між визначеним розміром застави та необхідністю забезпечення виконання покладених на особу процесуальних обов'язків.

Визначення застави у розмірі, що перевищує встановлені цим Кодексом загальні межі, допускається лише за наявності виняткових обставин, які мають бути окремо зазначені й обґрунтовані в ухвалі. Розмір застави не може визначатися виключно з огляду на розмір заподіяної шкоди, майнових претензій або можливого стягнення».

6. Частину першу статті 183 КПК України доповнити абзацами другим і третім такого змісту:

«Під час вирішення питання про застосування тримання під вартою слідчий суддя, суд зобов'язаний послідовно перевірити можливість запобігання

встановленим ризикам шляхом застосування особистого зобов’язання, особистої поруки, застави, домашнього арешту, покладення одного або кількох обов’язків, передбачених цим Кодексом, чи застосування засобів електронного контролю.

Висновок про неможливість застосування більш м’якого запобіжного заходу повинен містити окреме обґрунтування щодо кожного заходу, застосування якого є реально можливим з урахуванням обставин кримінального провадження та особи підозрюваного, обвинуваченого. Загальне посилання на те, що більш м’які запобіжні заходи не забезпечать належної процесуальної поведінки, не є достатнім обґрунтуванням».

7. Статтю 194 Кримінального процесуального кодексу України доповнити новими частинами такого змісту:

«Під час установлення наявності ризиків, передбачених статтею 177 цього Кодексу, слідчий суддя, суд зобов’язаний окремо щодо кожного заявленого ризику визначити:

1) фактичні дані, якими підтверджується його існування;

2) джерела відомостей, на підставі яких зроблено відповідний висновок;

3) імовірність реалізації ризику з урахуванням поведінки підозрюваного, обвинуваченого;

4) актуальність ризику на момент розгляду клопотання;

5) можливість його нейтралізації шляхом застосування більш м’якого запобіжного заходу або покладення конкретного процесуального обов’язку.

Процесуальні обов’язки, що покладаються на підозрюваного, обвинуваченого, повинні відповідати характеру встановленого ризику та бути необхідними для його нейтралізації. Покладення обов’язку, який не має безпосереднього зв’язку з доведеним ризиком, не допускається.

В ухвалі про застосування запобіжного заходу слідчий суддя, суд також зазначає, яким чином обраний захід впливатиме на можливість підозрюваного, обвинуваченого реалізовувати право на захист, спілкуватися із захисником, брати участь у процесуальних діях, отримувати медичну допомогу та виконувати

сімейні обов’язки. У разі істотного обмеження таких можливостей суд визначає необхідні компенсаторні процесуальні гарантії».

8. Статтю 194 Кримінального процесуального кодексу України доповнити положенням такого змісту:

«Ухвала про застосування запобіжного заходу повинна містити окремі мотивовані висновки щодо:

1) обґрунтованості підозри;

2) кожного ризику, установленого судом;

3) доказів, що підтверджують відповідний ризик;

4) можливості застосування більш м’яких запобіжних заходів;

5) відповідності покладених обов’язків установленим ризикам;

6) пропорційності втручання у права і свободи особи;

7) строку дії запобіжного заходу та покладених обов’язків;

8) обставин, які підлягають перевірці під час наступного перегляду запобіжного заходу».

9. Статтю 199 КПК України доповнити новими частинами такого змісту:

«У клопотанні про продовження строку тримання під вартою прокурор, крім відомостей, передбачених цією статтею, зобов’язаний зазначити:

1) нові або актуалізовані фактичні обставини, які виникли чи стали відомими після постановлення попередньої ухвали;

2) конкретні дані, що підтверджують збереження кожного раніше встановленого ризику;

3) результати виконання підозрюваним, обвинуваченим раніше покладених процесуальних обов’язків;

4) причини, з яких більш м’який запобіжний захід на момент розгляду клопотання залишається недостатнім;

5) процесуальні дії, проведені стороною обвинувачення протягом строку дії попередньої ухвали, та обставини, які перешкоджали завершенню досудового розслідування.

Повторне наведення обставин, зазначених у попередньому клопотанні чи ухвалі, без оцінки їх актуальності не може бути самостійною підставою для продовження строку тримання під вартою.

Під час розгляду клопотання слідчий суддя, суд зобов'язаний урахувати тривалість застосування запобіжного заходу, належне виконання особою процесуальних обов'язків, зміну обсягу доказів, стан здоров'я, сімейні обставини та інші відомості, що можуть свідчити про зменшення або припинення процесуальних ризиків.

Якщо сторона обвинувачення не доведе актуальність ризиків або неможливість їх нейтралізації більш м'яким запобіжним заходом, слідчий суддя, суд відмовляє у продовженні строку тримання під вартою та вирішує питання про застосування більш м'якого запобіжного заходу або скасування запобіжного заходу».

10. Статтю 199 КПК України доповнити положенням такого змісту:

«Незалежно від змісту клопотання прокурора під час кожного перегляду доцільності подальшого тримання особи під вартою слідчий суддя, суд зобов'язаний перевірити:

1) чи зберігається обґрунтована підозра;

2) чи залишаються реальними та актуальними процесуальні ризики;

3) чи здійснюється кримінальне провадження з належною ретельністю;

4) чи не стала тривалість обмеження свободи непропорційною меті його застосування;

5) чи можливо забезпечити належну процесуальну поведінку особи шляхом застосування менш обмежувального запобіжного заходу».

11. Статтю 232 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Якщо щодо свідка, потерпілого чи іншого учасника кримінального провадження застосовано заходи безпеки, допит може проводитися із використанням технічних засобів, що забезпечують:

1. приховування зовнішності особи;
2. зміну голосу;
3. нерозголошення місця її перебування;
4. використання захищених каналів електронної комунікації.

Проведення допиту із застосуванням таких технічних засобів не повинно обмежувати право сторони захисту на реалізацію принципів безпосередності та змагальності».

12. Частину першу статті 303 доповнити новими пунктами такого змісту:

«рішення слідчого, дізнавача або прокурора про відмову у застосуванні заходів безпеки;

рішення про зміну заходів безпеки;

рішення про припинення заходів безпеки.»

13. Частину другу статті 87 доповнити пунктом такого змісту:

«докази, отримані внаслідок проведення процесуальної дії щодо особи, стосовно якої повинні були застосовуватися заходи безпеки, якщо таке порушення створило реальну загрозу її життю, здоров'ю чи свободі або істотно вплинуло на реалізацію права на захист.»

14. Частину першу статті 336 доповнити новими абзацами такого змісту:

«Під час дистанційної участі особи, щодо якої застосовано заходи безпеки, обов'язково забезпечуються:

1. належна ідентифікація особи;

2. конфіденційне спілкування із захисником;

3. безперервна аудіо- та відеофіксація процесуальної дії;

4. використання сертифікованих технічних засобів захисту інформації;

5. можливість безпосереднього сприйняття доказової інформації всіма учасниками кримінального провадження».

15. *Доповнити ст. 482 КПК України новою частиною такого змісту*:

«2. Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом подається до Вищої ради правосуддя Генеральним прокурором або його заступником, а щодо судді Вищого антикорупційного суду – Генеральним прокурором (виконувачем обов'язків Генерального прокурора). Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом повинно відповідати вимогам, передбаченим статтею 184 цього Кодексу.

Подання, яке не відповідає вимогам статті 184 цього Кодексу, Вища рада правосуддя вмотивованим рішенням повертає Генеральному прокурору або його заступнику, а щодо судді Вищого антикорупційного суду – Генеральному прокурору (виконувачу обов'язків Генерального прокурора)».

16. Доповнити ст. 482 КПК України новими частинами такого змісту:

«3. Подання про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом розглядається Вищою радою правосуддя протягом п'яти днів після його отримання.

4. Рішення Вищої ради правосуддя про надання згоди на затримання судді, утримання його під вартою чи арештом негайно вручається Генеральному прокурору, його заступнику або уповноваженому прокурору, а щодо судді Вищого антикорупційного суду - Генеральному прокурору (виконувачу обов'язків Генерального прокурора). Таке рішення може бути оскаржене в порядку, визначеному цим Кодексом, як складова частина скарги на відповідну ухвалу слідчого судді про затримання судді, утримання його під вартою чи арештом».

17. Доповнити статтю 136 КПК України положенням такого змісту:

«У разі недоставлення повістки через технічну несправність Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, відсутність технічної можливості її використання або інші обставини, що не залежать від особи, виклик повторно здійснюється іншим передбаченим цим Кодексом способом. Технічна несправність, факт і тривалість якої підтверджені відомостями Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, оператора електронних комунікацій або іншими належними даними, виключає застосування до особи процесуальних наслідків неприбуття, якщо не доведено її ознайомлення зі змістом повістки в інший спосіб».

ІІ. Внести до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» такі зміни.

1. Доповнити Закон статтею 7¹ такого змісту:

Стаття 7¹. Оцінка рівня загрози та визначення заходів безпеки

1. Перед прийняттям рішення про застосування заходів безпеки уповноважений орган проводить оцінку рівня загрози життю, здоров'ю, свободі чи майну особи, яка підлягає державному захисту.

2. Оцінка рівня загрози здійснюється з урахуванням:

1. характеру кримінального правопорушення;

2. особи, щодо якої застосовуються заходи безпеки;

3. наявності інформації про реальну або потенційну небезпеку;

4. можливості повторного впливу на особу;

5. інших обставин, що можуть свідчити про необхідність застосування заходів безпеки.

3. За результатами оцінки визначається один із таких рівнів загрози:

1. низький;

2. середній;

3. високий.

4. Заходи безпеки застосовуються відповідно до встановленого рівня загрози з дотриманням принципів законності, необхідності, пропорційності та достатності.

2. Частину першу статті 7 доповнити новими пунктами такого змісту:

«тимчасове приховування персональних даних особи;

тимчасова зміна контактних даних особи;

персональний супровід особи під час проведення процесуальних дій;

використання спеціальних технічних засобів забезпечення конфіденційності участі особи у кримінальному провадженні;

тимчасове переміщення особи до безпечного місця;

забезпечення дистанційної участі особи у процесуальних діях із використанням технічних засобів, що унеможливлюють її ідентифікацію сторонніми особами».

3. Доповнити Закон статтею 13¹ такого змісту:

Стаття 13¹. Перегляд застосування заходів безпеки

1. Уповноважений орган зобов'язаний здійснювати перегляд доцільності подальшого застосування заходів безпеки не рідше одного разу на шість місяців або невідкладно у разі істотної зміни обставин.

2. За результатами перегляду приймається мотивоване рішення про:

1. продовження застосування заходів безпеки;

2. зміну обсягу або виду заходів безпеки;

3. припинення застосування заходів безпеки.

3. Особа, щодо якої застосовуються заходи безпеки, повідомляється про прийняте рішення в порядку, встановленому законом.

4. Доповнити Закон статтею 13² такого змісту:

Стаття 13². Особливості забезпечення безпеки осіб в умовах воєнного стану

1. В умовах воєнного стану заходи безпеки можуть застосовуватися з урахуванням особливостей, визначених цим Законом.

2. До спеціальних заходів безпеки належать:

1. забезпечення дистанційної участі особи у процесуальних діях;

2. зміна місця перебування особи;

3. використання захищених електронних каналів зв'язку;

4. тимчасова евакуація особи до безпечного місця;

5. інші заходи, необхідні для усунення реальної загрози життю, здоров'ю або свободі особи.

Додаток В

АДВОКАТСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ЮС ФОРТІС»
ЄДРПОУ 44751570
01004, вул. Чикаленка, 11а, оф.9, e-mail: jusfortis.office@gmail.com, тел.: +38(077)881-88-18

«25» березня 2026 року
вих. №25/03-6

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Результати дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність, впроваджено у практичну діяльність Адвокатського об'єднання «ЮС ФОРТІС».

Наукові положення, висновки та практичні рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні, використовуються адвокатами об'єднання під час надання професійної правничої допомоги у кримінальних провадженнях, зокрема з метою забезпечення належної реалізації процесуальних прав учасників кримінального провадження, дотримання принципів справедливого судочинства та ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів клієнтів.

Практичне використання результатів дисертаційного дослідження сприяє підвищенню якості надання професійної правничої допомоги, удосконаленню підходів до забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження, підготовки процесуальних документів, а також ефективному застосуванню положень кримінального процесуального законодавства України та міжнародних стандартів захисту прав людини.

Результати дисертаційного дослідження мають практичне значення та можуть бути використані у подальшій діяльності адвокатів Адвокатського об'єднання «ЮС ФОРТІС» під час здійснення захисту, представництва та надання інших видів професійної правничої допомоги у кримінальному провадженні.

Керуючий партнер
Адвокатського об'єднання «ЮС ФОРТІС» Юлія МОРОЗ

«25» березня 2026

АДВОКАТСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ЮС ФОРТІС» Jus Fortis 44751570 УКРАЇНА, М.КИЇВ

Додаток Д

РАДА
ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

КОМІТЕТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
з питань правоохоронної діяльності

вул. М. Грушевського, 5, м. Київ, 01008, www.rada.gov.ua

Вих. № 147-9/9-06
від 29.04.2026

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики»

Довідка засвідчує те, що результати дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність», можуть бути використані Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності при підготовці змін до законодавства України.

Представлене на розгляд дисертаційне дослідження містить необхідний теоретичний та методологічний рівень, а також має практичну та наукову цінність.

Надані Свінцицьким А.В. консультації і рекомендації, положення і висновки наукового дослідження, викладені в науково-обґрунтованих пропозиціях, будуть враховані Комітетом при опрацюванні відповідних нормативно-правових актів з правового регулювання правоохоронної діяльності в Україні.

Заступник голови Комітету
з питань правоохоронної діяльності,
народний депутат України,
доктор юридичних наук **Григорій МАМКА**
(посв. № 147)

Підпис Мамки Г.К.
підтверджую
Начальник відділу
Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
«29» квітня 2026 р.

Додаток Е

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

17. 12 2024 р.

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики» у освітній процес та науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі ученого секретаря секретаріату Вченої ради, доктора юридичних наук, професора **В. В. Василевича** (*голова комісії*), завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, доцента **Ю. О. Левченка** та провідного наукового співробітника наукової лабораторії з проблем протидії злочинності, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника **Д. М. Тичини** склала цей акт про те, що результати дисертації здобувача наукового ступеня Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість, використовуються для подальших наукових досліджень з проблем забезпечення участі осіб під час кримінального провадження, а також під час підготовки лекцій, посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінальний процес, судові та правоохоронні органи України, досудове розслідування, процесуальні документи в кримінальному провадженні, докази та доказування у провадженнях про кримінальні правопорушення а також при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовці бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації працівників системи МВС України.

Голова комісії: **Віталій ВАСИЛЕВИЧ**

Члени комісії: **Юрій ЛЕВЧЕНКО**

Дмитро ТИЧИНА

Додаток Є

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
Державного податкового університету,
кандидат юридичних наук, доцент

Василь ЛУЦИК

«19» 05 2026 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
в науково-дослідну діяльність

Комісія у складі: заступника директора з наукової роботи навчально-наукового інституту права, кандидата юридичних наук, доцента Н. В. Лаговської, доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента О. А. Павлюх, начальника науково-організаційного відділу, доктора філософії Н. Б. Добрянської склали цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики» мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну цінність і використовуються під час проведення науково-дослідної роботи на тему «Розслідування кримінальних правопорушень (кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти)» (державний реєстраційний № 0121U113579).

Сформульовані автором висновки й пропозиції є обґрунтованими, змістовними та можуть бути використані як основа для подальших наукових дискусій.

Заступник директора з наукової роботи
навчально-наукового інституту права,
кандидат юридичних наук, доцент **Наталія ЛАГОВСЬКА**

Доцент кафедри
кримінального права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент **Ольга ПАВЛЮХ**

Начальник науково-організаційного
відділу, доктор філософії **Наталія ДОБРЯНСЬКА**

Додаток Ж

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з навчально-методичної роботи Державного податкового університету, к.ю.н., доцент

_____ Іван ШЕМЕЛИНЕЦЬ
«19» 03 2026 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики» у освітній процес

Комісія у складі: заступника директора з навчально-методичної роботи навчально-наукового інституту права, кандидата юридичних наук, доцента Лугіної Н. А., гаранта освітньої програми «Правове регулювання публічних та приватних відносин», кандидата юридичних наук, доцента Бак В.І., завідувача навчально-методичного відділу, доктора філософії Грищук Г.В., склали цей акт про те, що опубліковані результати дисертаційного дослідження Свінцицького Андрія Вікторовича на тему «Процесуальні основи забезпечення участі осіб під час кримінального провадження: проблеми теорії і практики» використовувалися у освітньому процесі під час підготовки та проведення лекційних і семінарських занять з навчальних дисциплін «Судові та правоохоронні органи», «Кримінальне процесуальне право України», «Криміналістика» для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання галузі знань 08 Право спеціальності 081 «Право» за освітньою програмою «Правове регулювання публічних та приватних відносин» Державного податкового університету, а саме:

1. Свінцицький А.В. Генеза законодавства щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 545-547. URL: https://www.lsej.org.ua/10_2021/144.pdf
2. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжний країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2021. Випуск 52. С. 94-97. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc52/23.pdf
3. Свінцицький А.В., Падалка А.М., Леонов Б.Д. Правове забезпечення протидії економічному тероризму. *Ірпінський юридичний часопис*. 2021. № 2(6). С. 153-162. URL: https://drive.google.com/file/d/13FsddN87FWp3dvWLyd_uj8lmAI1FMBhs/view.
4. Свінцицький А.В. До питання визначення дефініції «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні». *Knowledge, Education,*

Law, Management. 2021. № 7(43), vol. 2. С. 134-139. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7597.

5. Vasyl Topchiy, Andriy Svintsytskiy. Historical and Legal Formation of Coersive Measures in the Criminal Proceedings in Ukraine. *Journal of International Legal Communication.* 2022. № 5(2). P. 95-107. URL: https://jilc.e-science.space/wp-content/uploads/2022/09/JILC-2022-5-2-095-107-Topchiy.pdf

6. Свінцицький А.В. Вплив євроінтеграційних процесів на інститут примусових заходів у кримінальному провадженні. *Ампаро: спецвипуск, присвячений євроінтеграційній тематиці*. 2022. Том 2. С. 88-93.

7. Svintsytskyi A. V. European standards of the institute of safety of participants in criminal proceedings. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, Том 2.С. 142-147. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/407/361

8. Свінцицький А.В., Топчій В.В. Методологічні засади забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2022. Вип 2(9). С. 204-213. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/75/74

9. Svintsytskiy A., Topchiy V., Oderii O., Topchiy N., Zadereiko S., Bershov H., Koniushenko Ya. Procedural provision of witness participation in criminal proceedings of Ukraine: Challenges of the present. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 2022 Vol: 25 Issue: 4S. URL: https://www.abacademies.org/articles/procedural-provision-of-witness-participation-in-criminal-proceedings-of-ukraine-challenges-of-the-present-14197.html

10. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: прикладні аспекти. *Ірпінський юридичний часопис*. Вип. 2(11). С. 141-149. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/104/103.

11. Svintsytskyi A. V. Institute for the safety of participants in criminal proceedings in international law. *Ірпінський юридичний часопис.* 2023. Вип. 3 (12). С. 276-283. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/129/128.

12. Свінцицький А.В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2024. Вип. 4(17). С. 260-267. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/287/298.

Комісія підтверджує, що сформульовані за результатами дослідження Свінцицьким А.В. пропозиції, висновки, рекомендації використані при формуванні навчально-методичного забезпечення та проведенні навчальних занять.

Заступник директора з навчально-методичної роботи ННІ права, кандидат юридичних наук, доцент **Наталія ЛУГІНА**

Гарант освітньої програми «Правове регулювання публічних та приватних відносин», кандидат юридичних наук, доцент **Віра БАК**

Завідувач навчально-методичного відділу, доктор філософії **Ганна ГРИЩУК**

Додаток З

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

статті в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

1. Babikov O., Svintsytskyi A., Nazarov V., Kosilova O., Bozhyk V. Rights and freedoms during covert investigations: Balance between security and personal freedoms. *International Journal of Police Science & Management.* 2025. Vol. 27, Issue 1. P. 43-55. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85199779450?origin=resultslist

2. Shchyrska V., Aristova I. Ovcharenko R., Grytsyshen D., Svintsytskyi A. Legal aspects and state regulation of the use of artificial intelligence. *Journal of Sustainable Competitive Intelligence.* 2025. Vol. 15. P. 1-21. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105024190869?origin=resultslist#tab=impact

3. Knyzhenko O., Knyzhenko S., Krainyk H., Sharandak A., Svintsytskyi A. Legal and Cultural Foundations for Improving Criminal Liability for Wartime Collaboration in Ukraine. *Udayana Journal of Law and Culture.* 2025. Vol. 9, Issue 2. P. 240-265. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105012949682?origin=resultslist

4. Sobko G., Svintsytskyi A., Pushkar O., Butynskyi V., Shvets Yu. Reforming Ukraine’s Pre-Trial Custody Measures: An International Law Perspective. *Khazanah Hukum.* 2025. Vol. 7, № 1. P. 17-37. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105003174358?origin=resultslist#tab=impact

5. Sobko G., Shchyrska V., Izotenko K., Svintsytskyi A., Ponomarenko Yu. Challenges in classifying violent military offenses. *Nuova Antologia Militare.* 2025. Vol. 6. P. 43-66. URL:

https://www.scopus.com/pages/publications/105019798718?origin=resultslist

6. Gavrylenko V., Kulyk S., Svintsytskyi A., Govorun D., Gumeniuk Iu. Synergy of international standards of law enforcement and justice: challenges of integration into the legal order of Ukraine. *Archivio Giuridico Filippo Serafini.* 2025. Vol. 157. Issue 3. P. 663-686. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/105027898189?origin=resultslist

7. Sobko G., Reznichenko H., Mukoida R., Svintsytskyi A., Padalka A. Persons Who Commit Military Property Theft: The Case of Ukraine. *International Journal of Legal Information.* 2024. Vol. 52. Issue 1. P. 39-54. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85214095965?origin=resultslist

8. Lykhova S., Svintsytskyi A., Padalka A. Nizovtsev Yu., Lyseiuk A. Image-Based Digital Face Identification Technologies: Criminal Law Aspect. *Revista de Direito, Estado e Telecomunicacoes.* 2023. Vol. 15. Issue 2. P. 81-98. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85174898903?origin=resultslist.

9. Svintsytskyi, A., Semeniuk O., Ufimtseva O., Irkha Yu., Suslin S. Countering fake information as a guarantee of state information security. *Security Journal.* 2023. Vol. 36. Issue 3. P. 427-442. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85135018302?origin=resultslist; https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000830345000001.

10. Shatilo V., Kharytonov S., Kovbasa, V., Svintsytskyi A., Lyseiuk A., Prospects for State and Individual Responsibility in Cases of Aggression in the Context of Russia's Armed Aggression Against Ukraine. *International Criminal Law Review.* 2023. Vol. 23. Issue 4. P. 626-641. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85166135224?origin=resultslist; https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:001108047600003.

11. Svintsytskyi A. The system of cybersecurity bodies in Ukraine. *Revista Cientifica General Jose Maria Cordova.* 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 287 – 305. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85134239382?origin=resultslist

12. Svintsytskyi A., Fernandez-Osorio Andres Eduardo. Editorial. Protection of national security in information and cyberspace. *Revista Cientifica General Jose Maria*

Cordova. 2022. Vol. 20. Issue 38. P. 243-244. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85134390979?origin=resultslist

13. Sopilko I., Svintsytskyi A., Krasovska Ye., Padalka, A., Lyseiuk, A. Information wars as a threat to the information security of Ukraine. *Conflict Resolution Quarterly.* 2022. Vol. 39. Issue 3. P. 333-347. URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85119839846?origin=resultslist https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000722643400001.

статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Свінцицький А.В. До питання визначення дефініції «процесуальне забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні». *Knowledge, Education, Law, Management.* 2021. № 7(43), vol. 2. С. 134-139. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7597.

2. Vasyl Topchiy, Andriy Svintsytskiy. Historical and Legal Formation of Coersive Measures in the Criminal Proceedings in Ukraine. *Journal of International Legal Communication.* 2022. № 5(2). P. 95-107. URL: https://jilc.e-science.space/wp-content/uploads/2022/09/JILC-2022-5-2-095-107-Topchiy.pdf

3. Svintsytskyi A., Sobko G., Loza D., Firman V., Shchokin R. Criminological and Criminal Signs of Mental Violence in Crimes against Public Security under the Criminal Law of Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology.* 2022. Vol. 14. Issue 4. P. 69 – 88. URL: https://pjcriminology.com/publications/criminological-and-criminal-signs-of-mental-violence-in-crimes-against-public-security-under-the-criminal-law-of-ukraine.

4. Svintsytskiy A., Topchiy V., Oderii O., Topchiy N., Zadereiko S., Bershov H., Koniushenko Ya. Procedural provision of witness participation in criminal proceedings of Ukraine. *Challenges of the present. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* 2022. Vol. 25. Issue: 4S. URL: https://www.abacademies.org/articles/procedural-provision-of-witness-participation-in-criminal-proceedings-of-ukraine-challenges-of-the-present.pdf.

статті в наукових виданнях, внесених

до Переліку наукових фахових видань України:

1. Свінцицький А.В. Генеза законодавства щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 545-547. URL: https://www.lsej.org.ua/10_2021/144.pdf

2. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжний країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2021. Випуск 52. С. 94-97. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc52/23.pdf

3. Свінцицький А.В., Падалка А.М., Леонов Б.Д. Правове забезпечення протидії економічному тероризму. *Ірпінський юридичний часопис*. 2021. № 2(6). С. 153-162. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/irpurpr_2021_2_22.

4. Свінцицький А.В. Вплив євроінтеграційних процесів на інститут примусових заходів у кримінальному провадженні. *Ампаро.* 2022. Спецвипуск. Том 2. С. 88-93. URL: https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-2-2022/13.pdf

5. Svintsytskyi A. V. European standards of the institute of safety of participants in criminal proceedings. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, Том 2. С. 142-147. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/407/361

6. Топчій В.В., Свінцицький А.В. Методологічні засади забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип 2(9). С. 204-213. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/75/74

7. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: прикладні аспекти. *Ірпінський юридичний часопис*. Вип. 2(11). С. 141-149. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/104/103.

8. Svintsytskyi A. V. Institute for the safety of participants in criminal proceedings in international law. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3 (12).

С. 276-283. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/129/128.

9. Свінцицький А.В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2024. Вип. 4(17). С. 260-267. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/287/298.

10. Свінцицький А.В. Удосконалення законодавчої бази у сфері забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні: міжнародний досвід. *Юридичний вісник.* 2023. Вип. № 1. С. 124–134. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v1_2023/16.pdf.

11. Свінцицький А.В. Порівняльний аналіз правового статусу експерта, спеціаліста та фахівця в галузі права, як суб'єктів кримінального процесу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки».* 2023. Том 34 (73) № 5. С. 80-86. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/14.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Свінцицький А.В. Захист прав і свобод особи під час кримінального провадження: зарубіжний досвід. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану:* матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.). Державний податковий університет, 2024. С. 90-93.

2. Свінцицький А.В. Законодавче забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В.П. Бахіна, В.К. Лисиченка, І.Я. Фрідмана (м. Ірпінь, 19 травня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 104-107.

3. Свінцицький А.В. Досвід ФРН щодо забезпечення участі осіб під час кримінального провадження. *Фінансова політика: теоретичні і практичні*

аспекти юридичної науки: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 6 квітня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 319-322.

4. Свінцицький А.В. Забезпечення участі осіб у кримінальному провадженні: євроінтеграційний вимір. *Сучасний стан кримінально-правового забезпечення в Україні:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 31 березня 2023 р.). Державний податковий університет, 2023. С. 420-423.

5. Свінцицький А.В. Зміна запобіжних заходів під час воєнного стану: деякі особливості. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 25-26 квітня 2023 р.). Академія Державної пенітенціарної служби, 2023. С. 317-319.

6. Свінцицький А.В. Безпека учасників кримінального провадження у світлі зарубіжних стандартів. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального права, кримінології та судочинства:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 275-річниці з дня народження Джеремі Бентама (м. Київ, 12 травня 2023 р.). ДУІТ, 2023. С. 57-61.

7. Свінцицький А. Скасування запобіжних заходів підозрюваному чи обвинуваченому у випадку військової мобілізації в Україні. *Фінанси, економіка vs війна:* збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.). Державний податковий університет, 2022. С. 783-786.

8. Свінцицький А. Процесуальне забезпечення неповнолітніх осіб під час кримінального провадження. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 лютого 2022 р.). Одеса, ОДУВС, 2022. С. 168-169.

9. Свінцицький А.В. Судово-експертне забезпечення Служби безпеки України. *ІІ Міжнародного податкового конгресу:* збірник матеріалів (м. Ірпінь, 26 листопада 2021 р.). Університет ДФС України, 2021. С. 779-783.

10. Свінцицький А.В. Тримання під вартою як винятковий захід

забезпечення участі підозрюваного в досудовому розслідуванні. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку :* матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (Київ, 28 травня 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 223-226.

11. Свінцицький А.В. Процесуальне забезпечення участі свідка у кримінальному проваджені. *Актуальні проблеми національної правової реформи:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 21 травня 2021 р.). Київ : Академія адвокатури України, 2021. С. 211-214.

12. Свінцицький А.В. Організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності в системі СБ України: теоретико-правові аспекти. *Судово-експертна діяльність в Службі безпеки України: актуальні питання теорії та практики:* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31 березня 2021 року). Київ: ІСТЕ СБУ, 2021. С. 63-69.

13. Свінцицький А.В., Муравська Ю.Є. Побудова ефективної системи національної безпеки України як передумова євроінтеграції. *Пріоритети зміцнення безпеки держави та підвищення ефективності правоохоронної діяльності: національні та міжнародні контексти:* збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 6 травня 2022 р.). Тернопіль, Західноукраїнський національний університет. С. 89-94.

14. Свінцицький А.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов’язаних з доведенням до банкрутства. *Оцінка та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни російською федерацією проти України* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 серп. 2022 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана [та ін.]. Київ : КНЕУ, 2022. С. 139–143.

15. Свінцицький А.В. Основні напрями діяльності суб’єктів судово-експертної діяльності з інтеграції до європейського судово-експертного простору. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 4-5 липня 2024 р.). Київ : Алерта, 2024. С. 48-49.

Інші публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Економічна безпека держави: криміналістичне забезпечення : навчальний посібник / В. В. Топчій, Т. П. Яцик, В. А. Шкелебей, А. В. Свінцицький, А. М. Падалка, В. В. Топчій ; за заг. ред. В. В. Топчія ; Університет державної фіскальної служби України [та ін.]. Київ : 7БЦ, 2021. 537 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ce21b8a-aabe-4cf7-be6f-8153240bee61/content